

201
A.22
Istiqlol qahramonlari

Abdulla AVLONIY

Marlangan asarlar

Istiqlol qahramonlari

Abdulla
AVLONIY

**TANLANGAN
ASARLAR**

84
7.22

Istiqlol qahramonlari

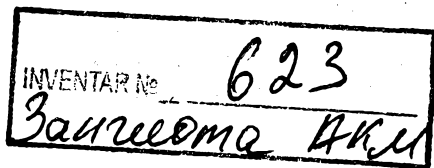
Abdulla
AVLONIY

**TANLANGAN
ASARLAR**

2 JILDLIK

2-jild

**PANDLAR, IBRATLAR, HIKOYATLAR,
NABIYLAR HAYOTI, DRAMALAR, MAQOLALAR,
SAYOHAT XOTIRALARI**

TOSHKENT «MA'NAVIYAT» 2009

Abdulla Avloniyning ta'limiy-axloqiy asarlari, xususan, «Turkiy guliston yoxud axloq» risolasi asriy qadriyatlarimiz, milliy ma'naviyatimiz tiklanayotgan bugungi kunlarimiz uchun g'oyat dolzarb bo'lib turibdi. Mashhur ma'rifatchining «Birinchi muallim», «Ikkinchi muallim» darsliklaridan keltirilgan ixcham hikoyalar, «Tarixi anbiyo»sidagi ma'lumotlar yosh avlod tarbiyasi uchun foydadan xoli emas. Adib dramalari esa o'zbek teatrchiligining tamal toshini qo'ygan teatr arbobining intilish va imkoniyatlarini, o'zbek dramachiligining ilk qadamlarini yaqinroqdan ko'rish va anglashga yordam beradi.

Nihoyat, ushbu 2-jildidan o'rin olgan «Afg'on sayohati» kundaliklari xiyonat va aldov, qilich va qon bilan dunyoga kelgan qizil saltanatning fojialarga to'la 1919-yili haqidagi yorqin hujjatdir.

To'plovchi va nashrga tayyorlovchi — Begali Qosimov
Izohlar va lug'atni Olim To'laboyev tuzgan.

A 22

Avloniy, Abdulla.

Tanlangan asarlar: 2 jildlik/To'plovchi, nashrga tayyorlovchi va so'zboshi muallifi B. Qosimov; Izohlar va lug'atni O. To'laboyev tuzgan; — Toshkent: «Ma'naviyat», 2009. — 304 b.— (Istiqlol qahramonlari).

Jild 2. Pandlar, hikoyatlar, nabiyar hayoti, dramalar, maqolalar, sayohat xotiralari. — Toshkent, 2009.

ББК 84(5Y)6

4202620204 — 21

A

M25(04) — 09

ISBN 978-9943-04-039-7

© «Ma'naviyat», 2009

PANDLAR, HIKOYATLAR, IBRATLAR

**«BIRINCHI MUALLIM»
KITOBIDAN**

* 1915-yilgi 3-nashri (T., Portsev litogr.) asosida tayyorlandi.

MUALLIM AFANDILAR DIQQATINA

Muhtaram muallim, afandilarimizdan rijo qilurmanki, bizning «Birinci muallim»imizdan ham olub, tajriba qilub, o'qutub ko'rsalar. Chunki har gulning bir isi, har mevaning bir ta'm va mazasi vordur. Bu «bo'y» va ta'm esa tajriba sohiblarina kashf va ma'lum o'lur. Shoyad, millat bolalarina foidabaxsh o'lur umidinda bir necha muallimlarimizning iltijolari ila ko'b vaqt tajriba so'ngindan bu risolayi ojizomamni «Birinci muallim» ismi-la maydoni intishora qo'ydim. Maorifparvar muallim birodarlarimiz iltifotsiz qoldurmasalar kerak. Inson nuqsondan xoli o'lmadig'i kabi qilg'on amali ham qusur va xatodan ori(y) o'lmas. Shul sababli muallim afandilarimiz har bir qusur va kamchiliklarimdan tanbih va tanqid ila ogoh qilsalar edi.

Toshkand, muallim Abdulla Avloniy.

YAMONLIQ JAZOSI

Bir kishining Qosim ismli bir o'g'li bor edi. Ota va onasining so'zig'a kirmasdan har xil yamon ishlarni qilur edi. Bolalar birla urushub, yaqolashub, kiyimlarini yirtub kelar edi. Uyda onasi mehmon uchun asrab qo'ygan taomlarini yegon vaqtda, onasi:

— «Qosim o'g'lum! Taomni sen yedingmu?» — desa, — «Men yeganim yo'q, mushuk yegandir», — der edi. Bir kuni otasi ustol ustig'a bir tanga pul qo'yub, o'zi uxlagan kishi bo'lib yotdi. Qosim kelub, sekin tangani olib og'zig'a soldi. Shul vaqt otasi ushlab olmoqchi bo'lgonda tangani yutub yubordi. Tanga borub, Qosimning halqumig'a tiqilib, jon berdi.

Ey bolalar! Ko'rdingizmi, yamonning yamonlig'i o'z boshig'a yetdi.

QANOAT

Bir kishining Ali va Vali ismli iki o'g'li bor edi. Ali qanoatli, Vali qanoatsiz edi. Bir kun otasi bozordan olma olub kelub, bolalarini sinamoq uchun chaqirub, mana, sizga olma beraman, — dedi. Vali tezlik bila kelub: «Otajon, menga hammasini bering», — dedi.

Ali sekingina kelub, manga birgina olma bersangiz bo'ladur, — dedi. Otasi Alining qanoatiga ofarin qilub, quchog'iga olub, peshonasidan o'pub, iki olma berdi. Ammo Valiga olma bermak qayda, balki qanoatsiz bo'lma, deb adab berdi.

Qanoat birla qorin to'yg'uzursiz,
Qanoat bo'lmasa, ko'p och qolursiz.
Qanoatsiz kishi bag'rini dog'lar,
Qanoatlik kishi og'zini yog'lar.

ZAR QADRINI ZARGAR BILUR

Bir kun bechora Xurus ayog'lari ila xashak arosini axtarub turgon zamonda bir dona marvarid topdi. Ul marvaridni cho'qub-cho'qub, nola qilub: «Oh, aqlsiz odam bolalari! Hech narsaga yaramaydurgon narsalarni qadrlik bilub, eng qadrlik narsalarni qadrin bilmaslar. Hozirda man buni tobg'uncha, bir dona bug'doy tobsam edi, manga ovqat bo'lur erdi», — deb xafa bo'lurdi.

Har kishi o'z nafsiga bir pul uchun g'avg'o qilur,
Boshqaga ming so'm zarar kelsa, qachon parvo qilur.
Har kim o'z qornin adosidur, agar eshondur,
Qushdur, insondur, o'zining qornig'a qurbondur.

YAXSHILIK YERDA QOLMAS

Bir ari suv ustinda uchub borur edi. Birdan suvga yiqilub ketdi. Qanotlari ho'l bo'lib ucharga kuchi yetmadi. O'lar holatga yetdi. Buni bir Kabutar ko'rub, Ariga rahmi kelub, darhol bir cho'bni tishlab, suvga tashladi. Bechora Ari bu cho'bni kema qilub, suv balosidan qutuldi. Arodan ko'p o'tmadi. Bir bola tuzoq qo'yub, Kabutarni tutmoqchi bo'ldi. Ari buni ko'rgon zamon kelub, bolani qulog'ini choqdi. Bola qulog'ining alamidan tuzoqni tashlab, qulog'ini ushladi. Kabutar vaqtini g'animat bilub, uchub ketub o'limdan qutuldi.

Yaxshilik qilsang, bo'lur joning omon,
Yaxshilikdan hech kishi qilmas ziyon,
Yaxshi so'z birlan ilon indan chiqar,
So'z yamon bo'lsa, pichoq qindan chiqar.

TO'G'RILIK

Bir kampirning uyinda bir tup balx tuti bor edi. Niho-yatda to'g'ri o'sgan edi. Bechora kampirning shul tutdan boshqa hech narsasi yo'q edi. Pishgan vaqtda qurutub olub, bordonga solub, boylarga tortuq qilub, pul olub, butun avqotini tut sotub o'tkarur edi. Bir kun ul shaharning podshohi bir ayvon solmoqchi bo'lub, ustun oxtarganda kampirning tuti to'g'ri keldi. Podshoh tutni ming oltunga sotub oldi. Bechora kampir boy xotun bo'lub qoldi. Bir kun tutni ko'rgali bordi. Ko'rdiki, tuti jannat kabi bir ayvon o'rtasinda turubdur. Kampir tutiga qarab dediki:

Ey tutim, to'g'rilig'ing qildi bizi davlatg'a yor,
Egri bo'lsang, san o'tun bo'lg'ay eding, man xor-zor,
To'g'rilar jannatning ayvonindadur,
O'g'rilar ranj-u alam konindadur.

ITTIFOQ

Hayvonlar ichinda eng kichiklari chumolilardur. Lekin o'zlari kichik bo'lsalar ham nihoyatda g'ayratlik, ittifoq hayvonlardur. O'zlaricha podshohlari, kattalari, askarlari bo'ladur. Ulug'lari nimani buyursa, shuni qilur. Ittifoq va g'ayratlari soyasinda o'zlaridan katta-katta dushmanlardan qo'rqmaslar. Agar ari kabi dushman kelub, birlariga tegsa, hammalari birdan dushmanga yopushub, biri qo'lini, biri ayog'ini, biri qanotini qattiq tishlab, o'zlarindan necha baro-bar katta bo'lsa ham tezgina qochurlar.

Ko'rdingizmi, yung o'zi xo'b maydadur,
~~Birlashub~~ arqon bo'lsa, fil boylanur.
Ittifoqa kuch-quvvat kor aylamas,
Ittifoqa jin ham ozor aylamas.

«QO'SHMA SO'ZLAR»DAN

Hozirgi asrda ilmsiz kishilar boshqalarga qul va asir bo'luvdan boshqa hech ishga yaramaslar.

*Shavkati inson erur ilm-u adab,
E'tibor etmas anga mol-u nasab.*

IKINCHI MUALLIM* KITOBIDAN

*Birinchi maktablarimizning shogirdlarina alifbodan so'ng
o'qutmak uchun ochuq til va oson tarkib ila yozilub, axloqiy
hikoyalar, adabiy she'rlar ila ziynatlanmush O'QUV KITOBIdur.*

* 1915-yilgi (T., «Maktab» nashriyoti, II'in litogr.) ikkinchi nashriga asoslandik.

MUQADDIMA

Yerni va ko'kni, yer va ko'kdagi narsalarni(ng) barchasini yaratgon yolg'uz Alloh taolo hazratlaridur. Ko'zlarimizga ko'ringan va ko'rinmagan katta va kichik narsalarni, inson va hayvonlarni, ko'kdagi quyosh, oy va yulduzlarni, yerni yorutmak va bizlarni tarbiya qilmak uchun yaratquchi yana janob Haqdur. Bizlar shul Alloh taoloning bandasimiz, Alloh taolo bizning Tangrimizdur. Janob Haq bizlarga nihoyatda ko'p ne'matlar bermishdur. Bizlarga bergan ne'matlarining mingdan birini sanab — hisoblab bitirmak mumkin emasdur. Ammo, bizga bergan ne'matlarin orasinda **AQL**dan aziz va qimmatli ne'mat yo'qdur. Rasuli akram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Alloh taolo bandalarga bergan ne'matlari orasinda **AQL**dan yaxshiroq narsa yo'qdur», — demishlar. Ey o'g'lonlarim! Siz ham ulug' ne'mat qadrini bilingiz! Janob Haq bizlarni aqlli inson qilib boshqa hayvonlardan ortuq qildi. Va bu aqlni nurlandirmaq va o'rtturmaq uchun o'qumaq, yozmaq, ilm-u ma'rifat hosil qilmak kerak. Va bu ne'matlarni qo'lg'a olmaq uchun yoshlikdan harakat qilmak, cholishmak va bu ulug' ne'matlar barobariga Alloh taologa shukr qilmak har birimizga vojib va lozimdur.

AQL

Bir kun otamiz Odam alayhissalomga janob Haq tarafidan hazrat Jabroyil **AQL**, **DIN** va **HAYO**ni kelturub: «Alloh taolo sizga bu uch narsadan birini olib qolurga sizni ixtiyorlik qildi. Xohlaganingizni olib qolingiz, sizga hadyadur», — dedilar. Odam alayhissalom: «Aqlni ixtiyor qildim», deganlarida, hazrat Jabroyil Din ila Hayoga boqub: «Sizlar o'z joyingizga ketingiz. Odam sizlarni qabul qilmadi», — desalar, alar: «Janob Haq bizlarni, Aql qayda bo'lsa, sizlar ham shunda bo'lursiz, deb amr qilgan edi, bizlar Aql dan ayril-

masmiz», — dedilar. Emdi ochuq ma'lum bo'ldiki, Aql qayda bo'lsa, Din va Hayo ham shunda bo'lur ekan. Aql qancha ortsa, yuqorilansa, Din ila Hayo ham shuncha quvvat topar ekan.

Har kishi qilsa ilm uchun harakat,
Versun Alloh aqlina barakat.

SALAVOT

Hadsiz-hisobsiz rahmatlar payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomga bo'lsunki, bizlarga shariat yo'llarin ko'rsatgan va din hukmlarin o'rgatgan, bizlarni musulmon bo'lishimizga sabab bo'lgan, islom dinin tarqatmak uchun qancha mashaqqatlar chekkan, Makka kofirlarining jabr-u jafolariga sabr qilgan, Alloh amrin tutub o'z vatanlarin tashlab, Madinaga ko'chgan, Uhud tog'indagi urushda muborak tishlari singan, butun umrlarinda Allohning amrindan bir qilcha oyrilmagan, bor kuchlarini(ng) dini islom yo'linda sarf etgan. Bizlarga eng muqaddas kitob Qur'oni karim ila sunnatlarin qoldirib ketgan, badanlarindan jonlari chiqg'uncha «ummat», «ummat» deb olamdan o'tgan bizning payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom afandimiz hazratlaridurlar. Mana bizlarga shul suyuqlu payg'ambarimizga, avlod-u sahobalariga doim Alloh taolo tarafindan rahmat so'ramak lozimdur. Bizlar shul zotning ummatlaridurmiz. «Ummatman» demak faqat quruq til ila bo'lmas. Balki jon-u dil ila payg'ambarimizni(ng) buyurgan ishlarini qilur, ko'rsatgan yo'llarindan ayrilmaslik, tandan jonimiz chiqg'uncha biz ham «millat», «millat» deb dunyodan ketmaklik ila bo'lur.

MAKTAB

Maktab uyi — dorulamon,
Maktab hayoti jovidon,
Maktab safoyi qalb-u jon,
G'ayrat qilub o'qing, o'g'lon!

Maktab erur doruladab,
Maktab erur ehsoni Rab,
Maktab erur gulzor ajab,
G'ayrat qilub o'qing, o'g'lon!

Maktab dur-u gavhar sochar,
Maktab siza jannat ochar,
Maktab jaholatdan qochar,
G'ayrat qilub o'qing, o'g'lon!

Maktab sizi inson qilur,
Maktab hayo ehson qilur,
Maktab g'ami vayron qilur,
G'ayrat qilub o'qing, o'g'lon!

Maktab berur Qur'on siza,
Maktab berur imon siza,
Maktab berur hur on siza,
G'ayrat qilub o'qing, o'g'lon!

Maktab o'quvni ko'rsotur,
Maktab yozuvni o'rgotur,
Maktab uyqudin uyg'otur,
G'ayrat qilub o'qing, o'g'lon!

Maktabdadur ilm-u kamol,
Maktabdadur husn-u jamol,
Maktabdadur milliy xayol,
G'ayrat qilub o'qing, o'g'lon!

Maktab demak masjid yo'li,
Maktab erur jannat guli,
Maktabni sizlar bulbuli,
G'ayrat qilub o'qing, o'g'lon!

Maktab misi tillo qilur,
Maktab sizi mullo qilur,
Maktab sil(l)iq sallo qilur,
G'ayrat qilub o'qing, o'g'lon!

SAXIYLIK

Bir kishining Said ismli o'g'li bor edi. Otasi har kun maktabda taom olib yemak uchun o'n tiyin pul berur edi. Bir kun maktabga ketub borganda, bir faqir kishi yo'luqub:

— O'g'lum, iki kundan beri ochman. Taom olib yey desam, ustimdagi yirtiq chakmondan boshqa hech narsam yo'q. Biroz oqchang bo'lsa, bersang, savob topur eding, — dedi.

Said faqirning so'ziga toqatsiz bo'lub, holig'a rahmi

kelub, atosi bergan o'n tiyin pulni faqirga berdi. Faqir bu yosh Saidning qilg'on shafqat-u marhamatiga ofarin qilub, yig'lay-yig'lay duolar qilub ketdi. Said ul kun o'zi och qolsa ham ochlig'ini hech kimga bildurmay, sabr-u qanoat ila o'tkardi. Maktabdan ozod bo'lub, uyiga borgan zamon qilg'on ishini otasiga so'zladi. Otasi ham «saxiy Saidim», deb xursand bo'lub, duo qildi ham bundan so'ng Saidga har kun yigirma tiyindan berurga va'da qildi. Saodatlik Said otasi bergan yigirma tiyinning o'n tiyini yeb, beshini faqirlarga berub, beshini yig'ub, tezdan boy bo'lub ketdi.

BAXILLIK

Bir baxil kishining uyiga bir necha yaqin do'stlari mehmon bo'lub keldi. Ul baxil mehmonlarni(ng) ziyofat qilmak o'rniga behuda so'zlarni(ng) so'zlab o'lturdi. Aro-dan ko'p vaqt o'tgandan so'ng xizmatchisini choqirub:

– Bor, taom pishgan bo'lsa, olib kel! – dedi.

Shul vaqt xizmatchi bir taboq ustida pishgon xurusni olib kelgan zamon, baxil xizmatchiga boqub:

– Boshini nima qilding? – dedi. Xizmatchi: – Afan-dim, nima qilur edim, tashladim. Baxil: – Nodon! Kishi xurusning boshini ham tashlarmi? Agar bir kishi tovuq-ning ayog'ini tashlasa, man borub olur erdim. Bosh degan a'zolarining xo'jasidur. Ul boshi ila qanday yaxshi qichqirar edi. Marjon kabi toji ham boshinda edi. Eng shirin a'zolaridan sanalgan tili, eng ulug' a'zolaridan miyasi, iki shahlo ko'zlari barchasi boshinda edi. Bor, topib kel! Biz yemasak, mehmonlarga yedururmiz! – dedi.

Ko'rdingizmi, bu baxil kishi hech narsaga arzimaydur-gon bir xurus boshidan bir necha xosiyatlar bayon qilub, o'zining qanday kishi ekanligini bildurdi.

AXLOQIY HIKOYA

Eshitdimki, mashhur Majnun zor
Bo'lub mavti Laylosidan beqaror,
Ketub hushidan bo'ldi holi xarob,
Ravon bo'ldi Layloni qabrin so'rob.
Yo'liqdi: bir o'g'lon edi hushyor,
Zamondan xabardor edi, aqli bor.

Dedi: «Ey o'g'ul! Qabri Laylo qayon?»
O'g'ul kuldi, berdi javobin ravon.
Dedi: «Sizmusiz ishq lofin uran?!»
Topar so'rmayin ishq kayfin suran.
Mazora borub ista har go'rdan,
Olib xokini iska mazkurdan.
Na yerdan ke(l)sa ishq-savdo isi,
U tufrog' erur Layloning turbasi».

ARSLON ILA AYIQ

Bir kun Arslon ila Ayiq ikisi do'st bo'lub, ov qilmoqchi bo'ldilar. Sahroga chiqub, yugurib-yelib bir kiyikni tutdilar. Yemakchi bo'lub turgon vaqtlarinda arolarinda urush paydo bo'ldi. Arslon: — Man kattaman. Manga ko'brog' berursan. Ayiq: — Man kichik bo'lsam ham sandan ko'b harakat qildim, yugurdim, yeldim. San bir joyda qarab turding. Sergo'sht yerini man yerman, deb urush boshladilar. Shu darajaga yetdilarki, ikisi ham o'lar holatga yetub, yerga yiqilub, qimir-lashga majoli qolmadi. Bularning holidan bir necha bo'rilar xabardor bo'lub, kelishub tayyorgina kiyik go'shtini yeb, suyagini qo'yub ketdilar. Bu iki janjol qilgon bechoralar bir-birlariga der edilarki, agar bizlar urushmagon bo'lsak edi, ikimizning ham qornimiz to'ygon bo'lur edi. Mana, urushgonimiz uchun ikimiz ham og'zimizdagi oshimizdan ayrilduk, deb afsus qilub, oxirda surgolib borub, molimizning so'lakayi deb, quruq suyakni chaynadilar.

Urushgonlar suyakni zo'rg'a chaynar,
Tamoshochi suyaksiz etni poylar.
Ketib qaymog'i, sut qolgay o'ziga,
Sut ham shirin ko'ringay och ko'ziga.

BULBUL ILA ESHAK

Bir kuni Bulbul ila bo'ldi Eshak o'rtog'lar,
Yurdilar aylab tamosho, har taraf gulbog'lar.
Bir zamon Eshak deydi: Ey, Bulbuli shirin zabon,
Sayragil, do'stim, bu dam, ketsun yurakdan dog'lar.
O'lturub gul shoxiga Bulbul chunon qildi fig'on,
Bo'ldi hayvonlarda ish tashlab quloq solmog'lar.
Barcha qushlar ofarinlar qildi Bulbul tovshiga,

Gul bo'lib ochdi u dam gul g'unchasi yafrog'lar.
Bir zamon Bulbul sadosini(ng) qilib erdi tamom,
Hangradi Eshak, hama qochdi yig'ilgon zog'lar.
Ko'rdi Eshak ul zamon, hech kimsa yo'q gulzorda,
Yerga og'nab sochti boshiga qum-u tufrog'lar.
Aytdi: Ey Bulbul, ajoyib! Sayrashing yaxshi ekan,
Man kabi tovshing sani qilmas dimog'(n)i chog'lar.
Sayrashing ishsiz kishilarga eshitmak yaxshidur,
Man baqirsam, ishlariga qildilar ketmog'lar.
Ko'ylagi yo'qlar tizi yirtuq kishilardan kular,
Xoh hayvon, xoh insondur — o'zini sog'lar.
Har kishi o'z aybini ko'rmas, kishi aybin ko'rar,
O'zgani bir ignacha aybi ko'ringay tog'lar.

NAFSI BUZUQ HAYITDA O'LAR

Bir qishloqi tog'dan o'tun kesmak uchun bordi. Bir ko'zada olib borgan sutini daraxt ostiga qo'yub, o'zi o'tun kesmak uchun ketdi. Shul vaqt bir tulki kelub, ko'zaga boshini suqub, sutdan biroz ichgan zamonda aqli dediki, bas, bundan nari borsang, baloga yo'liqursan. Nafsi aytdiki, ichaber, kambag'alning bir to'ygoni — chala boy bo'lgoni, dedi. Tulki aqlin so'ziga kirmasdan, nafsini yo'lig'a yurdi. Bir vaqt sut tamom bo'lg'ondan so'ng tezgina qochmoqchi bo'lg'on zamonda ko'za boshini mahkam siqub qoldi. Bechora tulki qancha harakat qilsa, ko'za ham shuncha siqa boshladi. Yugurdi, yeldi, yolbordi, ko'za aslo yaqosini bo'shatmadi. Oxirda achchig'i kelub, — sani suv ichinda bo'g'ub o'ldurmasam bo'lmas ekan, — deb ko'zani olib borub bir katta suvga suqg'on zamonda, ko'za tulkini to'g'ri suv ostiga olib kirub ketdi. Tulki suv ostinda der ediki:

Baloyi nafs uchun, oxir, surundim,
Kelub sayyod domiga ilindim.
Agar aqlim so'ziga kirsam erdi,
Aziz jonim salomat bo'lgay erdi.

AQLLI QARG'A

Kunlar yoz fasli o'ldig'indan har yerda suvlar qurumish. Bechora Qarg'a suv yo'qlig'indan nihoyatda suvsamish edi. Tillari osilub, har tarafdin suv axtarmoqda ekan,

birovning oldinda turgon ko'zaning ko'rub, yoniga kelub boqsa, ichinda suyi bor. Lekin bo'ynini suqub ichay desa, bo'yi yetmaydi. Biroz o'yladi-da tumshug'i ila toshlarni yig'ub, ko'zaning ichiga tashlay boshladi. Oz vaqt ichinda ko'zaning ostindagi suv ustiga chiqub, tosha boshladi. Aqlli qarg'a suvdan ichub, tashnalik balosidan qutulub, uchub ketdi.

BOG'CHA

Bog'chalarning xo'b yaxshidur havosi,
Jong'a rohat verur zavqi, safosi.
Yag'ochlar-da yashil yafrog' ichinda,
Rang-barang gullaring yashnar ziyosi.
Sabza o'tlar arosinda ochilgan
Binafsha-u qizil gul-u ra'nosi.
Lekin gulning yoshlik kabi umri oz,
Tez yo'q bo'lur xush qomati zebosi.
Yaxshi verur bog', ishlasa bog'bon,
Cho'nchokinda ko'b bo'lg'usi aqchosi.
Yoshligida ko'b o'qug'on bolani
Qariganda obod o'lur dunyosi.

HASAD BALOSI

Bir kun Zog'cha insonlar kabutarlarni(ng) boqub, alarga don berub, yaxshi uyalar yasab berganlariga hasad qilub, ko'rolmadi. Bul ham kabutar bo'lub, tekin donlardan yeb, rohatda yashamoq bo'ldi. O'zini oq bo'rga bo'yab, kabutarxonag'a kelub, kabutarlar ila birga yashamoqg'a boshladi. Bir kun osmonda uchub boradurg'on bir necha zog'chalarni ko'rub, birdan «chag'g'» deb qichqirub yubordi. Hamma kabutarlar buni zog'cha ekonin bilub, har tarafdin yopishub cho'qiy boshladilar. Bechora Zog'cha kabutarlar arosindan zo'rg'a qochub, zog'chalar arosig'a borub qo'shildi. Zog'chalar ham buni zog'cha ekoniga ishonmadilar. Har qancha «chag'... chag'g'...» deb yalborsa ham: — Ho nodon, bizni(ng) aldayman dersanmi? Bor, zog'cha bo'lsang oq choponingni yeshib kel! — deb bular ham (aning) boshlariga cho'qub-cho'qub jo'natdilar.

Hissa: Bechora Zog'cha hasad balosig'a yo'luqub, iki jahon ovorasi bo'lib qoldi.

AQLLI BOLA

Bir bola qo'shnining uyiga o'ralmish tabaqda taom olib borur edi. Bir kishi uchrab:

— Ey o'g'lum, tabaqda nima olib borursan? — dedi.

Aqlli bola javob berib:

— Ey otajon, tabaq ichindagi narsani(ng) kishiga aytmoq va ko'rsatmoq mumkin bo'lsa edi, usti o'ralmagan, ochiq bo'lur edi, — dedi.

QALANFIR ILA CHO'L YALPIZI

Sahroda o'sgan Cho'l yalpizidan so'rdilarki: «San avvalda yaramas bir o't erding, bu xushbo'y isni qaydan olдинг?» — deb. Yalpiz javob berdiki, «Rost, man avvalda yamon bir o't erdim. Lekin bir necha vaqt qalanfir yoninda o'sub, birga yashadim. Aromizda do'stlik paydo bo'ldi. Shul sababli avvalgi yamon islarim ketub, do'stimning yaxshi islari manga yuqub qoldi», — dedi.

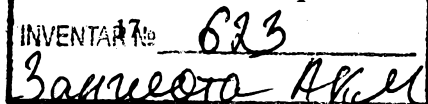
Yaxshilarning suhbatı — jon rohati,

So'zlari — dard-u alamning ofati.

OVOZ

Bir bola maktabdan kelub, kitoblarini qo'yub, taomlarini yeb, o'ynamoq uchun bog'ga kirub, shul kun o'qugon sabaqini qichqirub o'qugon zamon qulog'iga qo'shnining devori tarafidan bir bolaning o'qugon tovshi keldi. Bu ovozni eshitgan zamon bog'da mandan ham boshqa bola bor ekan deb suyunub:

«Kel o'rtog'! Ikimiz birga o'qushub, birga o'ynaymiz», desa, ul ham shul so'zni aytdi. Bolaning biroz achchig'i chiqub, atrofni oxtara boshladi. Ko'p vaqt izladi, o'zidan boshqa hech kimni ko'rmadi. Oxirda jahli chiqub, yamon so'zlar aytsa, ul tarafdān ham yamon so'zlar eshitdi. Bola nihoyatda xafa bo'lub, yig'lab, borub onasig'a aytdi: «Ey onajon! Bog'da bir yamon bola bor ekan, man nimani so'zlasam, shuni aytur. Manga yamon so'zlar so'zladi. Qancha izlasam ham topolmadim», — dedi. Onasi bolaning o'zining ovozi ekanin bilub: «Ey o'g'lum! San anga yamon so'z aytma. Yaxshi so'z aytsang, ul ham sanga yaxshi so'zlar ila javob berur», — dedi. Bola yana bog'ga borub yaxshi so'zlar so'zlasa, javobiga yaxshi so'zlar eshitdi. Aqllik bola bildiki,

yaxshi so'zga insonlar yaxshi javob, yamon so'zga yamon javob berurlar emish. Bundan so'ng bola hech kishiga yamon so'z aytmaydurg'on bo'ldi.

YALG'ON DO'ST

Bir vaqt iki kishi do'st bo'lub, safarga chiqmishlar edi. Bir tog' ichindan ketub borgonlarinda uzog'dan bir yo'lbarsni ko'rmishlar. Do'stlarning biri darhol yugurub bir daraxt ustiga chiqmish. Ikinchisi shoshilub qolub, nima qilishin bilmay, yerga cho'zulub, o'likg'a o'xshab yotmish. Yo'lbars kelub iskab-iskab o'luk gumon qilub qaytub ketmish. O'rtog'i daraxtdan tushub: «Birodar, yo'lbars qulog'inga nima deb so'zlab ketdi?» — deb so'ramish. Yo'ldoshi: «Oh, do'stim! Shodlig'ingda o'rtog' bo'lub, g'am vaqtingda tashlab qochadurg'on nomard kishilar ila yo'ldosh bo'lma!» — deb so'zlab ketdi, deb javob bermish.

CHIN DO'ST

Iki odam bir-biriga do'st bo'ldilar chunon,
Bir nafas ayrilmas erdi bir-biridan iki jon.
Maslahat birla safar qilmoqni aylab ixtiyor,
Bo'ldilar sahro tamoshosi uchun bir kun ravon.
Yo'lda bir daryodan o'tmak to'g'ri keldi do'stlara,
O'turub bir kemaga ketmog'da erdilar hamon.
Bir zamon to'lqun kelub ul kemani qildi xarob,
Ul iki o'rtog' yiqildilar suv uzra nogahon.
Suv yuzinda ul zamon ketmakda erdilar oqib,
Suvchilar keldilar ushlab olg'ali suvdan amon.
Ul iki do'stning birini tutsa, suvchig'a dedi:
Qo'y mani, avval borub, do'stumni qutqar beziyon.
Suvchi borub ushlasa o'rtog'ini,
Ul ham aylar do'st qutulsun deb fig'on.
Ko'rdingizmi, ey suchuk o'g'lonlarim,
Do'stlig'dan bu siza bir doston.

XURUS ILA BO'RI

Bir Bo'ri daraxt ustinda o'lturg'on Xurusni ko'rub, tutub yemak uchun daraxt ostiga keldi. Hiyla birla bechora Xurusni daraxtdan tushurmaqchi bo'lub: «Ey, Xurus o'rtog'! Man

sanga bir yaxshi xabar kelturdim, hayvonlar ila qushlar orasinda sulh bo'ldi. Bir-biriga zulm qilmasga, biri ikinchisin tutub yemasga qaror verildi. Kel, birodar, pastga tush! Bir-birimizga do'st bo'lub, birga o'ynashayluk», — dedi. Xurus Bo'ringing so'ziga aldanadurg'on darajada nodon va ahmaq bo'lmadig'indan Bo'riga boqub dediki:

— Do'stim, so'zing rostdur, to'g'ridur. Lekin biroz sabr qil. Sandan boshqa iki it ham sulh xabarin ketururlar. Alar ham kelsunlar. Hammamiz birga o'ynashurmiz, — dedi. Bo'ri Xurusdan bu so'zni eshitgan zamon dumini orqasig'a qo'yib qocha boshladi. Xurus: «Ho, birodar, nima uchun qochursan, aroda sulh bor-ku?» — desa, Bo'ri:

— Oh do'stim! Bu zolim itlar sulhni buzgong'a o'xshaydur, — deb qochub ketdi. Xurus orqasidan «quqq... qurii... quu...» deb qichqirub qoldi.

Aql egasi hiylaga aldanmagay,
Hiylagarning hiylasi boshin yegay.
Do'st ila dushman so'zining farqi bor,
Fahm etar har kimki, o'lsa hushyor.

JANJALCHILIK ZARARI

Bir suv ustiga ko'pruk kabi bir taxta qo'yilmish edi. Bu taxtaning ustindan o'tmak uchun iki echki iki tarafdand kelub, bir-biriga yo'luqti. Biri dediki: — «Man sandan kattaman, san yoshsan, arqangga qayt. Manga yo'l ber», — dedi. Ikinchisi:

— San katta bo'lsang, ulug'lig'ing o'zingg'a. Man sandan quvvatli. San qayt. Mandan so'ngra o'tarsan, — deb arolarinda zo'r g'avg'o chiqdi. Ikisi ham bo'yinlarin egishub, shoxlarin shoxlariga qo'yushib, chunon suzishdilarki, oxirda suvga yumalab tushub, ikisi ham suvda g'arq bo'ldi.

TAMA' BALOSI

Bir Sichqon qofqonni ko'rgan zamon:

«Yohu, insonlar qanday hiylakordurlar. Ajabo, manga ov uchun ichiga bir parcha yog' qo'yimishlar-da, mani alday qofqonga tushirmak istarlar. Amon, yo Rab! Man yaxshi bilurmanki, bu ov emas, maning uchun qurilmish bir tuzoqdur. Xayr, bu hiyla ila mani alday olmassiz», — deb qaytub

ketmak bo'ldi. Shul vaqt biroz o'ylab, o'z-o'ziga dediki: «Bu yog'dan yemasam ham biroz iskamak mumkin. Ammo man yog' isini ko'b yaxshi ko'raman. Kel, buni iskamakda nima zarar bor», — dedi-da, qo'qon yoniga kelub, yog'ni iskay boshladi. Yog'ning isi dumog'iga xush kelub, tez-tez iskab turgan zamon burni yog'ni turtib yuborub, qo'qon «shart» etub ketdi. Bechora Sichqon tama' balosiga giriftor bo'lib qoldi.

Bayt

Oz tama' ko'b zararlari ketirur,
Nafsini tiymagan o'zin yitirur.

AQLSIZ BOLA

Bir kishi o'g'lina berib tesha,
O'g'lin aqlin qilurg'a andisha.
Dedi: «Ishlat bu teshani, o'g'lum.
Bundan aqling menga bo'lur ma'lum».
O'g'lon ushlab qo'liga teshasin,
Ko'r, nechuk ko'rsatur tamoshosin.
Bordi masjid devorining tagina,
Kovladi tesha birla yaxshigina.
Ko'rdi ul dam ota o'g'il holin,
Bo'ldi ma'yus, buzdi ahvolin.
O'g'lin iki qulog'idan burdi,
Oh tortub bu so'zni ayturdi:
«Tesha berdim: o'tun kes-u bovla,
Kim dedi, masjid ostin kovla».
Ibrat olmaq kerak bu o'g'londan,
Haq bizi mamnun etdi ehsondan.
Tutmaka qo'l, yurar uchun po(y)lar,
Berdi bir necha boshqa a'zolar.
Har birin ishlatur yeri bordur,
Ishlatur bilmagan kishi xordur.
O'ylamay millat uyini buzsak,
Yiqilur uyimiz ipin uzsak.

BOLALAR BOG'CHASI

Yigitlikda o'quvdan qolsang, o'g'lon,
Qariganda pushaymonsan, pushaymon.
Ulug'lik mol-u davlat birla ermas,

Salomat bo'lsa aqling, senga shul bas.
 Go'zallik yuzda ermas, ey birodar,
 So'zi shirin kishi har kimga yoqar.
 So'zing oz o'lsun-u ko'b ma'ni bo'lsun,
 Eshitganlar qulog'i durga to'lsun.
 Takabbur bo'lmag'il, bo'lg'il muloyim,
 Bo'lursan shod-u xurramlikda doim.
 Birov qilsa g'azab sen so'kma oni,
 Budur yaxshi kishilarning nishoni.
 Yamonlik qilsalar, san yaxshilik qil,
 Yamonlig'ni ho'kuzni bo'ynig'a il,
 Nasihatni qulog'ingg'a ilib ol,
 Yamon so'zni eshitmay tez ketib qol.
 So'zing bo'lsa kumush, jim turmak oltun,
 Misi chiqq'ay, so'zing ko'b bo'lsa bir kun.
 Ko'paygan so'zni bo'lg'ay to'g'risi oz,
 Shakarning ko'pidin ozi bo'lur soz.
 Birovdin bir nimarsa so'rma zinhor,
 Kishining minnati sanga na darkor?!
 Talab qilg'il murodingni Xudodan,
 Gadosan, so'r muroding podshodan.
 Jadal qil ilm uchun o'g'lum, hamisha,
 Kuching borida g'ayrat birla pesha,
 Ekin vaqtida uxlab yotsa dehqon,
 O'roq vaqtida bo'lg'ay ko'zlari qon.

TAQSIM

Bir kun iki bola ko'chada o'ynab yurgan zamonda bir adad yang'og topdilar. Biri aytdi: «Man olurman, avval man ko'rdim». Ikinchisi: «Yo'q birodar, man olurman, yerdan man oldim», — deb ikisi g'avg'o qilub turub edilar. Bir yigit kelub: «Ey charog'larim! Shoshmang, talashmang, man sizlarga yaxshilab taqsim qilub berurman», — deb yang'oqni qo'llaridan olub, iki palla qilub, bir palla po'chog'ini birinchi bolaga, ikinci palla po'chog'ini ikinci bolaga berub: «Mana, qolgoni taqsim qilgon kishiga», — deb mag'zini og'ziga solub, jo'nab ketdi. Bolalar bo'lsa, po'chog'ini ushlab, baqrayushub qoldilar.

Hissa: Ozga qanoat qilmagan ko'bdan qolur.

BOLARI ILA PASHSHA

Bir Pashsha qir tarafdan uchub kelmakda o'lan Arini ko'rub:

«Do'stim, qaydan kelursan?» — dedi. Ari: «Qirdan kelurman. Biroz bol yig'dim. Uy yasamoq uchun mum ham hozirlab keldim», — dedi. Pashsha: «Oh birodar! Bir boshing uchun muncha harakat qilursan! Nima bo'lurki, san ham man kabi rohatda yashasang. Chunki mening yashamoqimda hech bir mashaqqat yo'q. Insonlar tarafidan hozirlangan dasturxonlardan har xil taomlarni yeb-ichub umr o'tkarurman. Ba'zi vaqtlarda sani yasagan bolingdan ham to'yganimcha yerman. Mana! Yashamoq mana! Umr kechurmaq uchun olamda mundan yaxshi turmush bo'lurmi? Na manda bol hozirlamak mashaqqati va na uya solmak kulfati bor», — dedi. Ari bu so'zlarga javoban dediki:

«Oh do'stim! Bu sani turmushing o'z boshingdan beri kelmasun. Mashaqqatsiz taomda lazzat bo'lurmi?!»

Insonlar sani sufradan quvarlar, urarlar, o'ldirurlar. San olamda o'g'rilar kabi umr o'tkarursan. Oxirda bir o'rgumchak luqmasi bo'lmakdan boshqa bir narsaga yaramazsan. Ammo maning tayyorlagan mumim hamma ibodatxonalarni yorutar. Bolim dunyoning hamma yerinda maqbuldur. Insonlarning og'izlarini totli qilur. Shul sababli insonlar mani o'zlari tarbiya qilurlar va har yerda mani maqtarlar», dedi-da, «Qo'y, birodar, mani ishim ko'b, san ila behuda so'zlarni so'zlashub tururga vaqtim yo'q», — deb uchub ketdi.

Hissa: Mehnat — oxiri rohat, yalqovlik — oxiri xorlikdur.

YIL, SANA

Bir yil o'n iki oydur. Bir oy to'rt hafta, bir hafta yetti kundir. Shanba, yakshanba, dushanba, seshanba, chahorshanba, panjshanba, jum'a. Bir kun yigirma to'rt soat, bir soat oltmish daqiqa — «minut»dir. Oy hisobi iki xil bo'lur. Biri qamariy, ikinchisi shamsiy.

QAMARIYYA HISOB

Qamariyya hisobi ila oylarning arabcha ismlari: muharram, safar, rabi'ul-avval, rabi'ul-oxir, jumodul-avval, jumodul-oxir, rajab, sha'bon, ramazon, shavvol, zulqad, zulhijja.

Qamariyya oylarining oltisi 30 kundan, oltisi 29 (kun)dan keladur. Bu hisob ila bir yil uch yuz ellik to'rt kun bo'ladur. Bu hisob musulmonlarning diniy ibodat, bayramlari uchun yuritilur. Musulmoncha yil boshi birinchi muharramdan hisoblanur. O'ninchi muharramda hazrati imom Husaynning Karbaloda shahid bo'lgan kunlaridur. Bu kun musulmonlarning motam va duo kunidur. Rabi'ul-avvalning o'n ikkinchi kuni Payg'ambarimiz sallallohu alayhi vasallamning tug'ulgan kunlaridur. Bu kun musulmonlarning ulug' bayram va shodlig' kunlaridur. Birinchi ramazondan boshlab birinchi shavvolgacha ro'za tutilur. Birinchi shavvolda Iydi fitr namozi o'qilur. Uch kun musulmonlarning ulug' bayramlari bo'lur. O'ninchi zulhijjada Iydi qurbon namozi o'qilur. Qurbon(lik)lar so'yilur. To'rt kun bayram qilinur.

Sanai shamsiyya hisobi ila oylarning ismlari

ARABCHA	RUSCHA	RUMCHA'	KUN
Hamal	Mart	Mart	31
Savr	Aprel	Nison	30
Javzo	Moy	Mais	31
Saraton	Iyun	Haziran	30
Asad	Iyul	Tammuz	31
Sunbula	Avgust	Og'stus	31
Mezon	Sentabir	Eylul	30
Aqrab	O'ktabir	Tishrini avval	31
Qavs	No'yabir	Tishrini soniy	30
Jadyi	Dekabir	Konuni avval	31
Dalv	Yanvar	Konuni soniy	31
Hut	Fevral	Shubot	28

¹Turkiya turkchasida

Sanai shamsiyya oylarining ba'zilari 30 va ba'zilari 31 kun. Yolg'uz hut oyi 28 kundur. Har to'rt yilda hut 29 (kun bo'lub) kelur. Bu yilni zo'r yil deb atalur. Arabchada yil boshi birinchi hamaldan, ruschada birinchi yanvardan, rumchada (birinchi) konuni soniydan boshlanur.

YILNING FASLI

Bir yil to'rt faslg'a bo'linur. Biri yoz, ikinchisi kuz, uchinchisi qish, to'rtinchisi bahordur. Yoz oylari: iyun, iyul, avgustdur. Kuz oylari: sentabir, o'ktabir, no'yabirdur. Qish oylari: dekabir, yanvar, fevraldur. Bahor oylari: mort, aprel, moydur.

YOZ FASLI

Yoz faslida daraxtlarning bargi yashil bo'lub, yashil barglari orasida mevalari taram-taram qizorub, ekinlar fishub, oqil insonlar kabi boshlarini egub salom qilurlar. Bog'lar o'zlarini gullab, rang-barang yafrog'lar ila yasaturlar. Maktab va madrasalarda o'qushlar to'xtalub, shogirdlar har tarafga sayohat qilurlar.

KUZ FASLI

Kuz faslida kunlar qisqarur, birinchi sentabirdan boshlab har yerda maktab-u madrasa ochilur. Shogirdlar yelkalariga jildlarini osub, odob-u yaxshi niyat ila maktablariga borurlar. Havolar salqinlanib, ekinlar o'rilub, daraxtlardan mevalari, barglari to'kilub, yashil o'tlar sarg'ayub, har narsadagi go'zal manzara — ko'rinish tamom bo'lur.

QISH FASLI

Qish faslida quyosh bizdan yiroqlashur, havolar so-vur, suvlar muzlar, yer yuzi qor ila qoflanur, uchar qushlar oz qolur, sahroda o'tlaydurg'on jonivorlarga, safarda yuradurg'on savdogarlarga kun ko'rmak mashaqqat bo'lur. Qurt-u qumursqalar yer ostiga kirarlar. Pashsha va arilar bahorgacha o'lgan kabi qotub yoturlar.

BAHOR FASLI

Bahor faslida kunlar uzayur, daraxtlar barg chiqarur, qishning zulmidan har tarafdan qochgan qushlar kelur, yer ustiga o'tlar yashil gilam kabi yozilur, suvlar toshar, yoqimli yellar turar, gullar yashnar, otlar kishnar, bulbullar sayrar. Yer yuzidagi insonlar-u hayvonlarning yuzida shodlig-u sevinch bir asar ko'rilur. Xususan, sahrov-u bog'larning manzarasi, har tarafdan suvlarning shalolasi, gullarning xush isi, qushlarning go'zal ovoz-nag'masi insonlarning dumog'larini chog' qilub, yangi hayot, yangi ruh, yangi safo berur.

MAKTABA DA'VAT

Boqdi gunash panjaradan bizlara,
Yotma! Deyur barcha o'g'il-qizlara.
Nolai faryod qilib barcha qush:
— Maktabingiz vaqti, deyur sizlara.
Boshladi har kim o'z ishin ishlara,
Siz-da, turing maktabingiz izlara.
Uchdi ari bog'chalara bol uchun,
Buzov turur uyda cho'kub tizlara.
Siz-da, kitoblarni(ng) oling shavq ila,
Tez yuguring ilm yo'lin gezlara.
Dangasani suymayur Alloh hech,
Ketsun oqub dangasa dengizlara.

BO'RI ILA XOTUN

Bir och Bo'ri taom oxtarub yurgon zamonda bir uydan bir xotunning tovshin eshiturki, bolasiga boqub: «Yig'lama, sani bo'riga berurman», — der. Bechora Bo'ri qachon bolasini menga chiqorub berur ekan, deb eshigida o'ltirur edi. ~~Aro~~~~dan~~ bir necha soat o'tar. Xotun yana bolasiga boqub: «Yig'lama, qo'zim, man sani bo'riga bermasman. Bo'ri-ning o'zi ham bu yerg'a kela olmas. Agar kelub qolsa, man ani boshiga kaltak birla urub, o'ldururman», — der. Bo'ri xotundan bu so'zlarni eshitub, der: «Oh, yolg'onchi insonlar, hech bir to'g'ri so'zlamassiz! Hozir bir xil so'zlab turub, bir nafasdan so'ng boshqa so'zga ko'chursiz! Olamda sizdan ayyor jonivor yo'qtur!» — deb jo'nab ketdi.

Hissa: Har kishi bu olamda o'z nafsin balosig'a qolmishdur.

IKI DEVONA

O'tgan zamonda bir devona bir shaharga borub, har kimni urub, so'kub, nima uchun odamlar hammasi bir tarafga qarab yurmaslar. Biri bu tarafga ketsa, biri u tarafga ketar, dedi. Odamlar javob berdilarki, har kim o'z ishi bor tarafga borur, biri bozorga borsa, biri uyiga qaytur, dedilar. Devona bularning so'zini qabul qilmadi. Oxirda arolarindan biri turub, bu devonadur. Devonaning so'ziga shoyad devona javob bersa, deb bir devonani olib keldi. Birinchi devona so'rdiki: «Yer yuzidagi odamlar nimaga bir tarafga qarab yurmaslar?» Ikkinchi devona: «Yer kemaga o'xshash suv ustinda turadur. Agar odamlar hammasi bir tarafga qarab yursalar, barchamiz suvga og'darilub ketarmiz», — deb javob berdi. Birinchi devona: «Balli, do'stim! Hammadan san yaxshi javob berding!» — deb jo'nab ketdi.

Hissa: Har kishiga o'z maslakdoshining so'zi maqbuldur.

BO'RI ILA UZUM

Bir bo'ri bog'ni aylanurdi kirib,
Boqdi har yonga ko'zlarini yirib.
Ko'rdi: Bir bosh uzum ajab pishgon,
Turlanur qizil bo'lub tizilib.
Nafsi qildi anga qarab harakat,
Og'zidan keldi suvlari sizilib.
Irg'idi, sakradi uzumg'a qarab,
Nafasi og'zi-burnig'a siqilib.
Bo'yi yetmay ololmadi, jo'nadi,
Qayta-qayta boqib-boqib, tikilib.
Yo'lda aytur Bo'ri uzumga qarab:
— Xomsan va g'o'rasan, bo'lmaydi tegib,
Tishlasam, tishlarim qamashtirasam,
Pishmagansan ekan hanuz ezilib.
Bo'yi yetmay uzumga bechora,
Ketdi navmid o'lub suyak qidirib.

YAXSHILIK

Bir kun bir yaxshi kishi ko'chadan o'tib borg'onida bir necha hayosiz kishilar orqasidan yamon so'zlar ila so'kib qoldilar. Bu kishi ularning so'zini(ng) eshitib, qo'lini

ko'tarib: «Yo Rab, bu nodonlarg'a o'zing aql bergil va to'g'ri yo'lg'a solg'il!» — deb duo qildi. Bu holdan xabardor bir kishi so'radiki, «Nima uchun siz ul kishilarning haqqig'a yaxshi duo qildingiz?» — deb. Ul kishi: «Ey birodar, har kim o'zida borini berur. Menda yaxshilik bor edi, shuni berdim, onlarda yamonlig' bor ekan, oni berdilar. O'zingda yo'q narsani qaydan olib berursan, har kim qilganicha topar, yamonning yamonlig'i o'z boshiga yetar», — deb javob berdi.

Hayo-nomus imona dalildur,
Hayosiz doimo xor-u zalildur.

OCHKO'ZLIK

Bir bola ko'chada yig'lab o'lturub edi. O'tub-ketub turgon kishilardan biri: «O'g'lum, sanga nima bo'ldi? Na uchun muncha yig'larsan?» — deb so'radi. Bola: «Bir tiyin oqcham bor edi, yo'qotib qo'ydim. Shuning uchun yig'larman», — dedi. U kishining bo'lga rahmi kelub, «Mana o'g'lim, oqchang yo'qolgan bo'lsa, man sanga boshqasini berurman», — deb cho'ntagidan bir tiyin oqcha chiqorub berdi. Bola oqchani olub, yana avvalgidan ortuq yig'lamoqg'a boshladi. Ul kishi: «Daxi nimaga yig'larsan?» — desa, bola: «Oh, otajon! Agar o'z oqcham yo'qolmagan bo'lsa edi, hozir oqcham iki tiyin bo'lur edi», — dedi.

Ko'zing och bo'lmasun, o'g'lum, ko'zing och,
Qanoatsiz kishini uxlatub qoch.

ILMSIZLIK BALOSI

Bor edi bir kishi, xat bilmas edi bechora,
Bo'ldi betob, yurak-bag'riga chiqdi yora.
Ertasi o'g'lina aytdiki, ayo tifi adib,
Bor, ketur boqmoq uchun qoshima bir yaxshi tabib.
O'g'li kelturdi tabibni atosin qoshig'a,
O'lturub boqdi tabib, ul dam, ayog'-u boshig'a.
Iki xil doru yozib berdi o'shal bemora,
Birini ichmak uchun, birisini surtora.
O'g'li doru uyidan oldi iki shisha davo:
Birisi sharbat edi, birisi og'uyi balo.

Shisha ustinda davoning bor edi ta'rifasi,
O'qumoqdan yo'q edi xastaning hech ma'rifasi.
Shishalardan birini ushladi avval qo'lina,
Ichdi sharbat debon og'uni — surardi dilina,
Ul zamon bag'ri yonib, ayladi faryod-u fig'on,
Bo'ldi bir necha nafas, so'ng tanidan joni ravon.
Otasi o'ldi, o'g'il yig'ladi faryod aylab,
Qo'shnisi olim edi, chiqdi belini boylab.
Qildi o'g'lona nasihat, dedi: yey, ti'fl zabun,
Ilmsizlikdan otang jonidan ayrildi bukun.
O'qumoq, yozmoqi bilsaydi otang, ey o'g'lon,
Balki boshiga qazo kelmas edi ushbu zamon.
Quvvating borida xat bilmoq uchun qil harakat,
San jadal qilsang, o'zi bergusi Alloh barakat.
Ibrat ol, o'g'lim, otangdin, bo'lmag'il san yaramas,
Qilmag'il umringni zoye, dema qish-yoz, o'qu, yoz!

AQLLI BOG'BON

Bir bog'bonning uch o'g'li bor edi. Uchi ham dangasa va ishyoqmas edilar. Bog'bon bir kun kasal bo'ldi. O'g'illarini ishga solmak uchun yoniga choqirub: «O'g'lonlarim, mani ajalim yetgan o'xshaydur. Man sizlarga vasiyat qilub ketayin. Bog'ning ichiga bir ko'za oltun ko'mub qo'yg'onman. Mandan so'ngra o'zingiz kavlab, topub, bo'lishub olursiz», — dedi. Arodan bir necha kun o'tmay, bog'bon dunyodan o'tdi. O'g'illari oltun axtarub, bog'ni chunon qazidilarki, tufrog'lari kul bo'lib ketdi, lekin tokning ildizidan boshqa hech narsa topolmadilar. Ammo shul yili tok chunon uzum qildiki, oqchasi necha ko'zaga to'ladurgon oltun bo'ldi. So'ngra bu yalqovlar bildilarki, oltun yerda emas, ishlovda ekan.

Hissa: Hamma yamonliqlarning onosi — dangasalik, qo'rqqoqlik — otosidur.

BO'RI ILA QO'ZI

Bir Bo'ri suv ichmak uchun suv boshig'a keldi. Past tarafda suv ichub turgan bir Qo'zini ko'rdi. Oni(ng) bir hiyla bilan tutib yemakchi bo'lub: «Ey yaramas, nima uchun

man ichodurgon suvni bulg'otursan?» — dedi. Qo'zi: «Afangim, bu qanday so'z! Siz suvning yuqori yog'inda, man quyi yog'inda bo'lsam, man qanday suvni bulg'aturman?!» — desa, Bo'ri yana qichqirub: «O'tgan yil san maning otamni(ng) ham so'kkan eding, emdi manga ham qarshilik qilursan», — deb kelub, Qo'ziga yopushdi. Bechora Qo'zi:

«Afangim! Man o'tgan yil otangizni so'kmak qayda, o'zim onadan ham tug'ilg'onim yo'q edi», — desa ham: «Ha, nodon, holo ham adabsizlik qilursan», — deb bechora Qo'zini parcha-parcha qilib, yeb qo'ydi.

Hissa: Yamonning kuchi yapaloqg'a etar.

SHAYX SA'DIY

Shayx Sa'diy hazratlari kichiklik vaqtlarinda otalari ila birga sahar turub ibodat qilur edilar. Bir kun uylariga bir necha mehmonlar kelub, yotub qolmish edi. Ul kecha turgan vaqtlarinda mehmonlarning «pish-pish» uxlab yotganlarin ko'rub, otalariga: «Bular qaydoq¹ insondurlarki, ibodat uchun hech birlari boshlarini ko'tarmaslar, ibodatdan g'aflatni yaxshi ko'rurlar ekan», — deganlarida, otalari: «Ey o'g'lum! Ibodat qilurman deb sahar turub, birovni aybini ko'rganingdan, san ham bular kabi toshdek qotib yotganing yaxshi edi», — dedilar.

Hissa: O'z qabohatini ko'rgan kishini(ng) o'zgalarning qabohatlarini ko'rmakka vaqti bo'lmas.

QO'RQOQ

Bir kishi g'oyat qo'rqqoq va yuraksiz o'lub, kechalari aslo ko'chaga chiqmas edi. Bir kuni o'rtog'larindan biri: «Birodar, san ham kechasi ko'chaga chiq, nimadan qo'rqa-san. Agar bir kishi sanga qarab qorayib kelur bo'lsa, san ham oning ustiga bosub boraver. San qandoq qo'rqsang, ul ham sandan shundoq qo'rqrar. Saning yuraklik va botirlig'ingni ko'rub, sandan qochar», — deb oni yuraklik qilmak uchun nasihat qilsa... «Oh do'stim, bu ish aslo bo'lmas. Agar bu nasihatni ul odam ham eshitgan bo'lsa, ul ham maning ustumga qarab bosturub kelsa, man ul vaqtda

¹ Qandoq.

qayga qochub qutulurman. Qo'y, birodar, saning bilgoning o'zingg'a, meni bilgonim o'zing'a», — dedi.

Tarbiyat qilgon bila noasl odam bo'lmagay,
Ifni yuz alvon ila rang etsalar bo'lmas ifak.

IT ILA GADO

Bir It egasining eshigini poylab yotmish edi. Yelkasida xurjin, qo'lida tayoq ko'targan bir Gado kirib keldi. It buni ko'rgon zamon vovullay boshladi. Bechora Tilanchi Itga boqub, yolvorub: «He, jonivor, manga boq, marhamat qil. Iki kundan beri taom yegonim yo'q», — dedi. It Tilanchiga boqub: «Bu mani sanga qilgon marhamatim emasmi? Uydagi kishilar mani tovushimni eshitub, chiqub saning qorningni to'yg'azurlar», — dedi.

Hissa: Bahosi arzonni so'zi qimmatli bo'lur.

MAQTANCHOQ G'OZ

Bir G'oz suvda suzub yurub: «Olamda mandan hunarmand qush yo'qtur. Yerda yugurarman, suvda suzarman, havoda ucharman. Bir o'zimning uch xil hunarim bor», — dedi. G'ozning bu so'zini bir Qurbaqa eshitub: «Birodar, san muncha maqtanmasang... baliqdek suzolmaysan, kiyikdek yugurolmaysan, lochindek ucholmaysan. Chalachulpa uch hunarni bilguncha, birini yaxshilab bilgoning yaxshi edi», — dedi.

Maqol: Maqtanma g'oz, hunaring oz.

AYIQNING DO'STLIG'I

Bir Qishloqi Ayiq birla yo'ldosh bo'lub, ikisi birga yashar edilar. Har vaqt Qishloqi uxlasa Ayiq tepasida, do'stinga bir narsa zarar qilmasun, deb poylab o'ltirar edi. Bir kun Qishloqi uxlab yotkanda bir pashsha kelub peshonasiga qo'ndi. Har qancha quvsa ketmadi. Oxirda achchig'i kelub: «Bu zolimni urub o'ldurmasam bo'lmas», — deb, bir katta toshni olib kelub, Qishloqining boshiga chunon urdiki, pashsha uchib ketub, Qishloqi o'lub qoldi.

Hissa: Do'sti nodondan dushmani ziyrak yaxshi.

KALAMUSH ILA SICHQON

Bir kun Sichqon Kalamushning uyiga borub: «Qo'shni, man sizga bir yaxshi xabar keturdim. Mushuk Yo'lbarsning qo'liga tushgan emish... Bizlarga Mushuk kabi zolim dushmanidan qutulmoq zo'r shodlig'dur», — dedi. Kalamush Sichqonga boqub:

«Ey qo'zim, san holo yoshsan, hech narsadan xabaring yo'q. Yo'lbars Mushukni o'ldurur, deb o'ylaysanmi? Yo'q, jonim, aldanursan. Butun olamda Mushukdan zo'r hayvon yo'qdur. Man bir-iki marta sinaganman. Alloh hech kimni oning changoliga giriftor qilmasun», — dedi.

Hissa: Har kishi o'z kushandasidan qo'r qar.

Kesak qanoti siniq qush ko'ziga tosh ko'rinur,
Elakda tursa kefak, och ko'ziga osh ko'rinur.

KO'R KISHI

Hazrat Muso alayhissalom Tur tog'iga borurlarida yo'llaridan to'sub bir ko'r kishi oyog'lariga yiqulub: «Meni haqimga duo qiling, ko'zim ochilsun», — deb yolbordi. Hazrat Muso duo qildilar, ko'zi ochildi. Ertasi yana Tur tog'iga borishlarida ko'rdilarki, ul ko'r kishi ko'chada kim ko'runsa, shuni urub, hamani to'polon qilub yuribdur. Muso alayhissalom: «Alloh seni bilib ko'r qilgan ekan. Ne'mat qadrin bilmas ekansan, sendek kishilarning ko'zini ochug'idan ko'r bo'lgani yaxshiroqdur», — deb yana duo qildilar, avvalgidek ko'r bo'lub qoldi. Hissa:

Mushukni bo'lsa gar iki qanoti,
Qolurmi dunyoda chumchuqni zoti.
Eshak bo'lsa ho'kizdek iki shoxlik,
Berurmi boshqa hayvonlarga sog'lik.

AHMAD ILA OTASI

Bir kishining Ahmad ismlik o'g'li bor edi. Ahmad bir kun maktabdan kelurida bir bola birla urushub, bir musht urub, boshini yorub qo'ydi. Ul bola kelub Ahmadning otasiga arz qildi. Otasi Ahmadni chaqirub, mahkam iki qulog'ini(ng) burab: «Ey o'g'lum, man ham yosh vaqtimda sanga o'xshash mushtzo'r edim, changolimga tushgon kishini amon qo'ymas edim. Ittifoqo, bir kun o'zim ham

bir mushtzo'ring qo'liga tushub qoldim, chunonam adabimni berdiki, ikkinchi o'zimdan kuchsizlarga aslo mushtzo'rlik qilmaydurgon bo'ldim», — dedi.

Hissa:

Ulug'larni adab saqlab, qil izzat,
Kichiklarga muruvvat qil, muruvvat,
O'quvni yoqasini qo'yma zinhor,
Kuching yetsa, qalamning boshini yor.

SOQI ILA ONASI

Soqi bir kun maktabdan kelub, onosidan taom so'radi. Onosi oldiga bir kosa sho'rbo keturub qo'ydi. Soqi sho'rbodan bir qoshuq og'ziga olub: «Ona, man bu mazasiz sho'rbongni ichmasman», — dedi. Onosi: «Ichmasang qo'y, o'g'lum. Boshqa pishirub berurman», — deb oldidan olub qo'ydi. Soqini(ng) kechg'acha xazon toshitub, ishlatdi. Soqi horub, charchab qorni ochub o'lturgon edi. Onosi yana shul sho'rboni isitib olib kelub, oldig'a qo'ydi. Soqi sho'rbodan biroz ichib ko'rub: «Mana, onajon! Bu qanday totli sho'rbo bo'lmish. Umrinda aslo mundog' shirin sho'rboni ichkonim yo'q», — dedi. Onosi kulub: «Ey, o'g'lum, bu boyagi o'zing ichmagon sho'rbodur. Hozir san harakat qilding, ishlading, qorning ochdi, ishtahang ochildi. Sho'rbo ham shirin bo'ldi», — dedi.

Hissa:

Ishlamak ishtaha ochar,
Dangasa ishdan qochar...

KO'R ILA CHO'LOQ

Bir ko'r kishi ila cho'loq — ikisi bir katta suv labidan ketub borur edilar. Bularga suv ustiga tashlangan yag'ochdan o'tmak lozim bo'ldi. Cho'loq aytdiki: «Birodar bu yag'och ustidan o'targa mani ayog'im yaramas». Ko'r aytdiki: «Agar mening ko'zim bo'lsa edi o'tar edim», — dedi. Cho'loq aytdiki: «Bo'lmasa, san (mani) orqangga ofich, man sanga yo'l ko'rsatub, oyoq qo'yodurg'on yeringni aytub turay, ikimiz ham o'tib ketarmiz», — dedi. Shunday qilub bir-birlarini yordamlari ila iki yorti bir butun bo'lub suvdan o'tdilar.

Hissa: Janob Haq yer yuzidagi insonlarni bir-biriga muhtoj qilub yaratmishdur. Muhtoj vaqtida qo'ldan kelgan-cha bir-biriga yordam qilmak, hojat chiqarmak lozimdur.

TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ*

*Men bu asari nochizonamni birinchi maktablarimizning
yuqori sinflarida ta'lim bermak ila barobar ulug' adabiyot
muhihlari, axloq havaskorlarining anzori oliylarina taqdim
qildim.*

*Har kun o'luram shomg'acha men g'amga giriftor,
Har shab yonaram otasha parvona kabi zor.
Hech kimsa emas bu meni ahvolima voqif,
Men xastayam-u millatim o'lmish nega bemor?*

* 1917-yilgi 2-nashri (Toshkent, Nar. Sots. Rev. litogr.) asosida nashrga tayyorlandi.

BISMILLAHIR ROHMANIR ROHIM

AXLOQ

Insonlarni(ng) yaxshilikg'a chaqirguvchi, yomonlikdan qaytarguvchi bir ilmdur. Yaxshi xulqlarning yaxshiligini, yomon xulqlarning yomonligini dalil va misollar ila bayon qiladur gon kitobni axloq deyilur. Axloq ilmini o'qub, bilub amal qilgan kishilar o'zining kim ekanin, janobi Haq na uchun xalq qilganin, yer yuzida nima ish qilmak uchun yurganin bilur. Bir kishi o'zidan xabardor bo'lmasa, ilmni, ulamoni, yaxshi kishilarni, yaxshi narsalarni, yaxshi ishlar-ning qadrini, qimmatini bilmas. O'z aybini bilub, iqrar qilub, tuzatmakg'a sa'y va ko'shish qilgan kishi chin bahodir, pahlavon kishidur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram afandimiz: «Mezon tarozisiga qo'yiladur gon amallarning ichida yaxshi xulqdan og'irroqi yo'qdur. Mo'min banda yaxshi xulqi sababli kechasi uxlamasdan, kunduzlari ro'za tutub ibodat qilgan kishilar darajasiga yetar», demishlar.

So'ylasang so'yla yaxshi so'zlardan,
Yo'qsa jim turmoqing erur yaxshi.
O'ylasang, yaxshi fikrlar o'yla,
Yo'qsa, gung bo'lmoqing erur yaxshi.
Ishlasang, ishla yaxshi ishlarni,
Yo'qsa, bekorlig'ing erur yaxshi.

XULQ

Inson iki narsadan murakkabdur. Biri jasad, ikinchisi nafsdur. Jasad ko'z ila bor narsalarni ko'rar. Ammo nafs idrok ila yaxshini yomondan, oqni qoradan ayirur. Jasadning ham, nafsning ham biror surati bordurki, yo yaxshi va yo yomon bo'ludur. Jasadning surati hammaga ma'lum bir narsadurki, har vaqt ko'zga ko'rinib turadur. Ammo nafsning surati ko'zga ko'rinmaydurgan, aql ila o'lchanadurgan bir narsadurki, buni xulq deb atalur. Agar bir kishi yoshligida nafi buzulub, tarbiyasiz, axloqsiz bo'lub o'sdimi, «Allohu

akbar», bunday kishilardan yaxshilik kutmak, yerdan turub yulduzlarga qo'l uzatmak kabi dur. Rasuli akram nabiiyyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz:

«Bir tog'ning o'rnidan ko'chib ketganini eshitsangiz, ishoningiz, ammo bir odamning xulqi boshqa bo'ldi deb eshitsangiz, ishonmangiz», — demishlar.

Xulqi yomon yuz, ko'zlidin na sud,
Yuz, ko'zli xulqni qilmas kashud.
Xulq mariziga davo istasang,
Marg davosin berilur qistasang.

Xulqi yomonning keturar ko'p zarar,
Xulqing o'zi boshing(g)a kaltak urar,
Xulqi fano bo'lsa degil, alhazar,
Xor-u zalillikda qolur darbadar.

YAXSHI XULQ, YOMON XULQ

Axloq ulamosi insonlarning xulqlarini ikiga bo'lmishlar: agar nafs tarbiyat topib, yaxshi ishlarni qilurga odat qilsa, yaxshilikg'a tavsif bo'lub «yaxshi xulq», agar tarbiyatsiz o'sub, yomon ishlaydurgan bo'lub ketsa, yomonlikg'a tavsif bo'lub «yomon xulq» deb atalur. Janobi Haq insonlarning asl xilqatda iste'dod va qobiliyatli, yaxshi ila yomonni, foyda ila zararni, oq ila qorani ayiradurgan qilub yaratmishdur. Lekin bu insondagi qobiliyatni kamolga yetkurmak tarbiya ila bo'ladur. «Qush uyasinda ko'rganin qiladur». Inson javhari qobildur. Agar yaxshi tarbiya topib, buzuq xulqlardan saqlanib, go'zal xulqlarga odatlanub, katta bo'lsa, har kim qoshida maqbul, baxtiyor bir inson bo'lub chiqar. Agar tarbiyatsiz, axloqi buzulub o'ssa, Allohdan qo'rqmaydurgan, shariatga amal qilmaydurgan, nasihatni qulog'iga olmaydurgan, har xil buzuq ishlarni qiladurgan, nodon, johil bir rasvoyi olam bo'lub qolur.

Rasuli akram nabiiyyi muhtaram afandimiz: «Imoni komil bo'lgan kishilar yaxshi xulqli bo'lurlar. Sizning eng yaxshilaringiz xotunlariga yaxshilik qilganlaringizdur», — demishlar.

Xudoning rahmat-u fayzi hama insonga yaksardur,
Va lekin tarbiyat birla yetushmak sharti akbardur.

Tug'ub tashlov ila bo'lmas bola, bo'lgay balo sizga,
Vujudi tarbiyat topsa, bo'lur ul rahnamo sizga.

Temurchining bolasi tarbiyat topsa, bo'lur olim,
Buzulsa xulqi, Luqmon o'g'li bo'lsa, bo'lg'usi zolim.
Yomonlarga qo'shuldi Nuhning o'g'li o'ldi beimon,
Yurudi Kahf iti xo'blar ila bo'ldi oti inson.

TARBIYA

Tarbiya — «Pedago'giya», ya'ni bola tarbiyasining fani demakdur. Ilmi axloqning asosi tarbiya o'ldug'indan shul xususda biroz so'z so'ylaymiz. Bolaning salomi va saodati uchun yaxshi tarbiya qilmak, tanini pok tutmak, yosh vaqtidan maslakini tuzatmak, yaxshi xulqlarni o'rgatmak, yomon xulqlardan saqlab o'sdurmakdur. Tarbiya qilguvchilar tabib kabidurki, tabib xastaning badanidagi kasaliga davo qilgani kabi tarbiyani bolaning vujudidagi jahl maraziga «yaxshi xulq» degan davoni ichidan, «poklik» degan davoni ustidan berub, katta qilmak lozimdur. Zeroki, «Hassinu axloqakum» amri sharifi uzra xulqimizni tuzatmakg'a amr o'linganmiz. Lekin xulqimizning yaxshi bo'lishining asosiy panjasi tarbiyadur.

Axloqimiz(ning) binosining go'zal va chiroyli bo'lishiga tarbiyaning zo'r ta'siri bordur. Ba'zilar «tarbiyaning axloqga ta'siri yo'q, insonlar asl yaratilishida qanday bo'lsalar, shunday o'sarlar, tabiat o'zgarmas»,

Yomon xo' tuzalmaydi darmon ila,
Ipak o'lmas ip, rangi alvon ila,
Boqing, bir daraxt mevasidur yomon,
Bo'lur yaxshi payvand, parvo bilan.
Bilur har kishi aslini rangidan,
Va yokim ulangandagi zangidan», —

demishlar.

Lekin bu so'z to'g'ri emasdur. Chunki tarbiyaning axloqga, albatta ta'siri bo'ladur. Aromizda masal borki, «Sut ila kirgan, jon ila chiqar», mana bu so'z to'g'ridur. Rasuli akram nabiyyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Beshikdan to mozorga borguncha ilm o'rgan», — demishlar. Bu hadisi sharifning ma'nosi bizlarga dalildur. Huka-

molardan biri: «Har bir millatning saodati, davlatlarning tinch va rohati yoshlarning yaxshi tarbiyasiga bog'liqdur», — demish. Shariati islomiyada o'z bolalarini yaxshilab tarbiya qilmak otalarga farzi ayn, o'z millatining yetim qolgan bolalarini tarbiya qilmak farzi kifoyadur. Payg'ambarimiz: «Bolalaringizni yetti yoshida namozga o'rgatingiz. Agar o'n yoshida o'qumasa, uringiz», — demishlar.

Har kishining dunyoda oromi joni tarbiyat,
Balki oxirida erur dorulamoni tarbiyat.
Tarbiyat hamroh etadur hur ila ruzvonlara,
Gar desam bo'lmas xato jannat makoni tarbiyat.

E, otalar! Jonlaringizdan suchuk farzandingiz,
G'ayrat aylang o'tmasun vaqt-zamoni tarbiyat.
Moyai zilli humodur tarbiyatning soyasi,
Bizda anqo tuxmidek yo'q oshiyoni tarbiyat.

TARBIYANING ZAMONI

Emdi ochuq ma'lum bo'ldiki, tarbiyani tug'ilgan kundan boshlamak, vujudimizni quvvatlandurmak, fikrimizi nurlandurmak, axloqimizi go'zallandurmak, zehnimizi ravshanlandurmak lozim ekan. Tarbiyani kimlar qilur? Qayda qilinur? — degan savol keladur. Bu savolga, «birinchi — uy tarbiyasi. Bu ona vazifasidur. Ikkinchi — maktab va madrasa tarbiyasi. Bu ota, muallim, mudarris va hukumat vazifasidur», deb javob bersak, bir kishi deyurki, «Qaysi onalarni aytursiz, bilimsiz boshi paxmoq, qo'li to'qmoq onalarmi? O'zlarida yo'q tarbiyani qaydan olib berurlar», der. Mana, bu so'z kishini yuragini ezar, bag'rini yondurur. Otasiga nima dersiz, desak, «Qaysi ota? To'ychi, uloqchi, bazmchi, do'mbirachi, karnaychi, surnaychi, ilm qadrini bilmagan, ilm uchun bir pulni ko'zlari qiymagan, zamondan xabarsiz otalarni aytursizmi? Avval o'zlarini o'qutmak, tarbiya qilmak lozimdur», — der. Mana bu so'zni eshitgach, umid qo'llari qo'ltiqg'a urilur.

Xayr, bo'lmasa, muallim-chi desak, «Qaysi muallim? Maqsadi pul, maslagi shuhrat, yuqori maktablarda o'qimagani, «usuli ta'lim» ko'rmagan muallimlarni aytursizmi? Avval o'zlari «dorilmuallimin»larda o'qumaklari, so'ngra dars bermaklari lozimdur», — der. Mana bu so'z insonni hayrat daryosiga g'arq qilur.

Mudarrisilarga ne dersiz desak, «Qaysi mudarris? Matlablari osh, maqsadlari chopon, darslari beimtihon, isloh yaqinidan yurmagan mudarrisilarni aytursizmi? Bular o'z vazifalarini bilub, nafslaridan kechub, zamong'a muvofiq ravishda darslarini isloh qilub, imtihon birla o'qutmaklari lozimdur», — der. Mana bu so'z har kimni «Al-isloh» demakka majbur qilur. Bo'lmasa, hukumat-chi? desak, «Xayr, hukumat hammaning otasidur. O'z fuqarosining bolalarini tarbiya qilmak lozim. Shuning uchun bizning Rusiya hukumati o'gay bo'lsak ham, har yerda bizlar uchun ham maktablar ochub, bolalarimizni tekin o'qitur. Lekin o'zimiz ish bilmagan, yalqov, uyda ona tarbiyasi, otadan pul tarbiyasi, muallimdan axloq tarbiyasi, mudarrisdan funun tarbiyasi ko'rmaganimizdan, hukumat maktablaridan ham o'z hissalarimizni ololmaymiz», — der. Mana bu so'z bizlarni tarbiyadan mahrum, huquqning na ekanin bilmaganligimizni bildirur.

Alhosil, tarbiya bizlar uchun yo hayot — yo mamot, yo najot — yo halokat, yo saodat — yo falokat masalasidur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Insonlarning karami dinidadur, muruvvati aqlindadur, hasabi axloqindadur», demishlar.

Agar bir qushning yosh bolasin olib,
Bo'lur tarbiyat birla yo'lga solib.
Onasin olib asrag'on birla rom
Qilmas, kishi sa'y qilsa mudom.

Kerak tarbiyat yoshlikdan demak,
Ulug' bo'lsa lozim kelur g'am yemak.
Egur bemashaqqat kishi navdani,
To'g'unchi¹ egur kuydirib kavda² ni.

BADAN TARBIYASI

Badanning salomat va quvvatli bo'lmog'i insonga eng kerakli narsadur. Chunki o'qumoq, o'qutmoq, o'rganmoq va o'rgatmoq uchun insonga kuchlik, kasalsiz jasad lozimdur. Sog' badanga ega bo'lmagan insonlar amallarinda, ishlarinda, ibodatlarinda kamchilik qilurlar. Maishatimizni rohatda

¹ Temirchi ma'nosida

² Taqa

bo'lmog'i jasadimizning sog'lom bo'lmog'iga bog'lidir. Biz sihatimizni saqlamak ila amr o'linganmiz, shuning uchun vujudimizni hifzi sihatga zid bo'lgan yomon odatlar ila churutmakdan saqlanmakligimiz lozimdur.

Badan tarbiyasining fikr tarbiyasiga ham yordami bor-dur. Jism ila ruh ikisi bir choponning o'ng ila tersi kabi-dur. Agar jism tozalik ila ziynatlanmasa, yomon xulqlardan saqlanmasa, choponni ustini qo'yib astarini yuvub ovora bo'lmoq kabi-durki, har vaqt ustidagi kiri ichiga uradur. Fikr tarbiyasi uchun mahkam va sog'lom bir vujud kerakdur. Shuning uchun ota-onalar bolalari kasal bo'lgan zamon beparvolik qilmay, tezlik ila tabib yo do'xturga boqizmak kerak.

Imom Shofe'i hazratlari: «Ilm iki xildur: biri badan ilmi, ikinci din ilmi», — demishlar. Bunga qaraganda eng avval hifzi sihat qoidalarini bilmak, salomatlikga ters bo'lgan narsalardan saqlanmak ila bo'ludur.

Ichkulik, ko'knor, nasha, afyun, taryok, chilim, nos, popirus kabi badanning salomatlikig'a zararli, og'ulik, ba'zisi harom, ba'zisi makruh, ba'zisi isrof bo'lgan narsalardan qochmak, saqlanmak shariat, aql, hikmat yuzasidan lozimdur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Har narsa ko'p ichganda mast qiladurgon bo'lsa, man sizni oning ozginasindan ham nahyi qilaman», — demishlar.

Salomatlikni saqlov lozim ishdur,
Gunahdan saqla jisming yoz-u qishdur.
Kasal bo'lsang, bo'lur dunyo qorong'u,
Maishat talx o'lub hasrat chekishdur.

Harom-u shubhadan pok et o'zingni,
Bu dunyo aysh-u ishratdan kechishdur.
Hama ishratchi hijronlikda ketdi,
Bu olamdan bir ish ishlab ketishdur.

FIKR TARBIYASI

Fikr tarbiyasi eng kerakli, ko'p zamonlardan beri taqdir qilinub kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifadur. Fikr insonning sharofatlik, g'ayratlik bo'lishiga sabab bo'ludur. Bu tarbiya muallimlarning yordamiga so'ng daraja muh-

tojdurki, fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bog'lidir. Dars ila tarbiya orasida biroz farq bor bo'lsa ham, ikisi bir-biridan ayrilmaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kapidur.

Masalan: joy solinmagan yaxshi bir uyning ichida o'tirmak mumkin o'lmadig'i kabi, ichiga har xil yangi ashyolar to'ldurub ziynatlangan eski imorat ham o'lturushga yaramaydur. Basharti o'lturulsa, insonlar: «Eski uyga yangi zoldevor», «kir ko'ylakka jun jiyak», «mis qozonga loy tuvoq» deb «hajv» kulgi qilurlar.

Fikr agar yaxshi tarbiyat topsa,
Xanjar, olmosdan bo'lur o'tkur.
Fikring oyinasi olursa zang,
Ruhi ravshan zamir o'lur benur.

AXLOQ TARBIYASI

Axloq tarbiyasi: insonlarga eng muhim, ziyoda sharaf, baland daraja berguvchi axloq tarbiyasidur. Biz avvalgi darsda tarbiya ila dars orasida farq bor, deduk, chunki: dars oluvchi — biluvchi, tarbiya oluvchi — amal qiluvchi demakdur.

Shuning uchun tarbiya qiluvchi muallimlarning o'zlari ilmlariga omil bo'lub, shogirdlarga ham bergan darslarini amal ila choqushturub o'rgatmamlari lozimdur. Bu ravish ta'lim ila berilgan dars va ma'lumot shogirdlarning diliga tez ta'sir qilib, mulloyi boamal bo'lurlar.

Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Eng yomon kishilar ilmiga amal qilmaydurgan kishilar», — demishlar. Agar tarbiya qiluvchi muallim o'zi olim bo'lub, amalsiz bo'lsa, buning ham shogirdlarning axloqiga zo'r ta'siri bo'ludur. «Domlaning o'zi falon joyda falon ishni qildi. Ammo bizlarga qilmanglar, haromdur, deb va'z aytadur», deb fikr va xayollariga bo'yla shak va shubha tushub qoladur.

Bayt

Minbar uzra jilva aylab va'z etarlar qilma deb,
O'zlarin xilvatda ko'rsang, oni qilmoqda emish.
Ichma suv derlar biza oltun-kumush asbobda,
Bilsamiz maqsudlari qo'ltiqq'a urmoqda emish.

YAXSHI XULQLAR

Yaxshi xulq — bir qismi o‘z nafsimizga, bir qismini bir-birimizga qarshi ishlatmak uchun kerakli bo‘lgan yaxshi xulqlar: fatonat, diyonat, islomiyat, nazofat, g‘ayrat, riyozat, qanoat, shijoat, ilm, sabr, hilm, intizom, miqyosi nafs, vijdon, vatanni suymak, haqqoniyat, nazari ibrat, iffat, hayo, idrok va zako, hifzi lison, iqtisod, viqor, xavf va rajo, itoat, haqshunoslik, xayrixohlik, munsilik, sadoqat, muhabbat va afvdur. Mana bu yozdig‘imiz yaxshi xulqlar aql va shar‘i sharifga muvofiq, Alloh taolo ham bandalar qoshida maqbul va mo‘tabardur. Emdi bu yaxshi xulqlarni qo‘lga olmak uchun ota-ona, muallim ustodlarimiz hazratlarining hikmatli nasihatlarini jon qulog‘i birla tinglab, doim xotirda tutmak, axloqi yaxshi kishilar birla ulfat bo‘lmak, axloqi buzuq yomon kishilardan qochmak lozimdur. Bizim shariati islomiyada «axloqi hasana» — yaxshi xulqlar ila xulqlanmak, har narsaga ibrat ko‘zi ila boqub, xulqini tuzatmak vojibdur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam: «Islomiyatda buzuqlik yo‘qdur, buzuqlikni ustiga oluv ham yo‘qdur. Islomiyatda eng mo‘tabar kishilar yaxshi xulq egalaridur», — demishlar.

Bayt

Yaxshi birla yursa, har kim maqsudi hosil bo‘lur,
Yursa nodonlar ila bir kun borub qotil bo‘lur.
Kattalar qilgan nasihatni kichiklar olmasa,
Oqibat xulqi buzuq bir beadab johil bo‘lur.

FATONAT

Fatonat aql egasi bo‘luv demakdir. Aql insonlarning piri komili, murshidi yagonasidur. Ruh ishlovchi, aql boshlovchidir. Inson aqli ila din-u e‘tiqodini(ng) mahkam qilur, shariat hukmlariga bo‘yunsunar. Aqlsiz, jinni kishilar bularga bo‘yun qo‘ymas, shariatdan tashqari ishlarin ham qilur. Janobi Haq insonni hayvonlardan so‘z va aql ila ayirmishdur. Hayvonlar o‘zlariga bo‘laklar tarafidan keladurgon zulm va jabrlarni shox, tish, tumshuq, tirnoqlari ila qaytarurlar. Lekin inson janobi Haq tarafidan berilmish aql va idroki soyasida o‘ziga keladurgon zarar va zulmlardan

saqlanur. Yer yuzidagi hayvonlarni asir qilub, bo'yunidan boylab, iplarini uchini qo'llariga bergan insonlarning aqlidur.

Ilm insonlarning madori hayoti, rahbari najotidur.

Ilm o'rganmak, olim bo'lmak uchun maktabga kirmak, muallimdan ta'lim olmak lozim, aqlsiz kishilar na maktabga kirar va na muallimni(ng) bilur.

Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Ey insonlar! Aqlingizga tavoze' qilingiz. Siz janobi Haq buyurgan va qaytargan narsalarni aqlingiz ila bilursiz», — demishlar.

Hukamlardan biri: «Agar aqlingni qo'li nafsingni jilovini ushlasa, sani yomon yo'llarga kirmoqdan saqlar. Har narsa ko'p bo'lsa, bahosi arzon bo'lur, aql esa ilm va tajriba soyasida qancha ko'paysa, shuncha qimmatbaho bo'lur», — demish.

Aqldek zebo sifatni ko'rdi Haq, insonga eb,
Oqil insonlar bilan berdi jahon — olamg'a zeb.
Aql nuri birla to'ldi dunyoga ilm-u hunar,
Aqlsiz inson qachon bilgusidir naf'-u zarar.
Aqlsizlar bilmagaylar din nadur, dunyo nadur?
Bo'lmasa aqli bilurmi farz ila sunnat nadur?

DIYONAT

Diyonat Alloh huzurina yaqin qiladurgan muqaddas e'ti-qoddurki, olamda munda suyuqli narsa yo'qdur.

Din va e'tiqodi salomat bo'lmagan kishilar haqni botildan, foydani zarardan, oqni qoradan, yaxshini yomondan ayira olmas, munda kishilardan na o'ziga va na boshqa kishilarga va na millatga tariqcha foyda yo'qdur. Din janobi Haq tarafidan bandalari uchun qurilmish to'g'ri yo'ldirki, banda dunyo va oxiratda bu yo'l ila sohili salomatga chiqar. Din ulamolari diniy kitoblarda Alloh taologa ibodat qilishni yo'l va qoidalarini bayon qilmishlar. Ibodat iki turli bo'ludur. Biri tan ibodati, ikkinchi ruh ibodati. Tan ibodati tahorat, namoz, ro'za, zakot, haj kabi amallardurki, bularning har birini o'z vaqtida shariatga muvofiq ravishda minnat qilmasdan, riyo qilmasdan dilni poklab, niyatni xolis qilib, shavq-u zavq ila ado qilmoq lozimdur. Ruh ibodati qalb ila ado qilinadurgan ibodatdurki,

e'tiqodni mahkam, dilni pok qilub, Qur'on, Hadis, fiqh kabi diniy kitoblar o'qilganda jon qulog'i ila tinglab asarlanmakdur. Bir kishi tan ibodatini qilub, ruh ibodatini qilmasa, yo ruh ibodatini qilub, tan ibodatini qilmasa o'z vazifasini ado qilmagan bo'ladur. Aql din ila, din amal ila, amal taqvo ila kamol topar. Din insonlarning dilidan saxovat, marhamat, shafqat, ulfat, muruvvat eshiklarini ochub, saodat-u salomat bo'stoniga olib borur. Rasuli akram nabiiyyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Allohu ko'z oldingda ko'rib turgandek ibodat qil, zeroqi, san oni ko'rmasang ham, albatta, ul sani ko'radur, nafsingni o'lgan hisob et», — demishlar.

B a y t

Pok qilg'il dining(n)i, imoningni,
Qul huva-r-rahmon omanno bih.
Diningni yoqmasun havas zinhor,
Va qino, rabbano, azoba-n-nor.

ISLOMIYAT

Islomiyat butun insoniyatdur. Insoniyat esa yaxshi xulq-dan iboratdur. Islomiyatni Rasuli akram sallallohu alayhi vasallam afandimizning yolg'uz o'zlari butun dunyo yuziga yaxshi xulqlari soyasida tarqatdilar. Sahobalar ham payg'am-barimizning orqalaridan ergashub, mahkam e'tiqodlari, yaxshi axloqlari, pok qalblari, o'tkur shijoatlari ila yer yuzini titratdilar. Kundan kun islomiyatning shavkat va quvvati ortdi. Olamga madaniyat, ma'rifat, musovot, adolat urug'lari Arabiston yarim otosidan¹ yoyildi. Buning sababi sahobalardagi metin e'tiqod, buzulmas ittifoq, sof qalb, yaxshi amal, xolis niyat, tuganmas g'ayrat, go'zal axloq edi. Har narsaning ofati o'ldig'i kabi zamonlarning o'tuvi ila islomiyatning ittifoqina ko'z tegdi.

Musulmonlar orasiga tafariq tushdi. Hikmat egalari, funun sohiblari islomiyatdan quvlandi. Ilm-u hikmat xazinalari qulflandi. Jaholat, adovat hukm surdi-da, bo'yla o'ldi:

Afsus ekinzorni selob olibdur,
Dehqonni falokat bosub, uyquda qolibdur.

¹ Oroidan ma'nosida (B. Q.)

Musulmonlarning diliga ittifoq oʻrniga nifoq, adolat oʻrniga zulm, muhabbat oʻrniga adovat, gʻayrat oʻrniga atolat, muruvvat oʻrniga gʻazab, saxovat oʻrniga bulx, tavoze' oʻrniga kibr, sadoqat oʻrniga iftiro, shafqat oʻrniga hasad, hilm oʻrniga hamoqat, hurmat oʻrniga xusumat, qanoat oʻrniga tama', sabr oʻrniga gʻurur, iqtisod oʻrniga isrof, afv oʻrniga dahshat, sa'y oʻrniga safohat, gʻayrat oʻrniga xurofot erlashdi. Mana, shul yomon xulqlari sababidin asri saodatdan buyon islomiyat keyin qarab ketdi. Gʻarib millatning chin xulafosi, ulamosi, hukamosi taxtindan, mansabindan, mazhabindan suruldi. Odillar yerina zolimlar, olimlar yerina abu jahllar, bulbullar yerina qargʻalar, qumrilar yerina boyqushlar, bilmam va hokimlar yerina kimlar oʻturdi. Shul sabablara mabni islomiyat dunyosi inqiroz sahrosina yuzlandi. Islom hukumatlari-da birin-birin koʻzdin nihon oʻldi.

Yetsa navbat oʻlturar boyqush Sulaymon tomiga,
Oʻrmaguchlar¹ in qoʻyar Afrosiyob ayvoniga.

NAZOFAT

Nazofat deb aʼzolarimizni, kiyimlarimizni, asboblari-mizni pok va toza tutmoqni aytilur.

Poklik zehn-u idrokingni keng va oʻtkur qilur. Xalq orasida eʼtibor-u shuhratga sabab boʻlur. Poklik ila har xil kasallardan qutulub, jonimizning qadrini bilgan boʻlurmiz. Pok boʻlmak salomatimiz, saodatimiz uchun eng kerakli narsadur. Pok boʻlmagan kishi Alloh ham xalq qoshida sevimsizdur. Yirtiq, eski kiyimlar kiymak ayb emas, yangi kiyimlarni kir qilub yogʻini chiqarub yurmak zoʻr ayb va gunohdur. Chunki bu ish shariatga ters, tarbiyati badanga zid, ajnabiylar koʻziga islomiyatni chirkin qilib koʻrsatmoq boʻladur, ham bir yilga yetadurgan kiyimlar olti oyga yetmay, qirqulub tamom boʻladur. Bu isrof, mol qadrini bilmaslikdur. Ifloslik balosidan poklik davosi ila qutulmoq kerak. Baliqning hayoti suv ila oʻldigʻi kabi, insonning salomatligi havo iladur. Agar tan pok boʻlub yuvilub turmasa, quloq kir boʻlsa, eshitmagani kabi badan ham oʻziga kerak boʻlgan havoni ichiga ololmas, ichidagi rutubat ham kirdan oʻtub chiqub ketolmas, chunki badan elak

¹ Oʻrgumchak

kabi ko'zlikdur. Agar ko'zi kir olsa, un turub suv ham o'tmas, shuning uchun tamiz bo'lmagan kishilar qo'rqinch kasallarga tezgina giriftor bo'lurlar. Shodliqlari g'amda, oltundan qadrli umrlari kasalxonalarda o'tar. Mana shularni rioya qilub, shariatimiz bizga poklikni farz qilmishdur. Poklik musulmonlig'ning ildizidur. Shuning uchun tani, kiyimi, joynamozi pok bo'lmagan kishining ibodati ham durust bo'lmaydur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Islom dini pok dindur. Bas, pok bo'lingiz, pok bo'lmagan kishi jannatka kirmas», — demishlar.

Xalqi olam suyusidur tozalik va pokni,
Poklik ortturgusidur fahm ila idrokni.
Har kishini ko'ksida poklik nishoni bo'lmasa,
Tozalik maydonidan quvg'aylar ul bebokni.

SA'Y VA G'AYRAT

Sa'y va g'ayrat deb ustiga yuklangan ibodat va xizmatlarni harakat birla ado qilmakni aytilur.

Shariat ham aql yuzasidan yalqovlik qilub, ishsiz, bekor yurmak durust emasdur. Zeroki Qur'oni karim bizlarni sa'y qilmoqga amr etmishdur. Dangasalik har vaqt insonni xor, tama' balosiga giriftor qilur. Bir ishga mashg'ul bo'lgan kishilar vaqtini o'tganini bilmas, yalqov kishilar uchun bir soat vaqt o'tkarmak qiyomatdan qiyindur. G'ayrat vujudimizga quvvat, mas'ud va baxtiyor bo'lishimizga sababdur. Shuning uchun har birimiz sa'y qilub, o'z kuchimiz ila maishatimizga kerak bo'lgan narsalarni topub, boshqalarga muhtoj bo'lmay rohat-rohat yashamoq lozimdur. Sihatimiz, saodatimiz, sarvatimiz, qanoatimiz, sabrimiz, fazilatimiz, alhosil, butun hayotimiz harakatimizga bog'lidur. Harakatsiz kishilar har narsadan mahrum. Doim boshqalarning yordamiga muhtoj bo'lub xorlikda qolurlar. Kishi yosh vaqtida ilm-u ma'rifat, hunar-u san'atga bo'yin qo'ymasa, taraddud qilmasa, albatta, qora ishchi bo'lub qolur. Shariatga ters, qonunga zid bo'lmagan xizmatlarni qilmak ayb emasdur. Agar bunga ham bo'yin qo'ymay, bu ko'murchilik, bu temirchilik, manga munosib ish emas deb, dangasalik qilub, ishsiz yursa, zo'r ayb, g'ayratsizlikdur. «G'ayratlikdan imon qutulmas» degan masal bor.

Bunga qaraganda dunyo va oxiratimiz uchun g'ayratni qo'ldan bermaslik lozimdur. G'ayrat imona, salobati vijdona dalolat etar. Hazrati Umar eshik oldida bekor o'tirgan bir kishini ko'rub: «G'ayratsiz kishilardan Xudo bezor, islomiyat g'ayrat ila rivoj topdi, sendek yalqov kishilardan islomiyat hazar qilur», — demishlar.

Haq buyurdi: «Laysa lil-insoni illo mo sa'o»,
G'ayrat ila o'tdi olamdan Muhammad Mustafo.
Biz-da ummatmiz, qilaylik sa'y ila xayr-u saxo,
Qilsalar shoyad shafolat sohibi ro'zi jazo.

RIYOZAT

Riyozat deb savob ishlarni qilub, gunoh ishlardan saqlanmoqni aytilur. Riyozat adabning koni, ruhning dardmondur. Insonlarni to'g'ri yo'lga solub, egri yo'ldan qaytarguvchi riyozatdur. Shul sababli riyozat qilg'uvchilar oqil va fozil bo'lur. Alloh ham xalq qoshida maqbul va mo'tabardur. Yalqovlik, ko'p uxlamak, yomon odamlar ila yurmak, vaqtni bekor o'tkarmak, aysh-u ishrat qilmak, ko'p oshamak, foydasiz so'zlar so'zlamak, samovarlarda, ko'chalarda aziz umrni bo'sh o'tkarmak kabi ishlarning hammasi riyozatga zid, umrning egovi, Xudoning g'azabidur. Allohning buyrug'i, Rasulullohning sunnatlari, shariat qil degan ishlarni (ng) birin-birin o'z vaqtida qilmak ibodat ham riyozatdur.

Riyozatni rioya qilgan kishilar hech vaqt shariat yo'li-dan ayrilmas, Alloh buyrug'idan chetga chiqmas va bu yo'l ila oxirat azobidan qutulur, rohat va rahmat saroyiga kirar, riyozatni rioya qilmagan kishilar Alloh taoloning rizosini topolmas, xor-zor bo'lub, oxiratda alamlik azobiga giriftor bo'lur.

Aflotun hakim: «Men riyozatdagi lazzatni hech narsada ko'rmadim, zeroki, vujudimning salomati, ruhimning saodatini riyozatda topdim. Shuning uchun riyozat ayni saodatdur deyaram, chunki fikrning, tilning islohi badanining riyozatiga bog'lidur», — demish.

Ibn Sino hakim: «Tan riyozatidan ko'proq ruh riyozati lozimdur. Mard kishi o'zini riyozat va adab ila ko'rsatsun, inson ila hayvon orasidagi farq yolg'uz maishatda emas, yaxshi axloq kasb qilmoqdadur», — demish.

Riyoziyat mevasidur misli bodom,
Yuzi qattig' ichidur ishta in'om.

Kishin maqsudini eltar riyoziyat,
Riyoziyatsiz ish o'lgay besaranjom.

Agar sabr-u riyoziyat cheksang, ey jon,
Pishub oldinga tushgay mevai xom.

SHIJOAT

Shijoat deb botir va yurakli bo'lmakni aytilur. Shaji' kishi hech narsadan qo'rqmaydurgan botir va yurakli bo'lur. Sa'y va g'ayratning ziddi dangasa va yalqovlik o'ldig'i kabi shijoatning ziddi qo'rqoqlikdir. Qo'rqoq savdogar foyda qilmas. Qo'rqoq kishi o'zini(ng) soyasidan hurkar, hech bir ish qilishga yuragi bo'lmas. Ko'p kishilar vahima va qo'rqoqlik orqasidan mollaridan, jonlaridan, vatanlaridan ayrilurlar. Shuning uchun har ishda shijoatni qo'ldan bermaslik lozimdur. Shijoat insoniyatning sof oyinasi, iffat, g'ayrat, istiqomat kabi yaxshi xulqlarning nuroniysidir. Shijoatning haqiqati qalbning matonatidan, ruhning salomatidan iboratdir. Hozirgi zamonda botirlik — boylikda, qaysi davlat va millatning davlati bo'lsa, shul ustun bo'lmakdadur. Chunki hukumat uchun xalq, xalq uchun hunar, hunar uchun ilm, ilm uchun oqcha lozimdur.

Sarvatli millatlar milliyatlarini yo'qotmas, rohat va saodatda yashar. Bu kunda madaniy millatlar urushlarini tijorat va sanoatga aylاندurdilar va bu soyada bir-birlariga g'alaba va raqobat qila boshladilar. Sehrar va jodugarlik ila emas, tijorat va sanoatgarlik ila cholishkon. Yovrupa, Afriqa va Osiyoni o'ziga asir va musaxxar qilmakdadur.

Bu zamonda fil ila jang aylamak erlik emas,
Er o'shaldurkim tutar ilm-u hunarning yoqasin.
Beshlab, o'nlab so'm topishsa, ilm ila ag'yorlar,
Biz bo'lib hammol, olodurmiz tiyinlab choqasin.
Boshqalar san'at, tijorat-la taraqqiy aylasa,
Bizni el tortar ayog'din o'lgan otning toqasin.

QANOAT

Qanoat deb janobi Haq tarafidan ihson bo'lgan ahvolga yetishdug'imiz ne'mat-u molga shukr, boshimizga kelgan faqr, musibat, falokatlarga chidab, sabr qilmoqni aytilur.

Qanoat hasad, tama', hirs, xorlik kabi illatlarning davosi, nafsimizning g'inosidur.

Qanoat bir xazinadurki, naqdinasi kundan kun ortar. Bu xazinaga ega bo'lgan kishilar umrlarini(ng) shavq-u rohatda kechirurlar. Buning ila barobar qanoatsizlikdan paydo bo'ladurgan hasad degan jonning eng zo'r dushmanidan qutulurlar. Chin insonlar kishining molina, mulkina, saodatina, maishatina hasad qilmas, qanoatdan ayrilmas. Umrini rohatda o'tkarur. Inson har bir ishga kuchi yetguncha cholishmoq, janobi Haq taqdiridagi narsasidan nimani bersa, shunga qanoat qilmoqi lozimdur.

Zeroki, inson o'z maishatini, nomusini saqlamak uchun fidoyi jon darajasiga borguncha sa'y qilmoqg'a buyurilmishdur, lekin bu sa'yning mashrui har bir ishda qanoatni qo'ldan bermaslikdir. Olamda qanoat kabi dilni poklaydurgan narsa yo'qdur. Janobi Haqning amriga itoat qanday saodat esa, taqdiriga qanoat ziyoda baxtiyorlikdur. Hazrati Ali afandimiz: «Dunyoda sa'y-jadal ila maishat o'tkargan qanoat egasi hech kimga muhtoj bo'lmagan zo'r boylar kabi rohatda, saodatda yashar», — demishlar.

Aflotun hakim: «Insonning saodati qanoatini qo'lda tutmakda, sarvat va maishat to'g'risida janobi Haqning taqdiriga rozi bo'lmakdadur», — demishlar.

ILM

Ilm deb o'qumak, yozmakni yaxshi bilmak, har bir kerakli narsalarni o'rganmakni aytilur. Ilm — dunyoning izzati, oxiratning sharofatidur. Ilm inson uchun g'oyat oliy va muqaddas bir fazilatdur. Zeroki, ilm bizga o'z ahvolimizni, harakatimizni oyina kabi ko'rsatur. Zehnimizni, fikrimizni qilich kabi o'tkur qilur. Savobni gunohdan, halolni haromdan, tozani murdordan ayurub berur, to'g'ri yo'lga rahnamolik qilub, dunyo va oxiratda mas'ud bo'lishimizga sabab bo'lur. Ilmsiz inson mevasiz daraxt kavidur. Chunki ilmsiz kishilar ota-onasiga, qarindosh-urug'iga, yor-do'stiga, din va millatiga foyda yetkurmak bir tarafda tursun, o'z ustiga lozim bo'lgan ibodat va toatni ham loyiqicha qilolmas. Ilmning foydasi u qadar ko'pdurki, ta'rif qilg'on birla ado qilmak mumkin emasdur. Bizlarni jaholat

qarong'uligidan qutqarur. Madaniyat, insoniyat, ma'rifat dunyosiga chiqarur, yomon fe'llardan, buzug' ishlardan qaytarur, yaxshi xulq va adab sohibi qilur, Alloh taolaga muhabbat va e'tiqodimizni ortdirur, janobi Haqning azamat-u qudratini bildirur. Alhosil, butun hayotimiz, salomatimiz, saodatimiz, sarvatimiz, maishatimiz, himmatimiz, g'ayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilma bog'lidir. Payg'ambarimiz: «Ilmga amal qilguchilardan bo'lingiz, naql va rivoyat qilguchilardan bo'lmangiz», — demishlar.

Ilm bir daryo ichi to'lmish dur-u gavhar bilon,
Qiyamat-u qadrin qachon bilg'on oni johil yilon.

Olim kishilar har yerda aziz va hurmatlidir. Shariatimizda qaysi ilmga muhtoj bo'lsak, shuni bilmak bizga farzdur. Shuning uchun o'qimak, bilmak zamonlarini qo'ldan bermay, vujudimizning dushmani bo'lgan jaholatdan qutulmakg'a jonimiz boricha sa'y qilmagimiz lozimdur.

AQSOMI ILM

Ilm diniy va fanniy qismlar ila ikiga bo'linur.

Diniy kishi bo'lmak uchun ulumi diniya o'qumak ila barobar hisob, handasa, tarix, hikmat, kimyo, tib, zirot ilmlari kabi fanniy ilmlarni ham bilmak, chin olim bo'lmak lozimdur. Chunki bu ilmlarning ikisi ham dunyo va oxiratimiz, hayot va saodatimiz uchun eng kerakli narsalardur.

O'tkan zamondagi islom ulamolari har bir ilmga tish-tirnoqlari ila yopishdilar¹, o'qidilar, o'qitdilar, ulum va funun soyasida islomiyat taraqqiy qildi, madaniyat tarqatdi, kitobxonlar, qiroatxonalar, yetimxonalar, kambag'alxonalar, kasalxonalar ochildi. Hozirgi musulmonlar taassub va jaholatlari ila maqtanuvlari kabi avvalgi zamon musulmonlari ilm va ma'rifat, kitob va asarlari ila maqtanurlar edi. Alhosil, har bir millatning taraqqiy va taoliysi yoshla-

¹ Islom ulamosindan Imom G'azzoliy hazratlari to'quz yuzga yaqin kitob tasnif qilmishlar. Imom G'azzoliy beshinchi asrning zo'r ulamosindandurlar. Tus shahridan bir faqir kishining o'g'lidurlar. Ko'b shaharlarni sayohat qilub, 55-yoshlarida 505-hijriyda vafot qilmishlar (*Avloniy izohi*).

rining ilm va ma'rifatiga, hunar va san'atiga bog'lidur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz:

«Ilm o'qumak har bir mo'min er va xotunga farzdur», — demishlar. Ajabo, Qur'onimiz, payg'ambarimiz o'qingiz, deb amr qilg'on holda, bizlar na uchun harakat qilmaymiz, qimirlamaymiz, boshqa millatlarning o'g'illari, qizlari kecha demay, kunduz demay, yoz demay, qish demay ilm yo'lida jonlarini fido qilub, quvushub, yugurushub ko'zlarimizni qamashdirub turgan bir zamonda bizlar hamon uyqudan, g'aflatdan, jaholatdan boshimizni ko'tarmaymiz, ibrat olmaymiz. Payg'ambarimiz: «Olim bo'l, ilm talab qiluvchi bo'l yoki ilmni eshituvchi bo'l, hech bo'lmasa, shularga muhabbat qiluvchi bo'l, beshinchisi bo'lma, halok bo'lursan», — demadilarmu?

Topar ilm ila odam o'g'li kamol,
Yeturmas kamola jamol ila mol.
Kerak o'rtanur ilm uchun sham'dek,
Tanumoq Xudoni ilmsiz mahol.

Talabgor o'lur ilma oqil kishi,
Sotar ilm bozori moli halol.
Talab aylamak farzdur bizga ilm,
Bu amr uzradur er-xotun, yosh, chol.

SABR

Sabr deb boshimizga kelgan balo va qazolarga chidamli bo'lmakni aytilur. Har bir ishda sabr va sovuqqonlik ila harakat qilmak lozimdur. Chunki boshimizga keladurg'on balo va qazo, zahmat va mashaqqatlarning barchasi janobi Haqning irodasi ila o'ldig'i uchun bularg'a sabrsizlik qilgan kishilar ajr va savobdan quruq qolurlar. Sabr insonlar uchun buyuk bir fazilatdurki, janobi Haq sobirlarni suyar. Qur'oni karim ichida ko'p yerda sabrni(ng), sobirlarni(ng) madh qilmishdur. Shariati islomiyada janobi Haq tarafidan kelgan balo va qazog'a sabr qilmoq farzi ayndur. Inson har bir ishni sabr va matonat ila yurutsa, maqsudig'a tinch va rohatda borub yetar. Hamisha saodatda yashar.

Sekin borgan kishi maqsudga yetgay,
Shoshub besabrlar kaj yo'lga ketgay.
Agar sabring bo'(l)sa nafsingga yo'ldosh,
Sani tavfiq rabboniga eltgay.

Nafsini sabr ila rom qilgan kishi har ishda oshiqmay, ohista harakat qilur. Nafsini halokatdan, g'ururdan saqlar. Sabr shunday bir kuchli narsadurki, shahvatni iffatga, g'azabni shijoatga, shiddatni hilmga, kattalikni tavozu'ga, yomonlikni yaxshilikga aylandurmakga quvvati yetar.

Shul xususda so'ylanmish bir hadisi sharifning ma'nosi «ilm imonli kishilarning muhibi, hilm homiysi, aql dalili, yaxshi amal sarmoyasi, muloyimat volidi, afv ahavoni, sabr hokimi vijdonidur», — deyilmish. Arablar «As-sabru miftohul farah» — sabr shodlig'ni(ng) kalididur¹, — deyurlar.

Sabr ila har mushkil ish zoyil bo'lur,
Sabr edan maqsudina noyil bo'lur.
Har kishida bo'lmasa sabri jamil,
Nafs ko'yina yurub soyil bo'lur.
Sabr qilsang, g'o'radan halvo bitar,
Sabrsizlar o'z oyog'idan yitar.

HILM

Hilm deb bo'lar-bo'lmas ishga achchig'lanmaydurgan, arslon yurakli, yumshoq tabiatli bo'lmoqni aytilur.

Hilm insonlarning tab'idan xusumat, adovat, g'azab, hiddat kabi yo'mon xulqlarni yo'q qiladurgan har kimcha maqbul bir sifatdur. Hilm ilmi axloq yuzasidan insonga eng kerakli narsadur.

Nafsning rohati, qalbning matonati, fikrning salomati, vijdonning halovati halim tabiat bo'lmoq ila hosil bo'lur. Chunki halim kishilar har qancha quvvat va qudrat sohibi bo'lsa ham o'zidan ojiz kishilarga shiddat ila muomala qilmas. Fikri salomat kishilarning qalbi halim, tab'i karim o'lur. Zeroki, vujudimizdan paydo bo'ladirgan af'ol va harakotimizni manbayi havas va orzudur. Bu havas va orzuga faqat

¹ «As-sabru miftohul faraj» — sabr najot kalitidir, ham deyilar (B. Q.).

hilm ila g'olib keturmiz va bu vasila ila to'g'ri yo'lga kirub, yaxshi xulq sohibi, din-u millat xodimlaridan bo'lurmiz. Dunyoda chin inson bo'lmak uchun havasning qo'liga nafsning jilovini bermaydurgan, bo'lar-bo'lmas narsalardan achchig'lanmaydurgan, sovuqqonli, yumshoq tabiatli, muloyim so'zli, halim va sabrli bo'lmak lozimdur.

Zotiga, hilmiyati mavsuf qilsa har kishi,
Iki olamda bo'lur rohat, halovatda ishi.

Rasuli akram nabiiyi muhtaram afandimiz: «Al-hilmu sayyidul axloq – Hilm xulqlarning sayyididir», – demishlar.

Suqrot hakim: «Shiddat ila muomala qilgan kishilarga man viqor va halimlik ila muqobila qilurman, chunki hilm shiddatni va xusumatni past qilur. Lekin kishini ojiz va xorlik darajasiga tushuradurgan halimlikdan man bezor», – demish.

Bu so'zga qaraganda saxovatning ifroti isrof o'ldig'i kabi o'rinsiz yerda hilm iste'mol qilmak insonning viqor va e'tiborini poymol qilur. Shuning uchun hilmiyat hududidan – chegarasidan chiqmay, g'azab, hiddat kabi yerlarda hilm iste'mol qilib, nafsning haroratini past qilmalidir. Lekin tepsa tebranmaydurgon, tursa ting etmayturgon bo'lub, g'ayrat, shijoat o'runlariga ham muloyimlik ishlatuv halimlik hududidan oshub, bo'shlik, anqovlik dunyosiga chiqmaktur. Bunday halimlikdan qochmak, hazar qilmak kerak.

Halimlikni qilsang agar ixtiyor,
Bo'lur xalqi olam sanga do'st-u yor.
Bo'lur mevalik shoxni boshi past,
Halim o'lg'usi oqili hushyor.

INTIZOM

Intizom deb qiladurgan ibodatlarimizni, ishlarimizni har birini o'z vaqtida tartibi ila qilmakni aytilur. Agar yer yuzida intizom bo'lmasa edi, insonlar bir daqiqa yasholmas edilar. Janobi Haq yer-u osmonlarni, oy va yulduzlarni, inson va hayvonlarni, qurt va qushlarni shunday bir nizom ila tartib berib yaratmushdurki, aql bilmakdan, qalam yozmakdan,

til so'zlamakdan ojizdur. Dunyoga kelgan payg'ambarlarning har birlari din va shariatlarini tartib va nizom ila yurutmishlar. Xususan, islom dini mukammal ravishda tartib va nizomni rioya qilmishdur. Va bu soyada ozgina zamonda islom urug'lari butun dunyo yuziga yoyilmishdur. Islom davlatlarining barposi nizom va intizom ila o'ldig'i kabi barbod va inqirozi ham tartib va nizomsizlik ila bo'lmishdur. «Xayr, o'tgan ishga salavot». Alhosil, har bir millatning taraqqiy va taoliysi ishlarini vaqtida nizomdan chiqarmay tartibi ila yuritmakg'a bog'lidir. Shogirdlar maktab va madrasalardagi zamonga muvofiq ravishda qurilmish nizom va tartiblarni rioya qilmaklari lozimdir. Chunki tartib va nizomni rioya qilmagan kishilarning ishlari hamma vaqt notamom, o'zlari parishon bo'lurlar. Ammo ishlarini tartib uzra yuritgan kishilarning ishlari yerida, o'zlari tinch va rohatda umr o'tkarurlar. Hozirgi zamonda bizning Turkiston boylarining ishlari to'xtab, sinuvlarining birinchi sababi ishlarini axloqsiz, bilimsiz, musrif, yalqov kishilarga topshiruvlari ila barobar o'zlarining zamonga muvofiq tartib va nizomdan xabarsizliklarining yemushidur. Payg'ambarimiz: «Kasblarning ortug'rog'i xiyonatsiz, yolg'onsiz qilg'on savdo va tijorat ila bandaning o'z qo'li birlan ishlagan ishidur», — demishlar.

Davlatni koni manbayi tartib-intizom,
Sarvatni poydori erur iqtisodi tom.
Muhtojlig' yuzini ko'rar deb gumon qilmang,
Tartibi birla yursa, kishining ishi mudom.

MIQYOSI NAFS

Miqyosi nafs deb qiladurgan amallarimizni, ishlarimizni shariat, insoniyat qonuniga muvofiq o'lub-o'lmadig'ini vijdonimiz ila o'lchab ko'rmakni aytilur. Nafs o'lchovi haqiqiy bir o'lchovdurki, insonning o'z nafsiga loyiq ko'rmagan muomalani boshqalar haqida ijro etmoqg'a qo'ymas, fikr egalari, insof sohiblari har vaqt nafs o'lchovidan tashqari harakat qilmas.

Agarda bir sabab ila shariat hukmidan, insoniyat qonunidan chet ketsa, bu qabohatini nafs o'lchovi ila bilub, ikkinchi

martaba qilmasga qasd va niyat qilub, shariat nizomidan, insoniyat chizig'idan chiqmaslikg'a sa'y va g'ayrat qilur.

Alhosil, nafs o'lchovi ta'rifdan tashqari insonlar uchun eng foydali, har kimcha maqbul buyuk bir fazilatdur.

Buyuk Iskandar: «Dunyoda eng haqiqiy, to'g'ri o'lchov nafs o'lchovidurki, bu mezonda zarra nuqson yo'qdur», — demish.

Ibn Sino hakim: «Insonning fazl-u kamolining o'lchovi nafsning o'lchovi ila o'lchanur», — demish.

Dunyoda har narsaning maxsus o'lchovi bo'lar,

Banda af'olini vijdoni ila tortib ko'rar.

Bir ishiga vaznda kelsa og'ir o'z nafsiga,

Ul ishing qandog' bo'laklarga ravo, loyiq ko'rar.

VIJDON

Vijdon deb ruhimizga, fikrimizga ta'sir qiladurgan hissiyot, ya'ni sezuv-tuymaqdan iborat ma'naviy quvvatni aytilur. Biz har vaqt af'ol va harakotimizni yaxshi va yomonlig'ini, foyda va zararlig'ini onjaq vijdonimiz ila bilurmiz. Vijdon insonning aql va fikrini haqiqiy mezonidurki, bu tarozu ila o'z kamchiliklarini o'lchab bilmak ila barobar boshqalarning ham af'ol va harakotini sezur. Agar ishlagan ishi shariat, aql va hikmatga muvofiq bo'lsa, muhabbat qilur. Qabohat va yomon ishlarni qilsa nafrat qilur. Biz janobi Haqning amr va nahyini fikr va ruhimizning ma'naviy quvvati o'lan vijdonimiz ila oyura bilurmiz.

Vijdon yaxshi xulqlarning manbayi o'ldig'indan vijdon sohiblari har bir ishni beg'araz, xolis niyat ila ishlar.

Shul sababli har kim nazarida maqbul va suyukli bo'lur.

Ammo vijdonsiz kishilarning ishlarida, niyat va amallarida, do'st va oshnoliqlarida yashirin bir g'arazlari o'ldig'indan har vaqt hasrat va nadomat chekub, vijdon azobig'a giriftor bo'lurlar.

Har bir insonning haqiqiy foili vijdonidur,

Mevasi yaxshi amaldur, hosili vijdonidur.

Inson diniy vazifalarini, uluvviyatini vijdoni soyasida taqdir qila bilur. Chunki, vijdoni salomat kishilar imon va

e'tiqodlarini kamolga yetkurmak uchun janobi Haqning buyruqlarini, din va millatg'a foydalik ishlarni shod-u xurramlik ila ishlar.

Alhosil, vijdon har kimning af'ol va harakotini(ng) ko'rsatadurgan musaffo bir oyinadurki, bu ko'zguga chin nazar qilgan kishi o'z ayb va kamchiliklarini tuzatmak harakati-da bo'lub, boshqalarning ayb va qusurlarini oxtarmoqg'a vaqti bo'lmas. Bizim islomiyatda vijdon axloqini islohi uchun sa'y-harakat qilmak lozim o'ldig'indan shul doirada harakat qilg'on kishilar iki jahonda aziz va mukarram bo'lurlar. Arastu hakim: «Ruhimizning ma'naviy quvvati o'lan vijdonimiz fikrimizga quvvat berguvchi bir vositayi idrokiya deyilur. Ya'ni hissiyotimizning ruhimizga ta'sir ettirg'uvchi bir robitayi elektriqiy-yasidur», — demish.

Ibn Sino hakim: «Vijdon ruh va fikrimizni tuyg'un qilmakg'a birinchi vositadur», — demish.

Sof vijdon kabi hech komila mezon o'lmaz,
Kishi o'z aybini bilmak kabi urfon o'lmaz.
Shod-masrur o'lur insof ila vijdonli kishi,
Kimki vijdonsiz esa, to'g'ri, chin inson o'lmaz.

VATANNI SUYMAK

Vatan. Har bir kishining tug'ulub o'skan shahar va mamlakatini shul kishining vatani deyilur. Har kim tug'ulgan, o'sgan yerini jonidan ortuq suyar. Hatto bu vatan hissi-tuyg'usi hayvonlarda ham bor. Agar bir hayvon o'z vatanidan — uyuridan ayirilsa, o'z yeridagi kabi rohat-rohat yashamas, maishati talx bo'lub, har vaqt dilining bir go'shasida o'z vatanining muhabbati turar.

Biz turkistonlilar o'z vatanimizni jonimizdan ortuq suydig'imiz kabi, arablar Arabistonlarini, qumlik, issig'cho'llarini, eskimo'lar shimol taraflarini, eng sovuq qor va muzlik yerlarini boshqa yerlardan ziyoda suyarlar. Agar suymasalar edi, havosi yaxshi, tiriklik oson yerlarga o'z vatanlarin tashlab hijrat qilurlar edi.

Bobolarimiz: «Kishi yurtida sulton bo'lguncha, o'z yurtida cho'pon bo'l», — demishlar.

Men ayblik emas, ey vatanim, tog'larim,
Bevaqt tashlab ketdim ayo, bog'larim.
Hijron qilodur meni judolig',
Do'ndi g'ama ro'z-u shab chog'larim.

Hammaga ma'lumdurki, eng muqaddas diniy yerimiz o'lan Arabistonga bog'larini, hovlilarini sotub hijrat qilgan hojilarimizning aksari yana o'z vatanlariga qaytub kelurlar. Buning sababi, ya'ni ularni tortib keturgan quvvat o'z vatanlarining, tuproqlarining mehr-u muhabbatidur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Hubbul-vatani minal-imoni – Vatanni suymak imondandur», – demishlar.

Vatan, vatan deya jonim tanimdan o'lsa ravon,
Banga na g'am, qolur avlodima o'y-u vatanim.
G'ubora do'nsa g'amim yo'q vujud zeri vahm,
Charoki, o'z vatanim xokidur go'r-u kafanim.
Tug'ib o'san yerim ushbu vatan vujudim xok,
O'lursa aslina roje' bo'lurmi man g'amnok.

HAQQONIYAT

Haqqoniyat deb ishda to'g'rilik, so'zda rostlikni aytillur. Inson bo'stoni salomatga, gulzori saodatga haqqoniyat yo'li ila chiqar. Insoniyatning ildizi o'lan rahmdillik, haqshunoslik, odillik kabi eng yaxshi sifatlarining onasi haqqoniyatdur. Janobi Haqning shu nomi muborakini muqaddas bilgan kishi hech vaqt haqqoniyatdan ayrilmas, chunki haqqoniyat nuri qaysi dilda jilvagar o'lsa, janobi Haqning tavfiqi rabboniysi shu dilda nash'-u namo qilur. Aql egalari, vijdon sohiblari har vaqt ko'rgan, qilgan va bilganlarini, haqiqatni va to'g'risini so'zlar. Ishda to'g'rilik – bironing nafsiga, moliga xiyonat qilmov, so'zda to'g'rilik har vaqt rost so'zlamaklikdur.

Rostlig' Haqni rizosini topar,
To'g'ri yo'lda yo'q bo'lurmu hech chopar?

Bizim shariati islomiyada agar bir kishining haqiga bo'hton qilinub, qilmagan ishni qildi deb so'z so'ylansa, bilgan kishi rostini so'zlab, shul kishini oqlamak vojibdur.

Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Annajotu fissidqi – najot rostlikdadir», – demishlar. Hazrati mavlono Rumiy: «Islomiyat ayni haqqoniyatdur. Haqni qabul qiluvchilar huquqi shar'iyani saqlamoqg'a buyurulmishdurlar. Chunki shariat hukmlarining eng asosiy ildizi haqqoniyatdan iboratdur», – demishlar.

Haqshunoslik o'lmoq sharofatdur jahonda odama,
Haqni izhor aylamak birla ko'rk ver olama.
Yarashur insona sidq-u to'g'rilik gar ko'rsa girih,
To'g'rining yordamchisidir Haq taolo, g'am yema.
To'g'rilarning maskani firdavs ayvonidadur,
Egrilar iki jahonda g'am-alam konidadur.

NAZARI IBRAT

Nazari ibrat deb har bir narsaga sinchiklab boqub, shundan o'ziga bir hissa ibrat olmoqni aytilur.

Xulqlarning eng afzali, insonlar uchun eng keraklisi nazari ibratdur. Inson ibrat nazari ila boqub dunyo kitobindan o'z qadr-hissasini bilub olmaki lozimdur. Ma'rifat sohibi bo'lmak uchun ahvoli olamdan xabardor bo'lmak kerak. Shuning uchun aql sohiblari, fatonat egalari o'zlariga foydasi bo'lsa-bo'lmasa sinchiklab qaragan narsalaridan bir hissa olmay qo'ymaslar. Hozirgi zamondagi taraqqiy qilgan millatlarning hunar va san'atlarining barchasi ilm va nazari ibrat soyasida namoyon o'lub, olamni munavvar va musaxxar qilmishlar. Bizim shariati islomiyada har narsani e'tiborga olub, shundan ibrat hosil qilub, axloqini tuzatmak vojibdur. Hazrati Ali roziyallohu anhu: «Dunyoda eng muntazam dorul-ulum nazari ibratdur. Ibrat ko'zlarining pardasi ochilmagan kishilar dunyo kitobida yozilgan haqiqatni ko'rolmaslar. Ko'inot kabi mukammal bir sahnai ibratdan foydalanmagan kishi hech bir muallimi hikmatdan bahramand bo'lolmas», – demishlar.

Mavlono Rumiy: «Janobi Haqning osori qudratlarini basirat ko'z ila, nazari ibrat ila tamosha qilinsa, ko'p hikmatlar ko'rilur. Chunki haqiqat ilmining muallimi chashmi ibratdur. Haq chashmi ibrat ila mushohada qilinur», – demishlar.

Bir ko'r hazrati Luqmonning oldilariga kelub, «agar ko'zimni ochsangiz, men sizga qul bo'lurman», demish.

Hakim ko'rni ma'rifat sohibi ekanini bilub «jonim, ko'zingni pardasini ochmoq mumkin, lekin nazari ibratni ochmoq qo'limdan kelmaydur», — demishlar. Ko'r: «Yo Luqmon! Sizning shuhratingiz faqat parda ochmoqdan iborat bo'lsa, sizni hakim demay, tabib demak lozim ekan», — deb hazrati Luqmonning ibrat ko'zini ochmishdur. Janobi Haq biz musulmonlarning ham ko'zimizdan g'aflat pardasini ko'tarub, ibrat ko'zlarimizni(ng) ochsa edi.

Och ko'zlaringni, bas, bu qadar g'aflat, ey ko'zim,
Umring g'animat, och nazari ibrat, ey ko'zim!
Ibrat ko'zingni ochmasang, atrofingga boqub,
Bir-bir ketar qo'lingdan uchub davlat, ey ko'zim!
Mol o'lsa barcha hamdam-u yor-u birodaring,
Qochgay urug'laring yo'q esa, sarvat, ey ko'zim!
Hosil: zamonda ilm ila davlatda e'tibor,
Sarmoyai saodat har millat, ey ko'zim.

IFFAT

Iffat deb nafsimizni gunoh va buzuvq ishlardan saqlamoqni aytilur. Bizlarni gunoh va ma'siyatdan saqlaguvchi, harom-harishdan nafsimizni asraguvchi faqat iffatimizdur.

Axloq sohibi, iffat egasi qalbini, vijdonini poklab, tilini yolg'on, g'iybat, bo'hton va moloya'ni kabi yomon so'zlardan saqlar.

Chunki insonga iffatidan ko'proq til iffati lozimdur.

Boshimizga keladurgan kulfat va zahmatlarning aksari yomon tilimizdan, andozadan ortuq so'ylaganimizdan kelur.

O'ylamay so'ylagan og'rimay o'lar,
Fikr ila so'ylagan yig'lamay kular.

Iffat erlardan ko'proq xotunlar uchun olmosdan qimmat, injudan qadrli ziynat va fazilatdur.

Iffatli kishi har vaqt nazari ibrat ila harakat qilur. Kecha va kunduz fikri, zikri vatandoshlariga, qarindoshlariga yaxshilik, xayrixohlikdan iborat bo'lur.

So'zida, fe'lida sodiq bo'lub, vijdonga ters, insoniyatga kelishmagan muomaladan hazar qilur. Hazrati Ali roziyal-

lohu anhu: «Iffat xotunlarning eng ziynatli libosi, erlarning sarmoyayi uluvviyatidur», — demishlar.

Hazrati Luqmon: «Iffat nomusning eng mahkam suyanchig'idur. Nafsning hujumiga shul quvvat ila muqobila qilinur», — demishlar.

Aflotun hakim: «Iffat xotundan ko'proq erlarga yara-shadurgan bir sifatdur. Xotun iffati adab va nomusini saqlovdur. Erlarning iffati butun insoniyat adablariga sho-mildur. Iffatsiz inson yalang'och jasad kapidur», — demishlar.

Zotingga ziynat o'lan iffatni dilda saqlagil,
Shahvat-u nafsing sani bo'lg'usidur aqlingg'a qul.
Har kishining dunyoda yirtilsa iffat pardasi,
Nafsi shaytondek ani bir kun solur bo'yniga g'ul.

HAYO

Hayo deb ishida, so'zda adabni rioya qilmakni aytilur. Hayo dilni ravshan qiladurgan bir nurdurki, inson har vaqt shul ma'naviy nurning ziyosiga muhtojdur. Shariat buyurmagan, odamlar suymagan ishlarni ishlamak — g'iybat, hajv, masxara, safsata, so'kuv kabi odamlarning nafsiga, iffatiga tegadurgan adabsiz so'zlarni so'zlamak zo'r hayosizlikdur. Iffatning pardasi, vijdonning niqobi hayodur.

Shuning uchun har bir harakatimizda, so'zimizda hayoni qo'ldan bermaslik lozimdur. Hayo pardasi ila o'ralmish inson-larning iffat pardasi yirtilmas. Va bu chodir shunday muborakdurki, ancha-muncha sahiv-xatolarni berkitub yo'q qilur.

Ibn Sino hakim: «Insonda doim turadurgan husn va latofat hayo ila iffatdur. Hayosiz yuz jonsiz jasad kapidur», — demish.

Rasuli akram nabiiyi muhtaram afandimiz: «Alhayo minal-imoni» — hayo imondandir; «Iza lam tastah fasna' moshi'ta» — hayo qilmaz esang, istagan ishingni ishla», — demishlar. Muhyiddin: «Insonning suratidagi qizillik sekin-sekin ketar, hayo qizilligi aslo ketmas. Yoshlik husnining qizil rangi(ning) hayo ila ziynat-latofatga ega bo'lurlar», — demishlar.

Suqrot hakim: «Xotunlarning eng go'zali hayo va iffat pardasiga o'ralganlaridur», — demish.

Hayo, nomus imona dalildur,
Hayosiz doimo xor-u zalildur.
Uyalma ma'rifat hosil qiluvdan,
Maorifsiz kishilar murda dildur.

IDROK VA ZAKO

Idrok va zako deb ochuq fikrli, xushtabiat, ziyrak bo'lmakni aytilur. Idrok va zako yaxshi xulqlarning ravzai rizvoni, ibrat ko'zlarining nuri rahmoniysidur.

Chunki idrokli kishilar har bir maqsad(n)ing ostida yashirin o'lg'an zamirlarning ma'nolari na yerdan borib chiqishini bilur. Ilm-u ma'rifat sohibi bo'lmak uchun sa'y va g'ayrat kerak o'ldig'i kabi zehn va idrokning ham salomat bo'lmog'i shartdur. Shuning uchun yoshlikdan boshlab zehn va idrokimizni quvvatlandurmak uchun aziz umrimizni o'yin-kulgi, safsata, moloya'ni kabi behuda so'zlar ila o'tkarmay, har xil kitob, g'azita va jurnollarni o'qub; fikrimizni ochmoq, zehnimizni quvvatlandurmak lozimdur. Zehnsiz kishilarning o'lchovsiz so'zlari o'zlarini uyaltingoni kabi eshituvchini ham zeriktirur.

Har kishining fikr, idrokin so'zi bildirg'usi,
Pistai bemag'z, agar lab ochsa, rasvo bo'lg'usi.

Idrok sohibi o'zini fozil va ulug' bilub, hamjinslariga haqorat ko'z ila boqub: «Bilasanmi? Man qanday boy va obro'lik kishiman», deb maqtanub, o'zini katta qilub ko'rsatmas. Ustiga yuklangan diniy, milliy va maishiy vazifalarni har birini o'z vaqtida ado qilur. Mana, shunday kishilar iki dunyoda obro'lik bo'lub, o'lganlaridan so'ng «faloni xo'b, yaxshi zot edi, Xudo rahmat qilsun, millatga ko'b xizmat qildi, xalqg'a foyda yetkurdi», deb boshqalar tarafidan maqtalurlar.

Hushyor va ziyrak kishilar kuch va quvvatlari bor vaqtida keladurgan zamonlarni tushunub, pul va mollarini o'rinsiz yerlarga, to'y va ma'rakalarga haddan ortuqcha isrof qilmaslar, o'zlarining rohati, bola-chaqalarining saodati uchun kerak bo'ladurgan yer va bog'larini sotmaslar, zamonaga muvofiq kishi qilmak uchun bolalarini o'qutmak va tarbiya qilmak to'g'risida oqchalarini aslo qizg'onmaslar.

Idrok ila aqling-la ayur yaxshi-yamonni,
Behudaga sarf etma shu qimmatli zamonni.
Sa'y et, jadal et, ilm-u fununa harakat qil,
Boq, nayladilar hikmat ila ushbu jahonni.

HIFZI LISON

Hifzi lison deb har bir millat o'z ona tili va adabiyotini(ng) saqlamagini aytilur. Har bir millatning dunyoda borlig'in ko'rsatadurgon oynai hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur. Hayhot! Biz, turkistonlilar milliy tilni saqlamak bir tarafda tursun, kundan kun unutmak va yo'qotmakdadurmiz. Tilimizning yarmiga arabiy, forsiy ulangani kamlik qilub, bir chetiga rus tilini ham yopishdurmakdadurmiz. Durust, bizlarga hukumatimiz bo'lg'on rus lisonini bilmak hayot va saodatimiz uchun osh va non kabi keraklik narsadur. Lekin o'z yerinda ishlatmak va so'zlamak lozimdur. Zig'ir yog'i solub, moshkichiri kabi qilub, aralash-quralash qilmak tilning ruhini buzadur.

Yohu! Bizga na bo'ldi? Bobolarimiz yo'lidan chiqub ketduk. «Yaxshi qo'shningdan olguncha, yomon uyingni qidir», — demishlar. Bobolarimizga yetushg'on va yaragan muqaddas til va adabiyot bizga hech kamlik qilmas. O'z uyimizni qidirsak va axtarsak, yo'qolganlarini ham topurmiz. «Yo'qolsa yo'qolsun, o'zi boshimga tor edi», — deb Yovrupo qalpog'ini kiyub, kulgi bo'lmak zo'r ayb va uyatdir. Payg'ambarimiz: «Erlarda jamol lison va tildur», — demishlar.

Ey ona til, aziz qadrdonim,
Iltifoti ruhim, rahmonim,
Tug'dig'im kundan aylading ulfat,
O'lgunimcha ayilma, ey jonim.
Menga ilm-u adab san o'rgatding,
Chin adib, muallim shonim.
Millating ruhini ko'targuchisan,
Eng muqaddas karamli sultonim.

Umumiy milliy tilni saqlamak ila barobar xususiy og'iz orasidagi tilni ham saqlamak lozimdur. Chunki so'z insonning daraja va kamolini, ilm va fazlini o'lchab

ko'rsatadurgon tarozusidir. Aql sohiblari kishining dilidagi fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qiymatini so'zlagan so'zidan bilurlar: «Quruq so'z quloqg'a yoqmas», — demishlar.

Agar so'z aql va hikmatga muvofiq bo'lub, o'ziga yoki eshituvchiga bir foyda chiqadurgon bo'lmasa, asalarilari orasida g'ung'urlab yurgan qovoqari kabi quruq g'ung'urlamoq faqat bosh og'rig'idan boshqa bir narsa emasdur. Boshimizga keladurган qattig' kulfatlarning ko'pi yumshoq tilimizdan keladur. Shuning uchun: «Ko'p o'yla, oz so'yla», — demishlar.

Tillarning eng yaxshisi so'zga usta til, so'zlarning eng yaxshisi bilub va oxirini o'ylab so'ylangan so'zdur.

Go'zallik yuzda ermas, ey birodar,
So'zi shirin kishi har kimga yoqar.
So'zing oz bo'lsin-u ma'noli bo'lsun,
Eshitkanlar qulog'i durga to'lsun.
So'zing bo'lsa kumush, jim turmak oltun,
Misi chiqg'ay, so'zing ko'p bo'lsa, bir kun.
Ko'paygan so'zni bo'lg'ay to'g'risi oz,
Shakarining ko'pidan ozi bo'lur soz.

IQTISOD

Iqtisod deb pul va mol kabi ne'matlarning qadrini bilmakni aytilur.

Mol qadrini biluvchi kishilar o'rinsiz yerga bir tiyin sarf qilmas, o'rni kelganda so'mni ayamasa. Saxovatning ziddi baxillik o'ldig'i kabi iqtisodning ziddi isrofdur. Alloh taolo isrof qilg'uchilarni suymas. Iqtisodni rioya qilgan kishilar hamma vaqt tinch va rohatda yasharlar, arilar qish kunida yemak uchun bol yig'ganidek, boshlariga keladurган qora kunlarni o'ylab, oq pul yig'urlar. «Toma-toma ko'l bo'lur», — demishlar. Har narsa ozdan ko'payur.

Ko'pni ozayturg'uchi xotun kishi,
Ozni ko'payturmak erur er ishi.

Hozirgi zamonda maqsudga yetmak, o'z millatiga xizmat qilmak, xalqg'a maqbul bo'lmak uchun ilm va mol lozimdur. Olamdagi hamma millatlarning hol va qudratlari mol va boyliklari ila o'lchanadur. Har yerda boy millatlar og'ir kelub, pallani bosub, xo'ja o'lganidek faqirlari yengil kelub, qul va

asir bo'lib, ositib qoladur. Mol topmakning eng barakatli yo'llari: hunarchilik, ekinchilik, chorvachilik, savdogarlikdur. Bularning har biriga ham bu zamonamizda bilim lozimdur. Bobolarimizning «Bo'lsa bo'lar, bo'lmasa g'ovlab ketar» zamonlari o'tub, o'rniga «Bilgan bitar, bilmagan yitar» zamoni keldi. Amerikalilar bir dona bug'doy ekub, yigirma qadoq bug'doy olurlar, yovrupolilar o'zimizdan olgan besh tiyinlik paxtamizni keturub, o'zimizga yigirma besh tiyinga soturlar. Ammo biz osiyolilar, xususan, turkistonlilar, dumba sotub, chandir chaynaymiz, qaymoq berub, sut oshiyemiz, non o'rniga kesak tishlaymiz. So'zning qisqasi, hozirgi zamonga muvofiq kishi bo'lmak uchun ilm va ma'rifat ila barobar iqtisod, insof, tuganmas sa'y, bitmas g'ayrat lozimdur.

Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «So'ng zamonlarda dinni saqlamak mol ila bo'lur. Iqtisod uzra harakat(li) kishilar faqir bo'lmas», — demishlar. Yana: «Har narsada o'rta iqtisod yo'lini tutmak lozimdur. Ifrot va tafritdan ihtiroz qilmaq kerak, hatto din amrinda ham bir odam ortuq so'fiylik sotsa, oxirinda o'zi mag'lub bo'lur», — demishlar.

Xalq ichinda mo'tabar bir narsa yo'q davlat kabi,
Bo'lmag'ay davlat jahonda quvvat-u sihat kabi.
Iqtisod, insof ziynatdur vujudi odama,
Yaxshi ne'mat yo'q kishiga sa'y ila g'ayrat kabi.

VIQOR

Viqor deb kibr va g'ururdan, manmanlikdan o'z nafsini saqlamakni aytilur. Viqor shar' va hikmat yuzasidan inson uchun eng kerakli yaxshi xulqlarning biridur. Viqorsiz odam e'tiborsiz boyga, kibrli kishi illatlik faqirga o'xshaydur. Har kimning qadr va e'tibori nafsining viqori ila o'lchanadur. Vuqur kishilar kibr-u g'ururga aslo yaqin yurmaslar. Chunki g'urur, manmanlik, takabburlik kishini xor, xalq orasida bee'tibor qilur, har qancha ilm va davlat sohibi bo'lsa ham, bir pulcha qadr va qiymati bo'lmas. «Mani bilursanmi? Munday qilurman, unday saxovat qilurman», — deb o'zini(ng) o'zi maqtamoqlik, riyokorlik, zo'r ayb va viqorsizlikdur.

Viqorlik kishi yomon xulqlardan pok, ishida adolatlik, so'zida to'g'ri, shafqat va marhamatli, o'z dindoshlariga xay-

rixoh, millat foydasiga tirishuvchi, sof qalbli, arslon yurakli bo'lur. Hazrati Ali: «Vuqur kishi kibr va g'ururdan pok bo'lur. Viqor odamgarchilikning madori, iftixori, insoniyatning homiyi e'tiboridir. Lekin viqorning haqiqiy darajasiga yetmak uchun ilm va ma'rifat lozimdur», — demishlar.

Afsus bu zamonda bizim e'tibor yo'q,
Yosh-u qarida g'ayrat-u nomus-u or yo'q.
Fisqi fujur ila giriftor barcha jon,
Ilmi amalda bizda sabot, viqor yo'q.
O'tmoqda umr hoysi havas birla barhavo,
Millat g'amini o'ylag'uvchi hushyor yo'q.

XAVF VA RAJO

Xavf va rajo deb qo'rqmoq va umidvor bo'lmoqni aytilur. Banda har ishda janobi Haqdan qo'rqmoq ila barobar umidini ham uzmaslik lozimdur. Chunki janobi Haqdan qo'rqg'an inson hech narsadan qo'rqmas. Har vaqt janobi Haqning lutf va marhamatiga umid ko'zlarini tikub turar. Xavf va rajo shunday bir yaxshi sifatdurki, bu xislatni o'ziga hamroh qilgan kishi eng fozil, hech narsadan qo'rqmaydurgan sher tabiatli, arslon yurakli bo'lur. Hazrati Ibrohim alayhissalomni Namrud otashka tashlay deb turgan zamonda: «Yo Ibrohim! Siz meni bu haroratli otashimdan qo'rqmazzsizmi?» — demish. Hazrati Ibrohim: «Ey, zolim! Alloh taolodan qo'rqg'an kishi Namrudning otashidan ko'rqarmi?» — demishlar.

Hech kishidan qo'rqmag'ay
Tangrisidan qo'rqg'an kishi,
Otasha yondursalar, bo'lg'ay umid birla ishi.

Dunyoda umiddan yaxshi narsa yo'qdur. Hamma insonlar umid orqasida yasharlar. Noumid shaytondur, umidsiz kun kechirmak mumkin emasdur. Boylar mol umidida, shogirdlar ilm umidida kecha-kunduz tirishurlar. Agar boylik, olimlik umidi bo'lmasa edi, kecha-kunduz jonlarini fido qilub, ko'zlarini(ng) nurlarini umid orqasida to'kmas edilar.

Umid gar o'lmasaydi, hech hayota qiymat o'lmazdi,
Nizom-u intizom-u tarbiyat ham davlat o'lmazdi.
Jahon ayvoni bo'yla zinatoro bo'lmag'ay erdi,
Hukumat, taxt-u baxt-u sa'y birlan g'ayrat o'lmazdi.

ITOAT

Itoat deb bo'yunsunmakni aytilur. Alloh taoloning amriga bo'yunsunub, ibodat va itoat qilmak farzi ayndur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Alloh taoloning amriga muxolif bo'lgan holda hech kimning amriga itoat qilmak vojib emasdur», — demishlar. Ota-ona, ustod, muallim kabi o'zidan ulug' kishilarga bo'yunsunub itoat qilmak eng yaxshi sifatlardandur. Bu sifatga ega bo'lmak uchun har vaqt bularning foydalik kengash va nasihatlarini tinglab, buyruqlarini mahkam tutmak lozimdur. Chunki onlar dunyoga bizdan ilgari kelganlar, bizdan ko'proq tajriba hosil qilganlar, vatan va millatning holiga oshno bo'lganlar. Tabiblar dardlarga davo hozirlagandek, bular ham turmush va yashamakni ofati bo'lgan faqirlik, yalqovlik, nodonlik kabi vujudimizni churritadurgan marazlarga davo hozirlaganlar. Shuning uchun bizga qilgan xolisona, beg'araz nasihatleri hozirda og'ir va achchig' ko'rinsa ham oxiri rohat va totli bo'lub chiqar.

Nasihat bo'lsa xoli gar g'arazdan,
Ach(ch)ig' doru kabi saqlar marazdan.
Biza lozim erur bilmoq, eshitmoq,
Ziyondan boshqa bir shay yo'q g'arazdan.

HAQSHUNOSLIK

Haqshunoslik deb bir kishining qilgan yaxshiligini unutmastlikni aytilur. Butun olamdagi insonlar haqshunoslik va do'stlik orqasida yasharlar. Qars iki qo'ldan chiqar. Shariatda yaxshilik qilg'an kishiga yaxshilik qilmak vojibdur. Hukamolar yomonlik qilg'an kishiga ham yaxshilik qilmak lozimdur, derlar. Hosil, yaxshilikdan zarar ko'rgan, boshi yorilgan kishi yo'qdur.

Yaxshilikdan do'stlik, mehribonlik tug'ar, iki ko'ngil orasida ulfat va muhabbat cho'juqlari yugurishur, quvushurlar. Bu do'stlikni jamol va kamoli haqshunoslikdurki, birovdan ko'rgan yaxshilikni unutmay, shuning barobariga biz ham o'z vazifamizni ado qilmak lozim ekan, hech bo'lmasa, taqdir qilmak ila birodarlik va do'stlik hurmatini ado qilmakimiz lozimdur. Chunki mo'min birodari mo'mindur.

Dildan dil uzra ochiladur iki xil yo'li,
Mehra mehr yo'li ochilur, kina kin yo'li.

Ma'lumdurki, har bir millatni taraqqiy va taoliysi o'z millatiga jon, mol, qalam ila ishlagan kishilarning xizmatlarini taqdir qilub, vazifalar, haykallar, qalamlar ila yod qilub, o'tub ketgan bahodir, olim va shoirlarini(ng) ruhlarini shod qilub, ishlovchi kishilarning g'ayrat va jasoratlarini ziyoda qilmakda ekan. Afsus, bizlar taqdir qilmak bir tarafda tursun, tahqir, masxara, hatto takfir qilmak ila qarshu olurmiz.

Yaxshi ishdur haqni taqdir aylamak har xizmata,
Haqshunos o'lmak haqiqiy bir quvvatdur millata.
Haqshunos o'lmak-la mashhur erdilar payg'ambarim,
To'g'ri yo'lni tashlamak aslo yoqishmas ummata.

XAYRIXOHLIK

Xayrixohlik deb, nima ila bo'lsa bo'lsun, bir-birimizga foyda yeturmakni aytilur. Xayrixohlik bir-birimizga qarshu ishlatiladurgan bir vazifayi insoniyadurki, kishi o'z nafsiga loyiq ko'rmagan bir ishni boshqa bir musulmon qarindoshiga munosib ko'rmasdan egri yo'llardan, yomon ishlardan kuch yetganicha qaytarmak va yordam qilmak lozimdur. Janobi Haq insonlarni birining digarining yordamiga muhtoj qilub yaratmishdur. Shuning uchun yer yuzidagi insonlar zamonaning qurgan nizom va qonuni uzra biri ikinchisining yordami ila umr o'tkarur. Bir kishi har qancha boy va e'tiborli bo'lsa ham hech vaqt muhtojlik balosidan qutulolmas.

Hammol(n)ing og'ir bo'lsa yuki, mehnati ortur,
Har kimki ulug' bo'lsa, bo'lur kulfati oson.

Boy faqirga, faqir boyga, muallim shogirdga, shogird muallimga, ota-ona farzandga, farzand ota-onaga muhtojdur. Shuning uchun har kim o'z ustiga yuklangan vazifasini to'g'rilik va xayrixohlik ila ado qilmak(i) lozimdur. Shariatda imonlik kishilarga dunyo rohati va oxirat saodati uchun qo'ldan kelgancha milliy xizmat va yordam qilmak vojibdur.

Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Alloh taologa imon keturdikdan so'ngra, amallarning afzali bandalar bir-biriga muhabbat etmak(i)dur», — demishlar.

Xayrixohlik xolisona bo'lmasa bekordur,
Manfaat yo'q, aylagan nazr-u niyozingdan sani.
Bir ko'ngilni shod qilmak ne'mati ehson ila,
Yaxshidur har damda ming rak'at namozingdan sani.

MUNISLIK

Munislik deb har kim o'z tengi, maslakdoshini topub, ulfat bo'lmakni aytilur. Dunyoning lazzati sodiq do'stlar ila suhbat qilmakdan iboratdur.

Ilmi axloq yuzasidan chin do'st va yori sodiq ila ulfat qilmak lozimdur. Chunki ba'zi kasallarning yuqishi bo'lganga o'xshash nodon va ahmoq kishilarning urf-u odatlari va yomon xulqlarining ta'siri, siroyati yuqishi muqarrardur. Ba'zi do'st suratida ko'rinmish ikiyuzlama, munofiq, dushmanlar ham ko'b bo'lurlar. Shuning uchun ham har bir kishiga sinamasdan, bilmasdan do'stlik qilmak, sir aytmak zo'r aqlsizlikdur. Chin do'st bo'lgan kishi boshingga kulfat va qayg'u kelgan vaqtlarda san ila barobar qayg'urur. Xotirangdagi qayg'uni bo'lushub olur. Siringni noahil va nodon kishilarga aytmas, aybingni orqangdan so'ylamasdan yuzingga aytur. Shodlik vaqtingda san ila barobar shodlanur. Yolg'on do'st sandan bir foyda umidida yoki o'z boshiga kelgan zararni qaytarmak uchun munofiqona do'stlik qilur. Siringni noahil kishilarga so'zlab, qadr va e'tiboringni poymol qilur. Bunday kishilarga do'st bo'lmakdan do'stsiz yaxshiroqdur.

Yaxshi do'st aybi yor-u do'stini,
Ko'zgudek ro'baro'sida so'zlar.
Yomon o'rtog' tarog'cha ming til ila
Orqadan birmalab terib so'zlar.

SADOQAT

Sadoqat deb kishi o'z vazifasini to'g'rilik ila ishlamakni aytilur. Sodiq kishi din va millatiga vatan va davlatiga to'g'rilik ila xizmat qilib, obro' va mukofotlar olur. Sadoqat gulshani,

OLIHIMMAT

Olihimmat deb din va millatga foydalik ishlarni mol va jon ila ishlamakni aytilur.

Himmat shunday bir olijanob fazilatdurki, insoniyatning koni, yaxshi xulqlarning posboni demak joizdur. Himmat sohiblari karim sifatlik, rahim tabiatlik bo'lur. O'z jinsining avlodidan har vaqt yordamini ayamas. Xayr-u saxovatlik ishlardan o'zini tortmas. Pul va molini bu yo'lda sarf etmakdan qizg'anmas. Olihimmat kishi soyasi latif, mevasi laziz daraxt kabidurki, bu soyaga yaqin bo'lgan kishilar har vaqt foydalanurlar.

Himmatlik inson lutf-u marhamati ila dunyo yuzida jilvagar o'lur. Olamni ravshan qilguvchi gunashning quvvat va fayziga zarar yetmagani kabi himmat arbobining ham, sarf va xarojot ila, sha'n va molina zarracha xalal yetmas. Insonning mohiyati vijdonidan bilunur. Vijdon esa faqat olihimmat kishilardan topilur. Alhosil, himmat insonning kamoloti, taraqqiy va madaniyatning olatidur. Har ish himmat soyasida yuzaga chiqar. Olihimmat va xolis niyat ila ish ishlagan kishilar tavfiqi rabboniyga rafiq, rahmati rabboniyga shafi' bo'lurlar. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Uluvvil himmati minal imoni», — demishlar. No'shiravon: «Inson olihimmat vazifasi ila mukallafdur, olijanob o'lan bir hakim ko'rgan bemorni davoyi himmat ila darmonlayur. Jahonning kasbi umroniysi olihimmatlar soyasidadur», — demishlar.

Ibrat ko'zingizni ochingiz, «Yo, ulul-absor».
Himmat-la tikilmish shu go'zal masjidi dildor,
Jur'at-la muzayyan o'lur olam, yashar inson.
Himmatli qo'ling suygusi har yerda xaridor.

AFU

Afu deb kechurmakni aytilur. Bir kishi qilgan kamchiliklarini bo'yniga olub, o'kunub, kechurmakni so'rasa, afu qilmak lozimdur. Chunki afu yaxshi xulqlarning afzali, insoniyatning akmalidur. Janobi Haq Qur'oni karimda afuni maqtab, madh qilmishdur. Olijanob kishilar uzrni qabul qilur. Bir kishi qusur va qabohatini bo'yniga olub, uzr etsa,

afu qilur, kechurur. Kattalik va ulug'likning lazzati birovdan o'ch olmakda emas, balki afu qilmakdadur.

Masalan, Ahmad Mahmudga bir yomon ish qilub, dilini og'ritdi. Mahmud Ahmaddan o'chini oldi. Bas, Ahmad ila Mahmudning orasidagi yomonlikdagi farq na o'ldi? Holbuki, har ikisi ham bir-biriga yomonlik qildi. Har ikisi ham g'amlik va parishon bo'ldi. Bir yomonlik iki bo'ldi. Agarda Ahmadning qabohatiga Mahmud afu mukofotini bersa, ikisi ham shod-u masrur o'lur, hamda janobi Haq afu qiluvchilarni(ng) suyar. O'zi ham afu va mag'firat qiluvchidir. No'shiravon: «Bir gunohkori afu qilmakdan qanday lazzat olganimni hech kimga aytmayman», — demish.

Ulug'larning ishi afv aylamakdur,
Kichiklar uzr uchun bel boylamakdur.
Musulmonlig'da yo'q kin-u adovat,
Dila afv-u, adolat joylamakdur.
Bizim ishlar hasad, bug'z-u xusumat,
Hududdan chib-chiqub, chet poylamakdur.
Butun af'olimiz bir-birga zidlik,
Urub-tortub, og'izni moylamakdur.

YOMON XULQLAR

Insonlarni(ng) saodati abadiyadan mahrum qiladur-gan, janobi Haq qoshida va xalq nazarida mazmum, hayoti jovidonimiz uchun masmum bo'lgan axloqi zamimalar: g'azab, shahvat, jaholat, safohat, hamoqat, atolat, hasosat, raxovat, anoniyat, adovat, namimat, g'iybat, haqorat, jibonat, hasad, nifoq, tama', zulmdur.

Bu sanagan yomon xulqlarning fanoliqlarini, yuqorida sanagan yaxshi xulqlarning go'zalligini insof muvozanasi ila o'lchab, vijdon muhokamasi ila tahqiqlab, yaxshilarini tinglab amal qilmak, yomonlarini onglab, hazar qilmak lozimdur. Zeroki, insonning izzati, dunyoning lazzati yaxshi so'zlarni eshutub va ko'rub hissa olmak, yomon va zararliklarini o'qub bilub, o'zini tiymak, qo'ldan kelgancha xalq va millat foydasiga tirishmak va bu fano dunyodan yaxshilik otini olub ketmakdadur. Chunki har narsani haddan ortuqchasi isrofdur. Lekin yaxshilik va yaxshi sifat qancha

ko'b bo'lsa, shuncha mamduh va maqbuldur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Bandalarning yaxshirog'i bandalarga foydali bo'lganidur», — demishlar.

Yaxshilik bozoridur dorulomon,
Yaxshilik qil, yaxshilik qilmas ziyon.
Maktab-u dunyoda kasb et yaxshi xulq,
Farz, vojib, sunnat istihbobdan ber imtihon.
Qilma makruh, harom, kibr-u g'urur manmanlig'ing,
Chaqma inson jismini yo mor, yo misli chiyon.
Yaxshilik, adl-u saxovatlar sani(ng) yoring esa,
G'ibta aylarlar sanga ins-u malak, hur-u jinon.

G'AZAB

G'azab deb bir kishi ikkinchi ila shiddat va hiddat ila muomala qilishmakni aytilur. G'azab insonga maxsus bir quvvai mudofaadurki, tabiatda mavjud o'lan g'azab tuyg'usi ila boshqalar tarafidan keladurgan zarar va halokatdan o'z nafsini faqat shu soyada saqlar. Lekin g'azabning jabr va zulm tariqi-la ishlatmakdan nihoyatda ehtiyot bo'lmak lozimdur. Nafsning g'ururidan paydo bo'lgan g'azab insonni(ng) alamlik azoblarga giriftor qiladur. Chunki bu shiddat va haroratning ta'siri vujudagi qonni buzub, harakat qildurub, dimog'iga hujum qilub, aqlni parishon qilur-da, kishini(ng) ixtiyorini qo'lidan olur. Va bu soyada o'zini yoxud boshqa bir kishini hasrat va nadomatga duchor qilur. G'azablik kishilar qancha aql va idrok sohibi bo'lsa ham g'azab qoni qo'zg'algan zamonida o'zini to'xtatolmas, aql va idrokidan ayrilub, bir yomon ishni qilub qo'yar-da so'ngidan pushaymon bo'lur.

Suqrot hakim: «G'azabning avvali junun, oxiri nadomatdur», — demish.

Imom Shofe'i hazratlari: «Qilich va nayza ila hosil bo'lmagan ko'b ishlar yumshoqlik va muloyimlik ila hosil bo'lur. G'azabning zarari egasiga qaytur», — demishlar.

Aflotun: «Hayajon ila paydo bo'lg'on bir hol, albatta, pushaymonlik ila tamom bo'lur. G'azab g'azab qilinuvchidan ko'proq g'azab qiluvchig'a zarar qilur. Aqlni g'azabga soluvchi inson nafsini haroratlik o'tga yoqmish o'lur. Na-

domatdan avval matonatni ixtiyor qiluvchilar hech bir tahlika va azobga duchor o'lmalar», — demish.

Suyuti: «G'azab va shiddat vujud iqlimini(ng) dahshatli bir ofatidur. Buning daf'i va chorasi topilmasa u iqlimni(ng) xarob qilur. G'azab bir illati muhlikadurki, yagona davosi sabr va tahammuldan iboratdur. Tadovi etilmagan bir maraz insonning hayotini mahv va barbod etar, hazar qilmak lozimdur», — demish.

G'azablik bo'lmag'il, bo'lg'il muloyim,
Bo'lursan shod-u xurramlikda doim.
G'azab o'tdur, yoqodur jism-u joning,
G'azab barbod etodur xonumoning.
G'azablik o'tni bo'sh suv past qilg'ay,
G'azabni jinni yoki mast qilg'ay.

SHAHVAT

Shahvat nafsning taayyishidan, taaddisindan hosil bo'ladur bir quvvatdur. Hikmati tabiiyya qonunining ahkomi azaliyasina qaraganda, hissiyoti shahvoniy baqoyi hayotga maxsus bir quvvayi fatriyadur. Shahvat insonning xazinayi zi qiymati o'ldig'i uchun surati mashru'ada sarf qilinsa, vujudning zakoti, balki bani bashar naslining madori hayotidur. Har ishda ifrot va tafrit maqbul bo'lmagani kabi bu xususda ham xasislik ila isrofdan saqlanmak lozumdur. Agar shahvatni g'ayri mashru' bir yo'lda suiiste'mol qilinsa, amonatga xiyonat qilgan bo'ladur. Zero, yemak uchun yaratilgan bir ne'matning qadr va qiymatini bilmasdan, xorlab, o'rinsiz yerlarga tashlamoq, oyoq osti qilmoq zo'r kufroni ne'matdur. Yaxshi xulqlarning ichida farishlarni(ng) g'ibta qildurganlari shahvatini(ng) mashru' yerlarga sarf qilmakni rioyatdan iboratdur. Shahvat inson uchun yaratilmish bir silohdurki, agar o'rniga iste'mol qilinsa, vujudimizni har xil taarruzlardan saqlar, o'rinsiz yerlarga sarf bo'lsa, insonning iffatini barbod qilmak ila barobar hayotini xarob qilur. Bir kishi qo'lidagi asbobiga mag'rur bo'lub, nobob yerga ura, ul asbobni o'tmas qilg'ani kabi mas'uliyatdan nafsini ham qutqarolmas. Afsus, bizim yoshlarimizni aksarlari shahvat g'alabasi-la nafi ammoralarina

mubtalo bo'lub, siflis, zahm marazlarina giriftor bo'lurlar. Qancha mehnat va mashaqqat ila topkan oltunlarini boquzmak uchun sarf qilub, oltundan qadrli aziz umrlarini kasalxonalarda isrof qilurlar. Ulamolardan biri: «Hayot ibodatning asbobi o'ldig'i kabi shahvat ham ubudiyatiya xizmat vazifasini ado qilur va bu vazifalar haq ila ado qilinmasa, insoniyat ila hayvoniyat orasida nima farq bo'lur», — demish.

Agar shahvatka dil bersang, bo'lur qalbing qaro, kam-kam,
Ketar nasling o'qi, bel quvvati, ko'zdan ziyo, kam-kam.
Tamomi ixtiyoring nafi badni ilgina bersang,
Marazlarga duchor aylar, bo'lur ranging fano, kam-kam.
Buzuq yo'llarga isrof aylasang, molingni, joningni,
Qo'lingdan din-u dunyo, ish ketar, sharming, hayo, kam-kam.

AQSOMI JAHOLAT

Jaholat iki qismdurki, birini «jahli basit», ikinchisini «jahli murakkab» deyilur. «Jahli basit» maraziga mubtalo bo'lgan kishilar bir narsani bilmasalar ham bilganliklarini iqror va e'tirof qilurlar. Shuning uchun buning davosi oson: faqat bilmak va o'rganmak yo'lida jahd-u jadal qilmak ila bo'lur.

«Jahli murakkab» maraziga mubtalo bo'lg'an kishilar bir narsani bilmas, bilmanini ham bilmasdan bilaman, deb da'vo qilur. Bizda munday kishilarga «o'zboshimcha» va «o'zim bilarmon» ismini berurlar. Bu dardi bedavoning iloji janobi Haqning lutf-u inoyati ila hal o'linmasa, tuzalmog'i mushkul va og'irdur.

JAHOLAT

Jaholat deb o'qumagan, bilimsiz, hech narsaga tushunmaydurgan nodonlig'ni aytilur. Jaholat insoniyatning eng zo'r dushmani va yomon xulqlarning boshlig'idur. Maorifdan, funun va madaniyatdan mahrum qolgan xalq jaholat panjalarini(ng) orasida xamir kabi ezilgandek, af'oli zamimadan ham o'z nafsini(ng) yoqasini bo'shatolmas. Ilm va ma'rifat sohiblari, fazl-u kamollari soyasida har bir ishni tadqiq va mushohada ila qilurlar. Ammo johillar esa bir narsani(ng) mohiyatini mushohada qilurg'a aql va farosatlari yetmas. Chunki jahl xudbin va zohirparastdan iboratdur.

Har bir narsaning haqiqati aql va irfon, ilm va donish sohiblarina maxsus bir maziyyat, johil va nodonlarga zo'r aziyyatdur. Jaholat arbobi qayu yerda bo'lsa bo'lsun, loyiqi e'tibor o'lmaq sharafidan mahrumdur. Moddiy jihatdan qancha boy va sarvatdor bo'lsa, ma'naviy jihatdan shuncha faqir va zalil hisoblanur. Zeroki, jaholat eng qo'rqinch, faqir va muhtojlikdan ziyoda dahshatliroq bir musibatdur. Aql ila ilmning yaxshiligi va fazilati qancha baland bo'lsa, jaholatdan tug'uladurgon yomonliklar balolari shuncha ostin va xorlikdur. Hazrat Ali: «Arbobi fazl-u kamol johildan qancha izo va jafu cheksa, johil ham aql va irfon sohibidan shuncha mutaassir bo'lur», — demishlar.

B a y t

Suymagay fazl egasi johilni,
Johil ahli uluma dushmandur.

Suqrot hakim: «Dunyoda eng hazar qilinadurg'on illat jahldur. Man johilga achinganimdek ko'rga achinmayman, zeroki, johilning o'z ixtiyori ila qilgan harakoti a'moning ixtiyorsiz qilgan harakotidan mening nazarimda xunuk», — demish. Arablar: «Al johil-u mayyitul-ahyo — nodon kishi tirik o'luk», — deyurlar. Bizlar esa «do'sti nodondan, dushmani ziyrak yaxshi», deymiz. Ba'zi oqil dushmanlar bo'lurki, keturgon zararlari nodon do'stlarning foydalaridan natijada yaxshi va foydalik bo'lub chiqadur.

Aflotun hakim: «Johilning yaxshi niyati fozilning xusumatidan zararliroqdur. Inson eng yuqishlik bir kasaldan saqlangan kabi jahldan hazar qilmaq lozimdur», — demish.

Alhosil, jaholat insoniyat nomina yarashmagan bir sifat o'ldig'indan baqadri hol ilm yo'lida harakat qilmaq, aqli salim sohiblarining hikmatli so'zlaridan hissalanmaq, aziz jonimizdan azizroq (avlodlarimizni) jaholat va nodonlik balolaridan qutqarmaq uchun jonimiz boricha, kuchimiz yetkuncha cholishmoqimiz lozim va lobuddir.

Ey jaholat nori birla yondi jismi pokimiz,
Ilmsiz qolduk ayog' ostida misli xokimiz.
O'sdi ilm-u ma'rifat-la boshqalar ar-ar kabi,
Tarbiyatsiz majmail monandi zangi tokmiz.

Jisman axloqin tuzatdi noslar, tannoslar,
Kir chopon, ko'krak ochuq, yaxtak yaqosi chokmiz.
G'ayrilar tashlab jaholat bodasin g'amdan xalos,
Biz esa masti jaholat ko'knori, taryokmiz.
Aysh-u ishrat bo'lsa har qancha qilurmiz bemalol,
Diniy ishlardan, ibodatdan qochar bebokmiz.
Dori dunyo ilm purnur o'lan bir vaqtda,
Jahl vodiysinda yotkandur xotun, erkokmiz.
O'ylamak lozim emasmi, ey Muhammad ummati,
Farz-u sunnatdan chiqub, bizlar qayon ketmokmiz?
Johilon bilgaymi, naf'i, sudini, ey olimon?
Tobakay yaxshi-yomonga yetmagay idrokimiz.
Ilm yaxshimi, jaholatmi, tushunmaymiz hanuz,
Aqlimiz yo'qmi bizim, Majnunmi yo tentokmiz?
Ichkuluk «Ummul xabois», dedilar payg'ambarim,
Kecha-kunduz xo'b icharmiz, johili nopokmiz.
Basdur, ey Hijron, jaholatdan gapurmak shunchalar,
To'g'ri so'z tuvg'onga yoqmaydur degon o'rnokmiz.

SAFOHAT BALOSI

Safohat deb buzuv va g'ayri mashru' yerlarga sarfi umr-u mol qilma-kni aytilur. Safohat eng yomon xulqlardan sanalgan bir sifati zamimadurki, kishini duchori ya's-u nadomat etma-kdan boshqa, shuhrat va e'tiborini yer ila yakson qilur va o'rinsiz yerga sarf qilingan narsaning qiymatini qaytarub olmaq mumkin o'lmadig'i (kabi) safohat dunyosiga isrof qilingan aziz umr va hayotining-da irodasi-ning imkoni yo'qdur. Inson harholda o'z nafsining idorasini ta'min qilub, baxtiyorona bir maishatga qodir bo'lsa, haqiqatan mas'udiyati insoniyasini yo'lga solgan bo'lur. Safohat yolg'uz bir oilaning emas, butun bir qavmning mol va sarvatini mahv etma-k qodirdur. Hatto nomus va fazilatiga maxsus bo'lgan hurmat va rioyatini ham barbod qilur. Shuning uchun inson ko'rpa-siga qarab oyog' uzat-masa, daromadiga qarab xarojat qilmasa, iqtisod yo'lini rioyat qilmasa nafsining yoqasini safohat qo'lidan qut-qarolmas. Mol va hayot qadrini bilmagan va ko'rnamaklik qilgan bo'ladur. Safohat balosiga muhtalo bo'lgan kishilarning boshlariga shunday bir qora kunlar keladurki, «Oh,

safohat, ofatijon, baloyi mol ekansan», deb fig'on qilmak foyda bermaydur. Afsuski, manbayi vujudimiz bo'lgan yoxud haqiqiy onamiz bo'lgan vatanimiz, ya'ni tuprog'imizni ozgina bahoga sotub, puchak pullar olg'animizga o'xshash, osori atiqalarimizni(ng) evazina soxta ashyolara molik o'ldig'imiz kabi bisotimizda bor ilm va ma'rifatimiz, mol va sarvatimizni(ng) havoyi nafsoniyamiz uchun «gardkam» urub, boy berub, ko'zimizga ziynatlik libosga o'ralmish fohisha xotun kabi jilvagar o'lub ko'ringan safohat bozoridan buzuc va fasod ishlarin sotub olurmiz.

Hosili kalom, inson umrindan bir daqiqasini, molindan birgina chaqasini o'rinsiz va g'ayri mashru' yerlardan biriga sarf qilsa, bu dunyoda xor, oxiratda alamlik azobga giriftor bo'lishida shubha yo'qdur.

B a y t

Safohat ofatijondur jahonda,
Safohat bizdadur ushbu zamonda,
Yuqumli bir marazdandur safohat,
Yuqub ondin tug'ulur har falokat.
Safohat mahv edar umring, hayoting,
Umid etma safohatdan najoting.
Safohat aylagay molingni toroj,
Bo'lursan oxiri nomarda muhtoj.
Berubdur Haq sanga juz ixtiyori,
Rizo ermas, buzuc koringga bori.
Aziz umringni g'aflatda kechurma,
Safohat jomini nafs ichurma.
Shariat yo'lida qil istiqomat,
Safohat oxiri hasrat, nadomat.
Dushun, joni azizing ehtiyot et,
Musaffo yo'l pay(g')ambar ortidan ket.
Safohat, o'ylama, oromi jondur,
Butun vijdon ila jonga ziyondur.
Faqirlikni pula sotub olursan,
Dushungil, dushmana muhtoj qolursan.
Safohat dushmani nomus, shoning,
Buyuk bir ofati ruhi ravoning.
Qabohatdur, safolatdur safohat,
Na «Hijron»lig', falokatdur safohat.

HAMOQAT

Hamoqat aql va ma'rifatning kamlig'indan hosil bo'ladur-gon eng yomon xulqlarning biridir. Hamoqatning ma'niyi lug'aviysi balohatga yaqin o'ldig'indan ba'zi hukamo ahmaq-larning jahli murakkab ashobindandur, demishlar. Ahmaq kishilarni(ng) bir ishda aqliy va naqliy dalillar ila ko'ndurub bo'lmas, hamon o'zum bilarmanlig'laridan ayrilmaslar.

Ibn Sino hakim: «Ochuq va moddiy dalil ila isbot qilin-mag'an bir narsani inkor qilmak asari hamoqatdur. Oqil inson bir masalaning har bir jihatini o'ylar, tadqiq va taftish qilur, qat'iy hukm qilmoqda shoshmas, ma'naviy jihatini ham tushunar. Dalilsiz, hujjatsiz bir jumlaning qiyosini rad yo qabul qilmak ahmaqlikdan hisoblanur», — demish. Ahmaqlik davosini topmak mushkul bo'lgan bir illatdur. Luqmoni hakim: «Man har bir marazning daf'ini va chorasini topdim, faqat ahmaqlik davosini topolmadim», — demish.

Har bir kasalning davosi vordur,
Ahmaq kasalini(ng) yo'q davosi.

Suqrot hakim: «Ahmaq kishi sukut ila ahmaqligini yopsa, o'rtacha oqillardan hisoblanur edi. Lekin ahmaqlik ila sukut ikisi bir odamda jam kelmas», — demish.

Axloq ulamolari qoshinda hamoqat jaholatdan yomon-roqdur. Zeroki, johilda faqat bir jahl bor. Ammo ahmaqda bir necha sohibi aqlni aldaydurgon yolg'on-yashig' so'zlar bo'lurki, ko'b kishilarni aldab yo'ldan chiqaradur. Jaholat-ning davosi ilm o'ldig'i kabi hamoqatning darmoni aql va fikrdur. Inson o'z nafsiga jabr etub bo'lsa ham nazari diqqat ila ibrat ko'zini ochmak uchun sa'y va g'ayrat qilsa, ahmaqlik balosidan qutulur. Tarbiya, nazariyadan mahrum bo'lgan inson har vaqt falokat va hasrat tuzog'iga tutilur.

Dorusi yo'q dedi hukamolar hamoqating,
Sud-u ziyonini bilmagay ablah qiyofating.
Har kim o'zini bilmasa, bilgaymi o'zgani?
Qayg'usina tushunmagay afrodi millating.
Jahl o'lsa bir balodur-u ahmaq bedavo,
Har ikisidur ochg'uchi olam-u g'urbating.
Ahmaq bilurmi, din ila millatni qadrini?
Ablah bilurmi, qiymati mehr-u muhabbating?

ATOLAT

Atolat deb dangasa va yalqovlikni aytilur. Atolat insonning saodatligini(ng) zo'r ofatidur. Tanparvarlikdan paydo bo'ladurgon yomonlik maishat jihatidan naslga ham ta'sir qiladur. Har xil fayz va kamolotdan mahrum qilub, kishini xor va zalil yashatmak ila barobar umr(i)ni safolat chuquriga irg'itadur. Kishi hayoti boricha, kuchi yetkuncha cholishmoqg'a mukallafdur. Lekin dunyoda har bir sa'ydan maqsud bo'lgan samara darhol hosil bo'lmaydur. Halvo degan ila og'iz suchimaydur. Shuning uchun sa'y va g'ayrat as'hobi har vaqt jiddiy harakatda bo'lub, doimo sa'y mashru'ada, sabot va matonatda shavq va zavq ila davom qilurlar. Har bir sa'yning mukofot va natijasini ko'rmak mumkin bo'lsa ham, ul mukofotning zohir bo'lishi, ko'rinishi yetushgan vaqtdan ma'lum bo'ladur. Masalan, bir daraxtning mevasi to'rt-besh yil tarbiya qilingandan so'ng, meva yetushdurgoni kabi bir shogirdning maktab va madrasada sakkiz-o'n sana doimiy sa'y qilganidan so'ng, yemish va hosiloti ilmiyasi zohir va mushohida o'lunur. Shunga o'xshash har ishning samarasi bir necha vaqt cholishmoq va sa'y qilmak so'ngidan zohir va huvaydo bo'lur. Alhosil, yalqov va ishsizlikka xo'y qilg'on kishilar dunyo va oxiratda moddiy va ma'naviy saodati insoniyadan mahrum va bebahra qolurlar. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Ey, Alloh! Sanga sig'inaman, qayg'u va hasratdan, dovdirab qoluv va yalqovlikdan, baxillikdan va qo'rqqoqlikdan, qarz og'irligidan ham odamlarning ustin bo'luvindan (saqlagaysan)», — demishlar.

Atolat dushmani jondur, yomondur,
Chaqaq jismingni, bir af'i yilondur.
Magas quvg'in yegay yalqovlig'idan,
Ari mehnat qilur oromi jondur.
Bu dunyoga kishi ishlovga kelgan,
Tuzuk tikmasa, kosibg'a ziyondur.

XASOSAT

Xasosat deb tama' va zillatni bo'yniga yuklab, ortuqcha hirsini dunyoga qo'ymakni aytilur. Hirs va tama'ga ifrot darajada yuztuban ketgan baxil, qancha shon-u sharaf sohibi

bo'lsa ham nafsini(ng) yoqasini faqirona bir mazallatdan va xorlikdan qutqarolmas.

Faqir va muhtojlikdan saqlanmak fikri ila baxil va xasislik yo'lini tutgan kishilar aql va irfon sohibi sanalmaslar. Zerk, xasislik soyasida janobi Haqning razzoq va xalloqi olam o'ldig'ini yodlaridan chiqarub, zo'r xatolarga duchor o'lurlar. Xasis o'lan inson qancha zillat ila jam qilgan sarvatidan zakot va ushrini ado qilmakdan ojiz, saodati insoniyadan mahrum bo'lub, jazoyi abadiyga mahkum bo'lur. Ipak qurti pilla ichida o'ralub hayotini mahv qilur. Qancha mehnat va mashaqqat ila hosil qilgan ipagidan boshqalar foydalanurlar. Shunga o'xshash xasis inson mol va dunyo jam qilmak ila o'ralub, ovora va sargardon bo'lub, aziz jonini boshqalar uchun fido qilur. Dunyo izzatidan, hayot lazzatidan bebahra ketkoni kabi vafot vaqtidagi nadomatidan ham foyda yo'qdur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Bor davlati ila ahl-u ayoliga torlik qilgan kishilar yomon kishilardur», — demishlar.

Xasislik birla yig'gan mulk-u moling,
Hamach¹dek to'plagan ashyo, manoling²,
Lahad kirsang, qolur vorislaringg'a,
Nechuk kechgay seni ul kunda holing?
Kitobingdan hisobni san berursan,
Xalos o'lmak baidi ehtimoling.

RAXOVAT

Raxovat deb tanparvarlik, g'ayratsizlikni aytilur. Umid va sa'yning eng zo'r dushmani raxovatdurki, hissiyoti g'ayratparvaronamizni mahv va barbod etar va bir necha ma'yusona fikr va xayollarga duchor va giriftor etar.

Ibn Sino hakim: «Sa'y va harakat ila o'lmak mavti musammo³dur. Raxovat ila jon bermak ajali qazodur. G'ayratsizlik tirik o'lukdan iboratdur. O'luklarning makoni tiriklar orasida emas, tuprog' orasidadur», — demish.

Luqmon hakim: «Tanparvarlik umid va muvaffaqiyat-

¹ Ziqna, xasis timsoli

² Boylik

³ Sharaffli o'lim

ning quvvatini kesadurgan bir marazdur. Saodati insoniyadan mahrum bo'lib, ma'yusona yashamak raxovat, g'ayratsizlik asaridur», — demish.

Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi va-sallam afandimiz: «Allohga sig'iningiz! Faqirlikdan ham muhtojlikdan, ham kishiga zulm qilmakdan, o'zingizga zulm qildurmakdan (saqlaning)», — demishlar.

Kishiga dangasalik sha'n-sharofatmi verar?

Yalqov inson kishiga xayr-u saxovatmi verar?

«Bo'lmaganlarga bo'lishma» — deydilar bobolariz,

Bo'lsa g'ayratsiz agar, millata xizmatmi verar?

ANONIYYAT

Anoniyyat deb xudbin, mutakabbir, manmanlikni aytilur. Manmanlik johilona kibr-u g'ururdan paydo bo'ladurgan eng yomon xulqlarning biridurki, kishini har yerda ma'yus va mahjub qilur. Kerak inson o'zini olamga tonutmasun, kerak bo'lsa olam o'zini tonub olsun. Bu sifat esa yomon xulqlardan huzur qilgan kishilargagina muyassar bo'ladur. Kekkayub o'sub ketgan daraxt yaxshi meva qilmagani kabi kibr va manmanlikdan fazilat hosil bo'lmas. Axloqi yaxshi insonlar o'zlaridagi fazl-u kamolot asarini xaloyiqg'a xushxulqlik va tavozu' ila ko'rsaturlar. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Ibodating afzali tavozu'dur», — deb, bizlarga kibr-u manmanlikni qanday zillat va xorlik o'ldig'ini bayon qilmishlar. Alhosi, kibr va manmanlik balosiga giriftor bo'lg'an kishilar qayu yerda bo'lsa bo'lsun, duchori ajz-u haqorat bo'lurlar.

Azozil kibr qildi, bo'ldi shayton,

Takabburlik qilurmi oqil inson?

Tavozu' pesha qil, aslingni qil yod,

Vujuding xok erur, ey odamizod!

ADOVAT

Adovat deb birovga xusumat va dushmanlik qilmakni aytilur. Adovat vijdonni(ng) behuzur qiladurgon eng yomon xulqlardan o'ldig'ini inson yaxshi bilsa edi, hech vaqt aziz jonini alamlik azobga giriftor qilmas edi.

Suqrot hakim: «Man dushmanim bo'lg'on bir odamga adovat qilmayman. Zeroki, maning adovatim dushmanimning xusumatini ziyoda qiladur. Man adovatga qarshi do'stlik ila muqobala qilub, xusumatni(ng) muvaddatga aylandurub, dushman kishilarni o'zumga el qilaman», — demish.

Aflotun hakim: «Dildagi adovat temirdagi zangg'a o'xshar. Zang temirni yegani kabi adovat qalbni azobga soladur», — demish. Hazrati Muhyiddin: «Xusumat va adovatdan qutulmoq, bironvga jabr-u zulm bo'ladurgan ishdan ehtiyot bo'lmak, dushman paydo qiladurgon harakotdan ehtiroz qilmak ila bo'ladur. Man hech kimg'a adovat qilmoqg'a luzum ko'rmadim, chunki hozirgacha man hech dushmanga uchramadim», — demish.

Alhosil, yomon xulqlarning yomoni bo'lg'on adovat shunday bir yomon sifatdurki, barcha buzug' ishlarni(ng) tug'ub, katta bo'lub chiqadurgon yeri adovatdur. Adovat esa nafsoniyatdan paydo bo'lur. Nafsoniyat esa farishtalarning ustodi o'lan azozilga Shaytonur-rojim ismini bergan shoyoni ehtiroz bir sifati zamimadur. Adovat ila nafsoniyat ikisi tarbiyasiz dilga hosil bo'ladurgan bir illati jismoniyadurki, buning birinchi iloji vijdon va insof uzra hakimona tadbir va harakotimizga bog'lidur. Hammaga ochuq va oydindurki, adovat daraxti xusumat mevasini chiqarur. Agar adovatni kesub tashlab o'rniga muxolasat novdasi ulansa va bu soyada muhabbat va ulfat mevasini nishona qilur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Alloh taoloni suymagan odam xusumat va da'vosinda qattig'lik qilgan odamdur», — demishlar.

Adovat balosi bizlarni netdi,
Adovat qilma deb Haq bizga aytdi.
Zidlik qilduk, mol va davlatlar ketdi,
Moldan o'tub, oxir jonlarga yetdi.

NAMIMAT

Namimat deb so'z yuritmak, choqimchilikni aytilur. Nammomlik fasod axloqdan tug'uladurgon yomon xulqlarning biridur. Nammomlik nifoq va fasodning asosi o'ldig'i uchun bu yomon sifatni o'ziga maslak qilgan kishilar xalq nazarida munofiq yod o'lunurlar. Iki mo'min orasida so'z

yurutub, birini(ng) biriga dushman qilub, iki aroga nifoq va adovat otashlarini solub, bir-biridan judo va xonavayron qilmakni dilida zarra qadar imon va insoniyati bor insonlarning vijdonlari aslo qabul qilmasa kerak. Ba'zi adovat va hasadchi kishilar birovning sha'nida yo'q so'zlarni iftiro va bo'hton qilub, ul kishini(ng) qadr va obro'sini to'kmak va e'tibordan tushurmak niyatida har kimga so'zlab yururlar. Munday kishilarning shariatda shahodatlari maqbul emasdur hamda uydurma so'zlarining haqiqati bilinub qolub, birovga qazigan chuqurlariga o'zlari yiqilub, xalq orasida choqimchilik ismi ila yod o'lunub, tezgina qadr va e'tibordan tushub qolur. Qalbi pok, vijdoni salomat o'lan inson bu kabi hiyla va tazvirdan tilini tiyar. Chunki munday fasod axloqg'a muhtalo bo'lgan arbobi nifoq faqat xalq qoshida emas, janobi Haq nazarinda ham suyumsizdur.

Nammom va g'iybatchi kishilar daraxt ildiziga tushgan buzog'bosh kabi xalq orosida ittifoq va ulfatning kovokini kemurub, umumiy xalq va millatning yashamog'i uchun lozim bo'lgan muhabbat daraxtini yemururlar. Birovni yomonlamak, yolg'on so'ylamak, haqiqatni berkitmak, mudohana yo'lig'a ketmak, shar'an harom bo'lgan g'iybatni irtikob qilmak bo'ladur. Shaxsiy g'araz yoxud manfaati shaxsiyasi uchun bir kishidan eshitgan so'zini o'z maqsadiga muvofiq bir necha turli ma'nolar ila buzub so'ylamak zo'r ayb va gunohdir.

Hosili kalom, o'z jinsiga yomonlik qilmak va yomon so'zlar ila yod qilmakni odat qilgan kishilardan qochmak va hazar qilmak lozimdur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «As'hobimdan biri ikinchisining so'zin keturmasun, zeroki, man Sizga sadrim salomat, qalbim rohat o'ldig'im holda uchramakni suyar», — demishlar.

Hukamolardan biri: «Mol va ashyo o'g'rilaridan ko'proq odamlar orasidan do'stlik, ulfat, muhabbatni o'g'irlaydurgan odamlardan saqlanmak lozimdur», — demish.

Bayt

Choqimchilar buzur ulfat hisorin,
Nifoqa o'g'ratur millatni korin.
Choqimchi til yomon ajdar tilidan,
Solur jong'a alamlik zahri morin.
Yomon til ming tilim bo'lg'oni yaxshi,

Sochar ummat aro kin-u niqorin.
Yomon til sohibining dushmanidur,
Yo'qotgay sha'n-u shavkat e'tiborin.

G'IYBAT

G'iybat deb bir kishining kamchilik va qusurini orqasidan so'ylamakni aytilur. G'iybatni so'ylamak harom o'ldig'i kabi eshitmak ham haromdur. Kishi o'z nafsigalazzat umidi ila birovni(ng) g'iybat qilub, etini chaynamak gunoh ham insoniyat nomina yarashmagan eng yomon axloqi zamimalardandur.

Inson boshqa gunohlarni nafsining lazzati uchun qiladur. Ammo g'iybat sohibi lazzat o'rninga o'z boshiga yoki bir boshqa kishining boshiga bir balo hozirlaydur. Chunki so'z borub g'iybat qilinmish kishining qulog'iga yetar. G'azab qoni harakatga kirar. G'iybatchidan o'ch olmak fursatini poylar. Shunday qilub, g'iybat soyasida iki musulmon orasiga zo'r dushmanlik tushar. Oxiri o'lumgacha borub tiralur. Shul tariqa g'iybatdan tug'ilgan adovat cho'zulmoqg'a oid bo'lub, dushmanlik zo'rayub, o'z oralaridagi xususiy janjallar ila aziz umrlarini uzdirub, umumiy xalq foydasi uchun ishlanadurg'on milliy ishlardan mahrum bo'lmaklari ila barobar aholining orasidan ittifoqning yo'qaluviga sabab bo'lurlar.

Alhosil, qaysi bir millatning orasida birlik ko'tarilub, nifoq va adovat hukm surgan bo'lsa, ul qavmning inqiroz dunyosiga yuzlanganlig'i tarix sahifalaridan ma'lumdur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «G'iybatdan saqlaningiz, g'iybat zinodan ham yomonroqdur», — demishlar.

Agar jurm-u gunah bo'lsun desang oz,
Tilingni saqla g'iybatdan qish-u yoz.
Quloqg'a paxta tiq, g'iybat eshitma,
Shikoyatchi kishiga bo'lma damsoz.

HAQORAT

Haqorat deb bir kishining nafsigal, iffatiga tegadurgon so'zlar ila qadr va e'tiborini tushurmak niyatida yomon muomala qilmakni aytilur. Ulamolar diniy kitoblarda: «Tashbihi zino gunohi kabiradur — birovni haqorat qilish

ulug' gunohlardandur», — demishlar. Lekin bizlarning o'ramizda xotun-qizga borushub, bir-birimizni haqorat qilmak odat hukmig'a kirmishdur. Buning sababi axloqsizlik, gunoh va savobni farq qilmag'onimizning samarasidir. Haqorat tahqir qilingan kishining diliga o'rtnashub, shunday yomon jarohatlarni ochurki, fursatni g'animat topub o'ch va intiqom olmaguncha tuzalmaydur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram afandimiz: «Iki odam bir-birini so'ksa, gunohi boshlovchiga bo'lur. Magar qarshi bo'lgan kishi ortuq ketsa, har ikisi ham gunohda o'rtoq bo'lurlar». Yana: «Mo'min qarindoshini so'kmak fosiqlik, onlar ila urushmak kufrdur», — demishlar. Shul xususda Mirzo Bedil:

Zi harfi no muloyim zahmati dilho mashav Bedil,
Ki har jo jinsi sangi hast, boshad dushmani ayno.

Tarjimasi:

Yomon so'zlar ilan dillarga zahmat bermagil, Bedil,
Na yerda toshni jinsi bo'lsa, bo'lg'ay shishaga dushman —

deb, insonlarning dilini shishaga, haqorat va yomon so'zlarni toshga tashbih qilub, yomon so'z kishining shisha kabi nozuk dilini parcha-parcha qiladur, — demishlar.

QARIMTALIK DUNYODUR

Mol va dunyoga mag'rur bo'lub, har kimga haqorat ko'z ila qaragan kishilar tezgina o'zlari ham xor va haqoratga duchor bo'lurlar. Haqorat va birovni xo'rlamak so'z va ish ila o'ldig'i kabi qalam va yozuv ila ham bo'ladur. Ba'zi adab va tarbiyadan mahrum muharrir va shoirlar bo'ladiki, dillariga kelgan narsalarni qaytarmasdan, axloq va adabni rioya qilmasdan, xulqdan ibo qilmasdan, bachcha va juvonlar sha'niga muvashshaxmi yoki bir mo'min birodarlarining haqida hajv va istehzomi yozub, matbuot va adabiyot dunyosini iflos va mulavvas qilmak ila barobar o'zlariga ham-suhbat bo'ladurgon yoshlarning axloqini buzulmog'iga sabab va namuna bo'lurlar.

Ko'p o'turma yomonning suhbatida,
Pok bo'lsang, seni qilur iflos.
Ko'r, nechuk oftob ravshandur,
Xira qilsa bulut, ko'rub bo'lmas.

JIBONAT

Jibonat deb qo'rqqoq va yuraksizlikni aytilur. Qo'rqqoq kishilar vahm va xayolot asiri bo'lub, bir ishni ishlamak'ga jasorat qilolmaslar. Qo'rqqoqlik eng yomon xulqlarning biridir. Chunki qo'rqqoq kishilarning so'z va va'dalariga ishonub bo'lmagani kabi yo'l va safarda ham hamroh bo'lmak xatodur. Zeroki, yuraksiz kishilarda sabr va sabot, jur'at va matonat kabi yaxshi sifatlar bo'lmaydur.

Qo'rqqoqlikni(ng) boshi tarbiyasizlik o'ldig'i kabi oxiri o'lumdur. Birdan bir narsadan qo'rquq, yuragi yorulub, o'lub qolgan qo'rqqoqlar ham bo'ladur. Shul xususga biz, turkistonliklar, hech ahamiyat bermaymiz. Bolalarimizni yaxshi tarbiya qilmaymiz, «ana ola bo'ji kelvotti» deb qo'rqqoq va yuraksiz qilub o'sturamiz. Shuning uchun bizlarning bolalarimiz hech narsaga jasorat qilolmaydurgon, kech bo'lsa uydin eshik'ga chiqolmaydurgon, hatto o'zining soyasidan qo'rqodurgon yuraksiz bo'lub o'sadur. Bular kishi bo'lganda ham foydalik ishlarni ishloydan mahrum bo'lub, faqir va muhtojlikda qolurlar. Bas, qo'rqqoqlik soyasida o'zlariga eng bo'lmagan yuraksiz kishilar din va millatga bo'y bo'lolmasliklari tabiiydur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Dunyolar yig'durub, oh-voh chekdurub, qayg'uga soladurgon baxillik kabi yuragi yorilur darajada qo'rqqoqlik kabi er kishida bo'lgon sifatlarning yomoni yo'qdur», yana: «Qo'rqqoq savdogar har zamon foydadan mahrum bo'lur. Jasoratli, bahodir savdogarlarning doimo rizqi ortar», — demishlar.

HASAD

Hasad deb bir odamga janobi Haq tarafidan berilgan ne'mat va davlatning zavolini tilamakni aytilur. G'iybat, bo'hton, suizan kabi yomon xulqlar hasaddan tug'ilur.

Hasad axloqi zamimalarning eng zararligidur. Janobi Haq Qur'oni karimda «Va min sharri hosidin izo hasad» deb hosidning sharrindan o'ziga sig'inmoqni amr etmishdur. Hukamolar hasadni(ng) otashga o'xshatmishlar. «Otash o'zidan o'zi yonub kul bo'lgani kabi hasudlarning jasadi hasad o'ti ila erub mahv va barbod bo'lur», — demishlar. Hasadning yomonlig'ining sababi Alloh taologa qarshu

e'tiroz o'ldig'indadur. Zeroki, hasadning «Oh! Falonchi-ning mol va davlati, izzat va saodati manda bo'lsa, rohat va safoni man sursam edi», zimmindagi xayoloti harisonasi janobi Haqning o'lchab bergan rizqiga qanoatsizlig'ining nishonasidur. Holbuki, janobi Haq bir ne'matni birovga abas va bekorga ehson qilmaydur. Buning sir va hikmati o'zining ilmi azaliysiga ma'lum shaylardandur. Banda hasad qilgani ila yo'q, yordam qilgani ila bor qilolmaydur.

Alhosil, hasad doimo ya's va hasrat orasida umrguzaronlig' qilur. Qancha mol-u dunyoga molik bo'lsa, yana hasadin-dan farog'at va rohat yuzini ko'rmasdan dunyodan ketar. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Mo'min g'ibta qilur, munofiq esa hasad qilur», — demishlar.

G'ibta deb bir odamning daraja va molini(ng) zavolini orzu qilmay, «koshki men ham shunday bo'lsam edi», — orzusida bo'lmoqni aytilur. G'ibta esa mazmum emas, mamduh bir sifatdur.

Inson dunyoda yaxshi ishlarga g'ibta qilub, o'rnak olub, o'zini saodati abadiyaga erishdirur. Hazrati Ali: «Hasad hosidning adovatidan, kibr va shaqovatidan paydo bo'ladurgon axloqi zamimadur. Shuning uchun hasud doimo azobi ruhoniy ichinda yashar. Bir kishining saodatini ko'rgon zamon hasad otashiga yonar. Hosidga mundan qattig' jazo bo'lurmi?» — demishlar.

Suqrot hakim: «Hasadchi kishi bir on va bir zamon rohat va farog'at yuzini ko'rmas. Dunyoda qancha mehnat va musibat bo'lsa, barchasi ul bechorani o'rab olmishdur», — demish.

Arastu hakim: «Dunyoda hammadan hosidning yuki og'ir-dur, chunki ul bechora butun dunyodagi shod va masrur odamlarning qayg'ularini o'z ustiga yuklab yuradur», — demish. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Hasad qiluvchilar, so'z yuritkuvchilar, g'aybdan xabar berguvchilar mandan, man ham on-lardan emasman», — demishlar.

B a y t

Butun bo'lmas hasudning parcha noni,
Kuyar hosidni doim jism-u joni.
Hasadchi xoh faqir o'lsun va yo boy,

Hasad nori-la yongay ustixon.
Ochar doim kuyub maqsuda hosid,
Chiqaq tandan aziz ruhi ravoni.

KIZB

Kizb deb yolg'on so'zni aytilur. Yolg'onchi kishilarni kaz-zob deyilur. Payg'ambarimiz: «Alkazzobu lo ummati» — yolg'onchi mening ummatimdan emasdur», — demishlar. Janobi Haq Qur'oni karimda: «Kizbni imoni yo'q kishilar so'ylarlar», — demishdur. Oqil va diyonatlik kishilarga yolg'on so'zlardan tillarini saqlamak ila barobar avlodlarini yolg'onga odat qildurmasdan tarbiya qilmaklari eng muqaddas vazifayi insoniyalaridur.

Ba'zi o'g'rilikka odat qilg'on o'g'rilar bo'lur emishki, birovning molini o'g'irlamoqg'a qodir bo'lmaslar, o'z mollarini(ng) o'g'irlar emishlar. Shunga o'xshash yoshlikdan yolg'onga xo'y qilgon va yolg'ondan lazzat olgon kishilar birovni aldamak gunohligini bilsalar ham «tarki odat amri mahol» mafhumincha tillarini yolg'ondan tiyolmaslar.

Ba'zi vaqtlarda o'z oilalarini ham vayron va parishon qilmakdan tortinmaslar. Hech bo'lmasa nammomlik va mudohana yo'llariga iki mo'min orasiga nifoq va adovat solub, hatto butun bir oilaning buzulishiga sabab bo'lurlar.

Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vassalam afandimiz: «Yolg'ondan saqlaningiz, chunki yolg'on imondan yiroqdur», — demishlar. Payg'ambarimiz faqat uch yerda yolg'onning mubohligini bayon qilub, «biri — muhoraba zamonida, ikinci — er va xotunni rizo qilmoqda, uchunchi — iki mo'min orasini tuzatmakda yolg'on so'ylov joizdur», — demishlar.

B a y t

Agar qilsa kishi yolg'onga odat,
Razolatda yashab chekg'ay nadomat.
Xaloyiq ichra bo'lmas e'tibori,
Tegar boshiga cho'q sangi malomat.
Kiming bo'lsa agar yolg'onchi ismi,
Bu ismi o'zga bo'lmas to qiyomat.
Ishonmas el yolg'onchining so'ziga,
Agar bo'lsa so'zi kashf-u karomat.

NIFOQ

Nifoq deb kishining oldida bir xil, orqasidan boshqa xil soʻzlanadurgon soʻzni aytilur. Munday soʻzlarni soʻzlovchi ikiyuzlama kishilarni(ng) munofiq deyilur. Baʼzi hiylakor, koʻrnamak, yolgʻonchi munofiqlar boʻlurki, manfaati shaxsiyalari uchun sizni qurbon qilur. Osh va noningizni yemak uchun oldingizda izhori doʻstlik va minnatdorlik qilub, orqangizdan sirr-u asroringizni dushmanlaringizga eltub, gʻiybat va shikoyatingizni qilub, alardan ham oʻz nafsiga bir hissa chiqarur. Munday munofiqlar doʻstlik va ittifoqning dushmani oʻldigʻindan dunyoda izzat, oxiratda rohat yuzini koʻrmaslar. Har vaqt insonlar orasida toʻgʻri soʻzlik, oqkoʻngillik yaxshi kishilar oʻldigʻi kabi munofiq, ikiyuzlik kishilarning boʻlishi tabiiydur. Shuning uchun harholda aql va tajriba soyasida ehtiyot uzra harakat qilmak, oq ila qorani, yaxshi ila yomonni, doʻst ila dushmani ayurmak, qalbi pok, xulqi toza, axloqi yaxshi kishilar ila hamnishin boʻlmak, ikiyuzlama, axloqsiz, harom-harishni farq qilmaydurgon munofiqlardan hazar qilmak va jirkanmak lozimdur.

Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Bir odam ikiyuzlik boʻlsa, qiyomat kunida tili oʻtdan boʻlur», yana: «Qaysi kishi musulmonlar orasiga judoligʻ solsa, bizdan emasdur», — demishlar.

Bayt

Munofiq yod oʻlunsa ismi poking,
Jahon boʻlgay jahimi havlnoking.
Hayoting ranjish-u kulfatda barbod,
Tuzalmas to qiyomat bagʻri choking.
Kezarsan darbadar gʻurbat chekib zor,
Belingga yetmagay aslo etoking.

TAMAʼ

Tamaʼ deb birovdan bir narsa umidvor boʻlmakka aytilur. Aʼzo va javohirlari salomat, kuch va quvvatlik kishilarga tamaʼ qilmak harom, ojiz va notavon, kuchsiz kishilarga mubohdur.

Tamaʼ balosiga giriftor boʻlgan kishilarda nomus va hayo

degan yaxshi sifatlar bo'lmaydur. Hozirgi zamonda oramizda tama' noni birla qorin to'yg'uzadur gon kishilarning hisobi yo'qdir. Agar bularning biridan: «Birodar, seni oyoq-qo'ling butun, taning sog', tama' qilmak sanga harom emasmi?» – deb savol qilinsa, «Qandog' qilay, ota-bobomni(ng) kasbi tilanchilik edi, man ham tama' orqasidan ovqot qilurman», – deb tama'ni kasbga isnod berub, turluk-turluk bahonalar bayon qilur. Shariatda munday kishilarga tama' orqasidan kasb qilmaklari mamnu'dir. Alhosil, tama' noni ila suyagi qotgan, ish va kasbga bo'yun qo'ymay, dangasa va yalqovlikka o'rgangan va odat qilgan kishilarning o'zlaridan yaxshilik umidi o'lmadig'i kabi bolalaridan ham yaxshilik ko'rub bo'lmaydur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Kishi qo'linda bo'lgan nar-saga qiziqma! Tama'dan saqlan! Zeroki, tama' o'zi hozir bir faqrdir. Namozingni ado qil! So'ngindan uzr istarga to'g'ri keladur gon ishlardan saqlan», – demishlar.

B a y t

Bo'lmagil mubtaloi duchor tama',
 Aylar insonni xor-u zor tama'.
 Yo'q qilub himmat-u qanoatni,
 Oladur aldan ixtiyor tama'.
 Noni minnat uchun egur bo'yuning,
 Qiladur ko'zni intizor, tama'.
 Yuzdan otkay hayo-u sharmingni,
 G'ayrating kuydirar nor, tama'.
 Hirsi dunyo qiladi Qorundek,
 Hotam isming yutar mori tama'.

ZULM

Zulm deb birovni(ng) joniga yoki moliga zarar yetkurmakni aytilur. Janobi Haq butun yer yuzidagi insonlarni huquqda musovan – barobar qilub yaratmishdur. Mansab va davlatga, kuch va quvvatga mag'rur bo'lub, birovning haqig'a taarruz va tajovuz qilmak zulmdur.

Kattalikning izzati zulm va taaddida emas, shafqat va marhamatdadur. Kichiklikning lazzati nafrat va qarshulikda emas, sadoqat va hurmatdadur. Shul xususda Shayx Sa'diy:

G'ami zeri daston bexo'r, zinhor,
Batars az zabardasti ro'zgor.

Tarjiması:

Quvvatsizlar g'amin yeb yur hamisha,
Quvvatliklardan etgil xavf pesha! —

deb kichiklarni izzat qil, kattalarni hurmat qil, maolindagi hikmat va ibratlik she'ri balig'asini so'ylamishlar.

Dunyoda mazlumning ohi(dan) o'tkir narsa yo'qdur. Mazlumning duosi ijobatga yaqindur. Qo'rqmak va hazar qilmak lozimdur. Bobolarimiz: «Pichoqni o'zingga, og'rimasa, boshqaga ur», — demishlar.

Bir kishi zulmning yomonlig'ini bilmak uchun boshqa bir odam tarafidan o'z nafsiga qilinsa, chekadurgon azobini o'ylasa, yomon fanoligi ochiq ma'lum bo'ladur. O'tkan zamonlardagi hukumatlarning barposi adolat ila poydor o'ldig'i kabi, inqiroz va barbodi ham zulm ila poytaxtga yetub va ul zolim hukumatlarning tarix sahifalarida faqat ismlari qolganlig'i hammaning ma'lumidur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: «Ey bandalar! Allohdan qo'rqingiz, Allohni ismi ila ont ichamanki, bir mo'min bir mo'minga zulm qilsa, Alloh taolo qiyomat kunida ul odamdan o'ch olur», — demishlar.

Bayt

Adolat obi hayot-u, sitam erur zulumot,
Bu zulmat ichra kiranlarga yo'q hayot va najot.
Xazon zamoni kelsa, guliston yo'q o'lgondek,
Na yerda hukm surar zulm, mahv o'lur barakot.
Xarobazora do'nur zulm ila bilod obod,
Yashar u manzili vayronada boyqush, hasharot.
Agarchi shoh-u gado ikisi olur bir go'r,
Kafandan o'zgag'a yetmas butun kuch-u harakot.
O'zingdan ojiz-u kuchsizlarga sitam qilma,
Kimki zolim erur, ko'rmagay ulug' darajot.
Hazar qil ohidan, afg'onidan u mazluming,
Bir oh birla solur boshingga butun arasot.

Xudoni yodida bo'l, bo'lmagil dilozori,
Elan Allohingga, Hijron, talab qilub, hajot.

Kotib:

Abdulmannon ibn Abdulmajid (Uyg'ur)

BIR-IKI SO'Z

Ban bu asari nochizonami bir necha muallim birodarlarimning iltijolari ila yozmoq va nashr qilmoqg'a g'ayrat va jasorat qilmish edim. Alhamdulillah valmanna ikkinchi tab'ina-da muvaffaq o'ldum.

Chunki Turkiston maktablarida o'z shevamizda yozilmish mukammal «Axloq» kitobining yo'qlig'i afrodi millatning shunday bir asarga tashna va muhtoj ekanlig'i, o'zum muallimlar jumlasidan o'ldig'imdan manga ham ochiq ma'lum o'ldi. Shuning uchun ko'p vaqtlar tajriba so'ngidan adibi muhtaram Shayx Sa'diy usulida yozmoqchi, garchi og'ir ish bo'lsa ham, o'zinga muqaddas bir vazifa ado qilaroq, bu kamchilikni oradan ko'tarmakni munosib ko'rdim.

Va shul maqsadga mabni har bir so'zning oxiriga iki-uch band she'r ham yozdim va bu yozgan she'rimni(ng) orasida ba'zi arabiy, forsiy she'rlarning tarjima va mazmuni ham ko'rilur.

Maorifparvar muallim birodarlarim meni bu asari ojizonamni iltifotsiz qoldurmay, bu xizmati nochizonamni ko'zdan kechurub va bundan so'ng ham qalamim ila nashr o'linajaq kitoblarni lutfan maydoni ta'lima qo'ymaq ila barobar tabiiy o'lan nuqsonlarini tanbeh va tanqid qilmakda himmati maorifparvaronalarini bandadan darig' tutmasalar edi.

*Toshkand, Abdulla Avloniy,
taxallus «Hijron».*

MUXTASAR TARIXI ANBIYO VA TARIXI ISLOM*

**Odam alayhissalomdan Muhammad
alayhissalomgacha oralarinda o'tgan
payg'ambarlarning qissalari va zuhuri islom**

*Bu kitob ibtidoiy maktablarning uchunchi va to'rtunchi
sinf shogirdlarina maxsusdir.*

* Birinchi marta 1910-yilda Munavvarqori tomonidan Toshkentda II'in bosmaxonasida bosilgan. So'ng Zokirxon Afzalov Shokirxon o'g'li tomonidan 1994-yilda «FAN» nashriyotida chop etilgan. Birinchi nashri asos qilib olindi.

BISMILLAHIR ROHMANIR ROHIM

Oyati karima: Nahnu naqussu alayka ahsanal-qasasi bima avhayna ilayka hazal-qur'ana va in kunta min qablihi laminal g'ofilin¹.

Ma'nosi: Ey Muhammad! Biz Qur'onni sanga vahiy qilub, qissalarning go'zalini hikoyat qilamiz, agarchi biz qissa qilmasdan ilgari bul go'zal qissalardan xabarsiz bo'lsang ham.

Birinchi payg'ambar

HAZRATI ODAM ALAYHISSALOM

Janobi Haq odamni bor qilub, otamiz Odam alayhissalomni loydan yaratub jon berdi. Farishtalarni ushbu Odamga sajda qilurg'a buyurdi. Farishtalar sajda qilub, iblis sajda qilmadi. Shul sababli Alloh taolo dargohidan quvlanub, mal'un o'lub, odam bolalariga dushman bo'ldi. So'ngra janobi Haq hazrat Odamning chap qobirg'alaridan onamiz Havoni yaratub, ikilarini jannatga qo'yub, bug'doydan yemangiz, dedi. Dushman shayton bir hiyla ila jannatga kirub, vasvasa qilub: «Agar bug'doydan yesangiz, doim jannatda qolursiz», deb aldab ikilarin ham yedirdi. Shu sababli janob Haq alarni jannatdan yerga tushirdi. Hazrat Odam Hindistonga yaqin (Sarandib) otasiga², hazrat Havo Makkai Mukarrama yonidagi Jidda tog'iga tushdilar. Hazrat Odam jannatdan chiq-qonlariga ko'p vaqt yig'lab, qilg'on gunohlariga tavba qildilar. Haq taolo tavbalarini qabul qilub (Makkaga bor deb) amr qildi. Makkaga borib, hazrat Havo ila topishub, birga yashadilar. Onamiz momo Havo har tug'ishda bir qiz, bir o'g'ul tug'ub, faqat Shis alayhissalomni yolg'uz tug'dilar.

Tamrin³

¹ Qur'oni karimning 12-«Yusuf» surasidan 3-oyat.

² Hozirgi Shri-Lanka (oldingi Seylon).

³ Har bir qissaga tamrin (savollar) ilova qilingan. Tushirilib qoldirildi.

QOBIL VA HOBIL

Odam alayhissalomning Qobil ila Hobil ismli iki o'g'illari bor edi. Qobil o'zi birla tug'ishgan Iqlima ismli singlisini olmoqchi bo'ldi. Odam alayhissalom o'z shariatlari uzra Hobilga bermiqchi bo'lganlarida Qobil rozi bo'lmadi. Odam alayhissalom: «Ikingiz ham Alloh taologa qurbon so'yingiz, qaysilaringizni(ng) qurboningiz qabul bo'lsa, Iqlimani ul olur», – dedilar. Qurbon so'ydilar. Hobilniki qabul bo'ldi, Qobil hasad qilub, Hobilni tosh birla urub o'ldurub, yerga ko'mdi. Janob Haq Odam alayhissalomni o'z bolalariga payg'ambar qilub, 10 sahifa kitob yubordi. Ming yil yashab, juma kuni vafot bo'ldilar. Qabri shariflari Sarandibdadir. Bir rivoyatda Makkada – Abu Qubays tog'indagi g'orda deyilur. Hazrat Havo hazrati Odamdand bir yil so'ngra vafot bo'ldilar. Qabri shariflari Jidda tog'indadir.

Ikinchi payg'ambar

HAZRAT SHIS ALAYHISSALOM

Odam alayhissalom vafotlarindand avval Shis alayhissalomni yaxshi ko'rub, barcha bolalariga podsho qilub qo'ymish edilar. Vafotlaridand so'ng janob Haq Shis alayhissalomga payg'ambarlik berub, 50 sahifa kitob yubordi. Shis alayhissalom Ka'bai muazzamani tosh va loydand bino qildilar. Allohga osiy bo'lgan Qobilning avlodi birla urushdilar. Odam bolalarindand eng avval qilich birla urushgan hazrat Shisdurlar. Bolalari nihoyatda ko'paygandand so'ng to'quz yuz o'n iki yoshlarindand vafot bo'ldilar. Qabri shariflari Makkai mukarrama yonida Abu Qubays tog'indadir.

Uchunchi payg'ambar

HAZRAT IDRIS ALAYHISSALOM

Hazrati Odam bolalari orasindand to'g'ri yo'ldand chiqub, butlarga cho'qunmaq kabi yomon ishlar ko'paydi. Haq taolo alarni to'g'ri yo'lga solmak uchun Idris alayhissalomga payg'ambarlik berub, 30 sahifa kitob yubordi. Hazrat Idris qavmlarini to'g'ri yo'lga solub, xalqni ulamoga, podshoga, amirga, avomlarga taqsim qildilar. Yer yuzindand avval kiyim tikkan, qalam birla xat yozg'on Idris alayhissalomdirlar.

Bundan avval Odam bolalari hayvon terisiga qoplanub yurgandilar. Idris alayhissalomga ko'klarning asrori ochilub, janob Haq tirik hollarinda yuqori makonga ko'tardi, ul vaqt uch yuz oltmish yoshda edilar.

To'rtinchi payg'ambar

HAZRAT NUH ALAYHISSALOM

Idris alayhissalomdan so'ng odam bolalari orasinda to'g'ri yo'ldan chiqub, butlarga cho'qunmak kabi yomon ishlar ko'paydi. Janob Haq alarga to'g'ri yo'lni ko'rsatmak uchun Nuh alayhissalomni payg'ambar qilub yubordi. Hazrat Nuh qavmlarini imonga da'vat qildilar, faqat uch o'g'illari ila sakson kishi imon kelturdi. Boshqalariga nasihat qilsalar izo va jafo qildilar. Alarni imonlaridan umid uzub, jafolariga sabr qilolmay, duoyibad qildilar. Duolari qabul bo'lub, Alloh tarafidan: «Kema yasa», — deb vahiy keldi. Nuh alayhissalom kemani bir xoli yerda tayyor qilg'onlaridan so'ng to'fon alomatlari paydo bo'ldi. Hazrat Nuh mo'minlarni olub, ham har xil hayvonlardan bir juft olub, kemaga tushdilar. Yom ismli o'g'illari: «Man tog'ga chiqub qutulurman», — deb turgan zamonda bir to'lqun paydo bo'lub halok qildi. Butun yer yuzi suv birla to'ldi, suv baland tog'lardan ham oshub, yer yuzindagi barcha insonlar va hayvonlar halok bo'ldilar. To'fon olti oy davom etub, so'ngra suvlar kamaydi. Nuh alayhissalomni kemalari Eronistonda(gi) Qorabog' degan yerda (Judi) ismli tog'da to'xtadi. Kemada uch o'g'illaridan boshqa insonlar halok bo'ldilar. Hozirgi insonlar hazrat Nuhning (bu) uch o'g'illaridan tarqaldi. Xom ismli o'g'illaridan habash va zanjilar, Som ismli o'g'illaridan arab, fors va rum qavmlari, Yofas ismli o'g'illaridan turk, totor, mo'g'ul xalqlari tarqaldi. Shuning uchun Nuh alayhissalomni ikkinchi Odam deyilur. Nuh alayhissalom ming yilcha umr ko'rub, to'fonning uch yuz elliginchi yilinda vafot bo'ldilar.

Beshinchi payg'ambar

HAZRAT HUD ALAYHISSALOM

To'fondan so'ngra (Yaman) viloyatinda (Hazramavt) atrofinda Ahqof degan yerda Od qavmi paydo bo'lub, shaharlarini obod qilub, nihoyatda mahkam imoratlar soldilar. Bu

qavm ham to'g'ri yo'ldan chiqub, butlarga ibodat qilur edilar. Janob Haq bu qavmga Hud alayhissalomni payg'ambar qilub yubordi. Hazrat Hud alayhissalom qavmlarini imonga da'vat qildilar. Mo'jizalar ko'rsatdilar. Nihoyatda oz kishi imon kelturub, boshqalari shirk va zalolatda qoldilar. So'ngra uch yil qahatchilik bo'lub, shahar va bog'larning suvlari to'xtadi. Xotunlari yetti yil bola tug'madi. Barcha hayvonlar o'lub bitdi. Bularni ko'rub ham imon kelturmadilar. Janob Haq ul qavmni «sarsar» ismli shamol birla halok qildi. Hazrat Hud mo'minlar ila Makkai mukarramaga borub, umrlarini toat va ibodatda kechurdilar. Qabri shariflari Makkai mukarrama shahrindadir

Oldinchi payg'ambar

HAZRAT SOLIH ALAYHISSALOM

Od qavmidan so'ng Shom ila Hijoz orasinda Hojar degan yerda Samud qavmi paydo bo'ldi. Bular ham Od qavmi kabi tog'larni, toshlarni tilub, mustahkam uylar soldilar. Lekin to'g'ri yo'ldan chiqub, butlarga ibodat qildilar. Janob Haq bularga Solih alayhissalomni payg'ambar qilub yubordi. Solih alayhissalom haq dinga da'vat qildilar. Nihoyatda oz kishi imon kelturub, boshqalari shirk va zalolatda qoldilar. Bir kuni mushriklar: «Payg'ambar bo'lsangiz, shul tosh ichindan bolalik teva chiqaring», dedilar. Solih alayhissalom duo qildilar. Allohning amri ila ul toshdan bolalik teva chiqdi. Kofirlar ul tevaning onasini so'ydilar. Bolasi yana shul tosh ichiga kirib ketdi. Bu mo'jizani ko'rub ham mushriklarning ozlari imon kelturdilar. So'ngra Janob Haq ul qavmni ko'kdan bir ovoz yuborub, halok qildi. Solih alayhissalom musulmonlar ila Makkai mukarramaga borub, umrlarini toat va ibodat ila o'tkardilar.

Yettinchi payg'ambar

HAZRAT IBROHIM ALAYHISSALOM

Hazrat Nuhning bolalari avval Iroq shahrinda turub, so'ngra Furot nahriga yaqin Bobil shahrini bino qildilar. Ichlarindan bir toifa chiqub, Dajla nahri labinda Mo'sul

shahriga yaqin Naynavo shahrini bino qildilar. So'ngra Naynavodan bir toifa chiqub, Naynavoni poytaxt qilub, ko'b shaharlarni olg'onlarida Kaldoni toifasi paydo bo'lub, nihoyatda tez quvvat topdilar. Lekin to'g'ri yo'ldan chiqub, yulduzlarga ibodat qildilar. Janob Haq alarni to'g'ri yo'lga solmak uchun, Ibrohim alayhissalomga payg'ambarlik berub, o'ttuz sahifa kitob yubordi. Hazrat Ibrohim qavmlarini va Bobil hokimini imonga da'vat qildilar. Namrud Ibrohim alayhissalomga ishonmasdan, bir ulug' o't yoqdirub, Ibrohim alayhissalomni o'tga tashladi. Alloh taolo payg'ambarni kuyishdan saqlab, o'tni bir yaxshi gulzor qildi. Bu mo'jizani ko'rub, ba'zilar imon kelturdilar. Ibrohim alayhissalom ahli baytlari¹ birla Haron tarafiga, andin Shomga, andin Makkaga borub, o'g'illari Ismoil alayhissalom ila Ka'bai muazzamani bino qildilar. Xatna qilmak, tirnoq olmak, mo'ylab olmak, misvok qilmak, musofirlarni izzat qilmak hazrati Ibrohimning sunnatlarindandir. Qabri shariflari Quddusi sharifga yaqin Xalilur-Rahmon degan yerdadir.

Sakkizinchi payg'ambar

HAZRAT LUT ALAYHISSALOM

Lut alayhissalom hazrat Ibrohimni qarindoshlaridirlar. Ibrohim alayhissalom ila birga Misrga, andin Shomga bordilar. Falastinga kelganlarida janob Haq (u kishini) Sadum xalqiga payg'ambar qildi. Sadum xalqi bu zamong'acha Odam bolalari qilmagon fisq-fujurlarni qilur edilar. Lut alayhissalom alarni to'g'ri yo'l ila haq dinga da'vat qilub, yomon ishlarini tashlaturga harakat qildilar. Qavmlari nasihatlariga quloq solmay, qabohat va yomon ishlarda davom qildilar. Hazrat Lut Allohga munojot qilub: «Yo Rab, mani bu zolimlardan qutqar», — dedilar. Janob Haq ul qavmni boshlariga toshlar yog'durub, zilzila birla shaharlarin ostun-ustun qilub, halok qildi. Lut alayhissalom mo'minlar ila Makkaga borub, Ibrohim alayhissalom yonlarida ibodat ila umr kechurdilar.

¹ Uy ichi bilan

To'qizinchi payg'ambar

HAZRAT ISMOIL ALAYHISSALOM

Ismoil alayhissalom Ibrohim alayhissalomning o'g'lidirlar. Ibrohim alayhissalomni(ng) xotunlari Sora bola tug'mas edi. Shoyad bolasi bo'lsa, deb Hojar ismli kanizakni Ibrohim alayhissalomga berdi. Hojardan Ismoil alayhissalom tug'ildilar. Sora ularni ko'ra olmadi. «Birga turarga sabrim qolmadi», — deb Ibrohim alayhissalomga arz qildi. Ibrohim alayhissalom Hojar ila Ismoil alayhissalomni Makkaga eltub qo'ydilar. Ismoil alayhissalom Makkada o'sdilar. Yamandan kelgan Jarhum qabilasi Makka atrofida turar edilar. Ismoil alayhissalom alar birla qatnashub, alardan qiz oldilar. O'n iki bolalari bo'ldi. Hazrat Ismoil ibroniy¹ bo'lsalar ham arabcha so'zlashur edilar. Shul sababli bu kishining avlodlarini «arabi musta'riba»² deyildi. Janobi Haq Ismoil alayhissalomni Yamandagi amoliqa toifasiga payg'ambar qilub yubordi. O'talarining shariatlari uzra qavmlarini ellik (50) yil imong'a da'vat qildilar, avlodlari ko'paydi. Har yerga borsalar, g'olib bo'ldilar. Amoliqa toifasini(ng) turgon yerindan quvub chiqordilar. Yuz o'ttuz to'rt yoshlarida vafot bo'ldilar. Qabri shariflari Hijr degan yerda, onalari Hojar yonindadir.

O'ninchi payg'ambar

HAZRAT IS'HOQ ALAYHISSALOM

Hojardan Ismoil alayhissalom tug'ilgon zamonda Sora nihoyatda ma'yus bo'lmish edi. Janob Haq qarig'on vaqtlarida Is'hoq alayhissalomni berdi. Is'hoq alayhissalom otalariga nihoyatda o'xshar edilar. Janob Haq Shom va Kan'on xalqlariga payg'ambar qilub yubordi. Is'hoq alayhissalomning I'sa va Ya'qub ismli iki o'g'illari bo'ldi. I'sa Ismoil alayhissalomning qizlarini olub, avlodlari ko'payub, Rum viloyatiga yoyildilar. Hozirgi Rum xalqi I'sa avlodidandurlar. Ya'qub

¹ Yahudiy

² «Arabi musta'riba» aslida arab bo'lmay, arablikni boshqadan olub arab bo'luvchi degan so'zdir (*Avloniy izohi*).

alayhissalom otalarining yurti Kan'onda qolub, laqablari Isroil bo'ldi. Shuning uchun avlodlariga bani Isroil deyildi.

Is'hoq alayhissalom yuz yigirma yoshlarida vafot bo'ldilar. Qabri shariflari Quddusi sharif yaqinida Xalilur-Rahmon degan yerda, otalari Ibrohim alayhissalom yonlaridadur.

O'n birinchi payg'ambar

YA'QUB VA YUSUF ALAYHIMOSSALOM

Hazrat Ya'qubning o'n iki o'g'ullari bor edi. Hammadan hazrat Yusufni ortuq suyar edilar. Hazrat Yusuf tush ko'rub, otalarina «o'n bir yulduz, oftob va ham oy manga sajda qildi», — dedilar. Hazrat Ya'qub bildilarki, o'n bir yulduz o'n bir og'alariga, oftob payg'ambarliklariga, oy davlatlariga ishoratdur. «Yusuf, o'g'lum! Bu tushingni og'alaringga aytma, dushman bo'lurlar. Janob Haq sanga payg'ambarlik va zo'r davlat berur», — dedilar. Og'alari tushni eshitdilar. Hazrat Yusufga hasad etub, ba'zilari o'ldurmoq, ba'zilari xoli yerga tashlamoq bo'lub, oxirida qirga tashlarga qaror berdilar. Otalarindan so'rab, qirga olib borub, quduqg'a tashladilar, yo'lda bir bo'rini bo'g'izlab, qonig'a Hazrat Yusufni(ng) ko'ylaklarini bulg'ab, otalarig'a yolg'ondan: «Yusufni mollarimiz oldig'a qo'yub ovig'a ketsak, bo'ri yeb ketubdur», — deb yig'lashib keldilar. Hazrat Ya'qub sabr etdilar. So'ngra oralarindan birlari hazrat Yusufga taom olib borsalar, hazrat Yusufni karvonlar quduqdin chiqarubdur. Bu holni boshqalarig'a xabar berdi. Kelishib hazrat Yusufni: «qulimiz», deb nihoyatda oz bahog'a karvonlarga sotdilar. Hazrat Yusuf karvonlar bilan Misrg'a keldilar. Karvondin Misrning moliya vaziri Aziz sotib oldi. Farzandi yo'q edi, o'zig'a farzand etub, xotuni Zulayhog'a: «Buni e'zoz-ikrom qil», deb topshurdi. Zulayho Yusuf alayhissalomg'a oshiq bo'ldi. Bir kuni bir uyga olib kirub, eshiklarni berkitub: «Qani, tayyor bo'lingiz!» — dedi. Hazrat Yusuf: «Saqlan! Alloh zolimlarga najot bermas», — deb qochdilar. Zulayho hazrat Yusufni bo'hton ila zindong'a soldirdi. Zindonda iki qul bor edi, biri podshoning sharbatchisi, biri nonchisi erdi. Alar tush ko'rdilar. Ta'birin hazrat Yusufdan so'rdilar. Hazrat Yusuf: «Biringiz qutulursiz, ikinchigiz osilursiz», — dedilar. Aytganlaridek biri qutuldi, ikinchisi

osildi. Hazrat Yusuf zindonda yetti yil qoldilar. Bir vaqt Misr podshohi bir tush ko'rdi, ta'birlari ta'birdan o'z o'ldilar. Sharbatchining yodig'a hazrat Yusuf alayhissalom tushdi. Borub podshohning tushini so'radi. Hazrat Yusuf: «Misrda yetti yil to'qlik, yetti yil ochlik bo'lur», — dedilar. Bu ta'birlarin podshohg'a yetkurdi. Podshoh hazrat Yusufni oldurub keldi. Bu sabab-la hazrat Yusuf zindondin chiqub, podshoh ila so'ylashdilar. Aziz o'lgan edi. Podshoh (o'rniga hazrat Yusufni) vazir etub, Zulayhoni nikohlab berdi. Hazrat Yusufning ta'birlari baayna¹ keldi. To'qlik yilida omborlarni g'allag'a to'ldurdilar. Ochliq yilinda har tarafdin kishilar g'allag'a keldilar. Hatto Kan'ondan ham o'n og'alari keldilar. Og'alari Yusufni tanimadilar. Hazrat Yusuf og'alari tanidilar: «Qay yerdin keldingiz, kimni o'g'lisiz, necha qarindoshsiz?» — deb so'radilar. Og'alari: «Kan'ondan kelduk, hazrat Ya'qub o'g'ullarimiz, o'n iki qarindosh eduk. Birimiz qirda halok bo'ldi, birimiz otamiz yonlarida qoldi», — dedilar. Hazrat Yusuf o'zlarin bildirmasdan e'zoz-ikrom ila g'alla berub, Binyamin uchun ham g'alla berdilar. «Ikinci kelishingizda qarindoshingizni kelturingizlar, bo'lmasa g'alla yo'q», — deb jo'natdilar. Ikinci kelishlarinda Binyaminni olib keldilar. Yusuf alayhissalom Binyaminni bir hiyla ila olub qoldilar. Og'alari bu holni otalarig'a borub aytdilar. Otalari sabr qildilar. Og'alarin Misrg'a yana yubordilar. Hazrat Yusuf o'zlarin bu martabada tonitub, ko'ylaklarin berib yubordilar. Otalari judolig' otashi birla ko'r bo'lg'on mu-borak ko'zlarig'a surtdilar, ochildi. So'ngra Misrg'a borub, Hazrat Yusuf ila o'n yetti yil umr kechurub, vafot etdilar. Vasiyatlarini uzra Kan'ong'a otalari Is'hoq alayhissalomni(ng) yonlarig'a ko'muldilar. Hazrat Yusuf otalarindan ellik to'rt yildan so'ngra bir yuz yigirma besh yoshlarida vafot o'lub, Misrda omonatan qoldilar.

O'n ikinci payg'ambar

HAZRAT AYYUB ALAYHISSALOM

Is'hoq alayhissalomning I'sa ismli o'g'ullarining nas-lindan Ayyub alayhissalom tug'uldilar. Janob Haq Ayyub alayhissalomga nihoyatda ko'b mol va ko'b farzandlar berub,

¹ To'g'ri

imtihon uchun bolalarini o'ldurub, mollarini halok, uylarini xarob qildi. O'z nafslariga ham nihoyatda bir yomon kasal berdi. Badanlari erub, qurtlar paydo bo'ldi. Tanlarinda go'sht degan narsa qolmadi. Bu balolarning barchasiga sabr-u tahammul qildilar. Oxirida janob Haq shifo berub, salomatlandilar. Alloh taolo mol va farzandlarini avvalgidan ziyoda qilub berdi. Chekkon mashaqqatlarining ajri va mukofotini ko'rub, to'qson yoshlarida vafot bo'ldilar. Bu zoti sharifning Bishr isminda bir o'g'ullari dunyoga kelub, o'rinlariga payg'ambar bo'lub, bu zot ham tezdan dorulfanodan dorulbaqog'a rihlat qildilar.

O'n uchunchi payg'ambar

HAZRAT SHU'AYB ALAYHISSALOM

Hazrat Lut avlodindan Shu'ayb alayhissalom dunyoga keldilar. Janob Haq Madyan va Eka xalqiga payg'ambar qilub yubordi. Shu'ayb alayhissalomning tillari shirin, so'zlari ta'sirlik bo'lsa ham qavmlariga ta'sir qilmadi. Imon keturmadilar. Janob Haq Eka xalqig'a issig'lik yubordi. Issig' yetti kun davom etdi. Hamma jilg'a va buloqlar qaynadi. So'ngra bir bulut paydo bo'ldi, hamma xalq issig'dan qochub, bulut ostiga yig'ilg'onlarida, bir o't paydo bo'lub halok qildi va Madyan ahli ham bir ovoz ila Makkaga borub, qolgan umrlarin ibodatda kechurdilar. Iki yuz yildan ortug'roq yashab vafot bo'ldilar.

O'n to'rtinchi payg'ambar

HAZRAT MUSO ALAYHISSALOM

Ya'qub alayhissalomning laqablari Isroil o'lub, avlodlariga bani Isroil¹ deyilur. Muso alayhissalom bani Isroildan Umron ismli kishining o'g'lidirlar. Bani Isroil Hazrat Yusuf zamonlarida Misrga bordilar. Misrning asli xalqi qibtiylar o'lub, sanamlarga ibodat qilur edilar. Bani Isroilga dushmanlik qilub, haqoratlar ila og'ir mashaqqat ishlarni ishlatar

¹ Bani Isroil o'n iki qabila o'lub, har qabila Ya'qub alayhissalomning bir o'g'illarina mansubdir. Bu o'n iki qabilaga birdan «Asboti bani Isroil» deyilur (*Avloniy izohi*).

edilar. Bobolarining yurti Kan'onga ketar bo'lsalar, yo'l bermay, asorat zanjirinda turar edilar. Bir kun g'oyibdan xabar berguvchilar Misr podshohi Fir'avnga bani Isroildan bir bola tug'ulub, saning davlatingni inqiroziga sabab bo'lur dedilar. Fir'avn bani Isroildan tug'ulgon bolalarni o'ldirmakka buyurdi. Jallodlar axtarub o'g'ul bolalarni o'ldira boshladilar. Shul vaqt Muso alayhissalom tug'uldilar. Onalari qo'rquv sanduqg'a solub, «Alloh hofiz» deb Nil dar-yosiga otdilar. Oqib borganlarida Fir'avnning xotuni Osiyo tutub oldi. Ko'rdiki, chiroylik bir boladir: yaxshi ko'rub, o'zig'a bola qilub oldi. Emizmak uchun sut onalar¹ keturdi. Hech birin emchakin olmay, o'z onalarin keturg'onda em-dilar. Onalari o'zlarin bildirmay, Fir'avn uyinda tarbiya qil-dilar. Katta bo'lub, ko'chada yurgonlarida ko'rdilarki, qib-tiylardan biri bani Isroil birla urushub turubdir. Muso alayhissalom qibtiyning ko'ksina bir musht urgonlarida joni chiqdi. Shul sababli Fir'avndan qo'rquv, Madyan shahriga borub, Shu'ayb alayhissalomning qizi Safuroni nikohlab olub, Madyanda o'n yil turdilar. So'ngra Misrga ahli ayollari ila jo'nadilar. Yo'lda Tur tog'iga yetgonlarida Alloh taolo ila so'zlashuv, aso va yadi bayzo kabi mo'jizalar ila ukalari Horun alayhissalomni ham payg'ambar qildi. Janob Haq ikilarini Misrda davo'i xudolik qilg'on Fir'avnni qavmlari ila haq dinga da'vat qilurga buyurdi. Misrga borub, Fir'avnni imonga da'vat qilganlarida mo'jiza talab qildi. Asolarini tash-ladilar, zo'r ajdaho bo'lub, Fir'avnni taxti ila yutarga harakat qildi. Fir'avn: «Yo Muso! Sabr qilingiz!» dedi. Qo'lg'a oldilar, yana aso bo'ldi. Fir'avn bunga ham inonmay, sehrchilar-ni(ng) yig'ub, ajdaholar qildirub, hazrat Musoning yo'lla-riga qo'ydi. Hazrat Muso asoni tashladilar, yana ajdaho bo'lub, sehrchilarning ajdaholarini yutub yo'q qildi. Bu mo'jizani ko'rub, barcha sehrchilar imon kelturdilar. Fir'-avn imon keltirmasdan sehrchilardan g'azablanub: «Siz Muso ila birlashdingiz, qo'l-oyoqlaringizni kesub, xurmo shoxlariga osarman», — dedi. So'ngra Muso alayhissalom Shob dengizining labiga borub, asoni dengizga urdilar, suv yorulub yo'l ochildi. Bani Isroil o'tmakda edilar. Fir'avn

¹ Emuzukli xotinlar, deyilmoqchi (*Avloniy izohi*).

ham orqalaridan kelub, daryoga kirdi. Bani Isroil chiqqan zamon yo'llar bekildi. Fir'avn askari birla g'arq bo'ldi. Bu sabab ila Muso alayhissalom dushmanlariga g'olib bo'ldilar. Kan'onning katta shaharlari Ariho, Nablus, Quddus shaharlari bo'lub, bani Isroilga Arihoga kirmak uchun jabobira xalqi birla urushmoq lozim bo'ldi. Bani Isroil jabobira ila jang qilmaymiz, deb ketlariga qaytdilar. Muso alayhissalom duoyi bad qildilar. Bani Isroil qirq yil Tih sahrosinda qoldilar. Qavmlarini Horun alayhissalomga topshurub, o'zlari Tur tog'iga borub, janob Haq birla so'zlashdilar. Haq taolo Tavrot ismli kitob yubordi. Turda yurgonlarida bani Isroildan Somiriy degan bir munofiq chiqub, bani Isroilni Horun alayhissalomga itoat qildurmasdan, bir buzoq suratiga cho'quntirdi. Muso alayhissalom Tavrot ila Turdan kelub ko'rdilarki, bani Isroil buzoqqa cho'qunurlar. Nihoyatda achchig'lanub, suratni daryoga otdilar. Qavmlariga Tavroti sharifni o'rgatub, e'tiqodlarini(ng) jadid qilgonlaridan so'ngra Horun alayhissalom vafot bo'ldilar. Muso alayhissalom ham bani Isroilni Yusha'¹ alayhissalomga topshurub, yuz yigirma yoshlarida vafot bo'ldilar. Qabri shariflari Kan'onga yaqin Tih sahrosindadir.

O'n beshinchi payg'ambar

HAZRAT YUSHA' ALAYHISSALOM

Yusha' alayhissalom bani Isroilni cho'ldan chiqorub, Sharia yilg'asining labiga keturub, ko'prik va kemasiz holda mo'jiza ila suvdan olub o'tdilar. Bobolarining vatani asli bo'lg'on Kan'onga keldilar. Hazrat Muso Misrdan chiqqonlarida Hazrat Yusufning jasadlarin birga olub Tih sahrosiga keturub, vafotlarinda Yusha' alayhissalomga topshirmish edilar. Hazrat Yusuf jasadlarini birodarlari tarafidan sotilgan yerga dafn qildilar. Yusha' alayhissalom Shomi sharifga ham molik bo'lub, yigirma sakkiz yil bani Isroilni idora qilub, bir yuz o'n yoshlarida vafot bo'ldilar.

¹ Yusha' alayhissalomdan so'ng Ashmuil alayhissalom payg'ambar bo'ldilar. Bunlari «Hukkomi bani Isroil» deyilur (*Avloniy izohi*).

O'n oltinchi payg'ambar

HAZRAT DOVUD ALAYHISSALOM

Bani Isroil Amoliqa toifasi birla urushmak bo'lub, Ashmuil alayhissalomdan o'zlariga bir rais so'radilar. Ashmuil alayhissalom Tolutni tayin qildilar. Tolut askar birla Falasting'a borub, Amoliqa askari birla urushdi. Tolut askarindan Dovud alayhissalom Amoliquaning raisi Jolutni o'ldirdilar. Bu sabab ila Dovud alayhissalom shuhrat topub, qadr-u e'tiborlari ortmoqda edi. Tolut hasad qilub, o'ldirmak bo'lg'onda qochib qutuldilar. So'ngra bir muhorobada Tolut vafot bo'ldi. Bani Isroildan o'n bir qabila Tolutning o'g'liga, bir yahudo qabilasi Dovud alayhissalomga tobe' bo'ldi. Ashmuil alayhissalomdan so'ng janob Haq Dovud alayhissalomga payg'ambarlik berub, «Zabur» ismli kitob yubordi. Bani Isroilni hammasini o'zlariga tobe' qilub, Quddusi Sharifni poytaxt qilub, Halab, Ammon, Nasbin kabi ko'p mamlakatlarni idora qildilar. Hazrat Dovud nihoyatda xushovoz edilar. Zaburi sharifni o'qigonlarida eshitkon kishilar behush bo'lub qolur edilar. Muborak qo'llarida temur mum kabi erur edi. Baytul-muqaddas¹ binosi boshlab tamom qilolmasdan qirq yil hukumat surub, hazrat Muso vafotlarindan besh yuz o'ttiz yil so'ngra yetmish yoshlarinda vafot bo'ldilar.

O'n yettinchi payg'ambar

HAZRAT SULAYMON ALAYHISSALOM

Sulaymon alayhissalom otalari kabi ham hukmdor, ham payg'ambar bo'ldilar. Otalarining vasiyatlari uzra Quddusi sharifda Baytul-muqaddasning binosini yetti yilda tamom qildilar. Sharq, G'arb taraflaridagi hukumatlarni o'zlariga tobe' qildilar. Yamandan Bilqis ismli xotun podsho ham kelub tobe' bo'ldi. Qirq yil podsholik qilub, oltmish yoshlarinda vafot bo'ldilar.

¹ Baytul-muqaddas Qur'oni karimda Masjidul-Aqso deb zikr qiling'on muborak uyning ismidur (*Avloniy izohi*).

O'n sakkizinchi payg'ambar

HAZRAT ILYOS ALAYHISSALOM

Sulaymon alayhissalomdan so'ng bani Isroil iki sinfga bo'linub, biri yahudoyi, ikinchisi isroiliy, o'lub, to'g'ri yo'ldan chiqub Ba'l ismli sanamga cho'qunmaqda edilar. Haq taolo bularga Ilyos alayhissalomni payg'ambar qilub yubordi. Ilyos alayhissalom qavmlariga nasihat qilub, mo'jiza ko'rsatub, imonga da'vat qildilar. Qavmlari inonmasdan izo va jafolar qildilar. Nochor Ilyos alayhissalom ichlarindan chiqub, bir tog'da tanho turdilar. Janob Haq mamlakatlardan barakatni ko'tardi, qahatlik bo'ldi. Qavmlari Ilyos alayhissalomni izlab topub, tavba qildilar. Ilyos alayhissalom duo qildilar. Alloh baloni ko'tardi. Qavmlari yana kofir bo'ldilar. Ilyos alayhissalom qavmlarining imonindan umid uzub, takror ichlarindan chiqub ketdular.

O'n to'quzinchi payg'ambar

HAZRAT ALYASA' ALAYHISSALOM

Ilyos alayhissalomning o'rniga Alyasa' alayhissalom o'turub, xalqni va'z va nasihat ila to'g'ri yo'lga solmakni harakatinda bo'ldilar. Janob Haq Alyasa' alayhissalomga payg'ambarlik berub, bani Isroilni Hazrat Musoning shariatlari uzra imonga da'vat qilurga buyurdi. Qavmlarini(ng) ko'b zamon isloh qilmak uchun harakat qildilar. Lekin qavmlariga so'zlari ta'sir qilmay, ba'zilar musulmon bo'lsalar ham yana kofir bo'ldilar. Oxirida janob Haq boshlariga Osuriya davlatini(ng) yubordi. Ko'b vaqtlar asorat zanjirinda qoldilar.

Yigirmanchi payg'ambar

HAZRAT YUNUS ALAYHISSALOM

Janob Haq Yunus alayhissalomni Naynavo xalqiga payg'ambar qilub yubordi. Qavmlarini imonga da'vat qilganlarinda iki kishidan boshqa imon keturmadi. Qavmlariga Alloh tarafidan azob kelishini so'zlab, o'zlari oralarindan chiqub, Dajla nahrin labiga borub, kemaga tushdilar. Kemachilar kemani yurutmoqchi bo'lg'onlarinda kema

yurmadi. Kemadagi kishilar ichimizda gunohli kishi bor, shuning uchun yurmas, deb qur'a solganlarida qur'a Yunus alayhissalomga chiqdi. Yunus alayhissalom Alloh amrin tashlab, Naynavodan chiqqanlari zo'r gunoh bo'lg'onliqin bilub, o'zlarin daryoga otdilar. Darhol bir katta baliq yutdi. Yunus alayhissalom baliq qornida tavba qildilar. Janob Haq tavbalarni qabul qildi. Baliq qornidan chetga chiqorib tashladi. Tanlari baliq qornida nihoyatda nafislanmish edi. Janob Haq yangi quvvat ato qilub, yana Naynavo aholisiga yubordi. Yunus alayhissalom kemaga tushgan kunlari Naynavoni qorong'u-liq bosub, qavmlari tavba tefasi degan yerga borub, tavba qilmish. Janob Haq tavbalarini qabul qilmish edi. Yunus alayhissalom kelub, qavmlarini imonga da'vat qildilar. Qavmlari Yunus alayhissalom ko'rsatgan to'g'ri yo'ldan ayrilmadilar.

Yigirma birinchi payg'ambar

HAZRAT ASH'IYO ALAYHISSALOM

Yunus alayhissalomdan so'ng bani Isroil orasinda sanamlarga ibodat qilmak kabi yomon ishlar paydo bo'ldi. Ash'iy o alayhissalom qavmlariga dunyo va oxirat azobin bayon qilub, yomon ishlarinda davom qilsalar, o'zlariga xalos yo'qlig'in ma'lum qildilar. Tezdan Iso alayhissalom keluvlarin va Muhammad sallallohu alayhi vasallamning sifatlarin va bani Isroil o'zlariga kelgon payg'ambarlarga ishonmasdan izo va jaf o qilg'onlarin, janob Haq har bir qavmni(ng) bir balo yuborub, halok qilg'onin bayon qilg'onlarinda badbaxt xalq to'g'ri so'ziga ishonmay, ul zoti sharifni shahid qildilar.

Yigirma ikkinchi payg'ambar

HAZRAT U'ZAYR VA DONIYOL ALAYHIMOSSALOM

Bani Isroilni fisq-u fujurda davom qiluvlari, ustlariga yuborilgan payg'ambarlarig'a jaf o qiluvlari, boshlariga balo bo'lub, janobi Haq Bobil shahrining podshohi Buxtunnasrni ustlariga yubordi. Buxtunnasr bani Isroil davlatini buzub, Quddusi sharifni olub, Baytul-muqaddasni xarob qilub, bani Isroil urug'larini asir qilub, Bobilga keturdi. Alarning orasinda hazrat U'zayr ila Doniyol alayhimossalomlar ham

bor edilar. Bani Isroil bir necha vaqt Bobilda asir qolub, Kaldoniya¹ davlatining inqirozidan so'ng asirlikdan qutulub, o'z mamlakatlariga kelub, Baytul-muqaddasni yangidan bino qildilar. Tavroti sharif yodlaridan chiqmish edi. Tavrot nusxalari Buxtunnasr tarafidan o'tga yoqilmish edigindan bir nusxa ham qolmamish edi. U'zayr alayhissalom Tavrotni yoddan o'qub, yozdurub tarqatdilar.

Yigirma uchunchi payg'ambar

HAZRAT ZAKARIYO ALAYHISSALOM

Zakariyo alayhissalom hazrat Sulaymon naslidan o'lub, Baytul-muqaddasdan qurbonliq qilmak, Tavrot yozmak kabi ishlarga rais edilar. Janob Haq payg'ambarlik yubordi. Farzandlari yo'q edi. Xotunlari Aysog' nihoyatda qarigani sababli, bola tug'uv ehtimoli ham yo'q edi. Janob Haqning inoyati birla bir kun Jabroyil alayhissalom kelub, Aysog'-dan Yahyo ismli bir o'g'ul tug'ulishini xabar berdilar. So'ngra Yahyo alayhissalom dunyoga keldilar. Zakariyo alayhissalom yahudiylarning bo'hton² va hujumindan qochub, borganlarinda bir daraxt yorulub, ichiga bekinganlarida, daraxt birla kesub shahid qildilar.

Yigirma to'rtinchi payg'ambar

HAZRAT YAHYO ALAYHISSALOM

Yahyo alayhissalom Zakariyoning qarigan hollarida dunyoga kelub, otalarindan so'ng janob Haq payg'ambarlik yubordi. Hazrat Yahyo qavmlarini Muso alayhissalomning shariatlari uzra imonga da'vat qilmakda edilar. So'ngra Iso alayhissalomga jadid shariat kelub, Yahyo alayhissalom qavmlarin shiati jadida uzra da'vat qilmakg'a boshladilar. Bir kuni

¹ Kaldoniya davlati Bobilda 68 yil hukumat surgandan so'ng Erondan Kayoniyon davlati zuhur edub, Bobilni zabt qilub, Kaldoniya davlatini barbod va inqiroz qildilar. Shul vaqt bani Isroil asorat zanjirindan qutulub, jonlarindan suyukli vatanlariga kelmishlar (*Avloniy izohi*).

² Zakariyo alayhissalomning xotunlari Aysog'ning singlisi Hinnabibi Maryamni tug'ub, Baytul-muqaddasga nazr qilub, Zakariyo alayhissalomga topshirmish edi. Bibi Maryam Hazrat Isoni(ng) otasiz tuqqanlariga yahudiylar ishonmay, otasiz bola tug'ulurmu, deb Zakariyo alayhissalomga bo'hton qilg'onlar (*Avloniy izohi*).

bani Isroil podshohi Hirdavs qiz qarindoshini olmak bo'ldi. Hazrat Musoning shariatlari uzra nikoh qilmakg'a Yahyo alayhissalomni zo'rladi. Yahyo alayhissalom nikoh qilmadilar, chunki Iso alayhissalomning shariatlarida qiz qarindoshin olmaq harom edi. Podshoh darg'azab bo'lub, Yahyo alayhissalomni qo'y kabi so'yirdi.

Yigirma beshinchi payg'ambar

HAZRAT ISO ALAYHISSALOM

Zakariyo alayhissalomning xotunlari Aysog'ning singlisi Hinna bani Isroil ulug'laridan Imron ismli kishining xotuni o'lub, aslo bola tug'mas edi. Agar Alloh menga bola bersa, Baytul-muqaddas xizmatiga nazr qildim, deganlarida janob Haq bir qiz ato qildi. Ismlarini «Bibi Maryam» qo'yub, Baytul-muqaddasga eltub qo'ydilar. Zakariyo alayhissalomning tarbiyalarida katta bo'ldilar. Bir kun Allohning amri birla hazrat Jabroyil kelub, Bibi Maryamning yoqalaridan dam solganlarida homila bo'ldilar. Yahyo alayhissalomdan olti oy so'ng Iso alayhissalom tug'uldilar. Yahudiylar hazrat Isoning otasiz tug'ulganlariga ishonmasdan, Zakariyo alayhissalom ila Bibi Maryamni bo'hton ila o'ldirmak uchun borganlarida hazrat Iso beshikda so'zga kirub: «Man Allohning quliman. Alloh mango tezdin kitob yuborub, payg'ambar qilur va har yerda mani muborak qilur», — dedilar. Bul so'zni eshitub yahudiylar hayron bo'lub, Bibi Maryamni qo'yub yuborub, Zakariyo alayhissalomni shahid qildilar. «Taajjubki, yahudiylar hazrat Odamning otasiz, onasiz yaratilganlariga ishonub, hazrat Isoning yolg'uz otasiz tug'ulganlariga ishonmadilar». Bibi Maryam ham yahudiylar sharrindan¹ qo'rqub hazrat Isoni olub, qarindoshlari «Yusuf najjor» ila Misrga borub, o'n iki yil turub, andin Quddusi sharifga kelub, «Nosiriya» qariyasida turdilar. Iso alayhissalomga o'ttiz yoshlarida payg'ambarlik kelub, «Injil»i sharif nozil bo'ldi. Hazrat Isoning shariatlari chiqub, hazrat Musoning shariatlari mansuh bo'ldi. Xalqni shariati jadida ila imonga da'vat qildilar. O'luklarni tirguzmak, tug'ma ko'rlarning ko'zini ochmak, suv ustinda yurmak kabi mo'jizalar ko'rsatdilar. Faqat o'n

¹ Sharr — yomonlik

iki kishi imon keturdilar. Bularni «havoriyun» deyilur. Hazrat Iso yahudiylardan qoʻrqub, havoriyunlar ila yoshirun majlislar qilur edilar. Yahudiylar doim oʻldirmak uchun izlab yurur edilar, bir kechasi Iso alayhissalom havoriyunlarni yigʻub, «Sizdan biringiz tongdan avval mani inkor etub, oz aqchaga yahudiylarga sotur» — dedilar. Darhaqiqat, arolarindan «Yudo Sham'un» ismli kishi yahudiylardan biroz aqcha olub, joylarini koʻrsatdi. Ul vaqt Alloh taolo Iso alayhissalomni oliy makonga koʻtardi. Joylarin koʻrsatkon Yudoni hazrat Iso suratlariga kirguzdi. Yahudiylar ani tutub, dorga osdilar. Hazrat Isoning vasiyatlarini uzra havoriyun(lar) har tarafga yoyilub, oʻzlarin yozgʻon «Injil» kitoblarin tarqatmakka va nasoro dinini nashr etmakka boshladilar.

Iso alayhissalomdan soʻng dini islomni zuhurigacha olti yuz yil miqdori oʻtub, bu orada paygʻambar kelmay, vahiyi ilohiy kesilub, dunyo koʻzi bir paygʻambarning zuhuriga tikilub, zamon quchogʻi bir rahnamoning vujudina ochilub qoldi.

Barcha paygʻambarlarning avvali va barcha insonlarning otalari Odam alayhissalom oʻlub, oxirlari va hammadan afzallari xotam ul-anbiyo Muhammad Mustafo sallallohu alayhi vasallamdurlar. Bu iki paygʻambar oralarinda niho-yatda koʻp paygʻambarlar kelub ketgonlar. Hisoblari faqat Alloh taologa maʼlumdir. Hammalari Allohning sevikli bandasidirlar. Eng afzali va shariatcha mukammali bizning paygʻambarimiz Muhammad Mustafo sallallohu alayhi vasallam afandimiz Hazratlaridur.

ZUHURI DINI MUBIN ISLOM

Oxir zamonda Jazirayi Arabdan dini islom zuhura kelmasi avlodi Ismoil alayhissalomdan xotam ul-anbiyo hazratlarining vujuda kelmasi kutubi samoviyada yozilmish edi. Va anbiyoi solifadan baʼzilar vafot va taʼriflarini bayon buyurmish¹ edilar. Jazirayi Arab esa Osiyo qitʼasining gʻarbi-janubinda katta yarim oʻlka² dirki, ul yerda avvaldan

¹ Qilgan

² Orol

beri arablar yashamoqdadir. Arablar esa, hazrat Nuhning Som ismli o'g'lining naslidan o'lub, «Arabi boida», «Arabi oriba», «Arabi mo'sta'riba» ismi-la uch firqaga bo'lub, Boida arablari hazrat Hud va Lut zamonlaridagi Od va Samud qavmlaridirki, onlardan ma'lumoti tarixiya yo'q kabitir. Oriba arablari esa bani Qahat qabilasi bo'lub, eski zamonlarda Yamanda bani Hamir ismli bir zo'r hukumat barpo qilub, Sabo shahri poytaxtlari o'lub, iki ming yildan ortuq hukumat surmishlar. Musta'riba arablari esa, Hijoz qit'asinda hazrat Ismoilning Jurhum qabilasindan olgan xotunlarindan tarqalgan kishilardir. Bu arablar hozirdagi kabi savdogar va qo'ychilik ila kasb-u maishat qilur edilar. Lekin avvalda Ibrohim alayhissalomni shariatlari uzra amal qilsalar ham so'ngra e'tiqodlari buzulub, bulutlarg'a ibodat qilub, har qabilaning o'ziga maxsus sanamlari o'lub, Tavrot va Injillarg'a amal qilg'uchilar nihoyatda oz edilar. Quraysh qabilasi arabi musta'ribadan o'lub, Ka'bai muazzamaning xizmati qo'llarindan o'ldig'indan barcha firqalarning ashrafi edilar. Ka'bai muazzamani bino qilg'ondin beri Muqaddas qiblagoh o'lub, kufr va zalolat zamoninda aziz tutsalar ham, ichlariga va atroflariga butlar qo'ymishlar edi. Butlar vositasi-la — har yil haj vaqtinda ziyorat uchun har yerdan odamlar kelushub, qurbonlar kesishub, Zulqa'da oyinda Makkaga yaqin «Akkoz» ismli yerda bir maydon qurilub, ulug' bozor bo'lur, har tarafdan kelgan xatiblar fasih va balig' xutbalar so'zlab va shoirlar orasinda she'r yozishlar bo'lur edi. Ustun bo'lg'on shoirlar ofarinlar olub, she'ri Ka'ba devorina osilur edi. Ul vaqtlarda Ka'ba devoriga osilmish yetti qasida bor ediki, onlarga «muallaqoti sab'a» deyilurdi.

VOQEAI AS'HOB FIL

Yaman diyorinda hukumat surgon bani Hamir davlati bir vaqt habashlar tarafindan mahv etilub, Yaman qit'asi habashlar qo'lina kirdi. Habash podshohi Abraha San'a degan yerga bir butxona soldurub, bundan murodi arablarning Ka'batulloh ziyoratindan qaytarub, ushbu butxonaga kelturmak edi. Arablar bu yil Ka'ba ziyoratiga boruvlarinda

yo'lda yangi soling'on butxonani ko'rdilar. Kirub ibodat qilmak bir tarafda tursun, haqorat birla boqub, hatto oralaridan biri ul butxonaga kirub, najaslab ketdi. Bu ishga Abrahaning nihoyatda jahli chiqub, Ka'baning vayron qilmak uchun askar birla Makkag'a qarab yurdi. Janob Haq Ka'bai muazzamani saqlab Abraha askarlariga Abobil ismli qushlarni yubordi. Ul qushlar og'izlarida va oyoqlarida mayda toshlar kelturub, Abraha askarining ustlariga yomg'ir kabi yog'dirub barchasini halok qildilar, Abraha askarinda bir fil bo'lub, ul fil ila qaysi muhorabaga borsalar, ustun bo'lmoqni e'tiqodinda o'lub, necha martaba tajriba ham qilg'on edilar. Makkaga yaqin kelganda fil ilgari yurmasdan, yerga cho'kdi. Makka tarafga yurutmak uchun harakat qilsalar, yurmasdan, boshin boshqa tarafga bursalar, darhol sakrab yurub ketar edi. Shul voqeaga «Voqelai as'hobi fil», shul yilni fil yili deyilur. Shul vaqtlarda Quraysh qabilasining raisi Faxri koinot afandimiz hazratlarining bobolari Abdul Muttalib edilar. Bu voqea sanai milodiyning besh yuz oltmish to'qqizinchi yilinda edi.

NASABI VA MAVLUDI FAXRI OLAM SALLALLOHU ALAYHI VASALLAM

Faxri koinot Payg'ambarimiz hazratlarining ismi shariflari Muhammad o'lub, otalari Abdulloh ibn Abdul Muttalib bin Hoshim bin Abdul Mannof bin Quso bin Kilob bin Mur'a bin Ka'ab bin Lu'i bin G'olib bin Faxr bin Malik bin Nazor bin Kinona bin Huzayma bin Mudrik bin Ilyos bin Muzar bin Nazzar bin Ma'd bin Adnondir. Bundan yuqoru bobolarining ismlari ochiq ma'lum bo'lmasa ham, Ibrohim payg'ambarning o'g'illari Ismoil alayhissalomga tutoshularinda ulamolar orasinda xilof yo'qdir. Onolari bani Zuhra qabilasining ulug'laridan Vahob bin Abdul Mannof bin Zuhra bin Kilob bin Murra qizi Omina edilar. Iki tarafdan ham Faxri olam afandimiz arab qavmi orasinda a'lo nasab o'lmak ila mashhur Quraysh qabilasindan Hoshim urug'indan ota va onolari musulmonlar o'lub, o'z zamonalarining shar'iy nikohlari ila qo'shulub safoh va safoat kabi buzuq ishlardan pok va bariy edilar. Nikohlanmish vaqt-

larinda otolari Abdulloh hazratlari 18 yoshda, onolari Omina janoblari 14 yoshda edilar. Otolari safarda yurgonlarinda xastalanub, Madina shahrinda taxminan 25 yoshlarinda vafot bo'lub, qabri shariflari Madinadir. Shul vaqt Faxri olam afandimiz iki yoki sakkiz oylik homila edilar. Sururi olam afandimiz Fil yilinda¹ nayson ichinda Rabi'ul-avval oyining o'n ikisinda dushanba kun tong vaqtinda olam boshqa olam bo'ldi. Dunyo yuzi nur ila to'ldi. Xotam ul-anbiyo hazratlari Makka shahrinda tug'ulub, Muhammad deb ismlandilar (sallallohu alayhi taolo alayhi vasallam). Shul vaqt bir necha horiqulodda ishlar zohir bo'lub, Ka'badagi butlar yiqilub yerga tushdi. Kisroning ayvoni tebranub, o'n to'rt manzari yiqildi. Fors viloyatinda otashparastlarning ming yildan beri yonmoqda o'lan o'tlari o'chdi. Sova ko'li yerga botub, Samovada suvlar toshdi. Bu alomatlar esa, Faxri olam afandimiz vujudlaridan dini mubini islomning zuhuridan yer yuzindagi gumroh xalqlarni ogohlantirmak uchun Xalloqi olam tarafidan verilmish bir xabar edi.

TARBIYATI RASULI AKRAM SALLALLOHU ALAYHI VASALLAM

Makka xalqi avvaldan beri yangi tuqqan bolani havosi yaxshi yerlarda bir sut onaga berub, tarbiya qilurlar edi. Shul sababli Faxri olam afandimiz tug'ulgon zamon badaviy arablardan — bani Said qabilasidan Horis bin Abdul A'zo xotuni Halima² Abi Duayb qizi olub ketub, badaviylar ichinda sut emizub, to'rt yil tarbiya qilub, so'ngra onalari Omina janoblarina tobshirmishdir. Hammadan avval Abu Lahab cho'risi Saviba ham biroz vaqt emizmishdir. Otolari yo'q sababli bobolari Abdul Muttalib tarbiyasinda qolub, Abdul Muttalib arablar orasinda mo'tabar va hurmatli zot o'ldig'indan nihoyatda kengchilikda o'sdilar. Omina janoblari Umni Ayman ila payg'ambarimizni birga olub Madinaga borub, qarindoshlarini ko'rub, hazrat Abdullohni qabri shariflarin ziyorat qilub qaytishlarinda Madinaga yaqin Abvo'

¹ «Fil yili» hijratdan o'ttiz iki sana muqaddam milodiyanning 571-da farangiy hisob ila 20-rumiy, rusiy hisob ila 17-aprelga to'g'ri keladir (*Avloniy izohi*).

² Halima so'ngra musulmon bo'lmishdir (*Avloniy izohi*).

ismli qariyada xastalanub, vafot bo'ldilar. Ushbu kundan e'tiboran payg'ambarimiz otodan ham, onodan ham yetim qoldilar. Yoshlari olti yo yettida o'lub, Makkaga Ummi Ayman quchog'ida keldilar. (Oh, koshki ul vaqt Ummi Ayman ayog'ining tufrog'i bo'lsam edi.) Hazrat Abdulloh Ominadan boshqa xotun olgan emas va Omina ham ikkinchi erga borgon emas. Payg'ambarimizdan boshqa bolalari ham bo'lgon emasdir. Sakkiz yoshlarida Abdul Muttalib bobolari vafot bo'lub va bu suyuklu bobolaridan ayrilg'onlarina murda yonida yig'lag'onlari rivoyat qilinur. Bundan so'ng Abu Tolib amakilarining tarbiyasida o'sub, Abu Tolib ham nihoyatda shafqatli va marhamatli bir zot o'ldig'indan payg'ambarimizni o'z bolalaridan ham ortuq suyar edi.

NASHOTI FAXRI OLAM SALLALLOHU ALAYHI VASALLAM

Faxri koinot afandimiz to'quz ila o'n yoshlarin orasinda amakilari Abu Tolib ila savdogarlik uchun Shom tarafiga bordilar. Basra nomli shaharga kirganlarinda bir savma'ada ibodat qilg'uchi «Buhayro» laqabli «Jirjis» ismli nosoro rohibi kutubi samoviyada yozilmish alomatlar yuzasidan Muhammad alayhissalom afandimizin payg'ambar bo'lishlaridan bashorat berib, Abu Tolib amakilariga dediki: «Bu zotni Shomga olib bormang, Shomdagi yahudiylarning olimlari kitoblarda yozilmish alomatlardan bu zoti bobarakotdagi payg'ambarlik nishonasini bilub, ehtimolki, bani Isroil payg'ambarlariga qilgan jafolarni bu zoti sharifga ham qilsa», — dedi. Abu Tolib rohibdan, bu so'zni eshitub, mollarin Basrada sotub, Makkaga qaytdilar. Yigirma yoshga yetkonlarida Quraysh qabilasida Xadicha ismli xotun ila sherik bo'lub, nihoyatda ko'p mol va Maysara ismli bir qul ila tijorat uchun yana Shom tarafina yurdilar. Bu safar ham Basra shahriga kirdilar. Bu vaqt Buhayro vafot bo'lub, savma'anishinlikg'a Nasturo o'turmish edi. Nasturo kelib Maysara ila ko'rushub, aytdiki, «Ey Maysara! Hazrat Iso xabar bergon oxir zamon payg'ambari bul zotdirlar: Shomga kirmangiz, xoin yahudiylar jafo qilurlar», — dedi. Shul sababli bul safar ham mollarin Basrada sotub, Makkaga

qaytdilar. Bu safarlaridan bir-iki oy so'ng Faxri olam afandimiz Xadicha raziallohu anhani nikohlab oldilar. Shul vaqt payg'ambarimiz 25 yoshda, Xadicha janoblari 40 yoshda edilar. Hazrat Xadicha nihoyatda boy, aqlli va e'tiborli o'ldig'indan Rasuli akram afandimiz tezdan zo'r davlatga sohib bo'ldilar. Shul vaqtlarda arab xalqi Ka'bani yangidan bino qilmak bo'ldilar. Charoki, Ka'ba odam bo'yi devor, usti ochiq o'lub, ko'p yerlari buzulmish edi. Shul sababli devorlarin baland (qilib), ustini ham yofub, yangidan bino qildilar. Lekin Hajar ul-asvadni o'rnig'a qo'ymoq uchun arab qabilalari orasinda nizo chiqub, har qabila o'zlarini munosib ko'rub: «Hajarul-asvadni biz qo'yamiz», – dedilar. Oxirida masjid eshigindan kim ilgari kirib kelsa, shul zotni ushbu da'volariga hokim qilurg'a qaror berdilar. Shul vaqt eshikdan Faxri koinot afandimiz kirib keldilar. Hammalari shod va masrur o'lub, Muhammad al-Amin¹ keldilar, deb oralarda bo'lg'on muohadani bayon qilib, tadbirin rijo qildilar. Payg'ambarimiz Hajarul-asvadni bir chodir ustiga qo'ydurub, chodirni atrofın har bir qabilaga ushlatub ko'tartirub, o'zlari yadi muboraklari ila o'rnig'a qo'yub, zo'r bir da'voni ohistalik ila tamom qildilar.

RISOLATI RASULI AKRAM SALLALLOHU ALAYHI VASALLAM

Faxri olam afandimiz hazratlarina 40 yoshlarinda hazrat Jabroyil vositasi-la vahiy kelurga boshlab, ohista-ohista xalqni imonga da'vat qilurg'a boshladilar. Janob Haq tarafidan avval martaba «iqra, bismi rabbikal-lazi xalaq» oyati nozil bo'lub, Janob Haq hammadan avval o'quv ila amr etmishdir. Bizlarni asosi dinimiza, axloqi hamidimiza, takmili insoniyatimiza hoviy Qur'oni karim yigirma uch yil zarfinda bo'lak-bo'lak vahiy tariqi-la kelub, tamom bo'ldi. Eng avval xotunlardan Xadicha, erlardan Abu Bakr Siddiq, bolalardan hazrati Ali, ozod qullardan Zayd ibn Horis,

¹ Faxri olam afandimiz go'zal xulqli, fuqaro va miskinlarga shafqatli, so'zlari qisqa, ko'b ma'noli, adab bobida tanho, haq ishda sabotli, Makka xalqi orasinda odil va ishonchli o'ldiqlarindan «Muhammad al-Amin» der edilar (*Avloniy izohi*).

ozod cho‘rilardan Ummi Ayman musulmon o‘lmishdi. Bulardan so‘ngra Usmon ibn Affon, Zubayr bin al-Avom, Abdurrahmon bin Avuf, Sa‘d bin Abi Vaqqos, Talha bin Ubaydulloh, Abdulloh bin Ma’sud va boshqa bir necha zavoti kirom dini islom ila musharraf bo‘ldilar. Nubuvvatning to‘rtinchi yilinda oshkora dini islomga da’vat boshlanub, «fasda’ bimo tu’maru va a’rid anil mushrikin» oyati¹ nozil bo‘ldi. Mushriklar esa, Faxri olam afandimiza va sahobalarina izo va jafo, tahqir va masxara qilurg‘a boshladilar. Mushriklarni jafolarina sabr qilolmay Faxri olam afandimiz ruxsatlari ila musulmonlardan 12 er va 4 xotundan iborat sahobalar piyoda hollarinda habash yurtina hijrat qilub, bahri Ahmardan² o‘tub, habash podshohi Najoshiy huzurina vorub sig‘indilar³. Makkada esa mushriklar bir tarafdin izo va jafolarini orttirmaqda, ikinci tarafdin, dini islom ila musharraf bo‘luvchilar ko‘paymaqda edi. Quraysh ulug‘larindan hazrat Umar ham imon keturdilar. Makkada hijrat qiluvchilardan boshqa musulmonlarni adadlari qirg‘a yetdi. Bu vaqtdan e’tiboran diniy ibodatlarni oshkora o‘qumoqqa boshladilar. Habashga hijrat qiluvchilar uch oy miqdori turub, Makkada kengchilik xabarin eshitub, jonlaridan suyukli vatani asliylarina qaytub keldilar. Mushriklar esa, hamon kundan kun izo va jafolarin orttirmaqda edilar. Bir kun Abu Jahl bosh bo‘lub, bir necha mushriklar ila Abu Tolibga borub dedilarki: «Muhammadni himoya qilma, bizni ota-bobomizdan qolg‘on odatlarimizni buzdi, biz oni bilgonimizni qilurmiz», — dedilar. Bu so‘zga Abu Tolib quloq solmaganlari uchun mushriklar o‘zaro ahd qilishub, «musulmonlar ila so‘zlashmasga, bozorlarda olish-berish qilmasga qaror berub, bir ahdnoma yozub, mushriklardan bir nechasi muhrlarin bosub, «Ka’ba» devoriga osdilar. Avlodi bani Hoshim musulmon va kofirlari ham uch yil miqdori «Sha’b Abu Tolib» ismli yerda mahbuslar kabi turdilar. Ushbu vaqt Makkada kun kechurmak ehtimoli qolmadi.

¹ Qur’oni karimning 15-nchi «Al-hijr» surasining 94-oyati.

² Qizil dengiz.

³ Habashga hijratlarin sababli onlar nasoro o‘ldiqlarindan Makka mushriklari ila aloqalari yo‘q, e’tiqodlari boshqa-boshqa o‘ldig‘idir. (*Avloniy izohi*).

HIJRATI FAXRI OLAM SALLALLOHU ALAYHI VASALLAM

Dini islomni har tarafga tezlik ila taraluvina Makka kofirlarini toqatlari qolmay, jam bo'lub, bir kecha Faxri olam afandimizni jonlarina qasd qilub keldilar. Faxri olam afandimiz «Va ja'alno min bayni aydihim saddan va min xalfihim saddan faag'shaynohum fahum lo yo'bsiruna»¹ oyatini o'qub hujrai muboraklaridan chiqub ketdilar. Hazrati Abu Bakr Siddiq ila borub, Savr tog'indagi g'orda uch kun turdilar. Hazrati Abu Bakrning o'g'ullari Abdulloh har kecha taom ila Makka ahvolindan xabar berub turdilar. So'ngra g'ordan chiqub, hazrati Abu Bakr Siddiq Omir ibn Fuhayro ismli qullarin yo'lboshchi qilub, Madinaga safar qildilar. Faxri olam afandimiz risolat kelgondin so'ng Makkada 13 yil umr kechurub, hijrat qilg'on vaqtlarinda 53 yoshda edilar. Sanai milodiyning 622 nchi yili Rabi'ul-avval oyini 8-kuni, dushanba kuni² Madinaga yaqin «Qubo» ismli yerga salomatlik ila yetub, shul yerda bir necha kun turib, 12-Rabi'ul-avvalda jum'a kuni Madinaga tashrif buyurdilar. Nihoyatda fasih va balig' xutba ila jum'a namozini ado qildilar. Faxri olam afandimizning hijratlari³ ulug' voqealardan o'lub, shul kundan e'tiboran musulmonlar mushriklar zulmindan xalos o'lub, ibodatlarini oshkora qilurga boshladilar. Dini mubini islom shuhrat topub, har tarafdin guruh-guruh arab qabilalari kelub, dini islom ila musharraf bo'lub, «Inna ad-dina 'inda Allohi al-islomu» nidolari arshi a'lolarga chiqdi. Shul sababli ahli islom shul yilni «tabarrukan» tarix boshi e'tibor qilmishlar. Darhaqiqat, ul kun musulmonlar uchun ulug' bo'lub, har yil shul kuni maktab va madrasalarda ta'til qilub, kosiblar kasbsalarini tashlab bayram qilmak lozimdir.

Faxri olam afandimizning Makkadan chiqub, Madinaga yaqin kelub yetkonlari Madina ahlig'a ma'lum bo'lub, alardagi shodlik ta'rifdan tashqari edi. Qarshu olmak uchun har kun erta birlari shahardan chiqub jonlarindan aziz

¹ Qur'oni karimning 36-nchi «Yosin» surasining 9-oyati.

² Farangiy hisob ila 20-sentabr, rumiy va rusiy hisob ila 17-sentabrga to'g'ri keladi (*Avloniy izohi*).

³ Makkadan hijrat qilgan sahobaga «muojirin», islom dinini rivoji uchun yordam bergan Madina ahllarin «ansor» deyilur (*Avloniy izohi*).

mehmonlarini tush vaqtigacha kutub, qaytub ketmoqda edilar. Bir kun yo'lcilardan biri «Siz kutmakda o'lan mehmoningiz kelmakdalar», — dedi. Bu xabarni eshitub, boshyalang, oyoqyalang, er va xotun, yosh va qari birdan yugurushub, butun ahli Madina peshvoz chiqub, Harra ismli yerda qarshu oldilar. Rasuli Akram afandimizning atroflar-in piyoda va suvora ihota qilub, tevalarin tizginini bir-birilari ila talashub, kamoli xursandliklaridan she'r va takbirlar aytishub, saltanat va tantana ila Madinaga olub kirdilar. Ajabo! O'z vatandoshlari va qarindoshlari 40 yildan beri yashamoqda o'lan vatanlarinda sig'dirmasdan hijratga majbur qilg'onlarinda, chet kishilar xoki poylarini ko'zlarig'a to'tiyo va qadamlari ustinda jonlarin fido qilurlar! Faxri olam afandimiz Madinaga kirub, tevalarin o'z holiga qo'ydilar. Tevalari Ayyub Ansoriy xonalari yonina cho'kdi. Shul yerni vatan qilub, masjidi haramni bino qildilar. Bir necha kun o'tgondan so'ng kishi yuborub, qarindosh va oilalarin Makkadan oldurub keldilar. Musulmonlarning adadlari kundan kun ortub, namozlarin azon va jamoat ila o'qiy boshladilar. Ahli Madina, Yasrib ismli shaharlarina tabarrukan «Madinatur-Rasul» deb ism qo'ydilar. Hijratning ikkinchi yili qibla olishinub, Makka shahrindagi Ka'ba ismli muborak uy tarafiga qarab namoz o'qurga farmon keldi. Bundan avval namozlarin Baytul-muqaddasga qarab o'qur edilar. Shul vaqtlarda ramazon oyinda ro'za tutmak va zakot bermak farz bo'lub, sadaqai fitra va iyd namozlari vojib bo'lub, mushrik va munofiq dushmanlar ila muhoraba qilurg'a amr keldi.

BADR G'AZVASI¹

Ahli islom ila Quraysh qabilasi orasinda bo'lgan muhorabalarining mashhurrog'i «Badr» muhorabasidir. Abu Sufyon bosh bo'lub, Shomdan Makka tarafiga qarab bir necha karvon safar qildig'i Rasuli akram afandimiza ma'lum o'lub, onlarni zabt qilmak uchun Madinadan 313 sahoba ila barobar Badr ismli yerga qarab yurdilar. Musulmonlarni(ng) bul harakatin-dan Abu Sufyon xabar topub, tezlik ila Makka mushriklariga xabar yuborub, yordam so'radi. Karvonlarni xalos qilmak

¹ Rasuli akram afandimiz birga bo'lgan muhorabalarni «g'azva», sahobalardan birlari bosh bo'lgan muhorabalarga «sarya» deyilur (*Avloniy izohi*).

uchun Makka mushriklari tezda 950 qadar askar jam qilub yubordi. Lashkari islom ila mushriklar askari Badr ismli yerda to'qnashub, nihoyatda shiddatli muhoraba bo'ldi. Bu muhorabada hazrati Hamza ila hazrati Ali favqulodda g'ayrat ko'rsatdilar. Ahli islom oz bo'lsa ham janob Haqning inoyati, sahobalarning shijoati soyasinda mushriklarning raislari vafot bo'lub, askarlari mag'lub bo'lub, musulmonlar zafar topdilar. Bu hijratni(ng) ikkinchi yili 17-ramazonda voqe bo'lmishdir.

UHUD G'AZVASI

Hijratning 3-yili Uhud muhorabasi paydo bo'lub, bu muhorabada ham mushriklar ko'p bo'lub, musulmonlar oz edilar. Hujum vaqtinda ba'zi musulmonlar muhosara uchun ta'in qiling'on yerlarin tashlab ketgonlari sababli musulmonlar biroz mag'lub bo'ldilar. 80 dan ziyoda sahoba shahid bo'lub, ichlarinda hazrati Hamza ham bor edilar. Mushriklar Rasuli akram afandimiz(ning) muborak tishlarin sindirub, ahli islom ulug'larin hammasin shahid qilduk, gumoni-la qaytub ketdilar.

XANDAQ G'AZVASI

Bu muhoraba hijratning 5-yilinda voqe bo'lub, Quraysh mushriklari sahroyi arablardan o'n ming qadar askar yig'ub, Madinani xarob va jamiyati islomiyani parishon etmak niyati fosidasi-la Madinai munavvarani o'rab oldilar. Rasuli akram afandimiz Salmon Forsiyni maslahatlari uzra shaharning atroflariga xandaq (o'ra) kovlatdilar. Shul sababli bu muhorabaga «Xandaq muhorabasi» deyildi. Bu sana Madinada ochliq bo'lub, sahobai kirom qamal (muhosara) vaqtinda nihoyatda og'ir mashaqqatlar ko'rdilar. Tezdan ochliq dushman tarafinda ham paydo bo'lub, mushriklarning ham jonlari siqilub, hujum qilay desalar, xandaqlardan o'tishni imkoni yo'g'lig'indan, ketlarina qaytay desalar, nomus zo'rlig'indan hayronlikda edilar. Bir kecha nihoyatda qattig' shamol paydo bo'lub, chodirlarini buzub, ustlarina tufroq-qumlarni sochuvi sababli (mushriklar) jumlası qochub, muhorabada ahli islom salomat qoldilar. Bu muhorabada mushriklarning eng pahlavoni Umar bin Abdunni hazrat Ali o'ldurdilar.

HUDAYBIYA MUOHADA' SI

Hijratning oltinchi yilinda Rasuli akram sallallohu alayhi vasallam afandimiz bir ming besh yuz qadar sahobalar birla Zulqa'da oyinda Madinadan chiqub, haj qilmaq niyatinda sahobalarga qilichdan boshqa siloh² oldirmasdan Makkaga qarab yurdilar. Mushriklar musulmonlarni Makkaga qarab kelishlaridan xabardor bo'lub, «Hudaybiya» ismli yerda yo'llarin to'sub, mashvarat qilub, musulmonlarni Makkaga kirishlariga qarshi turdilar. Shul vaqt oralarinda muohada bo'lub, ushbu ahdnoma yozildi: «Ahli islom Makkaga kelur sanada kirsunlar, o'n sana ichinda oralarinda muhoraba bo'lmasun, haj vaqtinda musulmonlar «Ka'ba» ziyorati uchun kelgonlarinda mushriklar Makkani uch kun bo'shotub bersunlar. Islom tarafidan Qurayshga o'tkon kishi qabul, ammo Qurayshdan musulmonlar tarafina o'tgon kishi rad qilinsun», — kabi shartlar yozildi. Bu ahdnomadagi shartlar, musulmonlarga og'ir kelsa ham payg'ambarimizning roylari ila qabul qilinub, oxirida husni natijasi zohir bo'ldi.

HAYBAR G'AZVASI

Madinani(ng) shimol tarafinda Haybar ismli shahar o'lub, musulmonlikdan qochgan yahudiylar borub, hammalari shul yerda jam bo'lgon edilar. Haybar esa Shom ila Madina orasinda o'ldig'indan musulmon yo'lichilarina yahudiylar tarafidan bir necha jafolar ko'rub, yo'l xatarlik edi. Shul sababli Faxri olam afandimiz Hudaybiyadan qaytishlarinda bir ming besh yuz qadar kishi birla Haybar qal'asini borub, fath qilub, xalqini musulmon qilub, nusrat³ ila Madinaga qaytdilar. Bu muhorabada musulmonlardan 15 kishi shahid bo'lub, yahudiylardan 93 kishi jahannamga ketdi. Faxri olam afandimiz hijratning yettinchi yilinda Muharram oyinda Jaziratul-arab atrofindagi podshoh va hokimlarga noma yozub, «Muhammadur-rasululloh» yozilgan muhrlarin bosub, elchilar vositasi-la Eron shohi Xisravga, Qaysari Rumga, Misr hukmdori Muqavqisga, Habash hukmdori Najoshiy va boshqa bir necha

¹ Kelishuv

² Yarog'

³ Zafar, g'alaba

hukmdorlarga yubordilar. Bu podshohlarning aksarlari dini islomni qabul qilub, tuhfarlar yubordilar. Eron shohi Xisrav nomani yirtub tashladi. Shul sababli tezdan davlati inqiroz bo'lub, o'zindan nom-nishon qolmay, Eron mamlakati dorulislom bo'ldi.

UMRAI FAXRI OLAM SALLALLOHU ALAYHI VASALLAM

Hijratning yettinchi yili Zulqa'da oyinda Hudaybiya ahdnomasiga muvofiq Rasuli akram afandimiz umra qilmaq uchun iki ming qadar sahobalar ila Makkaga borub umra qildilar. Jafokor Quraysh mushriklari huzurinda kamoli saltanat va tantana ila shavkatli suratda Ka'bai muazzamani tavof qilub, umrani tamom qilib, Madinaga qaytdilar. Hijratning sakkizinchi yili mu'ta safari bo'ldi. Mushriklar Hudaybiya muohadasin buzganlari uchun ramazon oyinda o'n ming qadar sahobai kirom ila Makka shahriga qarab yurdilar. «Bavvo'» ismli yerga yetganlarinda Quraysh ulug'larindan Xolid ibn Valid, Amr ibn al-Os, Usmon ibn Abu Talhalar kelub imon keturdilar. Bir kech Makkaga yaqin «Murrus-zahron» ismli yerga yetkonlarinda Makka mushriklari lashkari islomdan xabar oldirmak uchun Abu Sufyon ila bir necha kishini yuborgan edilar. Lashkari islomning posbonlari bularni tutub, Faxri olam afandimiz huzuri anvarlariga kelturdilar. Abu Sufyon bin Harb darhol musulmon bo'ldi. Rasuli akram afandimiz ahli islom ila birgalikda hech bir mone'siz saf-saf bo'lub, kamoli shavq va shitob ila 12-ramazonda jum'a kuni erta birlan «Inna fatahno» surasini o'qug'on hollarinda Makkai mukarramani fath qildilar. Ka'bai muazzamani sanamlardan, butlardan poklab, jahran takbir aytub, Baytullohga tashrif buyurdilar. Bu sadoyi shuhratfizo, borgohi kibriyoda mo'minlarni shod va masrurlik ila mushriklarni g'am va anduh ila og'latmoqda va qalblarin daraxt yafrog'lari kabi titratmakda edi. Zamoni johiliyatda jafokor mushriklar musulmonlarni majuslardan ziyoda bir yerda mahsur tutganlari jonlarindan suyukli vatanlarindan har tarafga surgonlari yodlariga tushub, qilg'on zulmlarin barobarina qanday hukmlar bo'lur ekan, deb termulub turmakda edilar. Mana shul vaqt Rasuli akram

afandimiz afvi umumiy e'lon qilub, butun mushriklarni shod (etub), g'am balosidan ozod qildilar. Bu qadar oliy-janobona, bu qadar lutf va marhamatparvarona adolatlarin ko'rub, aksar mushriklar dini islom ila musharraf bo'ldilar. Shul kun hazrat Bilol Ka'ba ustina chiqub, qichqirub azon¹ aytub, Payg'ambarimiz Ka'bai muazzamada jamoat ila namoz o'qudilar. Faxri olam afandimiz fasih va balig' xutbalar so'zlab, shariat hukmlarin bayon qilub, nihoyatda muassir² nasihatlar qildilar. Bu zamondan e'tiboran Makka mushriklar in quvvatlari qolmay, musulmonlar ila birgalikda ulfat va muhabbat ila yashamag'a boshladilar.

FUTUHOTI FAXRI OLAM SALLALLOHU ALAYHI VASALLAM

Makka fathindan so'ng Hunayn, Toif ismli shaharlarni muhoraba ila fath qilub, mushriklarni parishon qilub, shaharlar in dorulharblikdan dorulisloma aylandirdilar. Shul yil xutba so'zlamak uchun Madina masjidinda minbar bino qildilar. Hijratning to'quzinchi yili Faxri olam afandimiz Rum tarafina safar qilub, hech bir muhorabasiz hozirda Hijoz temir yo'lin manzili o'lan Tabk ismli yerga tushub, har tarafga elchi yuborub, Tabk xalqlari ila sulh qilishub, bir masjid bino qilub, Madinaga qaytdilar. Madinadan Abu Bakr Siddiq hazratlar in amir qilub, bir necha sahoba ila haj qilmak uchun Makkaga yubordilar. Olami islomda eng avval ado qiling'on farz haj ushbudir. Mavsumi hajda hazrati Ali Baroat suras in o'qub, islom hukmlarin yig'ilg'on xaloyiqlarga bayon va e'lon qildilar.

HAJI VIDO'I FAXRI OLAM SALLALLOHU ALAYHI VASALLAM

Hijratning o'ninchi yili Jazirai Arabni har tarafindan Madinaga guruh-guruh xalqlar kelib, dini mubin islom ila musharraf bo'lurga boshladilar. Shul yil Faxri koinot afandimiz hazratlari haj qilmaklar in e'lon qildilar. Shul

¹ Makkai mukarramada eng avval qichqirub aytulgon azon ushu bo'lsa kerak (*Avloniy izohi*).

² Ta'sirli

sababli har tarafdin xaloyiqlar kelub, Madinaga yig'ilub, hammalari payg'ambarimiz ila birga haj qilmaq va ibodat yo'llarin o'rganmaq orzusinda edilar. Ishta, Faxri olam afandimiz 25-Zulqa'da oyida dushanba kuni qiyomdan so'ng 90 000 qadar sahobai kirom birla Makkai mukarramaga qarab yurdilar, yo'l-yo'ldan yana hisobsiz arab qabilalari qo'shulub, to'rtinchi Zulhijjada Makkai mukarramaga tashrif buyurib, birin-birin haj amallarin hammasin ado qildilar.

To'quzinchi Zulhijjada Arafot tog'iga chiqub, bir xutba so'zlab, shu xutbalarinda butun dini mubin islom asosin bayon qilub, xotunlarga shafqat va marhamatda bo'lmak to'g'rusinda nasihat qilub: «Ey xaloyiq! Man sizlarga Qur'oni karim ila sunnatimni qoldirdim», — deb vasiyatlar qildilar. Shul kuni «Al-yovma akmalu lakum diynakum va atmamtu alaykum ne'mati va raziytu lakumul isloma diynan»¹ oyati karimasi nozil bo'ldi. Faxri olam afandimiz hijratdan so'ng eng oxirgi qilgan hajlari ushbu o'ldig'indan bu hajlarini «hajjatul vido'» deyilur. Makkada o'n kun miqdori turg'onlarindan so'ng Faxri koinot afandimiz yuz ming mashaqqatlar ila ummato, ummato deb, dini islom ila musharraf qilg'on ummatlari ila, ummatlari jonlarindan suyukli, otanalarindan ortug'roq shafqat va muruvvatli payg'ambarimiz ila vido'lashub, sahobalar o'z vatanlariga, afandimiz Madinaga qaytub ketdilar.

VAFOTI FAXRI OLAM SALLALLOHU ALAYHI VASALLAM

Hijratning 11-yili Faxri olam afandimiz hazratlarina xastalik paydo bo'lub, hollari kundan kun og'irlashmaqda edi. Bu holdan sahobalar xabardor bo'lub, hammalari masjidi sharifga yig'ildilar. Rasuli akram afandimiz sahobalariga suyalub, masjidga chiqdilar. Minbar uzra o'turub, muassir nasihatlar qilub, imom bo'lub, peshin namozin ado qildilar. Ba'd az namoz yana minbar uzra chiqub, va'z va nasihat qilub, Abu Bakr Siddiq hazratlarin imomat uchun tayin qildilar. So'zlarindagi ishorat va holi muboraklarindan tezdan dorulfanodan dorulbaqog'arihlat qilishlari ma'lum edi. Oradan bir necha kun o'tub,

¹ Qur'oni karimning 5-nchi «Al-Moida» surasining 3-oyatidan parcha (Avloniy izohi).

Rabbiul-avval oyini 12-kunida dushanba kun¹ Madina shahrinda 63 yoshlarinda ajal bodasini no'sh qilub, olam ko'zin visoli muboraklaridan mahjur qilub, ikkinchi kuni madfun bo'ldilar. Qabri shariflari Madinai munavvara shahrinda. Hozirda butun ahli islomning ziyoratgohi o'lan ravzai mutahharada masjidi sharif ichinda hujrai saodatdadir.

AXLOQI FAXRI OLAM SALLALLOHU ALAYHI VASALLAM

Rasuli akram afandimiz o'rta bo'yli, bug'doy rangli, go'zal va ochiq yuzli, shahlo ko'zli, sunbul mo'yli, siyrak soqolli nihoyatda muhabbatli, shafqat va muruvvatpeshali, tez fikr va ko'p andishali, halim va sabrli bir zot edilar. So'zlagan so'zlari nihoyatda ta'sirli, dunyo va oxirat uchun foydali so'zlar o'lub, qabohat, g'iybat, lof, zam, hajv kabi so'zlarni aslo so'zlamas edilar. Saxiy va oliyjanob bo'lub, hech bir so'lni rad qilmas, sadaqa molini olmas, hadya va tuhfalarni qaytarmas. Bir kishi so'z boshlasa tashlab ketmas, to'yib oshomas, bir kishi ila ko'rishsalar, avval qo'llarin tortmas, ko'p yotub uxlamas, taajju ishlarda tabassum qilub, aslo qahqaha ila kulmas edilar. G'ayrat va shijoat to'g'rusinda eng bahodirlardan bahodiri, balo va qazog'a nihoyatda sobir, har kim xonasina taklif qilsa, borur, o'turgan vaqtlarinda kishi tarafina oyoq uzatmayur, yonlarindagi kishilar tizindan tizlari uzmayur, as'hoblari ila ahvol so'rashur, tez-tez sho'ro va mashvarat qilishur, boy ila kambag'alni barobar ko'rur, xastalarni borub ko'rub, holin so'rur, o'lgon kishilarga xayri duo qilub, «Inno lillahi va inno ilayhi roji'un»² oyatini o'qur, uzmi qabul qilub kechurur, afu buyurur, to'g'ri kelgon kiyimni kiyur, aksar faqir va miskinlar ila suhbat qilur, ishlab turgon kishilar tepasinda qarab turmay, yordam berur, jamoat oldidan bosub o'tmakni yomon ko'rur. Halol taomlarni oshar va ichur. Qovoq va sutni yaxshi ko'rur. Muboh o'yinlarga ijozat berur, kofirlarni hidoyat ila duo qilur, xonadonlarin yaxshi tarbiya qilub, zarb, azob, dahshat kabi ishlarni aslo qilmayur edilar.

¹ Vafoti Faxri olam sanayi milodiyaning 632-yili farangiy hisob ila 7, rumiy va rusiy ila 5-iyunda edi (*Avloniy izohi*).

² Barchamiz Allohga mansubmiz va unga qaytajakmiz.

ZAVJOTI FAXRI OLAM SALLALLOHU ALAYHI VASALLAM

Zavjoti mutaharrotlari¹ 11 bo'lub, 1-Xadicha binti Huvayliddirki, dini islomni nusrat va taraqqiysina sabab bo'lg'onlari uchun ahli islom tarafidan al-Kubro deb laqablanmishlar. Rasuli akram afandimiz ila 25 yil miqdori umr surub, 65 yoshlarida vafot bo'ldilar. Qabri shariflari Makka shahrinda Hajun ismli yerdadir. 2-Savda binti Zam'adirki, avvalgi eri Shukran bin Umar Habash hijratinda vafot qiluv sababli Rasuli akram afandimizga nikohlanmishlar. 3-Oysha binti Abu Bakr Siddiqdirki, qizlik holinda Rasuli akram afandimizga nikohlanub, 9 yil birga umr surub, 18 yoshinda beva qoldilar. 66 yoshlarida hijratning 58-yilinda ramazon oyinda vafot bo'lmishlar. 4-Hafiza binti Umardirki, avvalgi eri vafotidan so'ng Rasuli akram afandimizga nikohlanib, 60 yoshlarida hijratning 45-yilinda vafot bo'lmishlar. 5- Ummi Salima binti Abu Umayyadurki, avvalgi eri Habash hijratinda vafot bo'lub, so'ngra Rasuli akram afandimizga nikohlanub, 84 yoshlarida hijratning 63-yilinda vafot bo'lmishlar. 6-Ummi Habiba binti Abu Sufyondirki, avvalgi eri nasroniy o'ldig'indan andin ayrilub, Rasuli akram afandimizga nikohlanib, hijratning 44-yilinda vafot bo'lmishlar. 7-Zaynab binti Hajashdirki, Zayd bin Horis taloq qilg'ondan so'ng Rasuli akram afandimizga nikohlanib, 52-yoshlarida hijratning 20-yilinda vafot bo'lmishlar. 8-Zaynab binti Huzaymadirki, avvalgi eri Uhud muhorabasinda shahid bo'luvi sababli Rasuli akram afandimizga nikohlanub, iki yo uch yil birga umr surib vafot bo'lmishlar. 9-Maymuna binti Horisdirki, avvalgi eri vafot qilub, Rasuli akram afandimiz eng oxirgi nikohlanmish xotunlaridir. Hijratning 51-yilinda vafot bo'lmishlar. 10-Juvayra binti Horisdirki, Maris'a muhorabasinda asir olinub, Rasuli akram afandimiz ozod qilub, o'z nikohlarina olgon edilar. 65 yoshlarida hijratning 66-yilinda vafot bo'lmishlar. 11-Safiya binti Huyaydirki, Haybar muhorabasinda asir olinmish, Rasuli akram afandimiz ozod qilub, o'z nikohlarina olmishlar. Hijratning 50-yilinda vafot bo'ldilar. Inna lillahi va inna ilayhi roji'un.

¹ Olgan xotinlari

AVLODI RASULI AKRAM SALLALLOHU

ALAYHI VASALLAM

Payg'ambarimizning bolalari: 1) Qosim risolatdan avval Makka shahrinda tug'ulub, 2 yoshlarida vafot bo'ldilar. Rasuli akram afandimiz bu o'g'ullarin ismi ila Abul Qosim deb atalmishlar. 2) Abdulloh — bu zot ham sabiy¹ vaqtinda Makka shahrinda vafot bo'lmishlar. 3) Zaynab — payg'ambarimizning 30 yoshlarida eng avval ko'rgon qiz bolalaridir. Hijratning 8-yilinda vafot bo'lmishlar. 4) Ruqiya — hazrati Usmong'a nikohlanub, hijratning 2-yilinda vafot bo'lmishlar. Qabri shariflari Madinadadir. 5) Ummu Gulsum Ruqiya vafotindan so'ng hazrati Usmong'a nikohlanub, hijratning 9-yilinda vafot bo'lmishlar. 6) Fotima payg'ambarimizning 41 yoshlarida ko'rgon kichik qizlaridirlar. 16 yoshlarida hazrati Aliga nikohlanub, payg'ambarimizdan 6 oy so'ngra vafot bo'lmishlar. Bu olti bolalari Xadicha al-Kubrodan tug'ulub, bir Ibrohim ismli o'g'ullari Mariya ismli qibtiy bir cho'rilaridan tug'ulmishlar. Payg'ambarimizning nabiralari: Ali, Imoma, Abdulloh, Hasan, Husayn, Zaynab ismli zotlardir. Ali ila Imomaning onalari Zaynab, otolari Abu al-Os ismli kishilardir. Abdullohning onolari Ruqiya, otolari hazrati Usmondirlar. Hasan, Husayn, Zaynab va Ummu Gulsumlarning onolari Fotima, otolari hazrati Alidirlar. Hammalari islom bog'ining guli va jannat chamanin bulbulidirlar. Payg'ambarimizning amakilari: Hamza, Abbos, Abu Tolib, Zubayr, Abdul Ka'ba, Aydoq, Ziror, Horis, Abu Lahab, bularning orosinda Abu Lahab payg'ambarimizg'a nihoyatda dushman va imonsiz o'ldig'indan sha'niga «Tabbat yada Abi Lahab»² surasi nozil bo'lmishdir. Payg'ambarimizning ammalari: Otika, Umayma, Baydo, Burro, Aravi, Safiya ismli xotunlardir. (Janob Haq hammalarindan rozi bo'lsun.)

XILOFATI HAZRAT ABU BAKR SIDDIQ

Rasuli akram afandimiz salomat vaqtlarida o'rinlariga xalifa bo'ladirgon kishini tayin qilmasalar ham, hazrat Abu Bakr Siddiqning xalifa bo'lishlariga ko'p ishoratlari bor edi. Masalan, dunyoda eng ziyoda Abu Bakr Siddiqdan roziman

¹ Sabiy — yosh bola.

² Qur'oni karimdagi 111-«Al-Masad» surasining boshlanishi.

deb aytishlari, ba'zi vaqt imom qilub iqtido qilishlari, aksar vaqt bu zot ila suhbat va kengosh qilishlari bu zotni xalifa bo'lishlariga dalolat qilur edi.

Payg'ambarimizni(ng) vafotlaridan so'ngra Madinada hazrat Umar bosh bo'lub, hamma sahobalar payg'ambarimizning o'runlariga hazrat Abu Bakr Siddiqni xalifa ko'tarub, bay'at qildilar. Hazrati Abu Bakr Siddiq Najd va Yamanda da'voi payg'ambarlik qilg'on Muslim al-Kazzob va Asvod al-A'nso kabi mal'unlar boshlariga askar yuborub, o'ldirturub, Shomni fath qildilar. Payg'ambarimizning vafotlarin eshitub, islom dinidan qaytkon munofiqlarni askar ila itoatga kirgizdirdilar. Shul vaqtlarda Qur'oni karimni sahobalar yoddan o'qir edilar. Muslim al-Kazzob ila bo'lg'on muhorabada Qur'onni yod biladirgon sahobalarning ko'blari shahid bo'lub edilar. Shul sababli hazrat Abu Bakr Siddiq hazrat Umar ila kengosh qilub, hamma qori sahobalarni yig'ub, Qur'oni karimning oyatlarin jam qilub, mus'hafi sharifni yozdirdilar, so'ngra hazrati Usmon bu mus'hafi sharifdan nusxalar yozdirub, har tarafga tarqatmishlar. Hazrat Abu Bakr Siddiq iki yil to'quz oy xalifalik qilub, o'rinlariga hazrati Umarni tayin qilub, 63 yoshlarinda, hijratning 13-yilinda 20-jumodil-oxir oyinda vafot bo'ldilar. Qabri shariflari Madinayi munavvarada hujrai saodatdadir. (Raziallohu anhu.)

KILOFATI HAZRAT UMAR

Hazrat Umar xalifa bo'lub turgon zamonlarinda islom askari nihoyatda quvvat topub, ko'p shaharlarni oldilar. Sa'd ibn Abu Vaqqosni bosh qilub, o'n ming askar birla Furot nahriga yaqin Qodisiya ismli yerda muhoraba bo'lub, bu muhorabada ajamlarning askar boshi Rustam o'ldirilub, Darafsh koviyon ismli bayroqlari qo'lg'a olindi. Kisrolarning poytaxti bo'lgan Madoin shahri fath qilinub, xazinasi Madinaga kelturildi. Butun Eron mamlakati dorulislom bo'ldi. Bundan borub yetmish kun qamab, Shom shahrini oldilar. Falastinga yuborilmish Amir ibn al-Os Rum askarlarini buzub, Nablus Yofa, G'azo shaharlarini oldilar. Rum askari qochub, Quddus shahriga kirub bekindilar. Quddus xalqi urushsiz tobe bo'lamiz, deb hazrati Umarni chaqirdilar. Hazrati Umar bir qul birla navbatma-navbat bir tevaga minub Quddusga kirib bordilar. Shaharga kirgonlarinda qul tevada, hazrat piyoda edilar. Quddus xalqlarini o'zlariga tobe'

qilub, amonchilik berub, idora ishlarin o'zlariga topshirub, Madinaga qaytdilar. Hazrati Umar nihoyatda o'tkur, shijoatlik, adolatlik, kishi ko'ngliga qaramay, shariatga qaragon, shariatdan bir qilcha ayrilmagon bir zot edilar. O'n yildan ziyodroq xalifalik qilub, 55 yoshlarinda hijratning 23 yilinda Zulhijja oxirinda Abu Lu'lu' degan bir qul tarafidan shahid bo'ldilar. Qabri shariflari Madinai munavvarada hujrai saodatdadir (raziallohu anhu).

XILOFATI HAZRAT USMON

Hazrat Umardan so'ngra sahobalarning ulug'lari o'zaro kengashub, hazrati Usmonni xalifa ko'tarub, hammalari bay'at qildilar. Hazrat Usmon zamonlarinda Misr, Suriya shaharlarinda muhoraba bo'lub, Shom podshohi Muoviya Istanbulni qamal (muhosara) qilsa ham fath qilolmadi. Musulmonlar Qibris¹ otosini oldilar. Hazrati Usmon hazrat Abu Bakr Siddiq zamonlarinda yozilg'on mus'hafi sharifdan bir necha nusxalar ko'chirub, yozdurub, islom mamlakatlaringa tarqatdilar. Hazrati Usmon nihoyatda rahmdil, hayolik, ochiq yuzli, shirin so'zlik, yaxshi xulqlik, oliyjanob bir zot edilar. Ko'fa xalqi hazrat Usmonning o'z yaqinlaridan qo'ygon hokimlariga rozi bo'lmasdan itoat qilmay g'avg'o chiqordilar. Bu xabarni eshitub, Basra, Misr, Shom xalqlari ham fasod va g'avg'o ko'torub, oxirida hammalari yig'ilub, kelub, hazrati Usmonni o'z uylarinda qamab shahid qildilar. Hazrat Usmon 12 yil xalifalik qilub, 82 yoshlarinda hijratning 35-yilinda 18-zulhijja oyinda vafot bo'ldilar. Qabri shariflari Madinai munavvarada. Jannatul Baqiya ismli mazordadir. (Raziallohu anhu.)

XILOFATI HAZRAT ALI

Hazrat Usmondan so'ngra hazrat Ali xalifa bo'ldilar...

Hazrat Ali 5 yil miqdori xalifalik qilub, 63 yoshlarida hijratning 40-yilinda 17-ramazonda vafot bo'ldilar. Qabri shariflari Kufaga yaqin Najafi ashraf shahrindadir. Hazrati Alidan so'ngra Hazrat Imom Hasan 7 oy miqdori xalifalik qilub, so'ngra bir necha shartlar ila xalifalikni Muoviyaga topshurdilar. Hazrat Imom Hasan 46 yoshlarinda hijratning 50-yilindan o'z xotunlari tarafidan zahar ichub shahid bo'ldilar. (Raziallohu anhum ahsanurrizo.)

¹ Kipr

DRAMALAR*

* «Advokatlik osonmi?», «Pinak», «Biz va Siz» dramalari adibning 1979-yilda chop etilgan «Toshkent tongi» (Toshkent, Gʻafur Gʻulom nashriyoti) kitobidan olindi.

ADVOKATLIK OSONMI?¹

(*Bir pardalik kulgi*)

Turkiston turmushidan olinub yozilmishdur.

O'YNOVCHILAR

Davronbek — musulmon advokat, 24 yoshinda.

Xudoyberdi — yer sotg'on chol, qulog'i kar, 55 yoshinda.

Xushvaqt — ot yo'qotgan tojik, 30 yoshinda.

Haydarali — mol yo'qotgan dudug', 24 yoshinda.

Rapoil — nasiyag'a mol sotg'on, 60 yoshinda.

Egamberdi — to'y qilub qarzdor bo'lg'on arobakash, 35 yoshinda.

Mehriniso — eri bilan urushub, chiqmoqchi bo'lg'on xotun, 32 yoshinda.

Abdujabbor — xizmatchi, qiziq, 22 yoshinda.

Parda ochilur, mukammal yovrupocha bejalg'on uy. Bir tarafda qozuqlarda osilg'on kamzul, shim, shlafalar turar.

Ustol-ustullar mukammal suratda tuzalg'on bo'lur.

Davronbek. Man bu dunyodan xabarsiz musulmonlarning ahvolig'a juda hayronman. Man bu yerdan o'qumoqg'a ketg'onimg'a yetti yil bo'ldi. Man Yovrupoda o'qub yurg'onimda Turkistondan chiqq'on g'azitalarni(ng) ko'rub yaxshigina xursand bo'lur edim. Bizning xalqlarning ham ko'zlari ochilub, dunyodan xabardor bo'lg'onlardur deb o'ylar edim. Lekin kelub ko'ramanki, yana eski hammom, eski tos, turgan yeridan zig'ircha ham qimirlamag'on, ilgari bosmag'on, ilm va maorifdan asar yo'q. El butun toshdek qotg'on, taraqqiyot, madaniyatdan nishon ham yo'q. Xalq taassub chuquriga qarab yuz tuban ketg'on. Oh... Koshki men qaytub kelmog'on bo'lsam edi. Bu qayg'ulik hollarni ko'rmag'on bo'lar edim. (*Eshik taqillar.*) Abdujabbor, chiqib qara, kim keldi.

Abdujabbor (*masxara qilub, kulub*). Bir chol ke-libdur, kirsunmi?

Davronbek. Chaqir, kirsun.

¹ Ayrim qisqartirishlar bilan olindi.

Xudoyberdi eshikdan kirub advokat ila ko'rishur,
uzundan uzoq duo qilur.

Davronbek. Bo'ldi-bo'ldi, otajon, ko'b cho'zmang.
(*Joy ko'rsatur.*) Qani, otajon, nima xizmat?

Xudoyberdi. Ey... Bolam qo'y. Mani qilgan ishimni
asti so'rama. (*Cho'ntagini kovlab, vasiqasin chiqarub, o'qu-
moqg'a boshlar.*) «Zikri hududi yaki qit'az Mir darmurg'
dam oriq dumaxona daftarinda 182 raqamda sharqan tamo-
man payvasta bamulki Dodajonboy 479 gaz arshin va g'ar-
ban tamoman payvasta bamulki Abdulkarim oqsoqol 596
gaz arshin, januban tamoman payvasta bamulki varasai Ab-
dumavlonboy 484 gaz arshin, shimolan tamoman payvasta
ba haqira hai oima 487 gaz arshin chahor tarafash ma'lum
shud».

Davronbek. Juda yaxshi ma'lum shud, otajon. Manga
bu vasiqani(ng) nimaga o'qub bervotsiz? Man bu o'qug'on-
laringizdan bir narsa ham anglamadim. Maqsadingiz nima?
Maqsadg'a keling. Faqat «Ma'lum shud» degan so'zdan
boshqasiga tushunganim yo'q.

Xudoyberdi. Shoshma bolam, hamma maqsad shul-
da — vasiqaning ichida. Man o'qub tamom qilay, san yax-
shilab quloq solub tur. «Chahor tarafash ma'lum shud...»

Davronbek. Otajon! Manga bu vasiqani(ng) o'qub
berganingizdan hech bir foyda yo'q. Man bu sizning «ma'-
lum shud — pa'lum shud»laringizg'a tushunmayman. Maqsad-
g'a keling! Bu yerg'a kelmog'ingizdan maqsadingiz nima?

Xudoyberdi. Bolam, man sho'ri qaynog'onman. Shul
sanga o'qub berg'on vasiqadagi otamdan qolg'on iki tanob
joyimning bir tanobin to'rt yuz so'mg'a bir boyga sotg'on
edim. Olti oyda «kupchuk» qilib beraman, deb notarusda
«oldim-sotdim» xat qilub, iki yuz so'm big' puli olub,
agarda vaqtida «kupchuk» qilub berolmasam, to'rt yuz so'm
qilub qaytaraman, deb o'zim xat bilmaganim uchun nota-
rusni(ng) mirzosiga qo'l qo'ydirub ketgan edim. Ey... bo-
lam, jon... bolam! Man qurg'ur «tana-man», deb bepar-
volik qilub, olti oy muhlat o'tub ketub, endi boyning oldi-
ga borsam, manga dag'dag'alar qilur. Notarusga kelsam, tezlik
ila olg'on iki yuz so'mni(ng) to'rt yuz so'm qilub olib kelub
bermasang, yering xatlanib, so'tda sotiladur, deydur. Yaqinda
sudya-pristo'f borub yeringni xatlab keladur, deydur. Jon

bolam, oppog' bolam, san shunga bir iloj qilmasang, boshim g'ovlab, juda dovdirab qoldim.

Davronbek. Man musulmonlarni ishiga juda hayronman. Ish bilmaganlikdan, dunyodan xabarsizlikdan ishni pachava qilub qo'yadur-da, eshikma-eshik sudralub yuradur. Xo'sh, endi nima qilmoqchi bo'lasiz? Mani olding'a nima uchun keldingiz!

Xudoyberdi. Jon bolam, oppoq bolam, tuprog' olsang, oltun bo'lsun, mendan qaytmasa, bola-chaqalarindan qaytsun. Shuni bir ilojini qilgil.

Davronbek. Otajon, buni iloji faqat iki yuz so'm olg'on oqchangizni to'rt yuz so'm qilib qaytarasiz. Bo'lmasa yeringiz so'tda sotiladur. Mundan boshqa iloji yo'q.

Xudoyberdi. Yo'q, bolam, buni ilojini san qilasan. (*Cho'ntagini kovlar.*) Pulim ham uyda qolibdur. Jon bolam, bir so'lkavoy beraman. San manga bir yaxshilab ariza yozub berasan. Shul arizada aytasanki, Xudoyberdi Topildiboy o'g'liga sudya-pristo'f yana olti oy suruk bersun. Ana undan keyin man bu olti oy ichinda «kupchuk» kirfichini bitqazub beraman.

Davronbek. Otajon, meni hozir boradurg'on joyim bor. Peshindan keyin soat 3 da keling.

Xudoyberdi. Jon bolam, oppog' bolam, hozir yozib bera qolsang bo'lmasmi? Naki mo'ysafid holimcha ovora qilub yurmasang? Jonim bolam, tuprog' olsang, oltun bo'lsun, hozir yozib bera qol.

Davronbek. Otajon, men sizg'a aytvotman-ku, hozir vaqtim yo'q. Bir joyga boradurg'on zarur ishim bor. Soat 3 da keling.

Xudoyberdi (*o'rnidan turib, achchig'ila*). Hmmm... bolam! Nimaga muncha zarda qilasan? Man sanga teking'a ariza yozub ber devotmanmi? Yozganda pulg'a yozub berasan. Jahling chiqadurg'on bo'lsa, advokatlik qilma!... Hmmm... bolam, advokatlik osonmi? (*Ketar.*)

Abdujabbor (*o'rqasidan kulub*). — Hmmm... ota! O'risga yer sotub, xat qilub bermoq osonmi? (*Davrong'a qarab*) Qalay, xo'jayin, karquloq cholni(ng) xo'b kuzatub yubordimmi? Cho'nchagini kavlavotuvdi, bir narsa berdimi?

Davronbek. Bor ishing'a, ko'p gapurma. (*O'rnidan turib yurub*) Man munda kelub ish boshlag'onimg'a 7—8 oy bo'ldi. Kelgan kishilarning hammasi mana shunga

o'xshagan kishilar. Bular bilan so'ylashmoqg'a bir qop jon kerak. Ish bilmag'on va so'zumg'a tushunmag'on odamga jigaringni xun qilub, bir soat-iki soat vaqtingni bekor o'tkarmoqdan boshqa bularning ahvoliga kuyub, sil bo'lishdan boshqa natija chiqmaydur. Bularning nazarida advokat bir ariza yozuvchi kishi. Har kuni munaqangi odamlardan 20–25 kelub, yo'q yerga miyangni achitub, qoningni buzub, jigaringni ezub, chiqub ketadur. Bul ham kamlik qilub, bir soat umr yoshin fотиha bilan o'tkaradur.

Eshikning qo'ng'irog'i jing'irlar.

Abdujabbor, chiqub qara, tag'in qaysi bir dardi bedavo keldi.

Abdujabbor (*kelub*). Xo'jayin, bir sallasi katta, juda bir qiziq (*kular*), juda bir g'alati tojik keldi. Valdir-vuldur qiladi. Tiliga tushunmadim, kirsunmi?

Davronbek. Chaqir, kirsun.

Xushvaqt (*kirar*). Assalomu alaykum, xo'jayin, akunki sanga abdivakat bo'lg'onsan, biz saning oldingga kelg'onmuz. Akunki, xo'jayin, maniki ot yo'qotg'on. San bilganki, tavoqdek yag'iri(ng) bor. Yag'iringni ustingga, zang'ar, yog'ingdan surg'onsan. Buku... kun uch kun bo'ldi, qaysi go'rga ketg'oningni bilmaymuz. Qidirasan, qidirasan — topilmaysan. Agar topib berasan, besh tanga suyunchi berasan.

Abdujabbor. Suyunchini kim beradi? San berasanmi, xo'jayin beradimi?

Davronbek (*kulur*). Otni kim yo'qotg'on, kim qidirg'on? Suyunchini kim beradi?

Xushvaqt (*achchig'ila*). Akunki, abdivakat bo'lg'onsan, gapga tushunmaysan. Otingni man yo'qotg'onsan, man qidirg'onsan, san suyunchi berasan.

Abdujabbor (*kulub*). Kim suyunchi beradi? Xo'jayin sanga beradimi, san xo'jayinga berasanmi?

Xushvaqt (*Jabborning yoqasidan tutub, har ikisi bo'g'ishur*). Akunki, sanki, abdivakat yo'qsanki, yurmay-san. San bilan ishing yo'qsan, akunki san masxarabozi qilasan, kulasan.

Davronbek (*o'rmi dan turub ikisin ajratub qo'yar*). Qani, sho pochcha, gapur! Munda nima uchun kelding? O'turub gapur!

Xushvaqt. Akunki xo'jayin, man kecha folbinga, ayuzoyimkashg'a borg'onsanki, kaftingga bir so'lkavoy qaytar-

g'onman. Kitobingni varaqlab-varaqlab aytg'onsanki, oting arusni qo'liga balnitsaga tushg'on. San bukun balnitsaga borg'onmuz. San arusni tilingg'a bilmag'onsan. Balnitsaxonada arus aytg'onsanki, arus tilini biladurg'on odam olib gaplasan yoki ariza yozub olub gaplasan, degansan.

Abdujabbor. Hali qarab turing, otni keyindan ikingiz ham kasalxonaga borasiz.

Davronbek. Juda yaxshi bo'lubdur. Oting balnitsaga tushgan bo'lsa. Borub unda do'xturlikni o'rganvotkandur.

Xushvaqt. Akunki xo'jayin, oting do'xtar yo'qsan oyg'ur (ayg'ir).

Davronbek. Yaxshi, do'xturxonadan borub, otingni xabarini oldingmi? Oting bor ekanmi?

Xushvaqt (*achchig'lanub*). Do'xturxonaga man borsan, san bormaymuz, kasal bo'lg'oning yo'qsan.

Abdujabbor (*kulub*). Do'xturxonaga ikalangiz birga borasiz. Ikovingizni ham boqizmoq kerak.

Xushvaqt. San haramzodag'a gapurmaymiz. San nimaga bizning so'zingg'a aralash bo'lasan. (*Jabborga qarab yugurar.*)

Abdujabbor qochar.

Davronbek (*Xushvaqtni qo'ludan ushlab kelub, o'tqazub*). Qani, sho pochcho, uni qo'yaber, gapurgin-chi, munda nimag'a kelding? Nima qilmoqchisan? Maqsading nima?

Xushvaqt. Akunki xo'jayin, munda gaplaganga maqsading shul bo'lg'onsan. Man arus tilingni bilmaymiz. Bir so'lkavoy xizmat haqingni beramuz. Mani ila birga balnitsag'a borub otingni arusni qo'lidan gaplashub olib beramiz.

Abdujabbor (*kulur*). Mana endi ikingiz balnitsaga boradig'on bo'ldingiz. Tezroq-tezroq bormasalarangiz kasalingiz zo'rayub ketadur.

Davronbek. Sho pochcho, biz tilmochlikni tashlab yuborg'onmiz. Tezroq bor. Bir odam topub balnitsaga borigin, otingni tezroq ajratub olg'il.

Xushvaqt. Akunki xo'jayin, o'zing bormaysan, xizmatkoringni buyurasan, birga borub otingni arusni(ng) qo'lidan olub bermasang bo'lmayman.

Abdujabbor (*kulur*). Sho pochcho, balnitsaga man bormayman, o'zing bora ber, man kasal bo'lg'animg yo'q.

Davronbek (*achchig'lanub*). Sho pochcho, meni

zarur ishim bor. Bir joyga boraman. San ham tezroq borub, otingni ajratub ol. Ko'p gapurub munda maynabozlik qilub o'turma.

Xushvaqt. Akunki xo'jayin, sanki abduvakot bo'lg'onsan, man sani arus tilingni bilmaymuz, bo'lmasa bir yaxshi ariza yozub berasan. Arusingg'a olub borub beramuz. Otingni balnitsaxonadan ajratub olamuz. (*Yonidan belbog'idan hamyonini olub bir so'm chiqorub bermoqchi bo'lar.*)

Davronbek. Sho pochcho, puling yoningda tursun. Hozir-da meni bir yerda zarur ishim bor. Soat uchda kelg'il. Juda yaxshilab ariza yozub beraman. Borub otingni ajratub olasan.

Xushvaqt (*achchig'lanub*). Gapurasan, gapurasan ish qilmaysan. Juda dangasa bo'lg'onsan. Hozir yozub bermaysan. Odamni ovora qilasan (*o'rnidan turub*). Hmm... Abduvakot bo'lg'oning osonmi? Soat uchda kelamuz, yozub berasan, aldamaysan! (*Chiqub ketar.*)

Abdujabbor (*yaqin kelub*). Xo'jayin, hamyonini kovlavotgan edi, pul-mul berdimi? Bizga iki oydan beri moyana tegmay yotipti. Kecha ukam kelgan edi. Otam tayinlab yuborg'on ekan, uyimizda go'sht, yog', gurich, sovzi, piyoz, o'tun-ko'mur, tuz, chirog' butun odosh bo'lg'on emish. Shunga pul kerak edi, pul. Xo'jayin, bir nimarsa qilub, bir ilojini qilmasangiz, ulay-bulay qilub, u yog'-bu yog'ingizni kovlab, amal-taqal qilub biroz oqchani(ng) tadorikini qilub, loaqol iki oylikni berolmasangiz ham biror oylikni marhamat qilmasangiz, bo'boydan baloga qolamiz.

Davronbek. Biroz sabr qil, sanga nima bo'lsa-da, oqcha topub berurman. Shoyad biror-bir durustroq ish kelub qolsa. Juda bo'lmasa ishkof-fishkoflardan birortasini sotub seni haqqingni berurman. Bor, xabar ol, choy tayyor bo'lg'on bo'lsa olib kel. (*Abdujabbor ketar.*)

Oh, koshki men advokat bo'lg'uncha do'qturlik ilmin tamom qilub, do'qtur bo'lg'on bo'lsa(m) edim. O'zim uchun ham yaxshi bo'lub, xalq uchun ham foydalik bo'lur edi. Men jigarimni xun qilub o'qub yotg'on vaqtimda ba'zi yor-do'stlarim menga aytgan edilar: «Sen advokatlikdan ko'ra do'qturliqg'a o'qug'il». Man o'ylag'on edim, huquqdan mahrum, ahvoli olamdan xabarsiz musulmonlarning ozmoz bo'lsa-da, qo'limdan kelg'oncha huquqlarin himoya

qilsam. Xalqg'a manfaat yetkursam, degan edim. Meni ul umidlarim bo'shg'a chiqdi. Mana ko'rasiz, xalq mandan, man xalqdan bezor bo'ldim. Endi ochuq manga ma'lum bo'ldiki, umuman xalq orasinda ilm va ma'rifat tomir yoyub, madaniyat taraqqiy qilmag'uncha manga o'xshash bir-iki odam xalq orasida ishlab, xalqni ko'zin ochamiz, huquqin mudofaa qilamiz, demak, yerdan turub yulduzlarga qo'l uzatmoqg'a o'xshash xayoliy bir nimarsa ekanlig'i emdi ochiq va aniq ma'lum bo'ldi. Mana ko'rasiz, yonimg'a kelgon kishilarning hammasi bir-biridan battar sahroyi va baqiroq, quruq fotihadan boshqa bir narsa yo'q. Yetti-sakkiz oy ichinda bor-yo'qni yeb bitirdim, emdi novbat uy asboblarig'a yetdi. Yaxshisi shulki, esing borida etagingni yop degandek, taxta-o'qlog'ini yig'ishtirub biror kanturg'a kirub xizmat qilmasam, bu yo'lda borganda sil bo'lmoqdan boshqa natija chiqmaydurg'ong'a o'xshaydur. (*Abdujabbor choy keltirar.*)

Abdujabbor. Xo'jayin, hech kim kelgani yo'qmi?

(Eshik qo'ng'irog'i jing'irlar.)

Davronbek. Jabborqul, chiqub qara, qaysi olihimmat keldiykin?

Abdujabbor (*kirub, zo'r berub kulur*). Olaverasiz, xo'jayin, bir g'archcha yog', bir juda soqoli uzun juhut kelubti, kirsunmi?

Davronbek. Chaqir, kirsun.

Rapoiil eshikdan kirar. Salom berar. Davronbek alik olar, yer ko'rsatur. O'ltirar. Yonidan veksil olub, ustol ustiga qo'yar.

Rapoiil. Garamjon, man bir odamg'a bir yil va'dag'a yuz so'mga nasiyaga mol sotib edim. Garamjon, akun juda muttaham odam ekan. Hozirda iki yil yaqin bo'ldiki, mani pulimni bermaydur. Garamjon, veksilim oq veksil edi, notarusg'a borsam ariza bilan qo'shub berg'il deydur. Garamjon, bir so'm pul berayin, yaxshilab bir ariza yozub bersangiz, shu muttahamdan pulimni undirub olsam.

Davronbek. Qarzdor odam qarzidan oz-moz to'laganmi yoki butun hammasini talab qilasizmi?

Rapoiil. Garamjon, bir-iki karra besh-o'n so'mdan bergan. Qirq so'm to'lagan, oltmish so'm qolgan.

Davronbek. Siz bir odamg'a agarda molni nasiyag'a sotadurg'on bo'lsangiz, oltmish so'mlik molni yuz so'mg'a bersangiz yaxshi. Endi nima qilmoqchi bo'lasiz? Shu veksil

yuzasidan yuz so'm talab qilasizmi yoki qolgan oltmish so'mni so'raysizmi?

R a p o i l. Garamjon, juda muttaham odam ekan, mani ovo-
ra qildi. Albatta shu veksildagi yuz so'mni(ng) beraberadur.

D a v r o n b e k. Man bunday ishg'a ariza yozmayman. Siz boshqa bir odamg'a borub yozdiringiz. Olasining oltmish so'mi qolg'on bir kambag'al bechorani kuydurub yuz so'm olmoqchi bo'lasizmi?

R a p o i l. Garamjon, siz ba'zi boylarning qiladig'on ishindan xabaringiz yo'q ekan. Bir boshpo'tg'a iki qat hujjat qilub oladurlar. Masalan, bir veksil olub, yana bir tilxat qildirub oladurlar. Agar vaqtida to'lay olmasa ham veksilg'a, ham hujjatg'a oqcha oladurlar. Bir odam bir yuz so'm qarzdor bo'lsa iki yuz so'm to'laydur. Yana ellik so'm xarajot to'lasa, iki yuz ellik so'm to'laydur. Man garamjon, unaqa qilvotg'onim yo'q-ku? Nihoyati oltmish so'mni yuz so'm qilub olaman. Yozabering, xizmat haqingizni yaxshi bera-
man, garamjon.

D a v r o n b e k. Yo'q, man munday xiyonat aralashadur-
g'on ishlarg'a ochdan o'lsam ham aralashmayman. Siz borub bir boshqa odamga yozdiring. Agarda xohlasangiz man faqat oltmish so'mning o'zigagina yozaman.

R a p o i l. Xayr...xayr... garamjon. Siz xafa bo'lmang. (*Cho'ntagini kovlar, pul olib bermoqchi bo'lur.*) Mana, ga-
ramjon, yak so'm, arizani juda yaxshilab yozingiz.

D a v r o n b e k. Hozirda meni zarur yumush bilan bo-
radurg'on yerim bor, soat uchda keling.

R a p o i l. Garamjon, mani ovora qilmang, soat uchda mani ham ishim bor. Do'konim ochiq qoladi. Hozir yozib berasiz, mo'ysafid holim bilan mani ovora qilmang.

D a v r o n b e k. Aka domullo, so'z degan bitta bo'ladi. Hozir mani ariza yozmoqg'a vaqtim yo'q, sudg'a baradur-
g'on ishim bor.

R a p o i l (*o'rnidan turub*). Garamjon xafa bo'lmang, bo'lmasa soat uchda kelaman. Tog'in va'dangizg'a xilof qil-
mang. Albatta soat uchg'a kelaman. Siz ham borg'on yeringizdan soat uchdan kech qolmay keling.

D a v r o n b e k. So'zni ko'p cho'zmang, gap degan bitta bo'ladi.

R a p o i l. Garamjon, hmm... advokatlik osonmi? Man sizga bekorga ariza yozub bering devotmanmi? (*Chiqub ketar.*)

Abdujabbor orqasidan masxara qilub, kulub qolar.

Davronbek. Birni ko'rub fikr qil, birni ko'rub shukur qil demishlar. To'g'ri so'zdir. Man musulmonlarning hol-ahvollarin ko'rub xafa bo'lsam, juhudlarning orasida ham shunaqa ezma kishilar bor ekan. Albatta dunyodan xabarsiz, ilm-u maorifdan xabarsiz qavmlarning hol-ahvollar shunday bo'ladur. Faqat bularning ishlari bir-birlarin aldamoq va bir-birlarin tuzoq qo'yub tutub oshamoqdur. Bularning orasiga ilm va madaniyat nurlari yoyilub, inson qatorig'a kirmaguncha o'zlari eshikma-eshik ovora bo'lganlari bir sari, manga o'xshag'on o'z elimg'a, xalqimg'a foyda yetkurarmukinman, degan kishilarning miyasini qoqub, qo'lig'a berub, oz fursatda jinni qilishlari tabiiydur. (*Eshik qo'ng'irog'i jing'irlar.*) Abdujabbor, chiqub qara, tag'in qanaqa dardisar kelgan ekan.

Abdujabbor (*chiqub kirar, suyungan holda*). Xo'jayin, damingizni chiqarmang, bir juda yasang'on xotun, bir juda katta boyni xotunig'a o'xshaydi.

Davronbek. Bor, ko'p sergap bo'lma, chaqir, kirsun.

Mehriniso (*eshikdan kirar, so'rashur. Advokat joy ko'rsatur, o'ltirar*). Jonginam, opaginang aylansun, sani daragingni eshitub olding'a keldim. Bizani mahallani yaqinidagi Rustambekni o'g'li ekansan. Opaginang aylansun, man boshimdan o'tgan sarguzashtlarimni sanga birin-birin so'ylab berayin, san yaxshigina quloq solub, tinglab, xatga yozub turgin. Opaginang aylansun, qo'lingg'a qalam-qog'ozingni ol.

Davronbek. Xolajon, avval gapuradurg'on gapingizni cho'zmasdan qisqagina qilub gapirung. Qog'oz, qalamga navbat keyin keladur.

Mehriniso. Opaginang aylansun, dunyoda mani hasratimga quloq soladurg'on odam ham bor ekan. Dod-far-yodimga yetadurg'on kishini endi topdim. O'n besh yildan beri man baxti qaro sho'rlik...¹ degan bir qimorbozni qo'liga tushub, o'tga yoqilub, toshg'a chaqildim. Kuyub-o'rtanub cho'b-ustuxon bo'lub ketdim. Rahmatlik ota-onam bor vaqtida bu yigit o'lgur erim manga muncha zulm qilolmas edi. Ular (o'l)gandan keyin ayniqsa bu sho'rlik boshim

¹ O'qib bo'lmadi

to'qmoq ostida qoldi. Har kun ichg'on oshim zahar-zaqqum, ko'rg'on kunimni it ham ko'rmasun. Mani muttaham erim qurgur bir kun qimorg'a yutqizub kelub, alamini mendan olsa, bir kun mast bo'lub kelub, man sho'rlikni boshiga qiyomat kunini soladi. Ichg'on oshim — zahar-zaqqum, ko'rgan kunim — jahannam!

Davronbek. Xolajon, bu yerga kelishdan maqsadingiz nima — shundan gapuring, gapni ko'b cho'zmang.

Mehriniso. Opaginang aylansun, jonginamni qoqay. Mani hasratlarim juda ko'p. Bir boshidan sanga tushuntirmasam, maqsadimga yetmayman, alamimdan chiqmayman. «Etni tutog'i bit» degandek, mani qimorboz okam qo'yarda-qo'ymasdan, ota-onalarim mung'a bermaymiz, desalar ham yolg'on-yashiqlarni gapurub, maqtab, shu zolimni qo'lig'a mani asir qilub qo'ydi. O'n besh yildan beri it azobin tortaman, dard-u hasratlarimni aytayin, desam hech bir jonkuyarim yo'q. Bir necha martaba qozig'a borub arz qilg'on edim, yigitgina o'lgur erim ma'ruzmi, rivoyatmi, allanima balolar qilub, yana uyiga haydab olub keldi. Manga yo'l-yo'ruq ko'rsatadurg'on bir jonkuyar bo'lmadiki, u zolimning qo'lidan man mushtiparni ozod qilsa!

Davronbek. Xolajon, endi nima qilmoqchi bo'lasiz, eringizdan chiqmoqchisiz?

Mehriniso. Opaginang aylansun, ilojini topsam ul zolimni uyida bir nafas ham turmayman.

Davronbek. Eringizni sizg'a jabr-zulm qilishig'a mahallangizni domla-imom, ellikboshilari sizni(ng) tarafingizdan guvohlik beradilarmi?

Mehriniso. Opaginang aylansun, ijoraxo'r imom ila poraxo'r ellikboshi qachon man mushtiparni tarafi bo'ladi deysan. Qozixonaga borganda hammahallalari muttaham erimni tarafi bo'lib ketdilar.

Davronbek. Bo'lmasa endi eringiz urgan vaqtida qo'ni-qo'shnilaringizdan iki kishini guvoh qilib manga keling, man ilojini qilaman.

Mehriniso (*boshini ochub, yarasini ko'rsatur*). Opaginang aylansun. Mana, o'tgan kuni urgan. Yarasi hali ham tuzalgani yo'q.

Davronbek. Mana, man sizg'a katta ko'chadagi do'xturxonag'a qog'oz yozub beraman. Olub borsangiz, qo'lingizg'a guvohnoma qilub beradur. Soat uchda shu

guvohnomani olub keling, man sizg'a tegishlik joyga ariza yozub beraman. Tez fursatda zolim eringizdan qutulursiz.

Mehriniso. Opaginang aylansun (*o'rnidan turub*), advokatlik oson ish emas, manga o'xshag'on g'arib-benavolarni(*ng*) dodiga yetmoq kerak (*chiqub ketar*).

Abdujabbor (*orqasidan*). Qimorboz erga tegub, kaltakini yeb, boshlarni yorub yurmoq ham oson emas.

Davronbek (*o'rnidan turub jiddiyat ila*). Oh, zolim madaniyat, bizim turkistonliklarning orasig'a qachon kelub tomir yoyasan?! Qachon bizim bu jaholat zindonidan xalos qilasan?! Bizda uy tarbiyasi boshlanub, xotun-qizlarimiz ilm-u maorif ila nurlanmag'uncha, bizning oramizda shunday ko'ngilsiz hollar davom etsa kerak. Mana bu xotun bechorani erga berg'on vaqtlarida o'z xohishi bilan, o'zining rizolig'i bilan, o'zi ko'rub xohlag'on eriga bermasdan hayvon kabi kuchlab, qo'ldan tutub bir zolimning qo'lig'a berganlar. Bu mushtipar ma'sumaning butun umri azob-mehnatda, qayg'u va kulfatda o'tub dunyog'a kelg'oniga-da ming marotabadan pushmon eb, g'am zindonida yashag'on. Mana bizning oramizdan munday ko'ngilsiz hollarni(*ng*) yo'q qilmoq uchun butun kuch-quvvatimizni(*ng*) xotun-qizlarimizni(*ng*) o'qutmoq, maorif va madaniyat ila oshno qilmoq yo'linda sarf qilmog'imiz lozimdur. Shundagina bizlar ham boshqa qavmlar orasinda o'rtoqchasig'a yashamog'imiz mumkindur. (*Eshik qo'ng'irog'i jing'irlar.*) Abdujabbor, chiqub qara, yana kim keldi.

Abdujabbor (*zo'r berib kulur*). Xo'jayin, bo'lib qoldingiz, g'archcha moy, beliga qamchin qisturg'on bir aravakash, kirsunmi?

Davronbek. Chaqir, kirsun.

Egamberdi (*kirub, advokat bilan ko'rishub o'ltirur*). Mullo aka, man bechora juda og'ir kung'a qoldim. Barakal-lachilarning so'zig'a kirub, o'z holimg'a qaramasdan katta to'y qilub, qarzdor bo'lub, bir parcha hovlim qarzimg'a xatlanub, yaqinda sotiladurg'on bo'lib qoldi. Xotunim, to'rt adad yosh go'dak bolalarim ila ko'chada qoladig'on bo'ldim.

Davronbek. «Ena — o'ltirishingg'a qarab chena» degandek, kambag'al odam nima uchun o'z holingizg'a qarab to'y qilmadingiz, nima uchun ko'rpangizga qarab oyoq uzatmadingiz?

E g a m b e r d i. Mulla aka, aslo qo'yavering, «jin charchaganni urar, dev tegirmonchini», — degandek man sho'rlikni jin urmasa ko'chadagi «barakallachi»larning so'zig'a kirarmidim. To'y qiladig'on vaqtimda qarindosh-urug'im, yor-do'stim juda ko'payub ketdi. Har biri manga to'yni katta qilmoq uchun nasihatlar qila boshladilar. Ularning so'zlariga uchub, mani qarasangiz hotamtoy bo'lib ketdim. O'zimcha bir qozonchada osh qilub kesdirmoqchi edim. Betahorat benamozni bo'ynig'a qo'ygandek, iki kun osh berishni gardaning'a qo'ydilar. Undan qarasangiz, xotun «aka» janjal qilub, bir kun «xotun oshi»ni bo'ynig'a qo'ydi. Shunaqangi qilub Aminjon boyni nevaralari uch kun osh berdilar-da, kafangado bo'ldilar.

D a v r o n b e k. O'zingiz tuppa-tuzukkina tushunadig'on odam ekansiz, nima qilub ularning so'ziga aldandingiz? To'yni o'z o'ylaganingizcha qila qolmadingiz?

E g a m b e r d i. Ey, mulla aka, man-ku man. Ularning gapurg'on gapiga siz bo'lsangiz ham aldanar edingiz. Qo'ynimni puch yong'oqqa shunday to'lg'azdilarki, bor-yo'g'imdan ayrilgandan keyin ko'zim moshdek ochildi.

D a v r o n b e k. Bobolarimizning «o'tgan ishga o'kinma», «keyingi pushmon joningga dushman» degon hikmatli so'zlari bor. Endi nima bo'lsa, bo'lib o'tmishdur. Asosiy maqsadg'a keling. Munda kelmoqdan maqsadingiz nima? Hovlingiz xatlangan ekan, endi nima qilmoqchi bo'lasiz?

E g a m b e r d i. Mulla aka, nima qilmoqchi bo'lar edim. Man bir aravakash odam munaqangi ishlarga aqlim yetadi deysizmi? Miyasini yegan ahmoq bo'lmasam, «barakallachi»larning so'zig'a kirub shu holga tusharmidim. Endi bu xususta maslahatni o'zingiz berasiz. Shul to'y to'g'risida mahallamizdagi Orifjon boydan veksil berib, pul qarz olg'on edim. Vaqtida to'lolmadim. Besh-olti kun bo'ldi, hovlimni, uy asboblarmni, xotunimni mollarigacha sudya-pristo'v olub kelub xatlab ketdi. Sho'rlik boshim, nima qilishimni bilmay, sizning qoshingizg'a keldim. Endi sizdan yordam bo'lmasa, mani hech bir jonkuyar, yo'l ko'rsataturg'on kishim yo'q.

D a v r o n b e k. Hovlingiz o'zi necha sarjin?

E g a m b e r d i. Hovlim qirq sarjinchacha bor.

D a v r o n b e k. Yigirma sarjinni xotuningizni mahri deb ko'rsatmoq mumkin. Onangiz bormi?

Egamberdi. Yetmush yashar bir mushtipar onam ham bor.

Davronbek. Qolgan yigirma sarjinini onangizning mahri deb ko'rsatiladur. Boshqa xatlang'on mollaringizning ham xotuningizning moli deb ko'rsatmoq mumkin. Boy sizdan hech narsa olmaydur.

Egamberdi. Jon mulla aka, bu ishlarni(ng) nima bo'lsa ham o'zingiz to'g'rilaysiz, munaqa narsalarga mening aqlim yetmaydi.

Davronbek. Siz bo'lmasa soat uchda keling, yaxshilab man sizga ariza yozib berman. Shul ariza bilan hovlingiz sotilishdan to'xtaladur.

Egamberdi. Xudo xayr bersun, mandan qaytmasa bola-chaqalaringizdan qaytsun. Manga o'xshagan yo'lda qolg'on odamlarga sizdek o'qig'on-bilg'on kishilar dastgirlik qilmasa, kim qiladur. Advokatlikam oson ish emas. Manga o'xshag'on g'arib-benavolarg'a rahnamolik qilmog'ingiz kerak. (*O'rnidan turub.*) Bo'lmasa soat uchda kelaymi? (*Keta turib.*) Albatta soat uchda kelaman. Jon mulla aka, arizani juda yaxshilab yozib berasiz (*chiqub ketar*).

Davronbek (*Abdujabborni chaqirub*). Bir istakon choy olub kel, choyim ham sovub qoldi.

Abdujabbor (*Istakonda choy olub kelub qo'yar*). Xo'jayin, hech narsa chiqdimi? Bu keladig'on sirrival-qayrog'lardan loaqal bizning moyanag'a yetadurg'on pul-mul kelsa edi, yaxshi bo'lar edi.

Davronbek. Ko'p sergap bo'lma, gap degan bitta bo'ladi. Har narsa qilsam ham, sani bugun bo'lmasa erta, o'zimni hindig'a garov qo'ysam ham, oqcha topub beraman. Bor, o'z ishing'a bor.

Abdujabbor chiqub ketar.

Mana, ko'rasanki, bu dunyodan xabarsiz, ilm-u maorifdan mahrum, madaniyatdan uzoq yashagan bizning xalqimiz hali qanday qizg'onch, qanday qo'rqinch, qanday tahlikali ekanlig'i oftobdan ham ravshan ko'rinub turadur. Bir kambag'al arobakash nodonlik soyasida bid'at to'y uchun butun bor-yo'g'idan ayrilub kafangado bo'lgan. Bir necha yildan beri topgan, bolalarin o'qutmak uchun kerak bo'ladurg'on oqchasidan ayrilmoq ila barobar bir parcha hovlisi ila mol va ro'zg'oridan ham butun mahrum bo'lub, jaholat va nodonlik yo'lida butun oilasi ila qurbon

bo'lg'on. Munday bid'at va isroflarning yo'q bo'lmog'i xalqimizning maorif va madaniyat ila taraqqiy qilmog'iga bog'liqdur. Agarda biz hozirgi ilm va urfon taraqqiy qilub, butun dunyog'a nur sochib turg'on bir zamonda eng muhim vaqtlarimizni ana shunday bid'at, quruq o'yin-kulgi, tortish va talashlar birla o'tkarsak, dunyo yuzindan inqiroz olamig'a qarab ketmog'imizga shak va shubha yo'qdur. Munday bid'at va isroflarni(ng) oromizdan yo'qotmak uchun yoshlarimiz butun kuch va quvvatlarini(ng) ilm va maorif yo'liga sarf qilmoq ila barobar tish va tirnoqlari ila butun quvvatlarini(ng) bu bid'at ishlarini(ng) yo'q qi(l)moq yo'lida tirishmoqlari lozimdur. (*Eshik qo'ng'irog'i jing'irlar.*) Abdujabbor, chiqub boq, tag'in qaysi bir bosh og'rig'i keldi.

Abdujabbor (*kelub, zo'r berub kular*). Xo'jayin, xo'jayin men... juda bir qiziq... juda bir g'alati... hali kelsa ko'rarsiz, kula-kula o'larsiz.

Davronbek. Ko'p sergap bo'lma, bor chaqir, kirsun.

Haydarali (*kirar*). Aaaaassalom alaykum!

Davronbek. Vaalaykum assalom, xush keling, o'tiring. Qani, nima xizmat?

Haydarali. Mmmm...an bbbukun uuuuch iki... un bbb..o'ldi. Uuu....yimdan mol o'g'urlatg'on eee..dim. Bugun daragini ttopdim. Mmmmani molimni olgan odam qozog' ekan. Endi yugurib sizning oldingizg'a kkkeldim. Iiiloj qilub shul odamdan mani molimni olub berasiz.

Davronbek. Yaxshi, o'rtoq, ma'lum bo'ldiki, siz mol yo'qotgan ekansiz. Molingizni olgan odam qozog' ekan. Daragini topibsiz. Munda nimaga keldingiz? Endi nima qilmoqchi bo'lasiz?

Haydarali. Nnn...ima qilmoqchi bbb... bo'lardim, shshsh...ul odamdan mmmmani mmm...olimni olib berasiz.

Davronbek. Man qozi emasman yoki bir amaldor emasman. Birovni molini birovga olib bermoqqa mani kuchim yetmaydi. Siz molingizni olg'on odamni topsangiz, qoziga chaqirtiring, qozi hukm qilub, molingizni olib beradur.

Haydarali. Mmman ul odamni ttonimayman, llekin bbbir odamdan eeshitdim, dddaragini ttopdim.

Davronbek. Bir odamni(ng) o'g'ri qilmoq uchun birovdan eshitgan gap kifoya qilmaydur. Mol ila ushlamoq kerak yoki ko'rg'on-bilg'on guvoh-isbot kerak bo'ladur. Munaqangi ko'rma-ko'raki bir odamni(ng) o'g'ri qilub bo'lmaydur.

Haydarali. Ggguvohlarim bbbor, bbbo'lmasa siz manga qqqozig'a bir ariza yozub bering.

Davronbek. Guvohlaringizni otini, otasini(ng) otini bilasizmi?

Haydarali. Yyyo'q, bbbilmayman.

Davronbek. Bo'lmasa, borub guvohlaringizni nomlarini, otasini(ng) otini ham turadurg'on joylarini, hamda molingizni olg'on odamning otini va turadurg'on joyini yaxshilab bilub keling.

Haydarali. Mmman xxxat bilmasam, hhhammasini otini esimdand chiqarub qo'yaman. Mmmang'a shshogirdingizni qo'shasiz. Mmman bilan bbborub yozub olub kkkeladur.

Davronbek. Shogirdim sizdan ham battar, xat yozishni bilmaydi.

Haydarali. Bbbo'lmasa o'o'o'zingiz bbborasiz, bbbiz sari qadam bbbosganingizg'a sizni qqquruq qo'ymayman.

Abdujabbor. Xo'jayin, bo'b qoldingiz, bora qoling, o'zingiz ham juda zerikib o'turub edingiz, o'ynab kelasiz, ham pul topasiz.

Davronbek. O'rtoq (*kulub*), mani juda ishim ko'b, siz bilan bormoqg'a qo'lim tegmaydur. Ko'b gapni cho'zmang. Borub, guvohlaringizni yaxshilab bilub, soat uchda keling. Man sizga juda yaxshilab ariza yozub beraman. Molingiz tezda qo'lingizg'a kiradur... (*jiddiyat ila o'rnidan turub*). Mana ko'rasiz, bizning xalqning holi! Hammasini(ng) yig'ishtirib kelsangiz, bir pichoqg'a sop bo'lmaydur. Bir tarafdand, bularning nodonliklarig'a va ahvoli olamdind xabarsizliklarig'a ich-ichingdand yonsang, ikinchit tarafdand bularning yana ketayotgan vaqtlaridand ham «...advokatlik osonmi?» deb masxara qilub ketishlari jigarimni boshini ezadi. Yo'q, hali ham bo'lsa tezda jinni bo'lmasdand ilgari bu taxta-o'qlog'ini yig'ishtirub, birorta kanto'rg'a xizmatg'a kirmasam, yaqin fursatdand bu johil va nodon, o'z haq va huquqini anglamagan xalqlargand foydand yetkuramand, deb o'z jonimg'a jabr qilmoq ham durust emas. Shul to'g'ridand bobolarimizning hikmatli so'zlari bor: «Qaromug' donasi bo'lg'unchand, bug'doyning somoni bo'l, yamonning yaxshisi bo'lg'unchand, yaxshining yamoni bo'l». Albatta, bu so'z to'g'ri so'zdir. (*Oynagand qarab, u yog'-bu yog'ini tuzatub, soatig'a qarab.*) Soat bir bo'lub qolubdur. Har nima bo'lsa

ham bir daf'i savdo uchun shahardan tashqari birorta o'rto-
g'imning bog'iga borub, yuragimni chigilini yozub kelma-
sam, sil bo'lishumga sag'al qolur. (*U yog'-bu yog'ini tuzatub, Abdujabborni chaqirub.*) Abdujabbor, san hech yoqg'a
qimillama, boyagi iki odam guvohnoma olib kelsa, olib
qol, boshqalari kelsa, aytgilk, advokat bugun juda uzoq
bir joyg'a mehmon bo'lub ketdi, ertaga keling, deb jo'natib
yubor. Tag'in eshikda mani poylashub o'turmasun. Man
kechqurun soat beshda kelaman (*chiqub ketar*).

Abdujabbor. Bu bizni advokat xo'jayinimizni o'zi
ishni ko'zini yaxshi bilmaydi. Xalqni aldab, pulini olish
ilmini o'rgangan emas. «Lo'lini eshagini sug'or, pulini ol»
degan eski zamondan qolg'on gapga ham aqli yetmaydur.
Oldiga kelg'on odamlarning barig'a unaqa qil, munaqa qilub
kel (deb), hammasini oldidan quruq chiqarub yuboradur.
Ularg'a to'g'risini gapuraman deb, unaqangi-munaqangi
deb ertalabdan kechgacha boshlarini qotirub o'tiradur. Biz-
ning odamlarga unaqa-munaqa deb falsafa sotish kerak emas,
ish qilmoq kerak, ish ko'rsatmoq kerak, yo'l topmoq ke-
rak. Pul, ey qurboning bo'lay oqchajon, to'ram, sira pul
bechora Abjabbor akang'a ham yuzingni ko'rsatasanmi,
yo'qmi?.. Shoshmang, mana, man hozir pul topishni hiy-
lasini topdim. Ko'rasiz, man advokat bo'lsam, pulni ni-
shobini qanday o'zimg'a og'dirar edim. Bizning advokat
tog'omiz o'zi ishning ko'zini bilmaydur. Mana, man hozir
advokat bo'laman, ko'rasiz; man qanday pul topaman
(*yugurub borub osig'liq turg'on advokatning eski kiyimlarin
kiyub, advokat bo'lub o'tirub, papiros chakur*).

Yuqorida zikr qilinmish kishilar birin-ketin kelub, ariza yozdirurlar.

Har birlarining arizalarin juz'iy chaqiriq qilub, chizub konvertg'a
solub, qo'llarig'a berub, jo'natub, har birlaridan bir-iki, uch, to'rt
so'mdan pul olur.

Abdujabbor (*o'zidan o'zi kulub, suyunub*). Mana
ko'rdingizmi, bizning advokat o'zi ishning ko'zini bilmay-
dur. Ul ertalabdan beri jigarini xun qilub, bir tiyin ham
topgani yo'q edi. Man yarim soat ichida yigirma so'mga yaqin
pul topdim. Har narsag'a ham hunar kerak, hunar!

Shul vaqt eshikdan hamma ariza yozdirg'onlar kelub, advokatning
xizmatchisi ekanini anglab, yaxshilab ururlar.

Parda tushar.

1914

PINAK

Bir pardali Turkiston turmushindan yozilmish kulgi.

O'YNOVCHILAR

Tursun — ko'knori, 62 yashar.

Tolib — qimorboz, 25 yashar.

Fo'lod — ko'knori, 60 yashar.

Otajon — ko'knori, 45 yashar.

Dodaboy — ko'knori, 35 yashar.

Soib — qimorboz, 30 yashar.

Eshvoy — qimorboz, 25 yashar.

Haydar — qimorboz, 28 yashar.

Vali — Tursunning o'g'li, 16 yashar.

SAHNAGA KERAKLI NARSALAR

Bir qora qumg'on, bir choynak, bir eski fadnus, uch adad piyola, tog'ora, lagan, qozon.

Bir eski namat, ko'rfa, ko'rfacha, sanduq.

Bir tarafda bir osh o'chog'i, bir choyjo'sh o'choq.

Bir tarafda qoziqlarg'a osilg'on eski-tuski chofonlar.

Bir shamdon, qozug'da salla.

Sahna bir uydan iborat o'lur. Tursunning oldida tog'orada ko'knori, fadnusda non, qand, mayiz, choynakda choy. Ko'knori ezub o'lturg'on holda parda ochilur.

Tursun (*xalqqa qarata*). Alhamdulillah, bugun chahor ishkal but. Tog'oramda ko'knorim, oldimda qand-magizim, bir yonimda choynakda choyim... (*Kulumsirab.*) Bugun o'zim o'ng yonim ila turg'on ekanman. (*Bir piyola ko'knori quyub ichar.*) Oh, oh, oh... Har kim bu ko'knoridan ichmabdur, dunyoga kelmabdur. (*Bir piyola choydan quyub, qand, mayiz birla ichur.*) Oh, oh... Bu Maskovdan mozor bosub kelg'on o'risvoyni choyidan atir isi keladi-ya. O'risvoyni otasi ko'rgan-da, bizdek kambag'allarni g'amini yeb, shunday ta'mli choylarni chiqorub qo'yubdur. Agar bu choylarni samovarda qaynatub, damlab ichsangiz, voy-bo'y, xuddi odamni mast qiladi-de. (*Choy ichar. Kayf qilub finakg'a ketub, enkayub-enkayub, ko'zlarini suzub o'turar.*)

Tolib kirar. Sahna orqasidan sekin kelub, qozug'dan fadnusni olub sanduqg'a bir urar. O'zi sanduq orqasig'a berkinur.

Tursun (*birdan cho'chub ketub*). Lo havla va lo quvva-to... Finagi ham qursun-ey! (*Odamlarg'a qarab*.) Hoy musulmonlar! Bu qanday gulduros! Ko'chada bomba otildimi? (*O'rnidan turub, eshikg'a chiqmoqchi bo'lub, u yog'-bu yog'ig'a qarab, qo'rqg'on kishi bo'lub, yana kelub o'turar. Odamlarg'a qarab*.) Ey, musulmonlar, men ko'knori, qo'rqoq odamman. Bitta odam yo'qki, chiqub qarasa. Tag'in yov-mov kelub qolg'on bo'lmasun. Uh, kayfimdan bitta qolmadi. Kafalagim uchub ketdi. Yana yangi kayf qilmasam, bo'lmaydur. (*Ko'knoridan bir piyola ichar*.) Oh-oh-oh... Mana endi quyug'i chiqdi. (*Bir piyola choydan quyub, qand-magiz birla ichar*.) Mana bu qand Maskovdan kelg'on, magiz bo'lsa Kattaqo'rg'ondan kelg'on, ko'knori bo'lsa Buxoroyi sharifdan kelg'on tabarruk. Ollo-taoloning dunyoda bandalarig'a marhamat qilg'on qanday noz-ne'matlari bor. Biri shirin, biri lazzatlik, biri ochchig' bo'lsa ham kayf qiladir. (*Ko'zlari suzulub finakg'a ketar*.)

Tolib yana o'rin orqasidan fadnusni avvalgidan qattig'roq taqillatur.

Tursun (*cho'chub orqasig'a qarab ag'nab ketar, yotg'on holda*.) Subhonollo, alhamdulillah, subhonollo, alhamdulillah, voy, finagi qursun-ey. (*Sekin o'rnidan turub o'turub*.) Ey musulmonlar, yer qimirladimi? Bu qandog' gulduros? Aslo mani tinch qo'yadimi? Qo'ymaydimi? Mo-maqaldiroq desam, hali tashqarig'a chiqg'animda havo ochig' edi. Yer qimirladi, desam, qozig'dagi narsalar qimirlavotgani yo'q. Odam qilvotdi, desam, odam farzandining ichida munday guldurosni qilurg'a kuchi yetadirg'oni yo'q. Ajabo, man qanday baloga qoldim. Bu — jinmi, shaytonmi? O'zim yangigina kayf qilg'on edim. Kayf ham ketdi. Qo'rqg'onimdan o'tim ham yorilub ketdi. Haqqisi uchgacha, yana bir kayf qilmasam bo'lmas. (*Yana ko'knori ichar*.) Oh-ho!.. Hamma kayfi ostida yotg'on ekan. Agar Xudo tinchlikni bersa muni kayfi xuddi uch kung'a yetadi. (*Choy ichar. Ko'zlarini suzub ko'broq finakg'a ketub turg'on holda*.)

Tolib (*sekin orqasig'a kelub, qattig' ovoz ila*). Hoy Tursun oka!

Tursun (*bir yumalab turub*). Voy, finagi qursun! Ey tegi past, qilig'ing qursun, odam degan ham shunaqa bemaza bo'ladimi? Salom yo'q, alik yo'q, indamay-sindamay kelub, vagonni hushtagidek chinqirlab baqirasan! Odam degan ham shunaqa beodob bo'ladimi? Birovni uyiga kiring'on kishi ul eshikni taqillatadi, chaqiradi, indan keyin uyga kiradi-de. Indamay kirganing bir sari, tag'in tepamga klub baqirganing nimasi?

Tolib. Eshikni bir emas, iki marta taqillatdim, o'zingiz hech ovoz bermadingiz. Indan keyin kirdim. Kirub qarasam, tog'oraga qarab, engashub ketvotgan ekansiz. Boshingizni tog'oraga urub yorib qo'ymang, deb, «Hoy, Tursun oka!» dedim. Man sizga yaxshilik qilsam, siz mandan yana xafa bo'lasiz-a!

Tursun. Bo'ri qo'shnisiga yamon sog'inmas, degan gap bor. Ko'zdek qo'shni bo'lub turub, san manga doim allaqayog'dagi masxarabozlikni qilasan. Hali man to'f otildimi, yer qimirladimi, desam, san badbaxtni eshik taqillatganing edimi? Eshik taqillatgan odam shunaqa qattig' taqillatadimi? Kayfimdani bitta qolmadi! Oz bo'lmasa yuragim qinidan chiqub ketar edi. Tursun okamni o'zi qo'rroq, yuragi yorilub ketaram, demaysan-a...

Tolib. O'zingni er bilsang, boshqani sher bil, degan gap bor. Har kim boshqalarni o'ziga o'xshatadi. Man sizni o'zimga o'xshagan yuraklik deb, o'ylayman. Hali shu yurakminam odamman, deb yurubsizmi? Tag'in Musulmonovotda askar bo'lub urushg'a borganman, deb shu holingizminam maqtanganingizg'a o'laymi!?

Tursun. Qo'y, urush qurub ketsun. Urushdan gapurma. Musulmonovotdagi urushlar bolalarni o'yinchug'i edi. Ko'knorxonada Toshxayol degan bir gazit o'qiydurg'on odam bor. Shu aytadiki, hozirgi urushlarda har bir katta to'flar borki, deydi, ichidan xuddi ho'kuzdek-ho'kuzdek o'qlar chiqadi, deydi. Qo'y, urush qursun, urush odamlarni boshiga bitgan bir balo bo'ldi-ku! Urushdan gapurma! Namozdan gapur, ro'zadan gapur, oshdan gapur, nondan gapur. O'tur, bolam. Mana choy, non...

Tolib o'turub, hadeb non-magizlardan yeb, ikita-uchta qand solib choyni icha berar.

Tursun. Bugun qayoqg'a borgan eding, juda qorning ochib qolibdir?

Tolib. Ey, Tursun oka, qimorxonag'a borgan edim. Besh-olti tanga bud-shudimni yutqazub, sirrival-qayrog' bo'lub keldim.

Tursun. Sanga qimordan boshqa gap qurib qoldimi? Ulamolardan eshitamizki, qimor o'ynamoq harom deb. San har kun qimorxonag'a borasan, yutqazasan, kelasan mani betinch qilasan, kelasan mani betinch qilasan. Nima, o'ynamasang, o'lasanmi?

Tolib. Ey, Tursun oka, tarki odat amrimahol, degan gap bor. Kishi yoshlikda nimani o'rgansa, shunga xo' qilub, odatlanub qolur ekan. Onam bechora, rahmatlik, otamga doim aytardiki, o'g'lingni o'qut, o'g'lingni o'qut, deb. Rahmatlik otam onamga aytardiki, o'g'ling o'qub imom, mudarris bo'larmidi. Qaysi masjid imomsiz qolvotdi, deysan. Fiyonbozorga chiqub «tashishka» qilsun, pul topishni o'rgansun. Mullolarni ko'rasanmi, hammasi kambag'al. Aksari boy bo'lgan odamlar avvalda «tashishka» qilub, o'risni tilini o'rganub, boy bo'lub ketgon, deb mani o'qutmay, «tashishka»g'a chiqardi. Mana endi, men bo'lsam, yamon odamlarg'a qo'shilub, sayog' bo'lub ketdim. Pul topishni o'rganaman, deb qimor o'ynashni o'rgandim. Topgan pulimni qimorg'a boy berib, bir parcha nonga zor bo'lub, rasvoyi olam bo'lub qoldim. Shuning uchun sizga har vaqt aytamanki, o'g'lingizni avval o'quting, pulga o'rgatmang deb.

Tursun. Haliyam sani so'zunga kirub o'g'limni o'qutvotman-ku. Mundan ortug' tag'in nima qilay?

Tolib. Tuzuk, o'qutvotsiz, ko'knoridan nimaga o'g'lingizg'a ichirvossiz?

Tursun. Ko'b ichmaydi, oz-moz ichadi. Bir uyda turub, man ichganda o'g'lim qarab turgani yaxshimi.

Tolib. Boya o'zingiz manga nasihat qildingizki, qimorni o'ynamasang bo'lmaydimi (deb). Mana, o'zingiz nimaga ko'knori ichasiz? Bu qimordan ham yomon(ku)? Qimordan bir kun yutquzg'on kishi bir kun yutadi. Ammo bu ko'knoringizga pul dod deb ketadi. O'zi — zahar. Bora-bora ichgan odamni badanini zaharlab, bo'ynini qiltirug'dek qilub, pas(t) nazar qilub, odamni odamgarchilikdan chiqorub qo'yadir.

Tursun. Ko'ylagi yo'q tizzasi yirtiqg'a kular, degan-dek, sani odamgarchilikni bilganing'a o'laymi?! Shunchalik aqling bilan qimor o'ynaganingg'a hayronman...

T o l i b. Ko'p gapti cho'zub o'lturmang, manga bir so'm qarz bering. Man sizga erta besh yarim tanga qilub beraman.

T u r s u n. Avvalgi olgan pullaringni hali berganing yo'q. Tag'in sanga nima deb pul beraman... Mani sarrofxona qoqub qo'yibdi, deb o'ylaysanmi. Hadeb sanga pulni qayog'dan topaman.

T o l i b. Xayr, bermasangiz bermang. O'zim bilub ishimni qilaman.

T u r s u n. Tag'in nima ish qilmoqchisan? Qo'rqtish bo'lsa, xo'b qo'rqtiding, o'takamdan bitta qolmadi. Jon bolam, bir kun tuz ichg'on (joy)g'a qirq kun salom, degan gap bor. Choyimni ichding, nonimni yeding. Xudo xayr bersun, endi mani tinch qo'y. Pulni boshqa yerdan toparsan.

T o l i b. Ko'zdek qo'shni bo'lub turub, siz bermasangiz, manga kim beradi, deysiz. (*Sekin fadnusni olub orqa tomonidan birdan taraqlatub yuborar.*)

T u r s u n. Voydod! (*Birdan yuimalab ketar. Biroz yotgandan so'ng sekin o'rnidan turub.*) Uh... Jon-ponimni chiqorub yubording, jon bolam. Hazil deganam shunaqangi sovuq bo'ladimi. Tursun akam o'zi qo'rqq, yuragi yorilub o'laram, demaysan-a...

T o l i b. Man sizni yuragingiz yorilgani bilan necha pullik ishim bor. Manga pul kerak, pul!

T u r s u n. Pulingam qursun, g'alvangam qursun. Birovdan pul so'ragan odam shunaqangi o'tini yorub oladimi?! Muloyim so'zlar bila iydurub oladi-de. Shunaqa qilasan-de, odamni ensasi qotib, pul bergisi kelmaydi.

T o l i b. Soib qimorboz qancha desa, berasiz, ammo manga qolganda, ensangiz qotadi.

T u r s u n. Soib sanga o'xshagon badmuomala emas, beshni oltig'a oladi ham va'dasig'a yetkazub beradi. Ammo san beshni yarimg'a olub ham bir oy-iki oy surgab ketasan. Mana, hozir avvalgi olganlaringni to'lamasdan yana pul so'raysan. Koshki, tag'im to'g'rilikminam so'rasangam go'rga edi. Eshikdan mo'maqaldirag'dek guldurosminam kelasan. Odam farzandi ham shunaqangi badxulq bo'ladimi?

T o l i b (*ochchig'lanub*). Keling, ko'p gapurmang. O'zim yutquzub, alamzada bo'lub kelgonman. Pul(ni) berasizmi bermaysizmi?

T u r s u n (*odamlarga qarab*). Yamondan yo qoch qutul, yo ton qutul, degandek, berib qutulmasam, bu mani

qo'yadig'ong'a o'xshamaydi. (*Tolibga qarab.*) Xayr, bersam, berayin, qachon berasan?

Tolib. Xudo xohlasa yutsam. Shu bugun kelturub beraman. Agar yutquzub qo'ysam, keyinroq beraman.

Tursun. Keyinrog'ing qachon? Keyinroq deb tag'im qiyomatgacha sudrab ketmagin. Bir kunga va'da qil-de.

Tolib. Qimorvozni va'dasi bo'ladimi?.. Bir kunga va'da qilolmayman. Qachonki, yutsam, oldidan sizni pullaringizni keturub beraman. Keling, tezroq bo'ling, manga kech bo'lmasun.

Tursun (*yonidan besh tanga chiqorub, Tolibg'a berar*). Ma, o'g'lim, ko'b kechukturma, olti tanga qilub berasan.

Tolib. Xo'b, Tursun aka. Agar yutsam, bir tanga, yarim tanga manga cho't emas. Yutquzub qo'ysam, tag'im oldingizga kelaman...

Tursun. Qadaming qirqilsun, yutquzub qo'ysang kelma, pul deb tag'im boshimni qotirasan. Emdi bir tiyin ham pul qolmadi. Boshqa yerdan topursan. (*Ma, deb bir so'mni qo'lig'a berar*).

Tolib (*pulni olub suyuna-suyuna*). Balli, Tursun aka. o'g'lingiz mulloyi boamal bo'lsun. (*Chiqub ketar.*)

Tursun. Duoying qursun. Tag'in duo qilasan, ha diydoringni taxtada ko'ray. G'alvang boshingda qolsun. (*Eshik taqillar.*) Obbo, Xudo urdi. Darrov yutquzub Tolib tag'im pul deb keldi. (*Sekin-sekin borib eshikni ochar.*)

Fo'lod eshikdan kirar.

Fo'lod. Assalomu alaykum, Tursun aka, qalaysiz? Salomat, baofiyat? (*Tursun aka ila ikisi ko'rushar.*)

Tursun. Qani, o'tur, Fo'lod o'rtog'.

Fo'lod (*o'turar*). Qadam yetdi balo yetmasun. Ollohu akbar. Qalaysiz, Tursun aka, salomat bormisiz? Bu kunlarda ko'knorxonag'a ham kam borasiz. Shuning uchun sizni bir ko'rub ketay deb keldim.

Tursun. Xush kelibsan, o'rtog'. Mani asti qo'yavergin. Xudo manga bir yamon qo'shnini bergan, na kechasi tinch qo'yadi va na kunduzi. Na uyqumda halovat bor va yegan taomim ichimga tushadi, na kayf qildirg'oni qo'yadi. Kecha demaydi, kunduz demaydi, vaqt demaydi, bevaqt demaydi. Qimorg'a boy berib keladi-de, Tursun aka, pul ber, pul, deb jonimdan bezor qiladi.

Fo'lo d. Kim ul? Qaysi qimorboz? Man toniymanmi?

Tursun. Esonboy akani o'g'li Tolib qimorboz-chi? O'sha.

Fo'lo d. Ey, Tursun aka, sizni yuragingiz bor bo'lsun. Hali o'shandan qo'rqub o'turubsizmi? G'iring-firing desa, qulochkash qilub, qulog'ini tegiga to'rt(t)a tushurmaysizmi? Ikinchi sizni dargohingizg'a qadam bosmasdan badar ketsun. Qimorboz xalqiga bo'sh kelsangiz miyangiz chiqub ketvuradi-de.

Tursun. Ey o'rtog', san o'zing uni hunarlarini ko'rmasdan chiranivotsan. Agar mani o'rnimda san bo'lsang edi, hovlingni tashab boshqa yoqg'a ko'chub ketarding. (*Eshik taqillar. Tursun aka titrab-qaqshab eshikni ochar.*) Kel, o'g'lim, kel. Sanmuding?

Vali kirar.

Vali. Assalomu alaykum.

Fo'lo d. Vaalaykum assalom, balli o'g'lim, balli. Mulloyi boamal bo'ling.

Vali. Ota, Tolib akam pulni qimor yutquzub, birovminam o'lguncha yoqalashdi.

Tursun (*Fo'lodga qarab*). Ana, o'rtog', aytmadimmi? Hozir kelib tag'im mani tumov qiladi. Koshki, pulim bo'lsayam mayliydi. Yo'q deganimga ishonmasdan jonimdan basir qiladi.

Fo'lo d. Ey, Tursun aka, siz juda qo'rqq odam ekan-siz. Nima, sizga uni otasini merosi qoptimi? Sizdan hadeb pul so'rayvuradi. Qani kesin-chi?! Qo'rqsangiz, yoningiz(-da) man bor-ku?!

Shul vaqt shoshilub Tolib eshikdan kirar.

Tursun. Kel, bolam, kel.

Tolib (*o'turar*). Ey, Tursun aka! Kori bad qursun. Haligi siz bergan bir so'mni yutquzub, yana o'n tanga bandi bo'lub keldim. «Hozir nes(t) deb, qistalang qilub, o'zimam mushtzo'rlikminam, mushtlab qutulib keldim. Endi jon Tursun aka, yana biroz oqcha topib bermasangiz, aslo iloji yo'q. Muttahamga bir eshik yofuq bo'lsa, bir eshik ochiq. Boshqa qimorxonaga borub o'ynasam, shoyad yutsam, sizni ham hamma pullaringizni bersam. Haligi qiztaloqdan ham qutulsam.

Fo'lo d. San bolam, ajab bir beg'am bola ekansan. Tursun aka kim, san kim? Sani otang bo'lmasa, otangni moli Tursun aka(ga) qolg'on bo'lmasa. Tursun aka o'zi bir ba-

davlat, boy, oshib-toshib yotgan odam bo'lmasa, nima, hadeb bu bechorani pul deb boshini qotirvurasan? Tursun akani sandan boshqa kasali yo'qmi?

Tolib (*Fo'lodga qarab*). Xo'b, yaxshi, boy ota. So'zlar-ingizga tushundim. Qiyomat kuni qo'shnidan degan gap bor. Tursun akadan boshqa mani hech kimim yo'q. Man sizdan so'ravotganim yo'q. Tursun akamdan so'ravotman. Agar Tursun akamga malol kelsa, ikinci so'ramayman. Toki o'zlari mana, deb bermagunlaricha. Qani, Tursun aka, xafa bo'lmang. Sizda bo'lmasa, mana, boy otam bor ekanlar. Qani, bir kayf qilayluk. (*Cho'ntagidan ichida kerosin to'la nos shishani olib yonig'a qo'yar, yana bir cho'ntagidan bir quti fofirus olib, Tursun aka ila Fo'lod akag'a tutar.*) Qani olingiz, bir kayf qilayluk.

Tursun. Chaksakmukin, bu o'risvoyni fofirusini aslo chakg'onim yo'q edi. Qani, bir chakib ko'rayluk-chi, kayfi qanaqa bo'larkin?

Fo'lod. Kayfi qursun. Muni kayfi nima bo'lardi, deysiz. Ming qiganda ham chilimdek bo'lmaydi. Xayr, Tolib-jonni sazosi o'lmasun, chaksak chakiyluk.

Har ikisi og'ziga fofirusni tishlab turar.

Tolib. Sizlar fofirus chaksangiz, man avval bir nos chakub olayin. Fofirusni keyin chakarman. (*Nos shishadan og'ziga nos qo'ygan kishi bo'lub, kerosin solub olur, so'ngra gugurt chaqub, olarning og'zilaridagi fofiruslarga tutub, turub birdan og'zidagi moydan gugurt o'tiga fuflab yuborur. Tursun ila Fo'lod chunon qo'rqushub, titrashub, sahnaning u yog'-bu yog'iga qochishurlar. Tolib qo'l ila ishorat qilub, pul ber, deyur. Fo'lod shoshilub hamyonini kovlab bir so'm berur. Ko'nmas. Iki so'm berur. Ko'nmas. Uch so'm berur. Tolib oqchani olib chiqub ketar. Tursun ila Fo'lod ikisi bir-biriga qarab titrasha-titrasha o'turushur.*)

Tursun (*Fo'lodga qarab*). Qalay o'rtog', mani aytganimcha bor ekanmi? Boya gafurganimda mani so'zimg'a ishonmading. Tolib kelganda qulochkash qilub urub, qulog'ini tagida shavla qaynatmoqchi bo'lding. Ammo u badzot o'g'li badzot kelub, jodugarlik qilganda, quyonni bolasidek oldiga tushub qochding. Itdan qo'rqg'on gadodek oldig'a tushub qocha-qocha uch so'm pulni berib, zo'rg'a qutulding.

Fo'lod. Tursun aka, o'zingizam bo'ridan qochg'on qo'ydek oldiga tushub qochdingiz. Man qaydan bilayin ul haromzodani(ng) munday jodugarligini. Bizlarga mehribon

bo'lub fofirus berib govut chaqdi-yu, birdan hammani o't olub ketdi. Oz bo'lmasa soqol-mo'ylovlarimdan bitta qolmas edi. Uch so'm pulni olib yo'qolg'onigayam shukur. Agarda tag'im bir jodugarlik qilsa, ikimizni ham aft-bashalarimiz kuyub, qosh-kifriklarimizdan bitta(qolmay) qip-qizil moxov bo'larduk. Xudo sizga to'zum bersun, Tursun aka. Mundog' jodugar haromzodaminam qo'shni bo'lub, umr o'tkarganingizg'a balli. Yuragingiz tog' ekan. Tegirmon toshdek bardoshingiz bor ekan. Mandek odam munday havlini bir kunda sotub ketardim. San tinch, qo'shning tinch, degandek, yomon qo'shni yorug' dunyoni do'zaxi, deb shuni aytadilar-de.

Tursun. Fo'lod, endi ikovimiz borib zo'r-zo'r ko'knori o'rtog'imizdan olib kelib, tezdan muni chorasiga kirishayluk.

Fo'lod. Jurung, bo'lmasa.

Tursun. To'xta, chirog'ni o'churub qo'yay. (*Chirog'ni o'churar. Chiqib ketar.*)

Birozdan so'ng Tolib besh og'aynisini boshlab kirur.

Tolib. O'rtoqlar, Tursun akamni uyi, bemalol! (*O'lturushar. Ichindan bir qimorboz — Eshvoy sanduq ustidagi nonni ko'rub, «voy Xudo berdi-ku», deya nonni olib qo'yub, hammalari talashub yerlar*). O'rtoqlar, Tursun akani ovi kelubdur, xuddi besh-oltisini boshlab keladur. Mani ustunga choponni yopub qo'yunglar. Man bu yerda yotay. Sizlar sanduqni orqasinda ko'runmasdan yotinglar. (*Yotar, Tursunlar kelishar.*)

Tursun. Ey o'rtog'lar, sizlarni xabarlaringiz yo'q, Xudo menga bir jodugar qo'shni berg'on. Kunduzi ham qutulmayman, kechasi ham. Shuning uchun man sizlarni choqirib keldim.

Bir ko'knori. Tursun aka, qimorboz xalqi ko'b zo'r keladir-ku.

T(ursun). Besh-olti kishi bir kishiga kuchlaring yetmaydurmi?

F(o'lod). Manga ming qimorbozni olib keliyla, yakka (o'zim) ming qimorbozni uraman.

O'tajon. Fo'lod, senga qachon yurak berdi?

T(ursun). Qani olinglar ko'knoridan, hali kuchlaringizni sinaymiz. (*Hammalariga quyub berar. Fo'lodga qarab.*) Fo'lod, san bularg'a ko'knordan quyub berib o'ltur. Man borib qo'lbola qilib choy damlab kelay, bu yerda dilkashlik qilib o'lturamiz, labbay?

F(o'lod). Shundog'a(m), olib kel choyni, juda charchadim.

T(ursun) (o'rnidan turub). Bismillohi... (*Birdan Tolibni tefasiga yiqilub tushar, o'lturganlar titrashub turar.*)

Fo'lod. Ey Tursun aka, bizlarni qandoqa joyga olib keldingiz?

T(ursun). Fo'lod, bu haromzodani o'lugimi?..

Fo'lod. O'lugi qursun, Tursun aka!

T(ursun). Kel, Fo'lod, bu haromzodani o'lugini eshikka olib chiqub tashlayluk.

F(o'lod). To'g'ri, olib chiqub tashlaylik.

Tursun. Fo'lod, bo'lmasa, san boshidan ko'tar, man oyog'idan.

Fo'lod. Qo'y, aka, boshi qursun. Man qo'rqaman, sen ko'taraqo.

T(ursun). Kel bo'lmasa. (*Ko'knorilarga qarab shiddat ila.*) Hammalaring titrab o'lasanmi? (*Hammalari ko'blashub ko'tarishub chiqub ketar. Bir ko'knori, qimorboz yotub olur.*)

O'tajon. O'v, uying qursun, shunaqa ajinaxonada o'lturasanmi?

F(o'lod). Uf! Haromzodaning o'lugi salkam bir botmon ekan.

T(ursun). Quy, kayflardan birta qolmadi, yana bir boshqatdan kayf qilaylik, labbay?

Ko'knorilar. Shunday, shunday... (*Hammasiga birtadan quyub berar.*)

Tursun. O'rtoqlar, hali qo'lbola qilub choy olub kela-man, deb edim, u ham esdan chiqibdi-ku.

O'tajon. O'rtoq, bizlar ketamiz, vaxliroq olub kel.

Tursun. Tuzuk, bo'lmasa. (*O'rnidan turub, borib qoqular.*)

O'tajon. Voydod! Bizlarga jin urdi!

Fo'lod. Uying qursun, Tursun aka!

Tursun. Haromzodaning o'lugi juda chofqur ekan, bizdan avval yetub kelubdur.

Fo'lod. Tursun, muni olib chiqub tashlayluk.

Tursun. Rost aytasan, tag'in foliska-prustub kelub qolmasun.

O'tajon. Kafanni cho'zmasalaring, hozir kelub qoladur.

T(ursun). Keliylar! (*Ko'tarishganda orqasidan hush-tak chalar, ular gocharlar.*)

Parda tushar.

1915-yil, 25-fevral.

BIZ (VA) SIZ

Turkiston turmushidan olinub yozilg'on 4 pardalik fojia.

BIRINCHI PARDA

Turkiston turmushiga muvofiq bejalgan uy ko'rinur.

Uyning bir chekkasida bir etajerkada kitoblar,
uch ustul, bir ustol qo'yilg'on bo'lur.

O'YNOVCHILAR

Kamol — Yovrupoda o'qub kelg'on yigit, 25 yoshinda.

Karimboy — yigitning otasi, eski fikr, 50 yoshinda.

Jamol — yigitning onasi, eski fikr, 45 yoshinda.

Ali — yigitning ukasi, chapani, 21 yoshinda.

Habiba — yigitning singlisi, 16 yoshinda.

Sarvar — dallol xotun, sovchi, 50 yoshinda.

Mulla G'ulom — yigitning tog'asi, mutaassib mulla, 40 yoshinda.

Ahmad — yigitning hamfikir o'rtog'i, 23 yoshinda.

Kamol ustulda o'lturub, kitob mutolaa qilub
turg'on holda parda ochilur.

Kamol (*Kitobni yopub, o'rnidan turub, u yoq-bu yoqg'a yurub*). Ajabo! Men qanday bir qiziq hollarga qoldim. To'rt tomonim ham o't. Kecha-kunduz o'rtanish, yonishdan boshqa bir narsa yo'q. Bu jahannam teshig'indan boshqa yangilik teshig'i hech tomondan ko'rinmaydur. Ko'runmoq ehtimoli ham yo'q. Koshki borg'on yerimdan bu motamxona elimga, yurtimga kelmag'on bo'lsam edi. Bu xurofotlar uyasi bo'lub, churub, biljirab ketg'on eski turmushni ko'rmag'on bo'lur edim. O'n yil ichinda Yovrupoda o'qub yurg'on vaqtimda Turkiston allaqancha o'zgarg'on, (unda) madaniy hayot o'rnashg'on deb eshitg'on edim. Afriqo, Amriqoning vahshiylari madaniyat, yangi turmush orqasidan cholishg'on holda bizning Turkiston bolalari ham uncha-muncha yo'lg'a kirgon, o'zgarishlar orqasida taraqqiyg'a qadam bosg'ondur deb o'ylag'on edim. Hayhot, bu fikrimda zo'r yanglishg'onman, xato o'ylag'onman. O'zgarish bizning elning ko'chasidan o'tg'on. Faqat o'zgarish ko'chadag'ina bo'lg'on. Ammo

turmushda, uy ichida zig'ircha ham o'zgarish yo'q. Hamon eski hammom, eski tos. (*Ustolg'a o'lturub.*) Oh... Men qayg'ularimni, dardimni, hasratimni kim(ga) aytay, kim(ga) so'ylay?! Bechora Fuzuliy demish:

Do'st beparvo, falak berahm, davron besukun,
Dard cho'q, hamdard yo'x, dushman qaviy, tole' zabun.

Men Yovrupoda turg'on vaqtimda tarbiya ko'rgon oilalar ichida madaniy turmushg'a o'rganub, odat qilub qolg'on edim. Emdi munda kelub, bu xurofotga botg'on, churig'on turmush ichida o'ralib qoldim. Butun bir oila ichida o'zimdanda boshqa menga hamfikr kishi yo'q. Fikr va maslak jihatidan otam, onam, ukam, qarindosh-urug'im — hammasi menga dushman. Turmushda, ishda, so'zda oramizdagi aloqa o't bilan suvdek bir-birig'a zid, teskari. Men tegirmondan kelsam, bular do'ldan keladur, men osmondan savol qilsam, bular arqondan javob beradur. Butun so'zlarimiz-da av(b)oshning kashig'a o'xshash poyma-poy. Turmushimizg'a o'mashg'on xurofotlarni tushundurmoqqa qattug'roq kirishsam, hammalari birdan xaxolashub, meni masxara qilub kulishalar. Keling, mana bu o'z foydasin bilmag'on, gapga tushunmagon, kelajakni kuy-lamag'on kajbahs odamlar bilan so'ylashub ko'ring — ming joningizdan bir joningizni ham qo'ymas, har qanday zo'r va aqllik miyangiz bo'lsa ham qoqishtirub qo'lingizg'a berar. Bular bilan ko'broq aloqada bo'lsangiz, yo o'zlarig'a o'xshash to'qum-tabiat, yo miyangizni aynatub, jinni qilub, oyog'ingizg'a kishan solub, qarab o'lturushdan ham toymaslar. Shoir demish:

Ey tab'i nozukat, ki tu bar man balo shudi,
To'qum tabiaton hama dar aysh-u ishratast.

Emdi, nima qilmoq kerak? Burunni sassug' deb kesib tashlab bo'lmaydur. Men o'zimga lozim bildim, jazm qildim, bular bilan turmushda qat'iy kurash yasashg'a. Bu kurashda yo men yengarmen, yo ular. Agarda men yengsam, butun bir oilani tuzatg'o(n) bo'lurmen. Agar ular menga g'olib kesalar, bo'ladurg'oni bo'lar. Shoir demish:

Bir-iki kunda murodingcha falak aylanmasa,
Doimo bir yo'l bilan ketmas bu davron chekma g'am.
Garchi manzildur xatarlik ham yiroq maqsudimiz,
Hech yo'l yo'qdurki bo'lmas unda poyon, chekma g'am.
Har kishida bir g'arazdur, har ko'ngulda bir xayol,
Har kim o'z ummidining qurboni, Hijron, chekma g'am.

Harholda umidsizlanuv o'rinsiz. Qo'ldan kelguncha bu-lar bilan tortishuvga to'g'ri keladur. Tortishmoq kerak. Yovrupo olimlari «dunyoda mumkin emas ish yo'q», derlar. Inson dunyog'a yemak-ichmak uchun kelmaydur. Haq yo'lda ishlamak, haqiqatni yuzaga chiqarmak uchun keladur. Mana, bizning oramizdagi kurashlardan biri, birinchisi ham eng zo'ridan bir shingil eshiting: Men emish, o'n yil Yovrupoda o'qub kelg'on bir yigit, o'qumag'on, ko'zum bilan ko'rmag'on bir qizni olar emushman. Borib ko'rishub ke-lub, menga lo'li eshagini maqtag'ondek maqtashadur. Kim bilsun, ul qiz hur yo pari kabi chiroylikdur, yo dev shaklda sigir kabi bir maxluqdur. Hozirda mening qoshimda bu uylanuv masalasi hayot-mamot qatorida turadur. Uylan-mayman desam, o'z yo'limga qo'ymaydurlar. Bilgan-ko'rganlarimni olib bering desam, birini otasi yo'qsul, bi-rini o'poq, birini so'poq deydurlar. Ishqilub ko'blashub ko'maklashub, o'z do'mbiralariga meni o'ynatmoqchi bo'la-durlar. Qisqasi, bir nodon, johila qizni menga olib berub, yosh umrimni xazon, turmushimni to'zon qilmoqchi bo'la-durlar. Xayr, boqolim, g'alaba kimning tomonida bo'lur.

Karimboy (*eshikdan kirub, ko'rfachaga o'tirub*). Qani, o'g'lum, beri keling, kursidan tushing. Meni yonimga keling. Ko'b o'zboshimchalik qilmang. Ota-ona degan g'animat. Bizni(ng) sizga boylab qo'ygani yo'q. Kechagi gapga uzil-kesil javob bering.

Kamol kelub, otasining yonida tiz cho'kub, o'lturar.

O'g'lum, boyadan beri yolg'uz uyda o'zingiz bilan o'zingiz, jinni kishidek nimalarni so'ylavotgan edingiz? Odamlar-ning «o'qug'on kishilar aqldan adashar» degan so'zlari to'g'ri ekan. Bizning xalq munday qorong'u uyga kirib olub, o'zi bilan o'zi so'ylashadurg'on kishilarni «ovsar, tentak» deb ay-tadurlar. Qani gapuring, o'g'lum. Bugun erta birla onangiz xo-langiz birlan Ortuqboyning qiziga borub unashub, oq o'rab kelg'oni osh-suv qilub ketdi. Hozir kelishub qolsa kerak. Avvalgi fikringizdan qayting. Yurt-el ichinda otangizni gardanini xam qilub, sharmanda qilmang, o'g'lum.

Kamol. Otajon, kecha men sizga aytmadimmi, ko'zum bilan ko'rmag'on, bilmag'on, sinamag'on qizni olmayman. Tag'in nima qilub bekorga ovora bo'lub, oqcha-chiqim qilub onamni yuboringiz?

Karimboy. Men bilamen, podshohni hushi qurbaqaga tushgandek, seni hushing amaking Salim qurumsoqning qiziga tushibdur. Men Yovrupoda o'qudim, deb ko'nglingga kelgan noma'qulchilikni qila berasanmi? Shariatda ham tavfiq degan gap bor. Bobolarimiz teng tengi bilan, tezak qopi birlan, demishlar. Ul kambag'al Salim quruq bilan bizning oromizda yer bila osmoncha farq bor. Xotun degan narsa er-ning cho'risi bo'latur. Mana shul chahor devor ichida o'lturub, osh-suvga, erning yirtiq-yamog'iga yarasa bo'latur.

Kamol. Otajon! Sizning nazaringizda xotun bizga cho'ri bo'lsa, mening nazirimda erdan xotunning martabasi ulug'. Butun bir oilaning tarbiyasi, yozmush saodati uy boshlug'i bo'lg'on xotun qo'lida bo'latur. Bobolarimiz «xotunning yaxshisi Xitoyning bojingiri» demishlar. So'zning qisqasi, nima qilsangiz qiling, men sinamagan qizni olmayman.

Shul vaqt eshikdan Jamol, Salomat, Sarvar kirar.

Faranjilarin qo'yishub, qatorga o'tirishurlar.

Jamol. Otasi, suyunchi bering, Xudoga shukur, Sarvar xola Ortuqboyni har xil gaplar bilan zo'rg'a unatdi. Mana, oq o'rashub kelduk. (*Qo'li bilan boshidagi doka ro'molini ko'rsatur.*) Otasi, nuchuk Xudo yarlaqab kesakdan o't chiqq'ondek o'g'lingiz birlan gaplashib o'tirubsiz?

Sarvar. Boy, endi bizni xizmatni to'la qilasiz, Ortuqboy pirga qo'l bergan mo'min, musulmoni komil odam ekan. Qizi bo'lsa, qo'y og'zidan cho'p olmagon, yovvosh, muloyim, besh vaqt namozini kanda qilmaydurg'on juda yaxshi bola ekan. Biroz tikish-chatishga, osh-suvga kamroq unnagan, no'noqroq ekan. O'zi hali yosh, endi 18 ga kirg'on ekan. Erka o'skon, boyvuchcha qiz-de, sizning dargohingizga kelsa, qayinonasini turtkisini yeb, bilmagan ishlarini o'rganib ketar. Ishqilib qo'sha qarisun.

Salomat. Ortuqboy Karimboyning o'zi yaxshi odam. Musulmoni komil, lokin o'g'li Yovrupoda o'qug'on, kaltadum, barishnalar bilan qo'ltug'lashib yurishga o'rgan-g'on, namoz-niyozdan uzoqroq deb eshitaman, mening qizim bilan umri murosa qilolmas, deb ko'b tixirlik qilub, bizlarni ko'b qiynadi. Sarvar xola bilan ikimiz yolg'on-yashshug'lar bilan qo'ynini puch yong'oqg'a to'ldirub, yo'q, Kamol zurriyotig'a tortgan, besh vaqt namozini tark qilmaydi, shalp-shulp yurmaydi, mo'min-qovul, husnig'a boqsa odam

to'ymaydurg'on, juda yaxshi bola, deb Ortuqboyni arang unatduk. Katta to'yni ham tezdan jo'natadig'on bo'lub, kechqurun nikoh bo'ladurg'on qilub kelduk. Boy, endi Xudo sizni hamyoningizga quvvat bersun. Ortuqboyni gapini mazmuniga qarag'onda, to'yni kotta oladig'ong'a o'xshaydur. Nima qiladi deysiz, boy. Sizga hovuzdan bir chelak suv olgandek gab, kori xayrga Xudo o'zi yetkuzadi. Ishqilib, aying-aying, qo'sha qarisun, tup qo'yub, falak yozsun, uvalik-juvalik bo'lsun.

Ali Mulla G'ulom bilan birga salomlashub kirurlar.

Mulla G'ulom boy ham jiyan bilan ko'rishub o'ltirar.

Ali. Ota, tog'amni uylaridan topolmay, borub do'konlaridan aytib keldim.

Karimboy. Juda yaxshi, bor, otlarga xashak sol, borub guzardan go'sh, sabzi olub kel.

Ali «xo'b» deb, chiqub ketar.

Mulla G'ulom. Boy, to'ylaringiz muborak bo'lsun. Alidan eshitub, ko'b xursand bo'ldim. Ortuqboyga quda bo'libsiz, juda yaxshi bo'libdur. Xudo ziyoda qilsun.

Karimboy. Quda bo'lishga bo'lduk, ammo yaxshi bo'ldimi, yomon bo'ldimi, uni mana bu jiyaningizdan so'rang. Bilmadim, jiyaningiz Yovrupoda o'qub kelub, otabobomizdan qolg'on urf-odatlarimizning hech birin yoqturmaydur. Butun bir shaharning qizi bul janobga ma'qul emas. Ammo jiyaningizni royiga qo'ysangiz, uyimizni jinnixon qilmoqchi. Ul Salim quruqning qizi Maryamni olmoqchi. O'zingiz o'ylab ko'ring, ul bizni tengimizmi? Bu o'zbochimcha jiyaningiz meni butun obro'yimni yer bilan yakson qilmoqchi. Mana, opalaringiz bugun borib Ortuqboyga quda bo'lub, oq o'rashub keldi. Lokin masala hali jiyaningiz nazarinda hal bo'lg'oni yo'q. Ul hali uzil-kesil javob bergani yo'q. Bul kajbahs jiyaningizni siz ko'ndurmasangiz biz aslo ko'ndurolmaduk.

Habiba patnusda non, dasturxon, choy olib kirub qo'yub ketar.

Jamol choy quyub, non ushatishub, yeb-ichub o'lturarlar.

G'ulom. Qani, jiyan, gapuring-chi, Ortuqboyni qizini Salimboyni qizidan qay yeri kam? Ortuqboy bo'lsa, butun yurtga, elga ma'lum. Dastarxonlik, obro'ylik, qiziga boryo'g'ini sarf qilub, mol qilg'on. Ammo Salimning qizining boshidagi sochidan, og'zidagi tishidan boshqa bir narsasi yo'q.

K a m o l. Tog'ajon, sizlar ko'blashub menga xotun olib berishmoqchimisiz yoki dastarxon, obro', mol olib berishmoqchimisiz? Mening qoshimda davlat, mol, obro'ning uch pullik qimmatini yo'q. Yigit bir uylanadur, qiz bir chiqadur, derlar. Bu umr savdosidur. Bu savdoni, mencha, qiz bilan yigit tonishub, bilishub yasalmog'i kerak. O'rtada sizlar kabi dallollar bilan bitg'on savdo turli-turli yolg'on maqtoqlar bilan yasalg'on nikoh birikuvi o'rgumchak ipi kabi yelga dosh bermaydurg'on ayriliq — judoliq uyasi deb bilaman.

K a r i m b o y. Mulla G'ulom, siz bilasizmi, bu kishi Yovrupoda ko'kragi ochuq, boldiri ochuq, chikkabel qizlar bilan qo'ltuqlashub yurub o'rgangan. Mundagi qizlar hurpari bo'lsa ham ma'qul bo'lmaydur. Bul otani so'ziga kirmaydur, shaytonni so'ziga kiradur.

J a m o l. Otasi, qo'ying, o'g'lumni ko'b turtkilamang. To'yingizni qila bering. Ortuqboyni qizi Jamilani ko'rgandan keyin boshqalarni unutib, ko'rmagandek bo'lub ketar.

S a l o m a t. Boy, xafa bo'lmang, Jamila juda aqllik qiz, Kamolni bog'lab-ushlab, o'z domiga solib, qum-toshdek bo'lib ketishsa kerak.

S a r v a r. Qizning nozi, yigitning istig'nosi bo'ladur derlar. Munaqangi uylanmayman, degan yigitlarning ko'bin ko'rganmiz. Uylanmasdan avval shunday noz-u istig'no qilub, uylangandan so'ng xotunga qul va asir bo'lib qolg'onlar. Boy, to'yni qila bering. Zoyelik tortsangiz, man zomin!

G' u l o m. Jiyan! Aqlingni biroz boshingga yig', xayolingni parishon qilma. Esingni o'zingga ol. Shaytonni so'ziga kirma. Ota-onangni qartaygan chog'ida xafa qilma. Sen Yovrupoda yurub, esingni yo'qotub, aqlingdan adashub kelubsan.

K a r i m b o y. Ey Mulla G'ulom, bunga gapurmoq dovolga gapurmoq bilan barobar. Munga gap ta'sir qiladur, deb o'ylaysizmi?

K a m o l. Boyadan beri hammangizni so'zingizga quloq solib turubman. Barchangiz bir fikrda, bir o'yda, bir xayoldasiz. Hammangiz ham hozirgi-huzurgi deb faqat oldingizdagini ko'rasiz, uzog'ni tushunmaysiz, kelajakni o'ylamaysiz. Menga siz xotun olib bermoqchisiz. Bozordan bir hayvon sotib olg'on kishi ham u yog'-bu yog'ini ko'rub oladur. Agarda ul olib beradurg'on xotuningiz birlan o'zlar-ingiz birga yashaydurg'on bo'lsangiz, o'zlaringizni o'lcho-

vingiz birlan o'ldirgan oladurg'on bo'lsangiz, ola bering. Men rozi, sizga ruxsat, ijozat. Ammo men oning birlan gaplashmayman, birga o'lturmayman, yuzini ham ko'rmayman, ko'rmoqni ham istamayman. Agarda ul qizni menga xotunlikga oladurg'on bo'lsangiz, oning bilan birga men yashaydurg'on bo'lsam, qo'ying meni o'z holimga. Menga ruxsat bering. Men o'z xohlagan qizimni, ko'rub-bilub olayin. So'zimning qisqasi, uzil-kesil javob sizga — shul. Ko'rmag'on-bilmag'on qizni olmayman, yosh jonimni yonar o'tga solmayman, vassalom.

Karimboy (*achchig'lanub, o'rnidan turub*). Mana, Mulla G'ulom, boya sizga aytmadimmi, bu kajbahs aslo odam bolasini so'ziga kirmaydur. Qirq kishi ham bir, qing'ir kishi ham bir. Qo'ying, uylanmasa, uylanmasun, to'yni odam yuborub to'xtataman, dunyodan toq o'tsun.

G'ulom (*achchig'lanub o'rnidan turur*). Hoy, jijan, menga qara, senga aytaman. Agarda sen shunday otangni norozi qilub, bizni ranjitadurg'on bo'lsang, uyingga ham kelmayman, to'yingga ham aralashmayman, yuzingni ham ko'rmayman.

Jamol. Hoy bolam, qo'y, biroz achchig'ingdan tush, otangni ham meni qarigan chog'imda kuydurma.

Kamol (*o'rnidan turub*). Onajon, otajon! Siz mendan xafa bo'lmangiz, turmushdan xafa bo'lingiz. Bu oramizdagi tortishuvlar — turmush tortishuvlari. (*Jiddiy.*) Siz!. Oh... Siz! Eski turmushga o'rgangansiz! Shul o'z turmushingizni yaxshi ko'rasiz, suyasiz. Shul eskirgan, churigan turmushingizdan ajralingiz kelmaydur. Men yaxshi bilaman, siz bu turmushdan faqat o'lub ajralasiz, ammo men... Men bu sizning buzuq xurofotlar bilan to'lg'on turmushingizni istamayman. Yangi turmush istayman! Yangi hayot istayman! Mana shul yangi turmushga menga rahbarlik qilg'udek, oila boshlug'i bo'lg'udek yo'ldosh istayman!

O... Men o'zga hayot va siz o'zga hayot. Men yangi xayol va siz eski xayol. Oh, koshki siz meni bu gaplarimning asliga, ma'nisiga, tegiga tushunsangiz edi, hammangiz ham mening fikrimga qo'shilur edingiz.

G'ulom. Xo'sh, qani, ochiq so'yla, seni fikring nima?

Kamol. O, siz! Siz hammangiz bir bo'lub, meni eskilik chuquriga, go'riga yetaklab olib borib, tirik holimda ko'mmoqchi bo'lasiz. Oh... Siz! Siz Hindiston vahshiylaridek bir tirik kishini bir o'luk birlan qo'shub ko'mmoqchi bo'lasiz.

Karimboy (*achchig'lanub*). Astag'firullo, astag'furullo... Seni bu gaplaringga tushunolmaduk-ku? Senga o'luk qiz olib beramiz degon kishi yo'q-ku?

Kamol. Otajon! Men qanday qilsam, sizlarga o'z maqsadimni tushuntira olaman. Oh... Siz! Siz menga bir o'qumag'on, bilimsiz, dunyodan xabarsiz, axloqsiz o'luk bir qizni olib berub, butun umrimni g'am va alam ichida o'tkazub, saodating'a sad chekub, turmushimg'a to'suq, oyog'imga kishan, bo'ynimg'a g'ul solib, bir dev, dajjol, ofala, olbosti bilan bir uyga qamab qo'ymoqchi bo'lasiz! Bu bo'ladug'on ish emas! Mana endi tushungandursiz? Meni ko'zimga ko'rinadurg'on tasvir sizni qiladurg'on to'yingizdan, olib beradurg'on xotuningizdan chiqadurg'on natija shul.

G'ulom. Jiyan, sen jinni-minni bo'ldingmi? Olbosti degan so'zing nima degan so'zing? Boshingga bir oz havo kelub qolg'ong'a o'xshaydur. Zo'r bir azoyimxong'a o'zingni o'qut.

Kamol. Oh... Siz. Siz, qo'ying, meni o'z holimga qo'ying! Yosh umrimni yonar o'tga solmang. Xotun olmayman. Uylanmayman. Aziz jonimni azobga solmang! Siz... Siz hammangiz menga xayrixoh bo'lsangiz, meni o'z holimga qo'ying.

Karim(boy). Juring, Mulla G'ulom, bu kajbahsga gap ta'sir qilmaydig'ong'a o'xshaydur. Uylanmasa uylanmasun. Bilgan noma'qulchiligini qilsun.

Hammasi chiqub ketar, Jamol hammadan keyin qolur.

Kamol. Onajon, Alini menga aytib yuboring, ishim bor.

Jamol. Xo'b, onaginang aylansun, hozir aytib yuboraman. Jon bolam, sen otangni qartaygan chog'ida ko'b xafa qilma. Ortuqboyini qizi senga ma'qul bo'lmasa ham xo'b deb olaver. Hozir otangni undan qaytarib bo'lmaydur. Keyin uning ustiga o'zingni istagan qizing Maryamni ham olib berurmiz. Bir emas, iki xotunlik bo'lursan. Xotun olib berish otangg'a qiyin ish emas — og'zining yeli, jon bolam, indamasdan ola ber.

Kamol. Onajon! Ukamni tez aytib yuboring.

Jamol. Xo'b bolam. (*Chiqub ketar.*)

Ali (*kirar*). Oka, manda nima ishingiz bor?

Kamol. Sen borib Ahmad okangni oldingg'a solib olib kel. U hozir xizmatdan uyiga qaytgan bo'lsa kerak.

Ali. Ahmad okam uyida yo'q bo'lsa, nima qilayin, poylab o'turayinmi?

K a m o l. Yo'q, kutub o'turma. Yo'q bo'lsa, uyiga tayinlab kel.
A l i. Xo'b. (*Chiqub ketar.*)

K a m o l (*yolg'uz u yog'-bu yog'ga yurub*). Oh... Koshki men bu motamxonag'a, xurofot uyasiga Yovrupodan qaytmagan bo'lsam edi. Bu balo, bu kulfat, bu qayg'ularni ko'rماغ'on, yosh jonimni yonar o'tg'a solماغ'on bo'luڧ edim.

O'zimni kuyganim bir sori erdi,
Muni dardi menga ortuqcha bo'ldi.

Dard ustig'a chipqon, o'lganni ustig'a ko'mg'on, degan-dek, dunyodan xabarsiz onamning menga hammadan keyin qolub berg'on o'gut-nasihatin ko'ring. Bir emas, iki xotun olib berib, yana g'am loyig'a botirmoqchi, yosh umrimni egovlamoqchi, hayotdan bezdirmoqchi, turmushimni to'zon, ochilg'on gulimni xazon qilmoqchi bo'ladur. Yo'q! Yo'q!.. Ming martaba yo'q! Bo'lmas! Sizning aytganingiz aslo bo'lmas! (*Jiddiy, sahnaga qarab.*) Oh... Siz! Siz, eski turmush asirlari, xurofot qurbonlari, menga o'xshash minglab yosh o'spurunlarni boshig'a yetasiz. Allaqancha o'qumish, nozanin qizlarni ablah, johil, axloqsiz yigitlar qo'lida asir qilasiz, kaltaklatub o'ldirtirasiz. Siz! Siz muhabbat nima, sevgi nima, tenglik nima, oila nima, turmush nima, g'oya nima, amal nima, yuksalish nima, madaniyat nima — tushunmaysiz! Tushunmoqni ham istamaysiz!

Siz!.. Siz, jaholat qurbonlari, bilimsizlik asirlari, bizni ham o'zingiz ila birgalashtirub, ergashtirub, yetaklab inqiroz olamig'a, yo'qlik dunyosig'a, jaholat maydonig'a, asorat zindonig'a tirik holimizda ko'mmoqchi bo'lasiz!

Siz!.. Siz guldan toza tanlarimizni, gunashdan porloq tuyg'ularimizni, boldan totli sevgilarimizni eng qorong'u zulumat, eng qo'rqinch, dahshatlik xurofot g'orlariga, mag'oralariga ko'mmoqchi bo'lasiz!

Siz!.. Siz, bilasizmi, bizni nima qilmoqchi bo'lasiz?!

Mundan iki asr ilgari Arabiston vahshiylari kabi bizni ko'zlarimizdan qonli yoshlarimiz oqizub turub, tirik holimizda qabrga, mazorga, go'rga ko'mmoqchi bo'lasiz!..

Siz!.. Siz, biz bilamiz, nima qilasiz! Hindiston vahshiylari kabi bir tirik kishini bir o'luk bilan qo'shub dahshatlik xurofot o'tiga yoqmoqchi, kuydurmoqchi bo'lasiz!..

Siz!.. Bilasizmi kimsiz?! Yo'q, bilmaysiz! Bilmoqni ham bilmaydurg'on, jahli murakkabda qolg'on, o'z bolalarini

qonlarin to'kuvchi vahshiy jallodlar, jonli suvratlar, tirik o'luklarsiz!

Yo'q, yanglish aytdim, xato so'yladim. Siz... Siz bizni murabbiylarimiz, rahnamolarimiz, yo'lboshchilarimiz, tug'diruvchi, o'ldiruvchi, katta qiluvchi otalarimiz, onalarimizsiz. Yo'q! Yo'q!.. Ming martaba yo'q! Ayb sizda emas, jaholatda, nodonlikda, bilimsizlikda, kelajakni tushunmovlikda, olamdan xabarsizlikda, taraqqiyot-madaniyatdan qochuvingizdadur.

Yo'q!.. Yo'q!.. O'ylang, tushuning, esingizni boshingizga yig'ing!

Siz... Siz qochgan bilan qutula olmaysiz! Bir kun kelur, bu qilg'on ishlaringizdan, xatolaringizdan o'kunarsiz, pushaymon bo'lursiz, xafa bo'lursiz, yig'larsiz. Qon-yiring yig'larsiz! Foyda bermas, chunki vaqt o'tg'on, ish qo'ldan ketg'on bo'lur.

Eshik taqirlar.

K a m o l (*eshik tomong'a borib*). Qani-qani buyuring, ichkari.

Ahmad salom berib eshikdan kirar. Ko'rishub,
o'rindiqq'a o'ltirurlar.

A h m a d. Xo'sh, qani o'rtoq, nima yangi xabarlar bor?

K a m o l. Xabar, eng qora xabar, fojiali xabar!

A h m a d. Xo'sh, nima bo'ldi? Nimaga buncha xafasan? Qayg'uliksiz?

K a m o l. Mencha, eng qayg'ulik aza, boshqalarcha eng sevinchlik to'y.

A h m a d. Xo'sh, qanaqa to'y, uylanvotsanmi?

K a m o l. Hm... Boshqalarcha uylanvotmiz, bizcha asfalsofilang'a ketvotmiz.

A h m a d. Qo'ysang-chi, o'rtoq. Munday poyma-poy gapirib, odamni ta'bini tirriq qilma, to'g'risini so'yla.

K a m o l. So'zning to'g'risi shulki, o'rtog'ing o'raga yiqildi. Hangamani uch-to'rt kundan so'ng ko'rarsan, do'mbi-rani to'ydan so'ng eshitarsan.

A h m a d. Xo'sh, o'rtoq, qaydan uylanding? Kimni qizini olvotsan?

K a m o l. Qoratosh mahallalik Ortuqboyning qizi emish, chiroylik emish, namozxon emish, emish, emish...

A h m a d. O'rtoq, «yaxshi emish»larni qo'y. Qizni ko'rib-bilib olvotsanmi?

K a m o l. Hm.. Boshqalarning ko'zi bilan ko'rib, onlarning o'lchovi bilan o'lchanib olinvotti.

A h m a d. Menga ilgari amakingni qizi Maryamni olaman, deb eding-ku?

K a m o l. Deb edim, lokin mening deganim so'zim, gapim, tilagim, istagim, ixtiyorim boshqalarning qo'lida ekan. Bilmagan ekanman. Tovba qildim. Oh... Ey, qani ul meni sevdig'im — Maryamim! Onlar — zolimlar, jallodlar, yosh yurak azobchilari, do'zax rahboniylari, eski turmush asirlari meni ul nozaninimdan, hurimdan, parizodimdan, mahvashimdan oyirub, bir jin, olbosti bilan birikturub abadiy azob ichinda injitmoqchi bo'ladurlar. Yo'q, bul bo'lmas. Aslo bo'lmas!

A h m a d. Nima uchun Maryamni olishga ota-onangni rozi qila olmading?

K a m o l. O'rtoq, sen ham meni yaramga tuz sepma. Oh, ul meni sevdigim Maryam... Unda hech gunoh yo'q. Ul farishta, ul adiba, ul shoira, lekin...

A h m a d. Nima lekini bor, ochiq so'yla.

K a m o l. Oh... Lekini ul xurofot bandalari, eski turmush asirlari nazarida oning tarbiyasi, axloqi, bilimi uch pul. Otasi yo'qsul, faqir emish. Obro'si yo'q emish. Ey o'rtoq, bir haftadan beri oramizdagi janjol, g'alva, tortishuvlar tariqcha menga foyda bermadi. Masala mening foydamg'a hal bo'lmadi. Bu turmush tortishuvinda mening tarafimda o'zimdan boshqa bir kishi yo'q. Mana shuning uchun sendan biror maslahat chiqarmukin, deb choqirg'on edim.

Ali qo'lida maktub kirar.

A l i. Mana bu xatni bir maktab bolasi sizga berib ketdi. (*Okasini qo'liga berib, chiqub ketar.*)

K a m o l (*shoshilub, konvertni yirtub, xatga boqur, qaltiragan holda*). Oh... Mana boq!.. O'rtoq Ahmad, qanday bir jigarso'z maktub. (*Titragan holda maktubni o'qur.*)

«Ey, meni oromijonim, suyuqlim Kamol! Mening eshituvimga qarag'onda zolim falak seni mendan, meni sendan tirik holimizda ajratmish. Yo'q!.. Sen ajralsang-da, men ajramam. Tirik bormen, sen tashlasang-da, men tashlamam. Sendan boshqasin sevmam, istamam, aslo is-

tamam. Chindan sendan ajraladurg'on bo'lsam, bilib ishimni qilurman. Suyukling Maryam».

K a m o l (*maktubni ustulg'a qo'yub, o'rnidan turub, u yog'-bu yogq'a yurub*). O'rtoq Ahmad, boq, bu qanday yonig'li maktub, mana shunday maktub yozishga qodir, o'z ko'zim bilan ko'rg'on, axloq va kamolda naziri-tengi yo'q bir qiz qolsun-de (*yig'lar*), bir bilimsiz, axloqsiz qizga uylanayin. Yo'q, ul mendan ajralsa, o'zini halok qiladi, uning o'limig'a men sababchi bo'laman, men zolim, qonxo'r, jallod, rahmsiz, shafqatsiz bevafoardan hisoblanaman (*oyoq-qo'llariga titroq paydo bo'lur*). Oh... Zulm, zulm... Menga-da zulm, unga-da zulm. Oh... Ahmad o'rtoq!.. Boshim aylanub, ko'zum tinub, atrofimni qorong'ulik o'rab olub, ko'zumg'a qon ko'rina boshladi. Qon, qon, oh... Qon! (*O'zidan ketub, yerga yiqilur.*)

A h m a d (*shoshilub*). Hozir men borib tilifo'n bilan do'qtur chaqirayin. (*Chiqub ketar.*)

Parda tushar.

IKINCHI PARDA

Turkiston turmushiga muvofiq mukammal bejalgan, kelin tushgan uy. Nikoh kunin ikinci kechasin ko'rsatur.

O'YNOVCHILAR

K a m o l — kuyov, kasal, ovsar, jinlang'on.

J a m i l a — kelin, juda ko'rimsiz, cho'tur, axloqsiz qiz, 18 yoshinda.

S a l i m a — qizning yangasi, 25 yoshinda.

J a m o l — yigitning onasi.

S a l o m a t — yigitning xolasi.

S a r v a r — dallol xotun.

Jamila, Salima, Salomat. O'rtada dasturxon. Choy ichishub, so'ylashub o'lturgon hollarida parda ochilur. Sarvar bilan Jamol Kamolni suyab olib kirurlar.

K a m o l. Onajon, yerda o'lturushga darmonim yo'q, menga bir o'rinduq olib keling.

J a m o l. Xo'b, men hozir olib kelay. (*Sarvar suyab turar. Jamol chiqub o'rinduq olib kelub, Kamolni o'tqizur. Kamol biroz boshini solintirib o'lturub qizga boqub, birdan jinlanub ketar.*)

K a m o l. Siz!.. Siz, onalar, xolalar, yangalar meni bu holga soldingiz. Ana boqing, qarang, ko'ring, insof ko'zingiz bilan ko'ring. Ul (*qo'li bilan ko'rsatur*) odam suvratida yasalg'on hayvon, dev, jin, olvosti. Siz!.. Siz menga lo'li eshagini maqtagandek maqtab olib bergan qizingiz shulmi? Yoki sizga boshqa qizni ko'rsatub, bu badbashara afritsani berib yubordilarmi? Qarang siz, insof ko'zi bilan qarang. Unda odam bolasidan asar ko'rinmaydur-ku. Oh... Koshki meni ixtiyorim o'zimda bo'lsa edi, sog' bo'lsam edi, siz bilan munda kirmag'on bo'lur edim. Ul olvostini ko'rماغ'on bo'lur edim. Oh... Siz!.. Sizlardan nima qilsam qutulaman. Uylanmayman desam, qo'ymadingiz. Endi kasal bo'lsam ham qo'ymaysiz. Siz!.. Sizlardan o'lub qutulmasam tirik(layin) qutula oladig'onga o'xshamayman.

S a r v a r. Jon bolam, yigit degan bardoshlik bo'ladi. Hozirda isitmani alahisi bilan munday almoyi-aljoyi so'zlavotsan. O'zingni zo'r bir azayim topib o'qutub tashla. (*Jamolga qarab.*) Hay, Jamolbibi, bolangiz o'qutadig'on bo'libdur, tez o'quting.

S a l o m a t. Opa, o'g'lingiz isitma bo'lg'onga o'xshaydur. Bezgagini zo'r bir duoxon topub boylating. Munogangi beparvo bo'lmang.

J a m o l. Jon bolam, sen meni quda-andalar oldida juda uyatg'a qo'yding. Kecha bo'lsa, go'shangadan ham chiqub ketding. El-xalq ichida meni sharmanda qilding, bolam. Bugun ham shunday to'polon qilub, meni sharmanda qilmoq-chimusan?

K a m o l (*kulur*). Ho-ho-ho!.. (*Ashula qila boshlar.*)

Qo'ylarini haydar erkan, bir dovon birlan,
Bir yaxshini qiynar ekan, bir yamon birlan.

S a l i m a. Quda xola, o'g'lingizni birov sehr-u jodu qilg'ong'a o'xshaydur. Zo'r bir domla topub, qaytartirub tashlang. Ul xotuniga ko'ngilsiz bo'ldi.

K a m o l. Oh... Mana, mana, siz topdingiz. Meni bir ko'zlari jodu, so'zlari sehr aql-hushimni band qilg'on. (*Ashula qilur.*)

Ko'rib gul yuzingni bog'da bandadur,
Yodingdaman tokay jonim tandadur.
O'zim har joydaman, ko'nglim sandadur.

Yo'q saningdek parilarning parisi,
Senga sadqa parilarning barisi,
Sog'inib-sog'inib ko'rgim keladur.

S a l i m a. Jamolbibi, nima balo, bu o'g'lingizni almoyi-aljoyi ashuvlalaridan birovga xushtor, ko'ngli boshqada o'xshaydur.

J a m o l. Qaydan bilay, o'g'lum tuppa-tuzuk, aqli-hushi o'zida edi. Iki-uch kundan beri shunaqa talmovsiraydig'on bo'lub qoldi.

K a m o l (*achchig'lanub*). O'g'lingizni talmovsiraydirg'on qilg'on kim? (*O'rnidan turub*.) Siz! Siz! Meni boshimga savdo keturg'on, savdoyi qilg'on kim? Siz! Siz! Eski turmush bandalari, xurofot asirlari! Oh, koshki yoshlig'imda o'lub ketg'on bo'lsam edi. Munday g'amlarni, kulfatlarni ko'rmag'on bo'lur edim. Oh... Koshki o'qumag'on, dunyodan xabarsiz bo'lub o'sg'on bo'lsam edi. Bu hayvonlar orasida ho'kizga o'xshab yashar edim (*o'rindug'a o'turar*).

S a l i m a. Quda, o'g'lingizni savdosi juda qo'zg'olib ketdi. Qo'ying, olib chiqub keting. Ezgulikni kechi yo'q. Bugun bo'lmasa, ertaga kirar. Munaqangi maynabozlikg'a kimni tobi bor.

K a m o l (*achchig'lanub*). Bu maynabozlik emas, hayvonbozlik. Ana, yoningizda yo'g'on, qora, cho'tir bir hayvonni olib kelub o'tiribsiz-ku. Bu o'yinlar o'shani o'yini, o'shani bozlig'i.

S a l i m a. Quda, o'g'lingizni olib chiqub keting. Munaqangi jinnixonaga kimni tobi bor? Ertaga qizni onasi keladi. O'g'lingiz yaxshi bo'lguncha, qizni uyiga olib ketamiz.

K a m o l. Jon yanga, koshki ertaga qo'ymasdan ul devni hozir olib ketsangiz edi. Meni jonim ancha rohatlanur edi. Ko'zimga ko'rinmasa, jinim otlanmas edi. Bular ham meni o'z holimga qo'ymasdan sudrab olib kirmasalar edi. Sizdan ham rozi bo'lur edim. Anuv yoningizdagi olvestining otini Jamila qo'ygansiz. Ko'z bilan ko'rmagan bir yigit Jamila otini eshitgan zamon nazariga, xayoliga juda bir chiroylik, xushsuvrat, pari, hur kelib gavdalanadur. Oh... Ko'z bilan ko'rg'onda mana shunday jin afritsa, olvesti bo'lib chiqadur. Oh... Koshki munday xunuk, bedavo qizning otini Jamila qo'yguncha ajal, azroyil, qora balo qo'ysangiz edi. Menga o'xshash bir necha falokatzadalar ismin eshitg'on zamon saqlanub, o'zin munday fojialik balolardan xalos qila olur edi.

J a m o l. Jon bolam, birovni bolasini munaqa ko'b xo'rlama... Qo'ng'uz bolasini offog'im, tipratikon bolasini yumshog'im, demish.

S a r v a r. O'g'lum, ovulga kelganni it qopmas. Birovni qizini munaqa ko'b xo'rlama, har kimniki o'ziga, oy ko'rinur ko'ziga, demishlar.

K a m o l. Xolajon! Ul oy emas, qora ilon. Onam to'g'ri aytdi, ul...qo'ng'uz, tipratikon, butun uning vujudi sehr, jodu, zahar. Mana ko'rmaysizmi, meni vujudimni kim zaharladi? Ana uning tikoni, uning nishi zahar. Oh... Ul meni suyuklim, ul qanday zot. Yo'q! Ul odam zotindan emas, parizod, farishta, hur. Uning zoti jannatdan, uni uzog'din ko'rgan onim dimog'imga qora sochlarindan sochilg'on ud-u anbar, mushk-u totori kelub tegub, vujudimga ohanrabo kabi obihayot berar edi. Siz!.. Siz nima desangiz deng, ul meni hayotim, ruhim, jonim, tanim, vujudim... Suyukli mahbubam, Laylom, Shirinim!

S a l o m a t. Opa, munaqa alpi-salpi gaplashub o'turg'on bilan bo'lmaydur. Iki tarafni ohori to'kuladur. Sherik-chilik bir yilchilik, qudachilik ming yilchilik. O'rtadan parda ko'tarilmasun. Bugun bo'lmasa erta, erta bo'lmasa indin-de. Qani turinglar.

Jamol, Salomat, Sarvar o'rinlaridan turishur.

J a m o l. Qani jur, o'g'lum, bo'lmasa, mehmonxonaga chiqub yot.

K a m o l. O'turing, qani, tur deganda turing. Siz hali mendan qutulib qayga borasiz? Siz bilan qiladurg'on hisobim bor. Oroni ochib ketingiz!

S a l i m a. Voy, Xudo o'lum bersun, endi hisobga tushdi. To'yga qilg'on xarajatini hisobini qiladig'ong'a o'xshaydur.

K a m o l. Yangajon, bu hisobni sizga daxli yo'q. O'zaro bo'ladig'on hisob, siz qo'rqmang.

J a m o l. Voy o'lay, jon bolam, jur ketavuz. Meni qudanda ichida sharmanda qilding. Hisobing bormi, kitobing bormi, har qancha gap-so'zing bo'lsa, mehmonxonaga chiqub gaplashamiz. Jur, jon bolam. (*O'g'lin qo'lidan tutub, olib ketmoqchi bo'lur.*)

K a m o l (*onasini qo'lini siltab*). Siz meni ko'b qiynamang, o'turing deganda o'turing. (*Hammasi o'tirur.*)

J a m o l. Mana, o'turduk. Qani, nima deysan? Nima so'raysan?

K a m o l. Sizdan so'raydurg'on so'zim shulki, anu (*qo'li bilan*) olvestini borib, o'z ko'zlaringiz bilan ko'rub kelub, manga maqtatg'onmidingiz?

J a m i l a. Huv o'lum bersun munaqangi jinni erga! (*Yig'lar, yuzini o'rar.*)

S a l i m a. Jim tur, qizim, hali hech narsa bo'lgan yo'q. Jonon piyola singan yo'q. Otang bu maynabozlikni eshitsa, bir soat ham seni munda qo'ymas. Ertagacha sabr qil.

K a m o l. Yangam rost aytadur. Sabr qil. Sening yoning-g'a boradurg'o(n) odam yo'q. O'zingg'a o'xshag'on inson suvratidagi bir kishi bilan qo'shga qo'shilursan. Gunoh senda emas, mana bu yolg'onchilarda, aldamchilarda, eski turmush asirlarida, xurofot bandalarida. Yaxshi qilding, yuzingni o'rading. Jonim ancha orom topdi. (*Onasiga qarab.*) Ona, qani gapiring, ko'rib kelub, menga maqtatg'on qizingiz shulmi? Yo boshqa qizmidi?

J a m o l. Bolam, qaydam bilay, menga o'sha kuni bir qizni ko'rsatuvdilar. Ko'zinga bejirimgina, chiroylikgina, to'tidakgina, istarasi issiqgina ko'ring'on edi. Judayam munaqangi badbashara, xunuk emas edi.

S a l o m a t. Bu gapni yaxshi ochding. Man ham ko'rub edim. Shu vaqtgacha gapurgani qo'rqub, damim ichimda edi. Bir yer yutkur odam o'g'rilarining ko'rsatgan qizlari bul emas. Bizga qumridek bir qizni ko'rsat(ish)uvdi.

S a r v a r. Qo'yiyla, munaqangi yotg'on ilonni boshini qo'zg'amayla. Bugun bo'lmasa, erta bir-biri bila topishub, ko'rmagandek bo'lub ketar. Og'ir-yengil gaplashganiylar qolar.

S a l o m a (t). Hu o'lim bersun, san yallachi dallolga. Hamma(si)ni qilding, san qilding. Sho'rlik ukamni bu holga tushishiga san sabab bo'lding.

J a m o l. Uyginasi kuysun Ortuqboyni, lo'lidak badbashara qizini bizga aldab sotdi. Bizni xonavayron qildi. Tuppatuzuk o'ynab-kulib yurgan bolaginam bu shumqadam qizini kelishi bilan talmovsiraydig'on bo'lib qoldi.

S a l i m a. Hezalakka arpa uni bahona. Huv o'lim bersun, sizni jinni o'g'lingizga. Bizni qizimizni sizni savdoyi o'g'lingizdan qay yeri kam? Qo'ying, bizni tinch qo'ying! Ertaga tong otsun, Ortuqboyga odam yuborub, orani uzil-kesil qilamiz.

K a m o l (*jiddiy*). Mana ko'rdingizmi, sizni bu eski turmushingizdan qanday fojiali natijalar kelub chiqadur.

Qani, ul Ortuqboyni obro'si, dastarxoni yaxshiligi, boyligi, insofligi... Oh... Insof qayda unda! Insof bo'lsa, birovni qizini o'z qizim, deb ko'rsatib, birovga sotib, birovni xonavayron qilurmidi?! Yo'q! Yo'q! Hech kimda insof yo'q! Yo'q!..

Siz!.. Siz bilmaysiz, hammangiz makkorsiz, aldamchisiz! Yolg'onchisiz, odam o'g'irlovchi, bola sotuvchi jallodlarsiz, qonxo'rlarsiz! Zolimlarsiz! Siz bilasizmi, kimsiz? Insofsiz, vijdonsiz, mehrsiz, shafqatsiz, inson qiyofasidagi hayvonlarsiz! Yo'q, yo'q, yanglish so'yladim, xato gapirdim. Siz! Siz bizni(ng) onalarimizsiz, bizni boqib katta qiluvchi murabbiylarimizsiz! Yo'q, yo'q... Ayb sizda emas, xato sizda emas, gunoh sizda emas — bilimsizlikda, jaholatda, nodonlikda, eski turmushda! Oh, meni bu holga solg'on kim? Oh... jaholat, jaholat! Nodonlik! Bilimsizlik! Eskilik! Eskilik!.. Churig'on turmush!.. (*O'rindugdan gumburlab yerga yiqilib tushar. Xotunlar shoshilub suv olib kelishadi.*)

Parda tushar.

UCHINCHI PARDA

Turmushga muvofiq tuzulg'on bechorahol kishining uyi.

Uyning bir tarafiga ustol, ustullar qo'yilgan bo'lur.

O'YNOVCHILAR

Maryam — Kamolni yaxshi ko'ruvchi, o'qugon, axloqlik, chiroyli qiz, 16 yoshinda.

Salim aka — Maryamning otasi, biroz o'qugon, madaniyat suyuvchi, faqir kishi, 42 yoshinda.

Fotima — qizning onasi, jo'yalik xotun, 38 yoshinda.

Iskandar — qizning ukasi, maktab shogirdi, 14 yoshinda.

Xosiyat — qizning hamfikir o'rtog'i, 18 yoshinda.

Qiz yolg'uz, kitob o'qub o'turgon holda parda ochilur.

Maryam (*birdan achchig'i ila kitobni yopub, she'r o'qur*).

Faryod in zamona-u bad mehr-u kaj xirom,

Xunrez, jonsiton-u badangiz, benizom.

In dahr besutun narvad hech kas bakom,

Har ro'z mexo'ram g'ami anduh jom-jom.

(*Jiddiy.*) Ey, zolim falak, yiqil! Buzul! Yo'q bo'!! Yulduzlaring to'kulsun. Oying, quyoshing yer bilan yakson

bo'lsun! Sen ham bizlar kabi xonavayron bo'!! (*Yig'lar.*) Oh! Ey, zolim falak! Mana, uch-to'rt kun ichida iki oilani barbod, xonavayron qilding. Oshlarimizni zaharga, uylarimizni motamxonaga aylantirding. Gulistonlarimizni xazon, ranglarimizni za'faron qilding. Guldan go'zal tuyg'ularimizni, hissiyotlarimizni, sevgilarimizni boshimizdan qochirding. Eng suyuqlu, istaklu bulbullarimizni zindonga, qafasga qamab, qarg'a-quzg'unlar bilan yo'ldosh qilding. Oh... bevafozan, zolimsan! Sening qiladurg'on ishing vafo o'rniga jafo, adolat o'rniga zulm, oh zulm! Oh... Bu zolim falakni yer yuzindagi tarbiyat qilg'on insonlari-da zolim, vahshiy, qonxo'r, jallod, rahmsiz, shafqatsiz. Bu vahshiy jallodlar orasida yashamoq uchun o'zlarig'a o'xshash jallod, zolim, bilimsiz, dunyodan xabarsiz bo'lmoq kerak. O'zlariga o'xshamag'on, eski turmushlarig'a tiz cho'kmag'on kishilarni ichlaridan uch kunda ikkinchi dunyoga uzatadurlar. Oh, koshki onodan tug'mag'on bo'lsam edi, bu qayg'u, bu alamlarni ko'rmag'on bo'(lu)r edim. Oh... Koshki o'qumag'on, oq-qorani tonimag'on bo'lsam edi, menam o'shal qonxo'r, jallodlar orasida yashag'on bo'lur edim. Oh... Meni suyuqlum Kamol, husnungg'a yetmasun zavol. Seni holing nima kechdi? Kecha nikohlab olg'on yoring bilan qanday aloqada bo'lding? Seni istag'on, suyg'on Maryamingni esingdan chiqorib, sen ham vahshiy hayvonlar to'dasiga kirdingmi? Albatta, shaksiz, shubhasiz kirding. Yo'q, yo'q! Sen o'z istaging bilan kirmading. Seni kuchlab, zo'rlab kiritdilar. Zolimni kuni tuqg'on, kasofat g'olib deyurlar, to'g'ri so'zdir. Sen bechorani sekin-sekin o'z domlariga solurlar. Kirma sanamning uyiga, sanam solur o'z kuyiga, deb seni o'z do'mbiralarg'a o'ynaturlar. Sen bechora, yolg'uz o'zing ular bilan kurasha olmassan. Oh... Koshki ikimiz bir bo'lganimizda edi. Onlarning eski, churig'on turmushlarin kullarin ko'klarg'a sovurar eduk. Yer bilan yakson qila olar eduk. Afsus, lokin yolg'uzsen, yolg'uzlik qilassen. Mencha, seni(ng) aslo g'olib bo'luv ehtimoling yo'q. Faqat sening oldingda iki yo'l turadur. Biri — onlar bilan qo'shilub sen ham eskilik dengiziga g'arq bo'lib ketasen. Yoki menga o'xshash tezdan bu bevafo dunyoga alvido qilassen. (*O'rnidan turub yurur.*)

Xosiyat kirar.

Xosiyat. Maryam o'rtoq, senga nima bo'ldi? O'zingdan o'zing jinni kishidek gaplashvotsan?

Maryam. Oh, opajon! Nima qilar edim, o'limga hozirlanvotman. Mencha, o'limga hozirlanmoq kerak. Bu totsiz, mazasiz, lazzatsiz, vafosiz dunyoda turuvdan zig'ircha foyda yo'q. Foyda umidi ham yo'q. Bu jaholatga cho'mg'on insonlarning qilg'on mantiqsiz ishlarin ko'rsangiz, hushingiz boshingizdan uchub ketadur. Bular ishq nima, muhabbat nima, sevgi nima, turmush nima, saodat nima, tushunmaslar, tushunmoqni ham istamaslar! Istaganni istaganga qovushtirmaslar! Bir-biridan turli-turli bahona, hiylalar bilan oyiralar, guldek ochilgan yosh umrlarin xazon, turmushlarin to'zon qilalar. (*Kelub o'turar.*)

Xosiyat. Maryam, ko'p xafa bo'lma. Kamol uylang'on bo'lsa ham ul bilimsiz qiz bilan birga turolmas.

Maryam. Oh, Kamolim, sohibjamolim! Qani ul bizni yoshlik vaqtlarimizdagi o'ynashub-kulishub yurgan chog'larimiz? Bir-birimizga bog'lashg'on muhabbatimiz? Seni menga qilg'on ahd-paymonlaring. Ul shirin, lazzatli, totli xayollarimizning barchasi bo'shga chiqdi. Havoga ketdi. Barbod bo'ldi. G'oyib bo'ldi. Nazardan yo'qoldi. Ko'zdan nihon o'ldi...

Xosiyat. Maryam, ko'b qayg'urma. Kamol seni tashlamas.

Maryam. Oh, opajon! Men yaxshi bilaman, unda gunoh yo'q. Uni(ng) yuraginda meni istagi bo'lmasa edi, Yovrupodan qaytmas edi. Yo'q! Gunoh eski turmush bandalarida. Onlarda insof bo'lsa edi, uni mendan ajratub, bir axloqsiz yovvoyi qizning qo'lida asir qilub qo'ymaslar edi. Xayr, bu mening o'rinsiz shikoyatlarimni yaratganimdan boshqa bu to'rt qanotlik dovol ichida eshitadurg'on kishi yo'q. Eshitganda ham insof qiladurg'on, holimga rahm etadurg'on kishi topilmas. Eshittirmoq ham mumkin emas. Siz bo'lsangiz, menga o'xshash mushtipar, birovni cho'risisiz. Bas, shunday bo'lg'ondan so'ng, bulardan o'lib qutulmasa, tirik qutulib bo'lmaydur.

Xosiyat. Maryam, qo'y, munaqangi noumid bo'lma. Yosh joningga jabr qilma. Shaytonni so'ziga kirma!

Maryam. Oh, suyuklum Kamolni bir vahshiy qizga qo'shib qo'ygandek, erta-indin meni ham, sizni ham bir

ho'kuz polvon bilan kurashturadurlar. Undan ko'ra esing borida etagingni yop, degondek hozirdan chorasini ko'rish kerak.

Xosiyat. Jon ukam, har narsa bo'lsa ham sabr qil. Sabr tegi rahmon. Yaxshi qol. Sani bir ko'rib ketay, deb kelib edim. (*Chiqub ketar.*)

Maryam. Mani bu balodan faqat o'lim qutqaradur. (*O'rnidan turub, bir burchakg'a berkitub qo'yg'on zaharni olib kelub ustol ustiga qo'yar.*) Mana bu obihayot butun qayg'ularg'a, kulfatlarg'a xulosa, yetmush iki illatg'a xotima beradurg'on, menga o'xshash mazlumalarning dodiga yetadurg'on davo! (*Eshik taqirlar. Doruni berkitar.*)

Fotima kirar.

Fotima. Jon bolam, boyadan beri o'zingdan o'zing nimalarni gapirvotsan? (*O'turar.*)

Maryam. Onajon, Xosiyat opam kelg'on edi. Birpas gaplashib o'tirib yangi chiqib ketdi. Shuni eshitgandursiz. Olamda nima yangi xabarlar bor?

Fotima. Nima xabar bo'lur edi. Amakingni o'g'li bechora Kamol kecha go'shangaga kirishda jinni bo'lib qolg'on emish.

Maryam (*hayajon ila*). Nima qilib jinni bo'libdur?

Fotima. Qaydan bilay, xotunlar orasida har xil gap. Bir xillari Ortuqboyni qiziga ko'ngilsiz bo'lubdur, deydur. Bir xillari birov sehr-jodu qilib, oldini boylab qo'yibdur, devotti. Bir xillari boshqa bir qizga xushtor ekan, shuning uchun Majnun bo'lubdur, deydur. Bir xillari ko'b o'qig'on odam shunaqangi miyasi aynab, savdoyi bo'lib qoladi, der. Bir xillari jin tegubdur, kishanga tushadig'on bo'lubdur, devotti. Ishqilub, shunaqangi har xil gap ko'b.

Maryam. Tabibgami, do'xtirgami boqizishmaptimi?

Fotima. Karimboyni o'zing bilasanmi, do'xtur degon joyda joni halqumiga chiqadur. Onasi Jamol bo'lsa, undan ham battar. Ularni topib olgoni polvin, qushnoch, azayimxon.

Salim kirar. Maryam otasiga o'rnidan turub o'tirar.

Salim. Qizim, nima bo'ldi, juda ranging uchub turubdur. O't-bo'ting og'rivotdimi?

Maryam. Yo'q, otajon! Hech qatim og'rivotgani yo'q. Kamolni jinni bo'lganini eshitub qo'rqub ketdim.

S a l i m. Qo'rqma, qizim, qo'rqma! Man hali eshitub, namozdan chiqub, ko'rgani borub edim. Mehmonxonada tuppa-tuzuk, esi o'zida yotubdur. Ammo kecha kechasi go'shangada ham, bu kechasi yangalarni oldida ham juda ko'p almoyi-aljoyi gaplarni gapirg'on emish. Kim bilsun, bola bechoraga nima hodisa bo'lganikin. Ammo juda rangi ketub qolibdur.

M a r y a m. Do'xturga ko'rsatibdimi?

S a l i m. Do'xtur? O'sha seni amaking do'xturga ko'rsatadimi? O'g'lini ot mindirib, Sag'vonga azayimxonga yubordi.

F o t i m a. Otasi, guzardan chiqub go'sh olib keling, osh qilaman.

S a l i m. Xo'b. Sabzi ham olib kelaymi? (*Chiqub ketar.*)

F o t i m a. Yo'q, sabzi kerak emas, moshxo'rda qilaman. Jaz olib kelsangiz bo'ladi. Manam qozon-tovog'imga qaray. (*Chiqub ketar.*)

M a r y a m. Onajon, Iskandarni menga aytib yuboring. Ishim bor. (*Qo'liga qog'oz-qalam olib xat yozar. Kanvertga solub yofushturar.*) Mana, ey suyuklum, Kamol! Bu senga eng so'nggi yozgon xatim. Mundan so'ng xatni ul dunyoda ko'rarsan.

Iskandar kirar.

I s k a n d a r. Opa, manda nima ishingiz bor?

M a r y a m. Mana bu xatni sekingina, amakingni uyiga borib, o'ynab yurgin-de, hech kim yo'g'ida Kamol okangni o'z qo'liga bergin.

I s k a n d a r (*xatni qo'liga olib, cho'ntagiga solur*). Oлдilarida odam bo'lsa, ketmasa, nima qilaman?

M a r y a m. Ketguncha poylab, o'shatda o'ynab yur.

I s k a n d a r. Xo'b, opa. (*Chiqub ketar.*)

Maryam o'rnidan turub, eshikni berkitub zanjirlab kelur. Shishadagi zaharni qo'ygan joyidan olur. She'r o'qur.

Ajalni elchisi keldi, qochayluk bog'-u bo'stonga,
Qoch(g)an birlan qutulmassen, tamosho qil go'ristonga.

Oh... Man nima qilub shaytonni so'ziga kirvotman. Nima qilub yosh jonimga jabr qilvotman. Yo'q! Yo'q!.. Kishi dunyoda o'z suyganig'a, istag'anig'a yetushmoq uchun yashaydur. Qachon bo'lsa ham bandani boshida bu o'lum

bor. Qiynalub, azoblanub yurgandan ko'ra o'lub qutulmoq oson. Yo'q, yo'q! Bo'lmas! Shunday mehribon otam, shafqatli onamni zor qaqshatub o'zimni o'zim o'ldirmog'im zo'r gunoh. Onlar mandan so'ng tirik o'ladurlar. Oh...meni bu ko'ksumdagi muhabbat o'ti, yong'uni, bari bir, bugun bo'lmasa erta kuydirib kul qiladur. (*She'r o'qur.*)

Gulim ketdi, gulim ketdi, qo'limdan bulbulim ketdi,
Meni g'amxonaga tashlab, o'zi sayri chaman ketdi.

(*Qo'liga shishadagi zaharni olub, titragan holda shishani og'zini ochar.*) Ey suyuklum Kamol, xayr yaxshi qol! Men boradurg'on joyga oldinma-keyin sen ham borarsan! Xayr, ey... (*Yig'lar.*) Shafqatlik, mehribon otam! Xayr, ey meni tarbiya qilub, do'ppilar tikub o'qutuvchi onam! Xayr, ey jonimdan suyuklu ukam! Yaxshi qoling! Men ketdim! (*Zaharni ichar. Harakat qilub, yiqilub, jon berar.*)

Parda tushar.

TO'RTINCHI PARDA

Turmushga muvofiq tuzilg'on yovrupolashg'on
mehmonxonani ko'rsatur.

O'YNOVCHILAR

Kamol — savdoyi bo'lg'on.

Karim(boy) — yigitning otasi.

Jamol — onasi.

Xumor xola — kinnachi, 50 yoshinda.

Pari-domla — azayimxon, 35 yoshinda.

Iskandar — xat olib keluvchi bola, 14 yoshinda.

Hamdam — tabib, 40 yoshinda.

Sultonbek — do'qtur, 45 yoshinda.

Ahmad — yigitning do'sti.

Habiba — yigitning singlisi.

Shayton — yosh yigit suvratinda, 30 yoshinda.

Maryam — pari, malak suvratinda (ko'rinur), 16 yoshinda.

Yigitning hamma qarindoshlari (ko'rinur).

Kamol oyog'ida kishan, kalavot ustida gazit o'qub yotgan
holda parda ochilur. Kamol birdan o'rnidan turub,
kalavotda o'turub, she'r o'qur.

Oh!.. Jaholat bir taraf, g'am bir taraf – yondurdi, kuydurdi,
Bu iki zolimi xunxordan ortuqcha ozoram.
Muhabbat bir taraf, men bir taraf – tortishish davom etdi.
Yengildim, mahv bo'ldim, o'lmak(k)a iqror, tayyoram.
Meni ul nozaninim, yor-u jonimdin oyirdilar,
Kerakmaz menga jannat, hur emdi tolibi noram.
Bu dunyoda qovushmoq, birlashuvga qo'ymadi turmush,
O'lib ham ko'rmasam diydorini bundan-da ham undan-da bezoram.

Oh... Meni bu holga solgon kim? Sen! Sen! Yo'q, yo'q!
Sen emas! Seni(ng) muhabbating, ishqing. Yo'q, yo'q! Ishq
ham emas, jaholat, nodonlik, eskilik.

J a m o l (*Xumor xolani birga olib kirar*). Mana onagi-
nang aylansun, sanga qoqimchi olib keldim. Xumor xola
juda qo'li em xotun. Imi-dumi qi(l)sa, Xudo xohlasa yaxshi
bo'lib qolasan.

K a m o l. Onajon, meni dardim, kasalim boshqa, siz
bilmaysiz. Menga ko'b ozor bermang, o'z holimga qo'ying.

J a m o l. Xola, turing, imi-dumingizni qila bering. Bolani
gapiga quloq solmang. Muni o'zini miyasi aynib qolgan.

Xumor xola o'rnidan turub «aff-u», «aff-u» deb, kekirub, Kamolni
uqalab, orqa yelkalariga gurs-gurs qoqar. Yelkasidan nina olib, nina
bilan tilini qonatub, quloqlaridan cho'zur, peshonasiga, iki
chakkasiga, engagiga qo'li bilan tilidan qon olib surkar. Oto'yundagi
masxarabozdek tasqara qilub bo'lub, qo'lini ochub, uzun duo qilub
chiqub ketar.

J a m o l. O'g'lum, Xumor xolani qo'li em bo'(l)sun.
Xudo dardingga darmon bersun. Endi tinchgina o'ralub yot.
Tellasang yaxshi bo'lub qolasan. (*Chiqub ketar.*)

K a m o l (*o'rnidan turub borub, oynaga boqub*). Mana
endi meni toza jinni qildilar. Sog' vaqtimda bu xurofot ban-
dalari bilan kurasha olmadim. Endi oyog'imga kishan so-
lub, jonimdan to'yg'uzub, o'z turmushlariga asir qilub ol-
gonlarida nima qila olardim. Nima bo'lsa, bo'ladig'oni bo'ldi.
(*Kelub kalavotga o'turar.*) Oh!.. Bu motamxonadan, jinni-
xonadan tezroq qochmoq kerak. Bular meni jinni hukm
qilub o'tirubdurlar. Yo'q! Ular bilmaydilar! Men jinni
emas(man)! Laylisidan ayrilgan Majnunman! Mana,
ko'rasiz o'zlaring, qiladurg'on ishlari butun xurofot... hech
bir...¹ mantiqg'a sig'maydurgon vahshiylik, jinnilik, mas-

¹ O'chib ketgan. O'qib bo'lmadi.

xarabozlik. Jinnini jinni desangiz arfa bo'yi qo'shilgandek, «bu qiladurg'on ishlaringiz — jinnilik», deb baloga qoldum, yengildim. Oxirida hammalari bir bo'lub, ko'blashub, ko'maklashub, men bechorani jinniga chiqordila-qo'ydilar. To'g'ri so'z tuqq'onga ham yoqmas ekan, haq so'zni, haqiqatni tushunadig'on kishilarga gapurmoq kerak ekan. Bu gapga tushunmog'on jaholat qurbonlari bilan olisha-olisha, «zo'ri behuda miyon meshikanad», deb yosh jonimga jabr qildim. O'zimni o'zim halokatg'a soldim. Hali ko'rasiz, meni bu sho'rlik boshimg'a qanaqangi qiziq hantamalar solurlar.

Karim (boy). Qani kiravering, taqsir qochadig'on kishi yo'q. *(Karim oldin, pari-domla keyin kelub o'tirishur. Pari-domla qo'lin fotihaga ochub, uzundan uzog' qattug' ovoz bila duolar o'qub, fotihani betiga tortar.)*

Kamol yuzini teskari qilub yotur.

Pari-domla. Qani, boy afandi, bu bola bechoraga nima bo'ldi?

Karim (boy). Nima bo'lar edi, jin tegub jinni bo'ldi.

Pari-domla. Xudo xohlasa, uch kun o'qusam, jinni qoqib olamen. Yaxshi bo'lub, ko'rmagandek bo'lub ketadur. Nazrni yaxshi berasiz. Xizmatni to'la qilasiz. Turing, chiqub bir tutam xifchin olib keling.

Karim (boy). Nafasingiz muborak bo'lsun. Bola yaxshi bo'lsa, topg'on-tayanganimiz — sizniki. *(Chiqub ketar, bir tutam ho'l novda olib kelub domlaga berar. Domla novdani qisimlab olub, kasal yoniga cho'kka tushub, o'turub o'qur. Kamolni ustin ochub, ora-sira dam solub, qo'lidagi xifchinnilar bilan butun a'zosiga shart-shart urib qo'yar. Uzog' o'qug'ondan so'ng qo'lin ko'tarub, uzog' duo qilub, qo'lin yuziga tortar.)*

Pari-domla. Boy, endi menga ruxsat berasiz. Uyimda bir necha o'qiydurg'on kishilarim bor edi. Sizni qiyolmagandan tashlab keldim. Meni jo'nating. Xudo sizga sabr bersun. Bolangizga shifo bersun.

Karim cho'ntagidan pul chiqorub berur. Pari-domla olib cho'ntag'iga solur.

Karim (boy). Xush ko'rduk, xush ko'rduk. Ertaga ham kelasiz.

P a r i - d o m l a. Xayr, xayr. Albatta kelamiz. (*Chiqushib ketarlar.*)

K a m o l (*o'turub*). Oh... Voy jonim!.. Butun tanim og'rimoqg'a boshladi. Parvardigor! Bu qanday zulm?! Bu qanday jaf? Yaqinginda bittasi kelub, zaif badanimni shapalog'lab, qulog'larimdan cho'zub, qancha azob berub, yuzimni tasqara qilub ketub edi. Xudo urganni payg'ambar hassasi bilan turtar, deb bunisi ham ho'l novda bilan savalab ketdi. Xayr, bunisiga ham shukur. Yomondan yo qoch qutul, yo ton qu(t)ul. Bu dard bilmag'on dardi bedavolardan vaqtida qochub qutula olmadim. O'z jonimga o'zim jabr qildim. Endi tonib qutulish kerak. O'lib qutulish kerak. Boshqa iloj yo'q! Boqolim, tag'im nima jafolarni, nayranglarni ko'ramiz.

Karim, Hamdam kirar.

K a r i m (b o y). Qani, mullo Hamdam, kela bering, qochadurg'on kishi yo'q.

Hamdam, Karim o'turushar. Uzun duo qilur.

H a m d a m. Boy qani, ayting-chi? Bolangizni qayeri og'riydi?

K a r i m (b o y). Mullo Hamdam, bolani hech yeri og'rimaydi. Faqat savdoyi bo'lg'on. Undan keyin, yaqinda uylantirg'on edim. Xotuniga ham qaramaydur. Shundan boshqa kasali yo'q. Shunga qarab bir doru qilub bersangiz, shoyad shifo topsa.

H a m d a m (*o'rnidan turub borub, Kamolni tomirin tutub, qaytub kelub, o'rniga o'turub, boshin laqirlatur*). Voh... Voh... Bola bechorani vaqtini o'tqazib yuboribsiz. Nima uchun shuncha kundan beri tayibga ko'rsatmadingiz? Kasali juda og'ir. Tomiri yoniga urvotdi. Vaqti o'tibdur. Endi tuzalg'on-da ham faqat doruni zo'ri bilan tuzaladur.

K a r i m (b o y). Mullo Hamdam, ishqilub tuzaladig'on bo'lsa, bizni puldan, xarajatda(n) tortinadi, deb o'ylamang. (*Cho'ntagidan pul chiqorub.*) Mana bu o'zingizni xizmat haqingiz, mana bu — doru puli. Yana xizmatigingizni alohida qilamiz.

H a m d a m (*pullarni olib, cho'ntagiga solub*). O'g'lingizdan shisha berib yuboring. Men sharvat doru tayyor qilub beraman. Uni har kun uch mahal uch qoshuqdan ichsun. Bu doru bolani ichidagi qo'zg'olg'on safroni kamaytiradi.

Bolani juda safrosi g'olib bo'lub ketubdur. Mundan boshqa yana surgu doru beraman. Ul ichni suradur. Bola bechorani juda ichi qabziyat bo'lub ketubdur. Bulardan boshqa yana hafdoru berib yuboraman. Uni har kuni yetti donadan yutsun. Bu haf (doru) bolani suslangon tomirlarini qo'zg'otub, quvvatga kirgizadi. Munda juda qimmatbaho quvvatboham aralashg'on. Shu doruni yeb tamomlagandan keyin bolani xotunini oldiga qo'yib yuborub, o'zingiz chetda tomosha qila berasiz. Endi, menga javob berasiz, boy. (*O'rman turub.*) Xayr boy, xayr. (*Chiqub ketar.*)

Karim (boy). Xush ko'rduk, xush ko'rduk. (*Chiqub ketar.*)

Kamol (*o'turub she'r o'qur.*)

Yor, ko'rmasmen seni, bu holi zorimni desam,
Hajridan chekg'on bu dardim-bag'ri qonimni desam.

Ey tabibo, ishq dardining davosi vasldur,
Sen topalmassen davo, jismi xarobimni desam.

Oh... Tanasi boshqa dard bilmas, derlar. To'g'ri so'z dur. Luqmon tirilub kelsa ham meni bu dardimga davo topolmas. Bu jaholat, xayolot bandalari o'zlari bekorga ovora bo'lub, meni o'runsiz yerga injitmoqdan boshqa natija chiqara olmaslar. Bu jaholat qurbonlari, xurofot majnunlari bilmaslarki, meni bu dardimdan faqat iki narsa xalos qila oladur. Yo vasl, yo o'lim! Boshqa chora yo'q!

Ahmad, do'qtur kirar.

Ahmad. Qani, buyuring, do'qtur afandi, o'rinduqg'a o'tiring.

Do'qtur, Ahmad kasal yoniga o'rinduq olib kelub o'turishurlar.

Do'qtur kasalni ko'rish usulin ijro qilur.

(*Kamolga.*) O'rtoq, seni kasal deb eshitib, ataylab borib do'qtur afandini olib keldim. Qalay tuzukmisan?

Kamol. Juda yaxshi qilubsan, o'rtoq. Xudo xayr bersun.

Ahmad. Do'qtur afandi, kasali qalay?

Do'qtur. Mancha, hech kasali yo'q. Tanida og'riydurg'on yeri bo'lmasa kerak. Faqat dilida bir hayajon, iztirob, qo'rquvga o'xshag'on bir narsa borlig'i seziladur. (*Oyog'ini ochib, kishanni ko'rub, peshonasidagi surkalgan qonga boqub.*) Ajabo, oyog'ingizga nimaga kishan solib qo'yibdurlar. Hozir

ochish kerak. Yuzlaringizga nima(ga) qon surkab tasqara qildilar.

K a m o l. Ey, do'qtur birodar! Damingizni chiqormasdan muolijangizni qilub chiqub keta bering. Bu kishanni kaliti otamda. Betimdagi qonni sababin onamdan so'rang. Agar ular sizni munda kelg'onligingizni bilsa, urub kaltaklab haydab chiqoradur.

D o ' q t u r. Nima uchun solg'onlar. Buni nima foydasi bor? Bu sizning kasalingizg'a butun ziyon.

K a m o l. Buni foyda-ziyoning ular o'zlari yaxshi biladurlar. Ularcha, munda zo'r xosiyat bor. Bu juda ulug', tabarruk narsa. Siz bilan biz unga tushunmaymiz.

D o ' q t u r. Yo'q! Nima bo'lsa bo'lsun, men hozirda hifzi sihhat qonuni yuzasidan sovliqg'a zararlik narsani oyog'ingizdan yeshdirmay, turub ketmasman.

K a m o l. Siz ortuqcha qayg'urmang. Muni meni oyog'imdan tushadurg'on vaqtining soati — minutining so'qishi yaqin qoldi. Tabiiy ul o'zidan o'zi tushub qoladur.

D o ' q t u r. Men sizning bu mug'olatalak muammoga o'xshagan so'zingizga tushuna olmadim.

K a m o l. Men sizga hali aytmadimmi, buning haqiqatiga ular tushunadurlar.

A h m a d. Do'qtur afandi, men sizdan keyin qolub yeshdirib tashlayman, xotirjam bo'ling.

D o ' q t u r. Men ertaga soat 9 da yana kelaman. Agarda bu kishan oyog'idan yeshilmasa, hukumat vositasi-la yeshdiraman.

K a m o l. Siz yeshdirmasangiz ham bu kishan masalasi bir soatga qolmasdan hal bo'ladur.

D o ' q t u r (*ustulga o'turub, ressep yozub*). Mana, iki xil doru yozdim. Biri — suyuq, biri — farasho'k. Ustidagi yozilg'on vaqtiga qarab, ertagacha ichirib turish kerak. (*Xayrlashub chiqub ketar.*)

Ahmad kuzatub qaytub kelur.

A h m a d. Xo'sh, o'rtoq, senga nima bo'ldi? Nima uchun bu holga tushding?

K a m o l. O'rtoqjon! Meni kasalimni, dardimni bir chekkasini o'zing bilasen. So'rab nima qilasen?

A h m a d. Aqling, hushing o'zingda turub, kishanga tushub yotganingg'a hayronman.

K a m o l. Qo'y o'rtoq, do'qturga o'xshab sen ham kishan masalasin qo'zg'ama. Uning meni oyog'imda bir soatlik umri qolgan.

A h m a d. Ertaga ertalab kelub xabar olarman. Hozircha xayr. (*Chiqub ketar.*)

K a m o l. Tabib tabib emas, boshidan o'tgan tabib, derlar, to'g'ridur. Meni bu dardimni do'qtur bo'lmoq tugul, Aflotun, Abu Ali ibn Sino bo'lsa ham bilolmaydur, davo qilolmaydur. Davosi oson — o'lum, ajal. Odamlar mundan qo'rqadur. Ammo men chaqiram, istaymen, orzu qilamen. (*She'r o'qur.*)

Dunyo, turmush — bir shatranjbozliq...

Yuz yil piyoda surub, pil minub ot o'ynatsam,
Ajal o'yinchi bo'lub, bir kuni qilur meni mot.

I s k a n d a r (*kirar, cho'ntagidan xatni olib*). Mana bu xatni opam sizga berub yubordi. (*Xatni uzatub chiqub ketur.*)

K a m o l (*shoshilub, xatni ochub, titrag'on holda o'rni-dan turub, qaltirab o'qur*).

Maktub.

«Ey, meni suyuclu Kamolim! Bu sanga eng so'ngg'i yozg'on maktubim. Mundan so'ngg'i maktubni senga endi narigi dunyodan yozurmen. Sening tarafingdan kelg'on qora xabarlar, qisqasi, ishq va muhabbat balosi meni jonimdan to'yg'uzdi. Bu yorug' dunyoda turmoqdan qorong'u go'rga kirmoqni avlo bildim. Bu maktubim orqasidan eshiging ol-(di)dan suyuqli Maryamingni tovutin o'tgonin ko'rursan. Sen, yasha Kamol! Men ketdim Maryam».

Qo'llari qaltirab, maktubni g'ijimlab yerga tashlar.

(*Qattug' tovush bilan.*) Ey, zolimlar! Qotillar! Jallodlar! Dunyodan xabarsizlar! Eski turmush asirlari! Bizlarni boshimizga bu balolarni kelturg'on, yosh umrlarimizni xazon qilg'on, yorug' dunyoda yashamoqdan to'ydur-g'on — siz! Siz! Siz! Siz!!! (*Yerga yiqilur.*)

Qattug' tovush eshitub Karim, Jamol, Habiba kirar.

Kamolni ko'tarib kalavotga yotquzurlar.

J a m o l. Jon bolam, sanga nima bo'ldi? Muncha qattug' bo'kurvotsan?

K a m o l. Onajon, bo'kirvotganim yo'q. Yolg'uzlikdan, zerikgonimdan ashuvla aytvotman. Hofizlik qilvotman.

J a m o l. Jon bolam, munaqangi qo'rqadig'on bo'lsang, yoningga kelub ishimni qilub o'turaymi?

K a m o l. Yo'q, onajon meni o'z holimga qo'ying. Sizni jinim yoqtirmaydi.

K a r i m (b o y) (*shiddat bilan*). Yolg'uzlikdan zerikadig'on bo'lsang, bor! Ana uyda sanga qancha pul xarajat qilub xotun olib berib qo'yibman, yoniga kirib o'tur! Yo'q, hali ham sani fikring, xayoling Salim quruqni qizi Maryamda. Bor! Bo'lmasa, ana, Maryamni yoniga bor! Ul hozir zahar ichub o'ldi.

K a m o l. Otajon, o'lgan bo'lsa yaxshi bo'libdur. Siz ham, biz ham qutulibmiz.

K a r i m (b o y). Jim yot! Munaqangi g'alva qiladurg'on bo'lsang, arqon olib kelub, kalavotga boylab qo'yaman.

K a m o l. Otajon, juda yaxshi qilasiz. Boylab qo'ysangiz, zora tinch yotsam, alahlab o'rnimdan turub ketvotman.

J a m o l. Qo'ying, otasi bolamni boylamang.

K a r i m (b o y). Jinnini boylamasa tuzalmaydi, deydi-lar. (*Chiqub ketar.*)

K a m o l. Habiba singlim, sen menga bir piyola sovuq suv olib kelib ber. Yuragim yonib ketdi.

H a b i b a. Xo'b, okajon. Hamisha qaynagan suv ichardingiz-u? Endi nimaga sovuq suv ichaman devotsiz?

K a m o l. Mayli, qaynaganmi, qaynamaganmi, ishqilub sovuq suv bo'lsun.

H a b i b a. Xo'b. (*Qo'liga piyola olib chiqub ketar.*)

Karim arqon olib kelub, kalavotga Kamolni belidan aylanturub bog'lab qo'yar.

K a r i m (b o y). Jur, xotun, meni sandug'dan beqasam choponimni olib ber. Komiljon boynikiga ziyofatga boraman. (*Chiqishub ketar.*)

H a b i b a (*suv olib kelur*). Oka, mana, suv ichasizmi?

K a m o l. Yo'q, singlim. Ustolni ustiga qo'y. Sal turib ichamen. Kel, singlim, otam mani juda qattug' tortub boylab ketdilar. U yog'-bu yog'imga ag'anolmay yotibman. Arqonni yeshib qo'y.

H a b i b a. Yeshsam, meni otam urishmasmukinlar?

K a m o l. Qo'rqma, singlim, qo'rqma. Manga nima bo'lib-

dur. Birovni urmasam, so'kmasam, bekordan bekorga boylab, ovora bo'lib yuriptilar. San qarab tur, man endi tinch yotaman. Birpasdan keyin juda ham tinch yotaman. Aslo qimirlamaydigan bo'lib yotaman.

H a b i b a. Tinch yotadigon bo'lsangiz yeshaman. Xudoyo tinch yoting. Qumtoshdek yoting. (*Arqonni yeshar.*)

K a m o l. Singlim, juda topub gapurding. Man endi qumtoshdek bo'lib yotaman.

H a b i b a. Xudoyo qumtoshdek tinchib yoting. (*Chiqub ketar.*)

K a m o l (*turub o'turub, she'r o'qur*).

Na qilding, ey falak, ul mohi tobi olam oroni?

Nechuk qizg'onmading yer qo'ynidan ul durri yaktoni?

Xarob etsun, yiqitsun, motami bu eski dunyoni!

Qiyomatlar qo'parsun ko'k yuzinda yerdagi qoni!

(*O'rnidan turub yurur, xayol surar. Borib eshikni zanjirini solib kelur.*) Ey zolimlar! Qonxo'rlar! Jallodlar! Qachongacha bu borishingizda davom etasiz?! Bizni bir-birimizdan oyirg'on kim? Siz! Siz! Go'zal hissiyotlarimizni yer bilan yakson qilg'on kim? Siz! Siz! Yo'q, yo'q, siz emas. Sizlarni yo'ldan uradurg'on shayton, azozil, iblis!

Shayton gulduros ila birdan o't orasindan chiqar,
kular, Kamolga qarab yurar.

Qoch! Qoch! Nari tur! Qoch, ko'zimga ko'rinma! Nima istaysan?

S h a y t o n. Kamol, nima uchun mendan qo'rqasan? Qo'rqma! Nimaga mandan xafa bo'lasan! Qilgulikni o'zing qilub, gunohni mani bo'ynimga ag'darma! (*Jiddiy.*) Siz!.. Siz, odam bolalari, biz shaytonlarni tushiga kirmag'on gunohlarni qilasiz! Uyo'lmasdan hammasini bizni bo'ynimizga og'darasiz! (*Yumshog'roq.*) Kamol! Kamol, san o'zing ularni, ul qora kuchlarni quvvatini bilib turib, ular bilan olishding, kurashding! Yolg'uzlik qilding! Kuchsizlik qilding! Yiqilding! Yengilding! Qilgulikni o'zing qilasan-de, bizdan xafa bo'lasanmi? Qo'y, ko'b xafa bo'lma! O'zingni ko'b qiynama. Sani ko'nglingdagi ishni man bilaman. Avval anuv piyoladagi muzdakkina suvni ich. Undan keyin anuv arqonni ol. Anuv yog'ochga sol. Bo'yningdan sirtmoq solib, o'zingni os!

Ko'nglingdagini topdimmi? (*Kulur.*) Ana undan keyin bu motamxonadan, bu eski churig'on turmushdan qutulub, boya sandan ilgariroq ketg'on suyuklu mahbubang Maryam bilan qo'shilursan. (*Sekin borub yo'q bo'lub ketar.*)

Sahna orqasidan hazin she'r o'qilur. Kamol borib suvni ichar. Arqonni olib dor tayyorlab, borib o'zin osmoqchi bo'lg'onda sahna-ni bir tomonidan hamma qarindoshlari ko'rinur.

K a m o l (*achchig'lanub*). Siz!.. Siz meni bu holga sol-g'on, siz, siz — jaholat qurbonlari, siz! Siz, eski turmush asirlari, siz! Siz, boshimga yetdingiz! Jonimni oldingiz! Qonimni to'kdingiz! Yana menga o'xshash minglarcha yosh o'smurlarni boshiga yetasiz! Umrini xazon qilasiz! Kuydi-rasiz! Yondirasiz! Qirasiz! O'ldirasiz! Siz! Siz! Siz! (*Yig'lar.*) Eski turmush bandalari — siz! Siz! Siz... Jaholat asirlarisiz! Qoching, qoching. Boring! Ko'zimga ko'rinmang!

Hammasi keturlar, orqadan she'r o'qilur. Bir tomondan yorug'lik paydo bo'lib Maryam pari suratinda ko'rinur.

K a m o l. Kel! Malagim, kel! (*Yaqin borur, qochur.*) Ana, mandan qochvotdi. Qochma, qochma! Suyuklu Mar-yamim, qochma (*g'oyib bo'lur*). Ana, ketdi. Ketdi, meni o'z yoniga choqirub, ketdi. Xo'b, xo'b. Mana, man ham yoningg'a bormoqg'a hozirman, tayyorman. Xayr, ey bevafo dunyo! Alvido! (*Kalima kelturub, o'runduq ustiga chiqub, o'zin osub, o'runduqni tepib yuborur.*)

Parda tushar.

1923-yil 28-iyun, Toshkand.

Imzo: Abdulla Avloniy

PO'RTUG'OLIYO INQILOBI*

Yovrupo turmushindan, tarixdan iqtibos qilib yozilgan
5 pardalik 10 ko'rinishda.

1910-yil 11-o'ktabrda birdan boshlanmish voqeyi-inqilobiy
dahshatlik fojia (tragediya)dir.

1921-yil 22-yanvarda (ko'chirilgan).

BIRINCHI PARDA

Bu pardada ishtirok etuvchilar

Dolqoriyo — jumhuriyatchi, harbiya vaziri, 43 yoshinda.

Res — admiral, vaziri bahriya, 40 yoshinda.

Dugundi — batareya to'pchi boshlug'i, Dolqoriyoning birodar-
dazodasi, 42 yoshinda.

Sinyo'r — huquqshunos, revolyutsioner, 38 yoshinda.

Taufil — ishchilar boshlig'i, 41 yoshinda.

Broga — do'qtur, revolyutsioner, 30 yoshinda.

Garsio — mashhur inqilobchilar boshlug'i, surgunda yurgon,
36 yoshinda.

Difraro — mashhur inqilobchilardan, 38 yoshinda.

Gusto — piyoda askar boshlug'i, 35 yoshinda.

Afro'dito' — podshoh yaxshi ko'radurgon qiz, jumhuriyat-
chi, 20 yoshinda.

Marg'aret — general Dolqoriyoning qizi, podshohni yaxshi
ko'ruvchi, 18 yoshinda.

Shekspir — Londun xufiya shipyoni — «sishshik», Garsioni
o'ldurmoqqa kelgan, 28 yoshinda.

Armand — bu-da Londundan kelmish «sishshik», podshohni
qutqarmoqqa kelgan, 28 yoshinda.

Hojib — Dolqoriyoning xizmatkori, 30 yoshinda.

Iki askar.

*Drama Avloniy muzeyida saqlanayotgan qo'lyozma asosida nashrga tayyor-
landi.

BIRINCHI KO'RINISH

Sahna ko'rinishi: general Dolqoriyoning uyi. Tamom yovrupocha yasalg'on. Majlis. Po'rtug'oliyoning idorasini jumhuriyat qilmoq borasinda, jumhuriyatchi-revolutsionerlarning pilon tuzmak va idorani o'z qo'llariga olmoq borasinda borur. Dolqoriyo raislik qilmoqda.

Dolqoriyo. O'rtoqlar! 4-o'ktabr, Do'qtur Bombarduni(ng) otilg'on kuni, bizlar inqilobni boshlamog'imiz uchun eng qulay kun yaqinlashib keladur. Xalqg'a bul bahona bilan tashviqot qilinsa, butun xalq bizning tomonga egiladur. Chunki butun xalqni Bombarduning o'lumi hayajonga solgan edi. Bu vaqt bizlar uchun eng muhim fursatdur.

Res. Xalq Do'qtur Bombarduning «shohparast»lar jamiyati tarafidan o'ldurulganiga tushunarmikin? Siyosiy g'araz bilan o'ldurulganiga xalqning ongi yetarmikin?

Dugundi. Xalq juda yaxshi tushunadur. Men bir necha joyda xalq orasida shunday so'zlarni eshitdim. Do'qtur Bombardu — «jumhuriyatchi»larning boshlug'i edi. «Shohparast»lar jamiyati oni «jumhuriyatchi»lar jamiyati kuchsizlansun, deb o'ldurdilar, — deb so'zlashurlar. Xalqning fikrincha, Bombardu o'lgan bo'lsa, hozirda oning yerinda bir emas, ming Bombardu bordir. Vaqt g'animat, fursatni qo'ldan bermaslik kerak.

Sinyo'r. Albatta, fursatni qo'ldan bermaslik kerak. Lekin xalqg'a tashviqot yurg'uzganda buni ham unutmaslik kerakki, har yil sakkiz yuz ming lira oltun podshohni(ng) xonadoniga sarf bo'ladur. Bu — xalqni oqchasi — italyankalarga, safohat yo'llarga sarf bo'ladur.

Taufil. Agarda biz xalqni hayajonga kelturmoqchi bo'lsamiz, bulardan boshqa ham minglarcha bu zolim hukumatni qiladurg'on xatolari bor. Albatta, bularning hammasin shu mashvarat majlisida ochilib, xalqg'a e'lon qilinsunki, Po'rtug'oliyo davlatining oti mashruta bo'lsada, haqiqatda o'yunchuq bo'lub, bunda ro'l o'ynovchilar xalqni talovchi boylar bilan tushunmagan po'plardur. Bechora xalq bo'lsa, kundan kun zulm va istibdod ostinda ezilub, turmushdan bezmishur.

Broga. Italyanka madmazel «Afrida» ot o'yunchining qiziga har yil qancha minglab xalq oqchasi sarf bo'ladur. Bundan boshqa yana allaqancha shohning suyuklilari bor.

Xalq bularni bilmaydur deysizmi? Albatta, biladi. Jumhuriyatimizni barqaror qilmoqchi bo'lsak, shohni va hamma vazirlarini qilichdan o'tkazmak kerak. To jumhuriyatimizning qizil bayrog'i ko'tarilmaguncha, millat ozod bo'lmas. Tinchlik, adolat va ozodlik faqat idoramiz jumhuriyat bo'lub, qizil bayrog'imiz tikilg'onda yuzaga chiqar.

Garsio. Albatta, eng muqaddas maqsadimiz hurriyat va ozodlik. Bu zolim va mustabid hukumatni yiqub, jumhuriyat bayrog'ini tikmagunimizcha vujudga chiqmas. Bu ishni yuzaga chiqarmoq uchun allaqancha sa'y va g'ayrat, fidokorlik lozimdur.

Dolqoriyo. Hozirda majlisning ruhidan ma'lum bo'ldiki, hammangiz inqilobga hozirsiz. Jumhuriyatni e'lon qilmog'imizg'a qarshi kishi yo'q. Agarda ichlaringizda qarshi kishi bo'lsa, o'z fikrini so'ylasun. (*Qarshi so'ylovchi bo'lmas.*) Demak, qarshi kishi yo'q. Men tovushga solaman. Har kim idorani jumhuriyat bo'lsun va shul yo'lda butun qonimiz va jonimiz bilan inqilob yasamoqg'a hozir va tayyormiz, degan kishilar qo'l ko'tarsun.

Majlisdagi kishilarning hammasi qo'l ko'tarub,
«Yashasun jumhuriyat!» derlar.

Dolqoriyo. Hozir ochiq ma'lum bo'ldiki, ichimizda qarshi odam yo'q. Demak inqilobga hozirlanmoq kerak. 4-o'ktabrda — Do'qtur Bombarduning «shohparast»lar jamiyati tarafidan otilgon kunida kechasi boshlamoq kerak. Mana shu inqilobga kirishmoq uchun pilon hozirlamoq lozimdur. Men o'zim shul kung'acha o'zimga maslaki ma'lum askar boshluqlarining hammasini shul kecha soat 12 da hujumga hozirlayman.

Marg'aret kelub derazani(ng) bir toboqin ko'tarub,
quloq solub turar.

Gusto. Men o'n ming piyoda askarim ila Nisyodes qasrini o'rab olub, hujum qilmoqni o'z ustimga olaman.

Dugundi. To'pxona idorasi — mening qo'limda. Shul kun ma'lum soatda mustabid hukumatning qasrini to'pga tutub, bo'mbardimon qilmoqg'a hozirlik'imni bildiraman.

Res. Butun bahriya askarim bilan shul kun ta'yin soatda urush kemalarining hammasin shahar atrofiga langar to'kub, podshohning qasrini nishonga olmoq ila barobar,

shahardan qochmoqchi bo'lg'on «shohparast»lar jamiyati a'zolarin birontasini ham qochirmasdan qo'lga tushirishni o'z ustimga olaman.

Garsio. Demak, tamom Lisabo'n shahrin hozirdan ham o'z qo'limizga kirdi, desak mumkin. Hozirgi qurilgan pilon bilan shul kecha soat 12 da poytaxtda harakat boshlaymiz. Lekin viloyatlarni(ng) ham unutmash kerak. Bu kundan e'tiboran viloyatlarda ham ish ko'rmoqg'a to'g'ri keladur. Agarda shul kundan chorasiga kirishmasak, shohparastlar viloyatlarga qochub borub, bizlarg'a qarshi qora xalqni qo'zg'otsalar, allaqancha qonlar to'kulmog'iga sabab bo'ladur.

Sinyor. Doxiliy ishlarni e'tiborga olmoq ila barobar xorijni ham o'ylamoq kerak. Bizning bu ishimizga qonxo'r Yovrupo davlatlari qaysi nazar bilan qarar ekan. Har bir ishga burnini tiqub kelgan Yovrupo tojparastlari mudoxila qilmasmukin?

Diforo. Agarda mudoxila qilsa, faqat dunyoning hammasini mustamlaka qilmoq niyatinda bo'lg'on tojparast ingliz hukumatining mudoxila qiluv ehtimoli bor.

Garsio. Men Angleterada ko'b vaqt yurub keldim. Ularning xatti-harakati menga ma'lum. Ko'bdan klub, bunda ish ko'rub yurgan ingliz shipyonlari oz emasdur. Alarning «shohparast»lar jamiyati bilan aloqalari bor. Lekin ishni tezlik bilan yuza(ga) chiqara bilsak, idorani tezlik bilan qo'lg'a olsak, xalqni tinchita bilsak, shundagina mudoxila qilolmas. Agarda idora tezdin qo'limizg'a kirmay, ko'p vaqt tortishuvga to'g'ri kelsa, albatta ingliz hukumati burnini tiqsa kerak.

Broga. Agarda biz tezlik bilan ishni saranjom qilsak, chet davlatlarning hech bir mudoxila qiluv ehtimoli yo'q. Tezdan xalqni tinchitsak, mudoxila qilishga haqlari ham yo'qdur. Faqat biz pilon-programmamizni(ng) yaxshilab tuzub har birimiz ro'llarimizni yaxshilab o'ynasak, ham doxildan va ham xorijdan amin bo'lurmiz.

Taufil. Hozirda programmani tuzmoq kerak. Menimcha, pilonni shundoq hozirlamoq kerakki, hamma yerda harakat birdan boshlanub, 24 soat ichinda butun shaharning eng muhim o'rinlariga hujum qilub qo'lg'a olmoq kerak.

Dolqoriyo. Bukungi majlisimiz eng so'ngg'i majlisimiz. Bu kundan so'ngg'i majlisimiz ochuq jumhuriyat majlisi

bo'lsa kerak. Mana, bizning maromnomamizning birinchi moddasi: Hozirda uch kishidan iborat muvaqqat hukumat tuzub qo'yimg'imiz lozim. Men majlisga uch kishini taklif qilaman:

1. Raisliqg'a: Sinyo'r.
2. Noibi rais: Taufil.
3. Bosh kotib: Broga.

Ichimizda bularga qarshi kishi yo'qmi? (*Majlisda sukut.*) Mana, men hozir bularni(ng) tovushga qo'yaman. Shul ko'rsatilgan o'rtoqlarning muvaqqat hukumatning idora qilmoqg'a xohlagan kishilar qo'llarini ko'tarsun.

Hammasi birdan qo'l ko'taradur.

Ikinci modda. Butun shaharni o'rab olub atrofda hujum qilmoq:

1. Hujumni 4-o'ktabr kech soat 12 da boshlamoq. O'rtoq Res zirhli paraxo'dlardan 12 marotaba to'p otadur. Shundan keyin umumiy hujum boshlanadur.

2. Men (o'z ustimga butun) podshohning qasrini va atrofidagi kazarmalarni o'z askarim ila o'rab olaman.

3. Res hamma urush paraxo'dlarini «Tosa» nahrining labiga kelturub, langar tashlab, kerakli o'rinlarni bo'mbardimon qilmoqg'a boshlar.

4. Dugundi hamma batareyalar va to'pchi askarlari bilan shaharning eng muhim o'rinlarin to'pga tutar.

Uchinchi modda. Shul kun kech butun askarlar orasiga jumhuriyatning maromnomasin, maqsad va muddaosin bosturub tarqatmoq.

To'rtinchi modda. Bizning muvaqqat hukumatimiz Do'qtur Broganing uyinda turub, ishning borishiga qarab, bizlarg'a ta'limot berub turmoq(i).

Beshinchi modda. (*O'rtoq Taufilga*) Shu kung'acha zovudlarda ishlovchi ishchilarg'a yaroq tarqatmoq va alarni shul kunga hozirlamoq.

Oltinchi modda. Shohni(ng) vazirlari bilan shul kecha boshinda tutub qamamoq va shunga hozirdan kishilar hozirlamoq va chorasiga kirishmoq(dur).

Bu maromnomaga qarshi so'ylovchi kishilar bo'lsa, o'z fikrini so'ylasun.

D i f f o r o. Menimcha, bu maromnoma juda yaxshi. Lekin «shohparast»lar jamiyati ham kuchsiz emas. Ularning

tarafida(gi) butun vazirlar ham po'plar tinch yotgonlari yo'q. Kalisolarda yarog'-aslaha to'plashub, bizning qarshimizga avom xalqni quturturub yotibdurlar. Shuning uchun bularning umidlarin uzmoq uchun podshohni tutub o'ldurmoq kerak.

Difro ro. Yaxshi, maromnomaning boshqa moddalari-ga qarshi kishi yo'q. Faqat oltinchi moddadagi ko'rsatil-gan shohni qamamoqg'a qarshi bir kishi so'yladi. Shuning uchun bu moddani tovushga qo'yaman. Har kim shoh qamalsun desa, qo'l ko'tarsun (*sakkiz kishi qo'l ko'tarar*). O'ldurmoq tarafdorlari bo'lg'on kishilar qo'l ko'tarsun (*Dif-ro ro va Garsio qo'l ko'tarur*).

Demak, majlisning qarori shohni qamamoq. Buning uchun hozirdan chorasiga kirishmoq kerak.

Difro ro. Bu vazifani men bilan Afro'dito'ga qo'yasiz. Garsio ham bizlarga yordamchi bo'latur.

Garsio. Agarda shul kundan ilgari iloj qilsam, o'zim podshohni o'lduraman. Yo'qsa, sizlarga ishtirok etaman.

Afro'dito'. Ul meni so'zimdanda chiqmaydur. Meni yaxshi ko'radur. Shul kun bir iloj qilub, o'z uyimga olib kelurman. Shunda Garsio bilan Difro ro ikisi tutub, afto-mobilg'a bosub, zindong'a olib boratur.

Dolqoriyo. Majlisning qarori shul: har kim o'z va-zifasin insoniyat nomindanda o'z vaqtida ado qilsun. Hozir majlis yopildi. Bundan so'ngg'i majlisimizni podshohning qasrida qilurmiz. Yashasun jumhuriyat! (*Hammalari bir-birlari bilan ko'rishub chiqurlar*).

Garsio (*Dolqoriyoni qaytarub olub kirar*). Men Lon-dun shaharinda turub, bunda inqilob boshlanishin sezub, tezlik bilan keldim.

Dolqoriyo. Qanday xabarlar bor?

Garsio. Eng muhim xabar sizga shulki, 2 nafar ingliz shipyoni mashhur xufiya politsa boshluqlarindanda eng ishlik «sishshik»lar Londundanda bul yerda ish ko'rmoq uchun, shohga va «shohparast»lar jamiyatiga yordam bermoqg'a, juda bo'lmasa shohni Londung'a olib qochub ketmoqg'a ta'limot olub, men ila qorama-qora Lisabo'ng'a keldilar.

Dolqoriyo (*general biroz xayolg'a ketub*). Bu xabar-ning chinlig'ig'a dalilingiz bormi?

Garsio. Agar dalil istasangiz, bu kecha soat 11.00 da shohni bog'ig'a marhamat qilingiz. Shul yerda Manuil bilan

iki ingliz josuslaridan Shekspir va Armand ismli kishilarning so'ylashganin ko'rursiz.

Dolqoriyo. Juda yaxshi! Bu ishni tahqiq qilmoq uchun soat 11 da albatta boraman.

Garsio. Bundan boshqa yana bir muhim ma'lumot bor.

Dolqoriyo. Qanday ma'lumot, so'zlang!

Garsio. Bu josuslarni ko'rmoq istasangiz, bugun-erta o'z uyingizda ko'rmoq'ingiz mumkin.

Dolqoriyo (*achchiqlanub*). Meni uyimda ingliz josuslari nima qiladur? Kim bilan aloqasi bor?

Garsio. Sizning qizingiz bilan alarning aloqalari bor. Payidan bo'lsangiz, o'z uyingizdan ko'ra bilursiz. Menga ruxsat bering, muhim ishlarim bor (*xayrlashub chiqub ketar*).

Dolqoriyo (*achchiqlanub, u yog'-bu yogg'a yurub*). Ajabo! Bu qanday xabar?! Bu qanday ish?! Men o'zim jumhuriyatchilarning raisi bo'layin-da, menim qizim «shohparast»lar jamiyatining a'zosi bo'lsun. Bizning muddaoyimizning qarshisiga ingliz josuslari bilan ish ko'rsun. Agarda bu gap rost bo'lsa, bunday qizni(ng) qornini yormoq kerak. Uch kechadan beri inqilob harakatinda uxlag'onim yo'q. Biroz uxlamoq kerak. (*Chiqub ketar.*) (*So'ng.*)

Parda tushar.

IKINCHI KO'RINISH

Marg'aret (*Hojib ila birga kirar*). Sen tezlik ila borub, «Grand otel» numerinda 12-raqamlik uyda Shekspir va Armand ismli kishilarni chaqirib kel. (*Hojib chiqib ketar.*)

Bular o'ylaydurki, hukumat bularning ishlaridan hech bir xabari yo'q deb. «Shohparastlar» jamiyatining har go'shada ming qulog'i, har burchakda ming ko'zi bor. Bunlar inqilob qilamiz deb, o'zlarin aldab, yupatib yuraberarlar. Inqilob yasamoq oson ish emas. Bu xayolparastlar yo'q yerga boshlarin qoturadilar, umrlarin turli xayolotlar bilan o'tkarmoqdan boshqa, majlislarinda qilg'on xayoliy qarorlari va pilonlari kog'az ustinda qolmoqdan boshqa bir narsaning uxdasidan chiqmaslar. Bularning qilg'on majlislari, ishlagon pilonlari, tuzgon maromnomalarini, o'ylaydurlarki, hukumat, «shohparastlar» jamiyati bilmaydur deb. Holbuki

bular qaror qilub, tamom qilmasdan avval ul qarorlarin ko'piyasini «shohparastlar» jamiyatiga yuborilub, ondan Londun borg'onidan xabarlarini yo'q. (*Xoxolab kular.*) Onlar o'ylaydurki, dushmanlari uyquda. Holbuki ul xayolparastlarning o'zlari tamom g'aflatdadurlar. Mana men hozir... (*Hojib kirar.*)

H o j i b. Sizning yo'qlag'on odamlaringiz eshik oldida kutub turgan ekanlar. (*Chiqub ketar.*)

Shekspir Armand ila ikisi kirar, Marg'aret bilan ko'rishub o'tururlar.

A r m a n d. Xonim, Siz revolyutsionerlarning boshlug'i, mashhur Garsioni tanisangiz kerak?

M a r g ' a r e t. Oh, shoh Karlos bilan valiahдини o'ldurub qochib ketgan Garsioni aytasizmi?

A r m a n d. Ha, shul inqilobchi Garsioni aytaman.

M a r g ' a r e t. Men uni faqat ismini eshitganman. Ammo o'zini tanimayman. Hozirda ul Londunda bo'lsa kerak. Chunki mundan qochg'on muttahamlarni hammasi shunda borub yig'ilg'onlar.

S h e k s p i r. Biz sizga aniq ma'lumot beramizki, Garsio biz bilan oldin-keyin bunda keldi.

M a r g ' a r e t (*iztirob bilan*). Oh, oh...! Garsio bunda?

A r m a n d. Bale, hozir shunda! Kecha kechasi Siz bizni(ng) no'merdan qaytuvingizda ul sizni orqangizg'a tushg'on edi. Lekin biz ham Sizni orqangizdan kelgan eduk. Sizning xabaringiz yo'q! Agar biz bo'lmasak, yo'lda, shubhasiz sizni otar edi.

M a r g ' a r e t. Yo'q, sizlar yanglishgandursiz. Ul boshqa odamdur. Men yaqin fursatda Londundan ma'lumot oldim. Ul onda edi.

S h e k s p i r. Bizlar faqat Garsioning ortidan kelganimiz. Biz oning har bir qo'yg'on qadamin va qayerga borganin bilamiz. Agar biz bo'lmasak, munda har kuni «shohparastlar»dan bir necha kishini otadur. Ul bukun sizning uyingizda mehmon edi.

M a r g ' a r e t. Bizning kechagi majlisimiz chala qolg'on edi. Bir-birlarimiz maslak jihatidan yaxshi so'zlasholmaduk, shuni tamom qilayluk. Sizlar(ning) Garsioning orqasidan yuruvdan maqsadingiz nima? Va nima qilmoqchisiz? Va munda keluvdan asl maqsadingiz nima?

Shekspir. Siz bunday savollarni bizga beruvdan avval meni bir necha savollarimga javob bering. Bu kecha bunda bo'lg'on majlisda nimalar muzokara qilindi? Bu majlisda kimlar bor edi?

Marg'aret. Men uyda edim. Bunda bo'lgan majlisdan xabarim yo'q.

Armand. Xabaringiz yo'q?! Derazadan qarab quloq solub turg'on kim edi?

Marg'aret. Men hozirg'acha sizlarning do'st yo dushmanlig'ingizni bilolganim yo'q. Maslak va maqsadingizdan xabardor emasman. Garsioni ortindan oxtarub yuruv-ingizdan maqsadingiz nima? Balki sizlar oning eng yaqin do'stlaridursiz.

Shekspir. Aslo! Bizning Garsio bilan hech bir aloqamiz yo'q. Bizga to'g'risini so'zlang. Bu uy kimni(ng) uyi?

Marg'aret. Bir mansabdorni(ng) uyi.

Armand. Ul mansabdorni bilasizmi? Qaysi firqa a'zosi? Sizning nimangiz bo'latur?

Marg'aret. Ul mansabdor mening otam bo'latur. Ehtimol, «jumhuriyatchilar» firqasin a'zosi bo'lsa, yaxshi bilmayman.

Shekspir. Xonim, siz bizni aldab qo'lg'a tushurmoqchiga o'xshaysiz. Garsio hozirda otangiz bilan uzoq muddat so'zlashub ketdi. Yana siz bizga, Garsio sizning do'stingiz dersiz?

Marg'aret (*bir oz sukutdan so'ng*). Garsio bunda bor edimi? Oh!.. Unga o'zingni rahming kelsun, o'zing saqla!

Armand. Undan murod kim? — Podshohmi? Nimaga dilingizdagini ochuq so'zlamaysiz?

Marg'aret. Oh!.. Nimaga insof qilmaysiz? Yosh podshohga nimaga rahmingiz kelmaydur?

Shekspir. Siz bizlarni bunday so'zlar bilan alday olmaysiz. Ochuh so'zlang, qaysi firqa a'zosidan bo'lasiz? «Shohparast»lardanmusiz, «jumhuriyatchi»lardanmusiz?

Marg'aret. Siz ingliz xalqi uchun bizning Po'rtug'o-liyo hukumatining va ondagi siyosatning nima munosabati bor? Va nima ahamiyati bor? Nima uchun klub, bizdan maslak surushturasiz? Har bir mamlakatning siyosat ishlari o'z ahliga oid bir narsa. Lekin sizlar munda klub ish ko'rmoqdan asl maqsadingiz nimadur? Garsioning orqasinda

yuruingiz nima uchun? Menga tamom hurriyat bilan so'ylab beruingizni o'tunaman.

Shekspir. Agarda siz «shohparast»lardan bo'lsangiz edi, ul vaqtda siz bilan ochuq so'zlashmog'imiz mumkin edi.

Margaret. (*Kulub, qo'lini Shekspirg'a qarab uzatur.*) Kelingiz! Maslakdosh sifatida yangidan ko'rishaylik! (*Ko'rishurlar.*) Siz meni «shohparast»lar a'zosi ekanligimni qaydan bildingiz?

Armand. Siz «shohparast»lardan bo'lmasangiz edi, ul kuni yarim kechag'acha Do'qtur Brogani(ng) uyida bo'lg'on jumhuriyatchilarni(ng) majlisig'a quloq solub yurmas edingiz. Sizga bizning ishonchimiz bo'lmasa, eng xavfli bo'lg'on «jumhuriyatchi»larning raisining uyida siz bilan so'zlashub o'turmas eduk. Bugun ham bul yerda majlislari borligin bilub, munda kelgan eduk. Munda ham deraza orqasinda sizning quloq solub turg'oningizni ko'rduk. Siz xotirjam bo'ling. Biz, ingliz xalqining kirolmagan eshigimiz va eshitolmagan so'zimiz bo'lmas. Shuning uchun butun dunyoni egallab, hamma yerni istilo qilamiz.

Margaret. Garsioni munda kelishi bejiz emas. U albat-ta podshohni o'ldurmoq uchun kelgan bo'lsa kerak. Sizlarning oni orqasindan quvib yuruingizdan maqsadingiz nima?

Armand. Albatta, uning maqsadi bizga ma'lum. Shuning uchun ul Londundan harakat qildi. Biz ham qoramagora yetub kelduk. Bizning eng ulug' maqsadimiz bundagi «shohparast»larga yordam bermog' va ularni «jumhuriyatchi»larning sharrindan xalos qilmoq. Inqilobchilarning, xususan, Garsioni(ng) sharrindan podshohni asramog' yo'linda bizg'a zo'r ta'limot berilub yuborilg'on. Biz harholda o'z vazifamizni ado qilamiz. Lekin siz ham bizga hammaslak bo'lishingiz jihatindan qo'lingizdan kelguncha yordamingizni ayamang. Avval kuni Do'qtur Brogani uyida hamda bukun mundagi majlislarda bo'lg'on qarorlardan bizni ogoh qilsangiz. Bizlar shunga qarab ish ko'rsak.

Margaret. Ilgarigi kundagi majlislarinda u qadar muhim qarorlari bo'lgani yo'q edi. Bugungi majlis jiddiylashtirib ketdi. Ba'zilar shohni o'ldurmoqni taklif qildi. Ba'zilar tutub qamamoqchi bo'ldi. Oxirda qamamoqg'a qaror qildilar. (*Ko'krigidan bir kog'azni chiqorib.*) Mana, majlisda bo'lgan boshqa qarorlarning ko'piyasi. (*Shekspir kog'azni olub cho'ntagig'a solur.*) Meni sizdan qiladurg'on o'tinchim

shulki, nima bo'lsa ham shohni Garsioni(ng) sharrindan saqlangiz.

A r m a n d. Siz xotirjam bo'lingiz. Bizning bosh maqsadimiz — shul. (*Dolqoriyo birdan 2 askar va Dugundi bilan kirub, har ikisini tutub, Dugundig'a tobshurub, askarlar bilan zindong'a yuborar.*)

Dolqoriyo (*achchiqlanub*). Ey, nomussiz qizim! Menim uyimda bu iki ingliz josusi bilan nimalarni so'zlashasan?! Endi sening «shohparast»lar jamiyatiga a'zo ekanligingni ochiq bildim. Qani so'zla, nimalar so'zlashding?

Marg'aret. Otajon! Men faqat podshohni Garsioning sharrindan saqlamoq uchun bu ishga jur'at qildim. Hozirda siz qamoqg'a yuborg'on iki kishi Londundan podshohni Garsioning sharrindan asramoq uchun kelgan kishilardur. (*So'zlamochi bo'lg'onda Dolqoriyo so'zini kesub.*)

Dolqoriyo. Men ularning kim ekanligini sendan yaxshi bilaman. Shohni biz ham o'ldurmoqchi emasmiz. Meni bilmaydi deb o'ylaysanmi, seni «shohparastlar» bilan aloqang bor.

Marg'aret. Otajon! (*Otasiga yaqin kelub.*) Ularni zindondan xalos qiling. Onlar sizning jumhuriyatingizg'a zararlik kishilar emas. Onlar shohni Garsioning sharrindan saqlamoq uchun kelganlar.

Dolqoriyo (*yonidan qilichin sug'urub, qiziga achchiqlanub*). Sen mendan ul josuslarni ozod qilmoqni tavallo qilasan? Sen ingliz xalqining qanday xiyonatkor ekanlig'in bilmaysan! Onlar — bizning jumhuriyatimiz uchun eng zararli kishilar! Onlarning zindonda yotuvlari muvaqqat — faqat bizning jumhuriyat bayrog'imiz tikilguncha. Ondan so'ng ozod qilamiz. Sen ham bugundan e'tiboran o'z uyingda mahbussan. Bor, ko'b so'ylama! (*Hojibni chaqirar.*)

Hojib kirar.

Hojib. Nima xizmat?

Dolqoriyo. Senga xizmat shulki, Marg'aret bu soatdan e'tiboran qamalg'an hisoblanadur. O'z o'rnidan hech bir yerga qimirlamas. Eshikiga qorovul ham qo'yamen. Lekin xat bilan ham, biror kishi bilan (ham) aloqa qilmasun. Har kun menga ma'lumot berib tur.

Hojib. Bosh ustiga. Amringizga hozirmiz.

Dolqoriyo (*achchiqlanub*). Tez bor, uyinga kir! Me-

nim eng zo'r dushmanlarim oyog'(im) ostidan chiqub qoldi. Nima qilayinki, maslaktalash. Agarda maslaktalash bo'lmasa edi, qizimni bir minutga qo'ymas edim. (*Chiqub ketarlar.*)

Parda tushar.

IKINCHI PARDA

Voqe' bo'lur zindon ichinda. Vaqt kechani ko'rsatur.

O'yung'a ishtirok etuvchilar:

Shekspir, Armand, Marg'aret, zindonbon.

O'yung'a kerakli narsalar:

Bir xanjar. Zindondagilarga taom. Qo'yun soati.

Shekspir. Men senga aytmadimmi? Birinchi marotaba bu zolim qizi bilan so'ylashgan kunimiz orqasidan poylab borganimda, shul uyga kirgan edi. Ko'chadagi politsiyadan, bu kimning uyi, deb so'raganimda, mashhur jumhuriyatchilarning boshlug'i Dolqoriyoning uyi degan edi. Men senga, bu qiz bizlar uchun bir tuzog', desam sen qabul qilmading. Mana ko'rdingmi, bu zolim qizi, bizni qanday nayrang bilan butun sir-u asrorimizni bilub olub otasiga tutub berdi.

Armand. Men qaydan bilayin, bu Po'rtug'oliyo xalqi siyosat va nayrangbozlikda bizni(ng) ingliz xalqini bir cho'qishda qochirar ekan. Nima bo'lsa bo'ldi, qo'lga tushdik.

Shekspir. Men senga bu qiz har yerda «jumhuriyatchi»larning majlislari bo'lub turgan vaqtda chetda turishi qorovullik tariqasida desam, sen, yo'q, bu boshqa jamiyatlar tarafdori va alarning josusi, deding. Kecha men bu uyga kirmayluk, desam yana sen qo'ymading.

Armand. Bu zolim qiziga shunday aldandukki, aldanimizni o'zimiz ham bilmay qolduk.

Shekspir. O'tgan ishga guzasht, derlar. Har nimarsa bo'lsa, bo'lub o'tdi. Endi kelajakni qayg'urmoq kerak.

Armand (*soatiga qarab*). Hozir soat 8 bo'lubdur. Biz qachong'acha bu qorong'u zindonda yotamiz. Agarda, inqilob boshlanub, shohni o'ldurub qo'ysalar, bizni(ng) butun mehnatimiz bir pul bo'ludur. Biz Londunga qaysi yuzimiz bilan boramiz.

Shekspir. Albatta bir chorasini ko'rmoq kerak.

Armand. Nima chora qilamiz?

Shekspir. Agarda bu kecha shul zindondan chiqmasam, otimni boshqa qo'yaman. Bu kecha soat 12 da Garsio

shohni o'ldurmoqg'a tayyorlang'on va choralarin-da ko'rgon. Bundan chiqub borub, ul zolimni changalidan shohni qutqarmasak, Po'rtug'oliyo mamlakatinda ingliz po'litiqosi bir pul bo'latur.

Armand. Shohni qayg'urasan, nima uchun o'zingni qayg'urmaysan?

Shexspir. Biz uchun nima xavf?

Armand. Nima xavf emish. Agar salomat bu qasrdan chiqsang, men senga boshimni kesub beraman. Agar inqilob boshlanub, ish inqilobchilar qo'lig'a o'tsa, Garsio va sheriklari bizni omon qo'yadi, deb o'ylaysanmi? Tanimizni bir burdadan qiladi.

Shexspir. Bizlar surat emasmiz, odam bolasimiz. Inson bolasi g'ayrat qilsa, tog'ni qo'paradi. Dunyoda mumkin emas ish yo'q. Inson harakat qilsa, chorasin ko'rsa, har ishni uxdasidan chiqadur.

Armand. Biz iki musofir mahbus, qo'limizda yaroq'imiz bo'lmasa, quruq qo'l bilan nimani uxdasidan chiqamiz? Durust, inson g'ayrat qilsa, har ishni qiladur. Faqat asbob bilan.

Shexspir. Men qo'rg'onda xanjarimni etugimni(ng) qo'njig'a yoshirib olib qolg'on edim. Sen shoshma. Mana, men bu xanjar bilan bir nafasda bu zolimlarni(ng) turmasini teshaman. Keyin gochamiz.

Armand. Har narsa bo'lsa ham to'rt soat ichinda chiqub borub, shohni Garsioning sharrindan xalos qilmasak, qancha tortgan kulfatlarimiz havoga ketadur. (*Shexspir turib bir tarafdin devor ostindin lahim kavlar.*)

Xanjar bilan devor ostini kavlab, teshub chiqmoqchi bo'lasanmi? Xotirjam bo'l, uch kunda ham tesha olmaysan.

Shexspir. Umidsizlikni yodingdan chiqar. Soat 11 da seni bundan olub chiqub ketaman! (*Kavlamogq'a mashg'ul bo'lar.*)

Zindonbon osh olub kirar. Har ikisi apir-shapir taomni yer. Zindonbon kosa-laganlarni olub chiqub ketar.

Marg'aret shoshgan holda kirur.

Marg'aret. Tez bo'lingiz, tez! Qancha zahmatlar bilan qorovulni bir ishga buyurub yubordim. Tezroq chiqub qochingiz! (*Bu voqeadan bular yana hayron bo'lur.*)

Shexspir (*kulumsirab*). Xonim, sizning bo'yla lutf va marhamatingizdan mamnunmiz. Lekin bizni chiqmoqg'a taklif qilmang.

Marg'aret. Nimaga g'animat vaqtni bekorga o'tkazasiz? Men iki soatdan beri harakat qilub, bazo'r qorovulni yiroq qildim. Nimaga mushohada qilasiz?!

Shekspir. Xonim, vaqt g'animat bo'lsa, bizni(ng) jonimiz ham g'animat. Bizlar uchun zahmat chekmang!

Marg'aret. Nima zahmat? Nima uchun?

Shekspir. Sizni(ng) bizlarni chiqarg'oningizni agar otangiz bilsa, sog' qo'ymaydi.

Marg'aret. Sog' qo'ymasa qo'ymasun, tez bo'lingiz — vaqt o'tmasun, shohni(ng) hayotiga zarar yetmasun!

Shekspir. Bizga hozir shohni(ng) hayotidan sizni(ng) hayotingiz kerak. Biz chiqsak, sizni(ng) hayotingiz xatarda bo'ladur. Har vaqt inson boshiga iki qiyin ish kelsa, osonrog'in chorasin ko'rmoq kerak. Inson o'z salomati uchun boshqalarni fido qilmog'i insoniyatdan emas. Sizni munda kelganingizni otangiz bilsa, sizni, balki bizni ham sog' qo'ymas. Tezroq marhamat qilub, kishi kelub qolmasdan ketmog'ingiz matlub.

Marg'aret so'zi o'tmaganiga hayron bo'lub chiqub ketar.

Shekspir devor tagin kavlamog'a mashg'ul bo'lar.

Ko'rdingmi, bu zolim qizini. Bizning boshimizga yana qiziq o'yunlar kelturmoq uchun yana boshqacha tuzoqlar qo'yub kelubdur.

Armand. Menimcha, qiz rostdan «shohparast»ga o'xshaydur. Mana bu bir-iki kun ichida juda rangi ketub qolibdur. Avvalg'i yuzlarning tarovati qolmabti. Agar ul «jumhuriyatchi»lardan bo'lsa edi, hozir munda kundan kun «jumhuriyatchi»larning ishlari oldinga ketayotgan bir zamanda mundog' ozib, rangi ham ketmasa kerak edi.

Shekspir. Sevinchi ber o'rtoq, teshuk ochildi.

Armand. Rostdanmi? (*Borub qarar.*)

Har ikisi teshukdan chiqub qochar.

Parda tushar.

UCHINCHI PARDA

Voqe' bo'lur podshohni(ng) qasri yonindagi boqchada. Daraxtlar, gullar.

Bu yerga kerakli narsalar: 5 to'fangcha, xushtak, fonus.

Bu pardada ishtirok etuvchilar: shoh Manuil, Marg'aret, Shekspir, Armand, Garsio, 2 politsiya, Dolqoriyo, Karlos, Dugundi.

Parda ko'tarilganda Shekspir va Armand ko'rinur.

Armand (*Shekspirga hazin tovush bilan*). O'rtoq o'zingni panaga ol, Dolqoriyo kelayotibdur.

Shekspir. Ul bu yerda nima qilsun.

Armand. Bo'lmasa, ul daraxtni(ng) orasida yoshringon kishi kim?

Shekspir. Ehtimol, ul Garsio bo'lsa.

Garsio daraxt orasidan to'fangcha bilan bularga hamla qilur. O'q chiqarar. Shekspir o'zini daraxtni(ng) panasiga olur. Armand sekin

Garsioni orqasidan klub ushlar. Garsio o'zini siltab, Armand qo'lidan chiqub qochar. Marg'aret bir tarafdan

ko'rinur-ko'rinmas bo'lub,

Garsioqa qarab o'q chiqara boshlar.

Armand (*hazin tovush bilan*). O'rtoq Shekspir Garsio qochishda ishini bitirib qochdi. Bizni(ng) shuncha meh-natimiz havoga ketdi. Ul shohni otdi.

Shekspir. Har nima bo'lsa, yotub qolguncha, otub qolish kerak. Yur, biz-da hamla qilamiz. (*Har ikisi yugururlar.*) (*Yana to'fangcha ovozi chiqar.*)

Politsiya (*2 kishi, qo'lida fonus bilan klub*). Yeringizda to'xtang!

Shekspir Armand bilan ikisi bir yerda tek turar.

Qo'lingizni yuqori qilub munda kelingiz! (*Bular borurlar.*)

Garsio shul vaqtda surulub klub sahnani(ng) bir chetiga yiqilub o'lar. Bir tarafdan Manuil, Dolqoriyo, Karlos, Dugundilar kirarlar.

O'lukni tepasiga kelurlar.

Manuil (*Shekspir, Armandlarga xitoban*). Siz yarim kechada munda nima qilub yuribsiz? Bu o'lgan kimdur?

Shekspir (*Manuilga yaqin klub*). Bu kishi sizni o'ldurmoq qasdida kelgan mashhur inqilobchilar boshlug'i Garsio!

Manuil. Buni sizlar otdingizmi?

Shekspir. Biz munda Sizni Garsioni sharrindan xalos qilmoq uchun kelgan eduk. Ul bizni ko'rgan zamon daraxt orqasidan bizga hamla qildi. Biz ham hujum qilg'on eduk, qo'limizdan chiqub qochdi. Qochg'on vaqtida bir necha martaba daraxt orasidan o'q otildi. Garsio ham onga qarab o'q uzdi. Oxirda munda klub yiqildi.

Manuil. Agarda buni siz otmagan bo'lsangiz, kim otgan bo'ladur?

Shekspir (*Manuilga yaqin kelub, sahnani bir chetiga olub borub*). Buni otgan kishi agar benim gumonim sahih bo'lsa, Marg'aret bo'lsa kerak. Agarda otasi munda bo'lmasa edi, daraxt orasidan o'zini ko'rsatur edi.

Manuil. Sizlarning benim boramda qilg'on harakatlaringizdan mamnunman. Men sizlarni bunda ko'rgan zamon dushman xayol qilub, sizlarga qarab bir-iki o'q uzgon edim. Holbuki, sizlar do'st ekansiz. Yaxshiki otgan o'qim sizga tegmabdur.

Politsiyalarni chaqirub, o'lukni kasalxonaga olib bormoqqa buyurur.
Iki politsiya ko'tarub olub ketar.

Dolqoriyo (*shohni chetga olub*). Shohim, bu iki kishi ingliz josuslarindandur. Qanday qilub, ular bizga do'st bo'lsun. Men bularni kecha tutub qamag'on edim. Bilmadim, qanday qilib turmadan qochibdurlar.

Manuil (*zaxarxanda qilub*). Ajabo, bularni qanday ayb bilan tutub qamadingiz?

Dolqoriyo. Josuslikda ayblanub qamalg'onlar edi.

Manuil. Siz harbiya kishisi edingiz, qonunni yaxshi bilardingiz. Bular boshqa davlat tobe'lari edi. Adliya mahkamasida so'ralub qamalsalar kerak edi.

Dolqoriyo. Hozir inqilob to'lqunlari kuchayib turgon bir zamonda o'zingizni harbiya nazoratiga bergan favqulodda farmoningiz bilan qamadim. Bular bizni(ng) harbiy pilonlarimizni tekshirmoqda ayblanganlar. Bular bizning davlatimiz uchun eng zararlik kishilardur. Hozirda men bularni yana turmaga yuboraman. (*Dugundini chaqirib.*) Ol, bularni turmaga olib bor!

Manuil (*achchiqlanub, Dugundiga qarab*). Bularni olib borma! (*Dolqoriyoga qarab.*) Siz bularni ayblab qamamoqchi bo'lasiz. Lekin men bularni har qanday gunohlari bo'lsa ham afv etdim.

Dolqoriyo (*bir chetga qarab*). Seni afv qilishing, farmon va quvvatingni umri oz qoldi. Bu kechadan esonomon chiqishingga ko'zim yetmaydur. Bu eng oxirgi buyrug'ing bo'lsa kerak.

Manuil. Bular mening eng muxlis va ishonchli kishilardandur. Hozirda mening o'lumdan qutulishimga bular sabab

bo'ldilar. (*Shekspir, Armandga qarab*) Sizlar erta bilan soat 9 da menim qasrimga tashrif buyuringiz. Sizlar bilan so'zlashadigan so'zim bor. Hozirda ham so'zlasham mumkin edi. Lekin zarur ishim bor. (*Shekspirni bir chetga olub ishorat qilur.*)

Hammalari xayrlashub, birin-birin chiqub ketarlar.

Shoh uyga kirub qaytub chiqar. (*O'zicha.*)

Dolqoriyo bularning menim haqimda inqilobchilarga qarshi qilg'on harakatidan xabari yo'q. Angliz hukumatining «shohparast»larga qiladurg'on xayrixohligini bilmaydur. Hozirda men bular bilan so'zlashmog'im kerak. Inqilobchilarning boshluqlari bo'lsa, hozir otildi. Qolg'onlarin ham chorasin ko'rmoq kerak.

Marg'aret daraxtlar orasidan chiqub, shohni(ng) oldiga kelur.

Marg'aret. Bu këncha siz Afro'dito'ning uyiga bormang!

Manuil. Nima uchun?

Marg'aret. Qo'rqamanki, sizni tutub qamamoqg'a ul yerda tuzoq qurg'on bo'lsalar kerak.

Manuil. Xonim, sen meni yo'q xayolotlar bilan qo'rqutma! Har kun borub-kelub yurgan yerim, kim bor deysan.

Marg'aret. Har nimarsa bo'lsa ham menim so'zimga kirsangiz. Bu kecha mahbubingizni(ng) yoniga borishdan saqlaning. Yosh joningizg'a rahmingiz kelsun.

Manuil. Xonim! Bu qanday qo'rqoqlikki, sizni o'rab olibdur. Men kimdan qo'rqaman. Kim mening yo'limni to'sadur! Ba'zi, xalq orosinda shoye' bo'lg'on so'zlar seni yuragingni chiqorub yuborubdur. Kishi bunday qo'rqoq bo'lmasa kerak. O'zing Lisabo'ndagi «shohparast»lar jamiyati qanday kuch va quvvatga molik ekanlig'ini bilub turub, yana shunday xayolot vahimalarga yo'l berasan. Bor, tezroq uyingga bor! Kech qolma!

Marg'aret. Menim so'zimga kirsangiz, bu kecha mahbubingiz yoniga bormang! (*Chiqub ketar.*)

Armand bilan Shekspir doxil bo'lurlar.

Manuil. Qani so'zlang, nima yangi xabarlar bor?

Shekspir. Sizning eng zo'r dushmaningiz bo'lgan Garsiodan qutulduk. Lekin siz yosh yuraksiz. Bundagi inqilobchilardan yaxshi ma'lumotingiz bo'lmasa kerak. Biz uch-

to'rt kun ichida to'plagan aniq ma'lumotimizg'a qaraganda, bunda inqilobiyun jumhuriyatchilar mukammal suratda tayyorlanganlar. Men g'alat gumon qilmasam, yoningizda birga yurg'on kishilar ham sizni(ng) do'stlaringiz emas. Inqilob Garsioni(ng) o'luvi munosabati bilan bu kechadan qolmay boshlansa kerak. Siz ham «shohparast»larni bu harakatdan ogoh qilib, bu kecha o'zingizni saqlamoq uchun hech yerga chiqmovingiz matlubdur.

Ma n u i l. Sizlarni, albatta, «jumhuriyatchi»lar qo'rqutg'on bo'lsa kerak. Boshingizdan bo'yla avhom xayolotlarni chiqorib tashlang! Men har bir to'g'rida choralarni ko'rganman. Xotiringiz jam' bo'lsun!

Shekspir. (*Armand bilan ikisi shoh bilan xayrlashub chiqub ketarda, bir chetga qarab.*) Bu, siyosatdan xabarsiz shohni so'zga kirita olmaduk. Bu kecha shoh qay yerga borsa ham orqasidan poylamoq kerak.

Ma n u i l. Haqiqatan ingliz xalqi har qancha siyosat olamiga oshino kishilar bo'lsa-da, zotida bu xalqni qo'rqoqlik bor. Bir shaharni (mamlakatni) podshohi bo'lsun emishda, uyindan qo'rqoqlik qilub, ko'chaga chiqmasun emish. «Jumhuriyatchi»larda kuch va quvvat bo'lsa, bizda ham to'p va pulemo't bor. Qani, ko'rayluk, iqbol kimning tarafida jilvagar bo'lur. (*Uyiga kirub ketar.*)

Parda tushar.

TO'RTINCHI PARDA

Afro'dito'ning uyi. Tamom yovrupocha ziynatlangon. Tilifo'ni ham bo'lur. Samovar, choynak, istakon, choyqoshuq va boshqa kerakli narsalar: Osma soat, 2 (ta) kishining yuziga tutadurgon maska (niqob), besh-olti to'fangcha, taom.

Bu pardada ishtirok etuvchilar:

Afro'dito', Difraro, Mario'na (xodim qiz),
Dugundi, Shekspir, Armand, Marg'aret.

BIRINCHI KO'RINISH

Afro'dito'. Oldida samovar. Choy ichub o'turgon holda.

Mario'na ham yoninda o'turgon holda parda ochilur.

Afro'dito'. Hali chiqq'oningda oshpazga aytgil, bukungi taomni yaxshilasun. Bugun, ehtimol, shoh bizga mehmon bo'lsa...

Mario'na. Yaxshi, chiqq'animga yaxshilab tayinlayman. O'zim ham boqishib turaman.

Eshik qo'ng'irog'i jing'irlar.

Afro'dito'. Chiqub qara, kim ekan?

Mario'na (*Kirub*). Difraro kelibdur. Kirmoqg'a ruxsat so'raydur.

Afro'dito'. Ayt, kirsun.

Difraro kirar, Afro'dito' bilan ko'rishub-so'rashub o'lturar.

Afro'dito' (*xizmatchiga*). Mario'na sanga ruxsat, bo'rib oshpazga boqishgil (*Mario'na chiqub ketar*).

Difraro. Nega, kechasi maqsadni hosil qilmaduk. Shohni tayin qilingon yerga olib borolmading.

Afro'dito'. Kecha men shohni uyidan boshlab olib chiqq'on edim. Yo'lda iki manga noma'lum odamlar uch-rab, shohni(ng) boshin oylanturub olib qoldilar. Mumkin bo'lmadi.

Difraro. Ochiq ma'lumdurki, sen ahdingga vafo qilmaysen.

Afro'dito'. Qachon va'damga vafo qilmadim? Shohni birga olib chiqdim, lekin...

Difraro (*so'zini kesub*). Nima «lekin...?» Shohni olib chiqding, lekin bizni(ng) maxfiy sirimizni unga aytding. Shoh qaytub uyiga kirub ketdi, shundaymi?

Afro'dito'. Bu qanday gap?!

Difraro. Qanday gap bo'lar edi. Sen aytmagan bo'lsang, bizni(ng) sirimizni ul iki kishi qaydan biladur?

Afro'dito' (*achchiqlanub*). To'g'ri so'zga inonmaysiz. Men o'z oramizdagi sirni shohga aytub, jinni bo'lganim yo'q! Uydan chiqq'ondin keyin iki kishi kelub, bir chetga olub so'zlashdi. So'ngra shoh menga uzr bayon qildi. Zarur ishim chiqub qoldi, deb, uyga kirub ketdi.

Difraro. Kechadan beri nima qilding, hech yo'luqdingmi?

Afro'dito'. Yo'q, ko'rub so'zlashganim yo'q, lekin tilifo'n ila so'ylashdim. Kech soat 12.00 da munda kelmoqg'a qat'iy va'da berdi.

Difraro. Yaqin fursatda gaplashdingmi?

Afro'dito'. Sen kelmasdan ilgariroq tilifo'n ila so'zlashgon edim. Ehtimol, bugun kech qoshingga borolmasam, deb javob berdi.

Difroro. Sababini so'ramadingmi?

Afro'dito'. So'ragan edim. Biroz tobim kelishmay turubdur dedi.

Difroro. Bizga bergan va'dangga muvofiq shohni bu kecha munda kelturmasang, o'zingni hayoting tahlikada.

Afro'dito'. Qanday og'ir taklif...

Difroro. Bu taklif meni taklifim emas, jamiyatning taklifi. Yo shohni bu kecha kelturasan, yo joningdan ayirilasan!

Afro'dito'. Kel bo'lmasa o'zingni oldingda tilifo'n bilan so'zlashayin. Bergan javobini eshitub, xotirjam bo'lg'in. (*Difroroni qo'lidan tutub, tilifo'nga borub so'zlashur*).

Afro'dito'. Qasri Nisyodo's, kabineti shoh! (*Shoh tilifo'ng'a kelur*.) ...Bale, sizning oromi joningiz Afro'dito'! O'zingizg'a ma'lum iki kundan beri sizni(ng) diydori pokmoningizdan mahrumman. Sizsiz har bir o'tgan daqiqam manga yildan uzog' ko'rinadur. Bu kecha ham bizni(ng) kulbamizga marhamat qilmaysizmi?! Hm... Hm... Hm...

Nima yangi xabar bor, azizim? Jumhuriyatchilar qalay? Ba'zi xabarlarini eshitub, xafa bo'lub o'lturubman. Hm... Hm... Hm...

Jonim! Mard kishi inqilobdan qo'rqadimi? Inqilob bo'ladi deb meni tark qilasizmi? Har qanday zarur va og'ir ishingiz bo'lsa ham bu kecha soat o'n ikida kelib, besh daqiqag'ina bo'lsa ham shirin suhbatingizdan meni mahrum qilmasangiz edi?! Hm... Hm... Hm...

Jonim, nima uchun?! Kelmoqdan qo'rqasizmi? Hm... Hm... Hm... Xo'p, xo'p, azizim... soat 11 da. Agarda kech qolsangiz, 12 da. Xo'p, xayr. Tilifo'nni qulog'ini qo'yub klub o'ltirurlar.

Afro'dito' (*kulimsirab*). Ey beinsof, tag'in boshqa nima muddaoing bor? Bu kecha shohni qo'l-oyog'ini boylab qo'lingga bersam bo'ladimi? Tez bo'l. Harakatingni qil (*devordagi soatga qarab*). Hozir soat 10 dan oshibdur. Tez bo'l! Chorangni ko'r! Kelturub berish mendan, sarishta qilish sendan.

Difroro. Jonim, sarishtasi qiyin deysanmi? Faqat munda kelsa bo'lgani. O'zing yaxshi bilasan majlisni qarori-

ni. Bu kecha soat 12 da inqilob boshlanadur. Majlisda o'zing ham bor eding. Men hozir borub bosh idoramizga ma'lumot berub, yonimga Dugundini olib kelaman. Biz ikimiz ikkinchi uyda yoshirinub turamiz. Qachonki shoh keldi, tutub, ayoq-qo'lin boylab, bir uyga qamab qo'yamiz-da, tilifo'n bilan bosh idoraga xabar beramiz, inqilobni boshlaydilar. So'ngra aftomobil chaqirub, shohni turmaga olib borub tiqamiz, vassalom.

Afro'dito'. Juda yaxshi, tez bor, o'z ishingga muqid bo'l. Vaqt o'tmasun.

Difroro xayrlashub chiqub ketar. Afro'dito' xizmatchi chaqirub, uylarni u yog'-bu yog'in tuzatur.

Afro'dito'. Bor taom tayyor bo'lg'on bo'lsa, olib kel!

Mario'na. Xo'b xonim, tez olib kelaymi? (*Chiqub ketar*).

Afro'dito'. Tez olib kel! Tez! Mana bu kecha bizlar uchun o'lum yoki najot kechasi. Kim bilsun, bir soatdan so'ng boshimizg'a qanday kunlar keladi. «Shohparastlar» ham kichkina yov emas. Ularning tarafida butun boylar, po'plar, generallar, kazo va kazolar bor. Hozirgi daqika Po'rtug'oliyo xalqi uchun, og'ir daqika, eng og'ir minut. Ikkinchi tarafdan bizning jumhuriyatchilar tarafida ham kishi oz emas. Eng ishlik, haqiqiy xalq tarafdori bo'lgan generallar, opisarlar, ishchi-mehnatkashlar, ijtimoiy-inqilobiyunlarning hammasi bizning tarafdadurlar. Mana bu iki kuch, iki quvvatning to'kushadurgan, so'kushadurgon daqiqasi shu soat, shu daqiqadur. Kim bilsun, zafar kimning tarafida bo'lur. Kim yengur, kim yengilur. Mana bu zo'r dramaning bosh pardasi bizning uyimizda o'ynalinalajak. Kim bilsun, qolg'on pardalari qanday ruhda bo'lub o'tar. Ehtimol, bizning jumhuriyatimiz ko'b qonlar to'kub, qurbonlar berilub olinur. Harholda inqilob qonsiz, hurriyat qurbonsiz olinmas. Biz, jumhuriyatchilar, o'limga rizo bo'lg'on kishilarmiz. Shul yo'lda o'limga boshimizni tikkanmiz. Men ham hozirlanmog'im kerak. (*Ko'kragiga bir to'fangchani joylashturub qo'yar.*) Kim bilsun, ishning so'ngi na yerga borub tiralur?

Tezdan qorinni to'yg'azub olmoq kerak. (*Eshik oldiga borub xizmatchini(ng) chaqirar.*)

Mario'na taom olib kelur. Afro'dito' tez-tez taomni yeb, samovar-u asboblari(ng) berib yuborur. Mario'na olib ketar.

IKINCHI KO'RINISH

Eshik qo'ng'irog'i jing'irlar. Afro'dito' o'rnidan turub borub, eshikni ochar. Difroro Dugundi bilan birga kirurlar, klub o'ltururlar.

Afro'dito'. Xo'sh, jonim, nima yangi xabar? Nima ishlar bitirub kelding?

Difroro. Xotirjam bo'l, hamma ish o'rnida. Tamom bizning kishilarimiz kurashga hozirlanganlar. Ishning boshi bizdan boshlanur. Bu o'yunda bosh ro'lni bizlar o'ynaymiz. Qachon shoh munda keldi, sen yoniga o'lturub, gapga solub turasan. Biz ikimiz birdan ikinci uydan chiqub, tutub band qilamiz-da, darhol admiral Resga tilifo'n bilan xabar beramiz. Zirhli kemalardan 12 marotaba to'p otub yuboradur. Demak bu to'plar otildig'i zamon bizning firqamiz ogoh bo'latur. Hamma yerda bizning tarafdin hujum boshlanatur. Ikinci tarafdin bu zo'r to'plar otildig'i zamon butun xalq yarim kechada shirin uyqudagi shohparastlarga shunday bir zarb beradurlarkim, ular shoshilishub, nima qilishlarin bilolmay, faqat har tarafga qochmoqg'a majbur bo'larlar.

Dugundi. Qani gapni ko'p cho'zmangiz. Bizni bu uyda so'zlashub turishimiz yaxshi emas.

Afro'dito'. Sizlar ikinci uyga kirub, hozirlanub turing (*soatga qarab*). Shohni keladurgon vaqti bo'ldi.

Har ikisi ikinci uyga kirub, qo'llariga to'fangcha olub turar. Va yuzlariga niqob (maska) kiyurlar. Shul vaqtda eshik qo'ng'irog'i jing'irlar. Afro'dito' eshikni ochur. Shoh bilan ko'rishub birga olib klub o'ltirurlar.

Afro'dito'. Jonim, nima yangi xabarlar bor? Jumhuriyatchilarning harakati qalay?

Manuil. Azizim, «jumhuriyatchilar»ning harakati, menimcha, u qadar xavfli emas. Tegishlik choralari ko'rilgan. Hozir uydin chiqub kelayotganimda yo'lda to'sindin daraxt orasindin chiqub, Garsio menga qarab o'q uzgan edi. Chaqqonlik bilan o'zimni panaga oldim. Men ham unga qarab bir-iki o'q uzdim. Qochub ketayotgan vaqtida, bilmadim, kimdur bir odam tarafdin otub o'lduruldi. Jonim! Yo'lim ustida ko'z oldimda shunday qonlik fojialar bo'lub tursa ham

sening muhabbating meni qo'ymadi. Va'dam xilof bo'lmasun deb keldim.

Difroro bilan Dugundi yuzlarida niqob, qo'llarida to'fangcha birdan shohga hujum qilub, oyoq-qo'llarin va og'izlarin boylab, o'zlari turgan uyga olib kirub qamarlar. Afro'dito' bular hujum qilg'on vaqtlarida bilmagan va qo'rqg'on kishi bo'lub uchinchi uyga kirub ketar.

Dugundi (*darhol tilifo'ng'a borub*). Vazorati bahriyani bering! Admiral Resni(ng) chaqirib bering! Tezlik bilan chaqiring! Admiral Resmisiz? Men Dugundi(man). Zoti oliyingiza bosh idorani(ng) buyrug'i bo'yincha tilifo'no'g'rom! Biz shohni Afro'dito' uyida tutub qamaduk. Tezlik bilan ma'lumingiz bo'yincha zirhli paraxo'dlardagi zo'r to'plardan 12 marotaba o'q otilurga va taxti idorangizdagi butun askarlarni(ng) hujumg'a buyurub, hamma paraxo'dlaringizi ustiga jumhuriyatimizning qizil bayrog'ini tikasiz! Bosh idora vakili — Dugundi.

Shul vaqt sahna orqasidan 12 marotaba to'p ovozi eshitilur. Afro'dito' kirib ketgan uyidan belida to'fangcha osgan holda chiqar.

Afro'dito'. Nima qildingiz, shohni saranjom qildingizmi?

Difroro. Bir saranjom qilish bo'lsa, qilduk. Endi ish sarishtada qolgan. Dugundi, Bosh idoraga, Brogani(ng) uyiga 482-numerga tilifo'n ber. Tezlik bilan aftomobil yuborsun. Shohni turmaga olib boramiz.

Dugundi. (*Tilifo'n qulog'ini burar.*) 482-numerga! Kimsiz? Do'qtur Broga! Men — Dugundi! Tezlik bilan aftomobil yuboring! Biz munda shohni tutub qamaduk. Hozir mundan turmaga olib boramiz. Bu muhim xabarni boshqa yerlarga tezlik bilan yetkurursiz.

UCHINCHI KO'RINISH

Bu vaqt birdan eshikdan Shekspir, Armand, Marg'aretlar kiralar.

Arolarinda otishuvlar boshlanur. Afro'dito', Difrorolar o'q tegub yiqilurlar. Dugundi yolg'iz qoldig'indan, o'qi tamom bo'ldig'indan noiloj eshikdan chiqub qochar. Shekspir, Armandlar shohni uydan olib chiqub, oyoq-qo'llarin yechub, olib chiqub ketarlar.

Parada tushar.

BESHINCHI PARDA

Voqe' bo'lur podshoni qasrinda. Mukammal Yovrupo usulinda bejalgan uyda. Kerakli nimarsalar: qizil bayroq, muzika, 12 son miltiq, 5 dona qilich, eng a'lo mebellar, benihoya go'zal ustollar, 5 dona to'fangcha.

Bu pardada ishtirok etuvchilar:

Manuil

Do'k — podshohni amakisi, 60 yoshinda.

Kord — general, 55 yoshinda.

Togro — general, 50 yoshinda.

Vittu — general.

Istur — ofitsar, 40 yoshinda.

Rusto — ofitsar, 35 yoshinda.

Marg'aret

Shekspir

Armand

Sinyo'r

Taufil

Broga

Iki ofitsar, iki askar

BIRINCHI KO'RINISH

Podshoh, Do'k, Kord, Togro, Vittu, Istur, Rusto o'lturushgon holda. Parda qalqar.

Manuil (*Do'nga qarab*). Amaki, ish juda og'irlashub ketdi, nima qilamiz?

Do'k. Bolam, nima qilar eduk, endi ish ishdan kechdi. Men senga avvallarda ming marotaba gapurdim: «jumhuriyatchilar» quvvat olub ketayotubdur, oldini ol, ularni tutub qama, ot, os, — desam, sen o'zing meni so'zimga quloq solmading, beparvolik qilding. Yoshlik qilding. Endi nima qila olar eduk?! Ish boshinda turgan kishilarning aksari jumhuriyatchilarga qo'shulub, askarlarning ham to'rtidan uch hissasi ularning tarafida, hozirda eng muhim o'rinlarni ishg'ol qildilar. Endi seni(ng) hukumatingni umri oz qoldi. Endigi chora manimcha, yo qochish, yo o'lim!

Kord. Yo'q, mancha, holo ham noumid bo'lmoq kerak emas. Chunki bizlardan boshqa ham generallar, qancha ofitsarlar g'ayurona suratda urushub turubdur. Bizlar ham yana onlar orasiga borub, muhorabaga kirishmog'imiz lozim.

Onlar bizni munda podshohni(ng) fikrin va farmonin olib kel, deb yuborganlar. Harholda eng oxirg'i muqobilamizni qilib qolmog'imiz lozimdur.

T o g r o. Nima bo'lsa ham yana bir zo'r berub qolish kerak. «Yotub qolg'uncha otub qol»mog'imiz kerak. Chunki bir yerdan agar alarga zarba ura bilsak, boshqa taraflar ham bizning manfaatimizga va bizning tarafimizga og'a boshlaydur. Ularning tarafindagi askarlar orasinda bizning tarafdorlar ko'p. Lekin ish boshlanuvinda bizning mushohadamiz sababli onlarni o'z tarafimizg'a ololmaduk.

V i t t u. Har nima bo'lsa ham tez harakat qilmoq kerak. Yo najot, yo o'lum — deb eng oxirg'i muqobilamizni qilib ko'rayluk. Qani iqbol kimga yor bo'lur.

M a n u i l (*hazin sado bilan ma'yusona*). Boring! Tez boring! Suyuklu generallarim! Mendan bizning tarafda turub toj-u taxt dushmanlari bilan muboriza qilishub, ko'kslari dushman o'qig'a sifar qilub urushub turgan hamma mujohidlarga menim ehtiromim va darun dildan yo'llagan salomlarimni eltingiz!

Hammasi birdan o'rnindan turub chiqub ketarlar.

M a n u i l (*qo'lni chakkasiga qo'yub ma'yusona*). Oh!.. Falaki kajraftor! Boshimga qanday og'ir kunlarni solding! Taxt-u baxtimdan ayriladurg'on soatim yaqinlashub keldi... Oh!.. Butun noz-ne'mat menga vido' qiladurg'on daqiqasi, o'ynamoq-kulmoq, aysh-ishrat qilmoq uchun yasalg'on binolar shul minutdan e'tiboran ko'zumga begona ko'runa boshladi. Ey, vafosiz dunyo! Ey, muruvvatsiz falak! Ey, insofsiz, muruvvatsiz insonlar! Men sizga nima gunoh qildim, siz meni o'z orongizdan quvasiz? Kechagina meni(ng) oshimni yeb, vazifamni olib turgon edingiz. Bugun menga dushman bo'lub, jonimni olmoqchi, qonimni to'kmoqchi bo'lasiz! Xayr, xayr! Men yashamagon dunyoda siz ham yashay olmassiz.

IKINCHI KO'RINISH

Shekspir, Armand, Marg'aret bilan kirib o'tlururlar.

M a r g ' a r e t. Shohim, xotiringizg'a malol kelmasun. Biz sizni bir yerga mehmonga olib ketmoqchi bo'lub kelduk.

Manuil. Hozirgi zamonda menim mehmonga boradur gon vaqtimmi? Meni qayga bormoqg'a taklif qilasiz?

Marg'aret. Mehribon onangiz yoniga Odemira shahriga! Chunki ko'b vaqtdan beri onangiz sizni ko'rmoqg'a mushtoqdur.

Manuil. Yo'q, jonim! Meni holo onamni(ng) ziyoratiga bormoqg'a vaqtim musoada emas.

Shekspir. Siz bizni(ng) maslahatimizni qabul qiling. Hozirlaning, vaqt g'animat. Munda turmog'ingiz hikmatdan emas.

Marg'aret. Jonim, siz meni(ng) so'zimga kirmasdan qancha balo-u kulfatlarga uchradigiz! Emdigi taklim, joningizni salomatlig'idur.

Manuil. Azizim! Sizni(ng) otangiz manga tig' tortub urushub turubdur. Siz menga muncha mehribonlik qilasiz?

Marg'aret. Siz meni Afro'dito'ga o'xshash bevafo deb bilasizmi?!

Manuil (*hayrat bilan*). Oh... Afro'dito' menga nima qildi?

Marg'aret. Sizga hech narsa qilg'ani yo'q. Sizni al-dab, uyiga olub borub «jumhuriyatchi»larning qo'lig'a qo'l-oyog'ingizni boylab berdi.

Manuil. Yo'q, bu bobda anda gunoh yo'q!

Marg'aret. Unda gunoh bo'lmasa, hamma gunoh sizni(ng) o'zingizda.

Manuil. Nima uchun?

Marg'aret. Sizni iqboligiz ketg'anlig'i uchun! Yaxshi ko'radur gon mahbubingizni xiyonatkorlig'i uchun boshingiz(g)a shunday og'ir kunlar keldi. Men sizga shul kecha yo'lingizni to'sub, uyingizg'a borub, qancha iltijolar qildim. Ul yuzi qorani(ng) uyiga bormang, deb. Siz qabul qilmadingiz! (*Shekspir va Armandlarni ko'rsatur.*) Mana guvohlarim yonimda turubdur. Agarda biz borub ul jallodlarni(ng) qo'lidan ajratub olmasak, hozirda o'zingizni ikkinchi dunyoda ko'rar edingiz. Hammasi mahbubingizni hiylasi edi.

Manuil. Meni(ng) asir bo'luvimda Afro'dito'ni(ng) qo'li borlig'in qaydan bildingiz?

Marg'aret. Men mundan bir necha kun ilgari o'zimni(ng) tilifo'nimni(ng) simini sizni(ng) mahbubingizni

tilifo'nini simiga ulab qo'yg'on edim. Kecha-kunduz siz bilan oni(ng) so'zlashgan so'zlaringizni eshitub-bilub turgan edim. Sizning ul bevafo mahbubingizni «jumhuriyatchi»lar bilan qilg'on aloqasindan ham xabardor edim. Nima qilayki, sizni(ng) iqbol yulduzingiz tug'magon ekan. Bizning qilg'on hamma sa'y-u harakatlarimiz havoga ketdi!

Manuil. Ofarin, siz qilg'on harakatga ofarin, azizim! Seni menga qilg'on muhabbatingga. (*Qo'lini uzatub, Marg'aretni qo'lini tutub.*) Tashakkurimni izhor qilib qo'lingni o'payin. (*O'pmoqchi bo'lur, Marg'aret qo'lini tortur.*)

Kord shoshilg'on holda kirar.

Kord. Shohim! Zoti oliyingiza arz o'lsun. Revolutsionerlar hammani o'rab oldilar. Hamma yerda jumhuriyat bayrog'i ko'tarub, muvaqqat hukumat barpo qildilar. Hozirda butun quvvatlarini qasringizni atrofig'a to'pladilar. Bir tarafdandan batareya to'plari, ikkinchi tarafdandan bahriya to'plarindan shaharni kulli bo'ron qilmoqdalar. Butun xalq hayajonda!

Sahna orqasindan to'p sadolari eshitilar.

Manuil (*ma'yusona, hazin tovush ila*). Harbiya vazirim salomatmi?

Kord. Turg'on yeriga sharofil tushub majruh bo'ldi.

Manuil. Rusto qayda?

Kord. Zoti oliyingizni salomatligi uchun o'q tegib o'ldi.

Manuil. Togro, Vittular salomatmi?

Kord. Ular ham o'ldilar.

Manuil. Istur-chi?

Kord. Ul ham marhum bo'ldi. Zoti oliyingizg'a arz o'lsun. Bizning tarafdagi hukumat boshlug'larindan bandangizdan boshqa salomat kishi qolmadi.

Manuil. Boshqa vazirlarim qayda?

Kord. Kecha hammalari Lisabo'nni tashlab qochg'onlar.

Manuil. Tez bor, tez! Amakim Do'kni munda olib kel!

Kord. Amakingizni revolutsionerlar tutub qamag'on emishlar.

Manuil. Bor! Tez bor! Mish-mishlarga quloq solma! Amakimni munda hozir qil!

Kord. Bosh ustiga, xo'p. So'rab ko'raman. Salomat bo'lsa, olib kelaman (*chiqub ketar*).

Manuil. Tez bor! Tez kel! (*O'rnidan turub u yoq-bu yoqg'a yurub.*) Hozir chiqub o'zim xalqg'a nasihat qilaman. Shoyad...

Shekspir (*shohni so'zin kesub*). Hozirda xalqg'a nasihat qiladurg'on vaqtingiz o'tdi. Endi xalq sizni(ng) shoyad-moyadlaringizga quloq solmaydur. Hozirda siz faqat o'z joningizni qutqarmoqdan bo'lak chora qolmadi. Vaqt g'animat, fursatdan istifoda qilmoq kerak (*sahna orqasida to'p sadolari*). Munday ishlar olamda kam voqe' bo'lg'on emas. Minglarcha sizg'a o'xshash shohlar, sultonlar adolatsizlig'indan, tadbirsizlig'indan, zolim va qonxo'rlig'indan tojjindan, taxtindan ajralub, o'z qo'li ila kamaridan shamshirin yechub, g'olib bo'lg'on dushmanning qo'lig'a taslim qilg'on. Zeroki hukmi qazo va ahvoli olam shuni taqozo qilg'on.

Bayt:

Chunin ast oyini charxi durusht
Gahe pesht barin, gahe zer ba pesht.

Shekspir Armand va Marg'aretga qarab
ishorat qilur.

Marg'aret. Xonim, holo ham vaqt g'animat. Boya aytganda, ko'nmadingiz. Endi biz sizni kuchlab onangizni oldig'a mehmon qilub olib boramiz. Xalq sizdan bezgon bo'lsa, onangiz sizga mushtoq.

Armand. Shohim dunyoni(ng) orqasi keng. Sizni po'rtug'ol xalqi quvlasa, biz ingliz xalqi boshimizg'a ko'taramiz.

Sahna orqasida to'p sadolar.

Birdan shohga hujum qilib, Armand ila Shekspir ikisi sudrab olub chiqub ketarlar. Ular chiqib ketar-ketmas, ikinci tarafdin ikinci eshikdan jumhuriyatning muvaqqat hukumatlari kiradilar.

UCHINCHI KO'RINISH

Sinyo'r, Taufil, Brogalar kiradilar.

Bularni(ng) orqasidan ofitsarlar, qizil bayroq ko'tarub orqasida askarlar kirar. Sahna orqasida muzika marselyeza marshi chalar.

Parda tushar.

MAQOLALAR*

* Vaqtli matbuot namunalaridan tanlab olingan ushbu maqolalar qismini
Olim To'laboyev nashrga tayyorlagan.

MADANIYAT TO'LOQLARI

I

Har kimga ma'lumdirki, dengizlarning to'loqlari bir tarafdin ikkinchi tarafdga ko'chub yuriydir.

Bu kun bir tarafdga to'loq bo'lsa, ertasi ikkinchi tarafdga boshlanub, avvalgi shovullab, qichqirub, shodligindanmi yoki boshqa bir sababdanmi bir necha sajin yuqoriga sakrashub turgon yerlari sukut va sokit bo'lub qoladir. Shunga o'xshash Bani bashar¹ (Odam bolalari) orasida ham madaniyat to'loqlari quvishub va surishub yuriydir. Bir asr ichinda taraqqiy va madaniyat dunyosinda g'ota urub, suzishub yurgan bir qavmni ko'rasanki, ikkinchi asrda tanazzul dunyosiga yuzlanub, vahshiylik olamining eng og'ir nuqtasiga borub yetadur. Buning sababi ijti hod va g'ayratning ozayuvi, ittifoq, insof va adolatning yo'qoluvi, xalqning ilm-u ma'rifatdan uzoqlashub, buzuq ishlarga mayl va rag'batlari ortuvidir.

Har bir millat maishat tarafindan taraqqiyga yuz qo'ymasa, ma'naviy tarafdin, ya'ni ma'rifat tarafindan ham taraqqiy qilolmas, bir kishining o'z maishatiga yetarlik mol-u ashyosi bo'lmasa va bularning sababiga harakat qilmasa, moddiy va ma'naviy ishlarni qilmoqdan ojiz qolur. Va bunday och-u yalang'och, o'z avqotini o'tkara olmayturgan bir xalqga ma'rifat, madaniyat, ulum va funundan dars vermak munosib bir ish o'lmasa kerak, chunki faqir xalqlarning kechakunduz fikri-zikri non topmak va bola-chaqasining qornini to'yg'uzmakdir. Taajjubki, mamlakatimizning yerlari, o'simlik tuprog'i barakatlik bo'lib turub, yerli xalq och va yalang'och, boyqush kabi vayronalarda umr o'tkaradirlar.

Qariya² va qishloq odamlarini bir tarafdga qo'yub turib, shahardagi madaniylarimizga ko'z solsak, madaniyat to'loqlari bizlarni kemalarimiz ila qayu yerga olib ketub turg'onlig'i ochiq ma'lum bo'ladir. Xalqimizning yuzdan

¹ Insoniyat

² Ovul

to'rtini boyga, ikisini ulamoga, uchini eshonga, beshini dehqonga chiqarsak, qolgan 86 si-ko'mirchi, temirchi, yamoqchi, fanarchi va qorovulchilik kabi eng past xidmatlarda turub, kunlik avqotlarini zo'rg'a o'tkazadilar. Bularning orasida oyda, yilda bir martoba go'sht, yog' ko'rmay umr o'tkaradurg'onlari, butun yilni(ng) birgina kiyim ila o'tkaradurg'onlari, hifzi sihhat qaysi, madaniyatni na ekanini tushunmaydirganlari ko'bdir. Bularga oni tushundirmak, yerdan turub, yulduzlarga qo'l so'zma ila barobardir.

Bu taraqqiy zamoni va madaniyat asri, bilmam, bizni na yerga olib borajak, ibrat ko'zi ila Eski shahrimizning musulmon dahalariga nazar solgan kishi har mahallada yuzdan to'qson xonalarni(ng) buzilgan, yorilgan, vayrona va inqiroz dunyosiga yuzlangan bir holda ko'radir. Go'yo bu xonalarning devorlari, tomlari lisoni hol ila bizni ilmsizlik, tarbiyasizlik, to'y deb minglarcha aqchalarni behuda isrof qilmak, to'ylarda jomafurushlik qilmak vayrona va xarobazorlikg'a soldi, deyurlar. Emdi, vayrona sohiblarini faqir va xorlikda yashagan, bola-chaqalarini qo'l kuchi ila to'ydiradiron, to'y degan yerda muqaddas Vatanini sotub, sarf qilmoqdan tortinmaydirgan «hoziram — huzuram» deb istiqbolini o'ylamagan va bolalarining saodatini tushunmagan bir qavmdan qanday taraqqiy, madaniyat va ma'rifat kutmak kerak? Och-yalang'och, kulfat, mehnat va zahmat balolari orasida o'ralib qolgan bir qavmga: «Madaniyatga kiringiz, maktab solingiz, o'qungiz, taraqqiy qilingiz» kabi so'zlarining foydasi o'lmadig'i oftobdan ham ravshandir. Bu faqirlikning eng qo'rqunch to'lqunlari orasida ezilgan xalqimizni to'y marazidan qutqarurga tirishmak va iloj istamak lozimdir.

Buning davosi va chorasi uchun hech bir tabibga muhtoj o'lmasdan, balki biroz orqa-o'ngg'a qaramak, hamyonning og'zini mahkam qilmak, iqtisodni rioya qilmak, isrofdan saqlanmak lozimdir. Ajabo. Bu isrof to'lqunlari bizlarni na yerga olub boradir?... «Dard ustiga chipqon» degandek, kundan kun bid'at ustiga bid'at ortmakda. Ulamo, fuzalo va eshonlarimiz zikr va tasbeh o'rniaga «to'y ustiga to'ylar bo'lsun» so'zini virdi zabon qilmakda. Ag'niyo va sarvatdorlarimiz to'y poygasi qilub, bir-birlarining bor-yo'qlariga qaramasdan, faqir va kambag'allarimiz uylarini, bog'larini, otlarini, to'nlarini sotub to'yga sarf qilmakdadir. Bir tarafdin, madaniyat to'lqunlari shoshirmoqda, ikinci tarafdin faqirlik va miskinlik

ko'paymakda, yana bid'at ustiga bid'at ortmakdadir. Mundan besh-olti yil muqaddam eng sarvatli kishilarimiz uch kundan ortiq osh ham yigirma-o'ttizdan ortiq chopon bermas edilar. Hozir bu tараfdan ko'b taraqqiy qilib, olti-yetti kun osh va yuzlab chopon bermakdadirlar. Avvalda bir yarim — iki so'mlik chopon beradigan kishilarga, hozir 20—25 so'mlik zarrinlar, baxmallar berurga boshladilar. Mana shul tariqada biz keyinga qarab taraqqiy qilmakdamiz, bilmam, bizim bu isrof va bid'atlarimiz qachon yo'q bo'lib ketar?!

Hama poyon ba bolo metariqad,
Man az bolo ba poyon metariqam.

II

Muhtaram o'quvchilarga ibrat uchun madaniyatning koni, manbayi va chiqq'on yeri o'lan Osiyo qit'asidagi Arabiston yarim otosini go'starajagam. Oltinchi asrda dini mubiyn islom ila barobar madaniyat dengizlari harakat qildi. Va bu qit'ada yashamish arablar o'zlari borgan mamlakat va qit'alarga madaniyat suvlarini ham surub bordilar. Oradan bir asr o'tar-o'tmas madaniyat to'lqunlari Osiyodan ko'chub, Ovrupo qit'asini bosdi. Ovrupolilar hozirgi yigirmanchi asrgacha madaniyat to'lqunlari ichra yashadilar va bu cholishqon ovrupolilar madaniyat to'lqunlaridan qo'rqmadilar, qochmadilar, harakat qildilar, asbob va mashinalar hozirladilar. Va bu madaniyat to'lqunlarini o'zlarig'a asir-u musaxxar qilub oldilar. 15 nchi asrda madaniyat suvlarini surib, Amriqo qit'asig'a olib bordilar. Amriqoning yerli vahshiy xalqlari «eshiklaridan oqg'on suvning qadrini bilmadilar», madaniyatga kirishmadilar, qabul qilmadilar. Ota-bobolaridan qolg'on odatlarini tashlamadilar, o'zlaricha vahshatda avratlarini yaproqlar ila o'rtub, boshlarig'a tovus patlarini sanchub, yalang'och goh daraxtlar ustida, goh kafalarda, goh yerto'lalarda do'mbira va chirmandalarni cholub, yashay berdilar, madaniyat orqalaridan quvdi, qochdilar. Na yerga borsalar, madaniyat ham bordi, qochib qutulolmadilar, oxirida madaniyat g'alaba qilib, inqiroz dunyosig'a kuzatub yubordi. Mana shu jumladan, yarim-yorti vahshatda yashash O'rta Osiyoga, Turkistonimizg'a Rusiya hukumati ila barobar madaniyat suvlari kelub kirdi. Hozir yarim asrdurki madaniyat bizni orqamizdan quviyur. Biz qirdan qirg'a qochurmiz, qarshimizda maishat mashaqqatlari chiqub hujum qilur,

o'ngimizdan bilimsizlik va jaholat kelub, jonlarimizni siqur, so'ngimizdan musriflik, faqirlik va bid'atlar chiqub yo'limizni to'sur. Dangasalik, yalqovlik, ishsizlik ustimizdan bosub bo'g'mak istar. Ajabo! Bizlar hamon bu eskincha romka orasidan chiqub qochmak istamaymiz. Biroz tushunmak va o'ylamak lozimki, bu romka orasidan chiqub qochmak va qutulmak mumkinmi? Yo'qmi? Bizim fikrimizcha, qochmoqning imkoni yo'q, qutulmak-u xalos bo'lmakning faqat birgina chorasi bordurki, madaniyatni qabul qilmak va madaniyatga kirishmakdir. Lekin kirishganda ham madaniyatning haqiqatini bilmak va haqiqiy madaniyatga kirishmak lozimdir. Ba'zi yoshlarimizga o'xshash usti yaltiragan, ichi qaltiragan bo'lub, boshlariga Yovrupo qalpog'ini kiyub «Madaniyat!», «Madaniyat!» deb og'izlarini ko'purturub, oz-moz musulmoncha, chalarim ruscha so'ylashub, kulgu bo'lib yurmak madaniyat bo'lmay, masxarabozlikning bir shu'basidur. Agarda tabiatning jilovini nafsimiz qo'lig'a bersak, ul bizlarni na yerga olub bormasun? Chiroylik va chikka bel qizlari ila o'ynashmakni, resturan va fivaxonalarga borub, qimor o'ynamak va ichkulik qilub, tong otquzmakni, biroz qizishgandan so'ng odobdan tashqari madaniyatga yarashmagan so'zlarni aytishmakni, hatto urushmakni, jabr va zulm qilmoqni xohlaydir. Lekin madaniyat qonunida (ustofida) munday fano va buzuq ishlar bo'lmasa kerak. Madaniy bo'lmak va madaniyatga kirmak uchun unday yomon sifatlardan saqlanmak va hazar qilmak ila barobar haqiqiy madaniyat ilmi, maishiy va axloqiy ishlar ila uch qismg'a bo'linadir. Agar millat bolalari bu xislatni mukammal suratda o'zlariga darbar olsalar, mana shul vaqtda biz «madaniyatni qabul qilduk, madaniy bo'lduk» deb lof ursak, maqtansak kulgi bo'lmaymiz.

Yoshlarimizdan madaniyatga loyiq ravishda o'qub, diniy va madaniy kishilar hozirlansa, tarbiya va ta'limg'a mohir olim va olima, adib va adibalarimiz yetushsa, maktab va madrasalarimiz muntazam va tartiblik bo'lsa, ziroat, sanoat va tijorat ishlariga mohir kishilar yetushub, zamonag'a muvofiq ravishda ish yuritilsa, tartiblik «Dorul-yatim» — yetimxonalar, «Dorul-ojizin» — kambag'alxonalar, kutubxonalar va qiroatxonalar ochilsa, shirkat (tovarishstvo)lar barpo qilinsa, yuqorida dedigimiz kabi, xalqimiz orasida zamonag'a loyiq ulum va funundan boxabar ulamalarimiz ko'paysa, och va yalang'och, kishilarimizning maishatlarini

tuzatmak uchun harakat qilinsa, o'qutilsa, axloq va odob o'rgatilsa, shul vaqtda eskincha orasidan chiqub, haqiqiy madaniyat bo'stonig'a yuzlang'on hamda madaniyat to'lqunlaridan qutulub, sohili salomatg'a chiqq'on bo'lur eduk. Sohili salomatg'a chiquvimizga zamon musoid verurmi, vermasmi bilmaymiz.

Ilm ila olam musaxxar bo'ldi, biz johil hanuz,
Xobi g'aflat boshimizg'a yetsa ham g'ofil hanuz,
Ochmayin ibrat ko'zin biz uyqug'a moyil hanuz,
Ilmi hikmatlarg'a bizlar bo'lmaduk qobil hanuz, —
she'rini virdi zabon qilmakdan boshqa choramiz yo'q.

TIYOTR XUSUSIDA MUNOZARA

I

Kunlar bahor fasli o'ldig'indan daraxtlar uyg'onub, yafrog'lar orasidan rang-barang gullar chiqarmish, yer olti oydan beri qornida saqlagan alvonlarini yuzaga chiqarub, ko'm-ko'k baxmal kabi yozmish. Har tarafga qishning zulmidan qochgan qushlar klub, har xil ovozlari ila nag'ma va faryod boshlamish. Go'yo butun olam uyqudan uyg'ongan kabi har birining yuzidan yangi bir «his» — tuyg'u va hayot asari ko'rinar edi. O'lturgan yerim bir yaqin do'stimning bog'i o'lub, mendan boshqa ikki mehmon ham klub qoldi. Salomlashub hol so'rashub o'lturduk. Do'stim xonasida yo'q o'ldug'idan biroz kutmag'a to'g'ri keldi. Kelgan mehmonlarning biri mullogina, ahvoli olamdan xabardor bir kishi ekanligi so'zi va qiyofasidan ma'lum edi. Ikkinchisi esa, o'qumagan, chapan, qiziqroq bir kishi ko'rinurdi. Suhbat orasida so'zdan so'z urunub ketub tiyotr xususida so'z ochilub ketdi. Bularning munozaralariga biroz quloq solmak menga lozim bo'ldi.

Chapan(i): — Mullo aka! Man ul kuni tiyotrga borib edim. Xo'b yaxshi tomosha bo'ldi. Keyinroq borib qolgan ekanman, arzon bilet topolmay, ikki yarim so'mga bilet olib kirdim, siz ham borib edingizmi?

Mullo: — Man ham borgan edim, o'yinlari ko'b yaxshi chiqdi. Hech bir tiyotr o'ynamagan kishilar qanday bo'lur ekan? Boshqa millatlar nazarida kulgi bo'lub qolmasalar edi, deb xavotirda eduk. Juda xursand bo'lduk. Boshqalar qoshida butun musulmonlarni obro'larini olub berdilar. Tiyotr ko'ngildagidek bo'lub o'tdi. Shul tiyotr xususida Toshkand odamlari yetmish firqaga bo'lindilar. Ba'zilari: «Tiyotr harom, tiyotrdan kelgan oqcha ham harom», — derlar. Holbuki tiyotr harom

ernas, bid'at. Bid'at bo'lsa ham «bid'ati hasana». «Bid'ati sayyia»lardan emas. Tiyoṭr har bir millatning yamon urf va odatlarini yo'q qilmak uchun, o'zini ahvolini tuzatmak uchun boqadurg'on oyinasidir. O'shal harom degon kishilarning o'zlari madrasa va yo mehmonxonalarda bironi qizdan sulu(v) bolasini ko'zlaridan mo'ldir-mo'ldir yoshlarini oqizib, boshiga kokil solub, «aylansun-o'rgulsun» deb yurgan kishilar! Yoki dallol va yallochilarni(ng) o'ynatub, tishlarini oqini ko'rsatub, tanga tashlatub turgan kishilarga bilmayman, nima uchun bul ibrat-xona ma'qul bo'lmabdir.

Chap an(i): — Yo'q, mullo aka, tiyoṭr harom bo'lmasa kerak. Mani bir akam hajga borgan edi. Istanbul, Misr, Quddusi Sharif, Qozon, O'runburgni uch-to'rt yil yurub, sayohat qilub keldi. Tiyoṭr to'g'risida aning birlan ham so'zlashgan edim. Ul Qozon, Misr, xususan Istanbul tiyoṭrlarini ko'b maqtaydir. O'zing borub, ko'zing birla ko'rmaguncha, gafurub bergan birlan tushunmaysan, deydir. Agar harom bo'ladirgan bo'lsa, Qozon, Misr, Istanbul ulamolari nima uchun man' qilmaganlar? Ul yerlardagi ulamolar bizning Toshkand ulamolarini bir cho'qishda qochiradirlar, deydir. Uni-muni qo'ying, shul kuni tiyoṭrdan qancha foyda qolibdir?

Mullo: — Salkam bir yarim ming so'm sof foyda qolibdir.

Chap an(i): — O... Askiyochilari... O'zlari o'n besh kishicha bor edilar. Bir kechada har birlari bir yuz so'mga yaqin tushurubdurlar. Mendek odam bularni bir kechada topgan pullarini bir yilda qancha mehnatlar qilub zo'rg'a toparman.

Mullo: — Bular o'z nafslarining foidasiga o'ynaganlari yo'q, millat foidasiga, ya'ni jamiyati xayriyaning foidasiga o'ynaganlar. Tiyoṭrdan kelgan sof foidani, o'zlari bir tiyin olmay, hammasini jamiyatga beribdurlar. Avvalgi Tomosha bog'idagi bo'lgan tiyoṭrni ham, ramazonda mo-zorda bo'lgan Sharq kechasidan kelgan oqchalarni(ng) ham jamiyatga bergan edilar.

Chap an(i): — Aytgandek, esimda borida sizdan so'rab qolayin, Tomosha bog'idagi tiyoṭrga ham borgan edim. O'shal kuni ham tomoshada xalq ko'b edi. Mullolar, boylar ham bor edilar. Nimaga o'shal tiyoṭr harom bo'lmay, puli ham halol bo'lub, hech kim lom-lum demasdan o'tub ketdi. Emdi bul tiyoṭr nimaga durust bo'lmay, puli ham harom bo'lub chiqdi. Munda nima sir bor, bilasizmi?

Mullo: — Man sirini yaxshi bilmayman, lekin eshi-

tamanki, ba'zi firqalar bizlarning ota-bobomizdan qolub kelgan odatiy to'ylarimizni she'rga solub o'qub, hajv qildilar, chilonbonka deb boylarimizni masxara qildilar, bolangni o'qutmasang, qorning yorulub o'lasan, deb kulgi qildilar, der emishlar.

Chapan(i): — Men bir kun Piyonbozorga chiqub edim, bir baqqolni do'konida bir necha kishi jam' bo'lub, so'zlashub turubdirlarki, «Kuryer» gazetada Qur'oni karimni bir juhud she'r birla hajv qilub yozibdur, deb. Mana ul, tiyotrd bizni hajv qildi, deb ul bechoralarga tish-u tirnoqlari birla yopishgan botirlar, Qur'oni karimni hajv qilg'on juhudni tegishlik joyda so'ralmoq uchun birgina ariza ham qilub bera olmadilar. Munga nima dersiz?

Mullo: — Ey birodar, «Yamonni kuchi yapaloqq'a yetar» degan so'z to'g'ridir. Ul juhud, bular o'z musulmonlaridir. Biz, musulmonlar har vaqt bir-birlarimizni chinishmoqdan boshqa qo'limizdan bir ish kelmaydir.

Chapan(i): — Mullo aka, o'shal kuni yana millat, millat deb bir she'r o'qudilar. Shul so'zga yaxshi tushunmadim, lekin qulog'imga yaxshigina kirdi. Biroz yig'lab ham oldim, yonimda o'lturgon ba'zi mulla va boylar ham firq-firq yig'lashub o'lturdilar. Ammo ba'zi shul siz aytgan qo'rumachilarmi yo tosh yuraklarmi qiqir-qiqir kulishub o'lturdilar. Shunday achchig'im chiqdiki, qo'limdan kelsa hammasini tiyotrdan chiqarub yuborur edim.

Mullo: — Bizlarning millatimiz islom millati, ruslarniki nasoro millati, juhudlarniki yahud millati deb aytilur! Shul kuni bizlar nimaga boshqa millatlardan keyin qolduk, nimaga harakat qilub o'qumaduk, hammaga oyog'osti bo'lduk, dunyoda yashamoqchi bo'lsak, har xil ilmlarni o'qiyluk, har xil yangi hunarlarni o'rganayluk, biz ham boshqa millatlar birla bir...¹ ketayluk, degan mazmunda she'r o'qig'on edilar.

Chapan(i): — Balli taqsir.

Bayt:

Qaromug' donasi bo'lguncha, bug'doyni somoni bo'l,
Yamonni yaxshisi bo'lguncha, yaxshini yamoni bo'l, —

degon baytni bir mullo o'rtog'im o'rgatub, har vaqt mul-lolar birla hamsuhbat bo'l, chapanalarga jo'raboshi bo'lganing-

¹ Gazeta sahifasining shul joyi uringan, o'qib bo'lmadi.

dan mullolarga oshfazlik qilganing yaxshiroqdir. Chunki mullolardan hikmatlik soʻzlar eshitub, yaxshi xulqlik kishi boʻlarsan, chapanilardan bachchabozlik, ichkulik, qimorbozlik, samovardan samovarga yurub, safsatabozlikdan boshqa nimani oʻrganursan, deb edi. Hozir man sizning oldingizda tavba qildim, emdi aslo mullolarning suhbatidan ayrilmasman. Oʻzum musulmon boʻlub turub, hozirgacha birgina millat degan soʻzga tushunmaydurgon darajada nodon va johil boʻlub yurgan ekanman. Afsus, oʻtgan umrlarimga emdi siz guvoh boʻling, millat degan joyda jonimni ham ayamaskan, dedi. Kun kech boʻldigʻindan boshqa firqalar xususida, maʼlumot bermoqni mullo boshqa bir kunga vaʼda qildi. Bir-birimiz ila xayrlashub, bogʻdan chiqub ketdik.

II

Axshom soat beshda mullo va chapan birodarlarimiz topushub, ikinci bir oʻrtogʻimizning bogʻiga borduk. Borgan bogʻimiz Toshkandning eng havodor, eng yaxshi yerlaridan baland bir tepalik usti boʻlub, atrofining manzarasi (koʻrinish) goʻyo boshqa bir olam kabi yoxud Isvichra¹ mamlakatining manzarasi kabi koʻrinur edi. Roʻbaroʻmizda oʻn toʻrt kechalik oyning bizning majlisimizga elektr kabi ishiq va ziyo verishi, bir tarafdin, togʻlarning ustida choʻkub yotgan bam-bayoz qorlarning, iki(nchi) tarafdin, koʻm-koʻk daraxtlarning orasidan namoyon boʻlishi koʻk baxmalga oʻralmish mahbub kabi koʻrinur edi. Bir tarafdin, katta bir nahr — yilgʻaning suvi oyning shuʼlasi ila oppoq sut kabi boʻlub, chogʻlaya-chogʻlaya oqub kelishi, janobi Haqning qudratini isbot etmakda, tabiatni(ng) xursand qilmoqda edi.

Mullo: —

«Ajab ibratnomadir bu jahonning bogʻ-u sahrosi,
Toʻlin oy sayr etadir-da, it hurardin yoʻqtu(r) parvosi», —
deb soʻzga kirishub, bu baytni oʻqidi:

«Umring oʻtsa, xush oʻtsun, dunyoda ahli dil ila,
Mehnati jondir, vale oʻlturma noqobil ila».

«Oʻxshatmay uchratmas» deganlaridek, biz bir-birimiz ila xoʻp yaxshi tanishdik, tez-tez suhbat qilishub, dillarimizning chigilini yozishib turayluk.

Chapan(i): — Avvalgi majlisda menga tiyotrdan tush-

¹ Shveysariya

kan oqchalarni jamiyatga berurlar, deb edingiz. Ul qaysi jamiyat? Rusning jamiyatimi yoki musulmonlarning o'zlari boshqa bir jamiyat ochkanlarmi?

Mullo: — Voy-bo'y! Hozirgacha bilmas ekansiz, bu yil besh yil bo'ldi, musulmonlar o'zlariga maxsus «Jamiyati xayriya» ochganlar. Tiyotrdan tushgan oqchalarni shul jamiyatga berurlar.

Chapan(i): — Jamiyat bu oqchalarni olub, qayu yerlarga va nimalarga sarf qiladir?

Mullo: — Jamiyat tarafidan ochilgan kambag'alxonalarga, beva-bechoralarga, maktab va madrasalarga, muhtoj o'quvchilarga yordam qiladir va shularga o'xshash yerlarga sarf qiladir.

Chapan(i): — Oy... durust. Qalandarxonaga yaqin ko'nka yo'lida ochilgan kambag'alxona shul jamiyatnikimi? Bir kun borib ko'rgan edim, besh-olti ko'r, shol va kambag'allar yotar ekanlar. Har birlariga alohida karavat, joylari ozoda, har hafta kiyimlarini yuvdurub, o'zlarini hammomga olib borib turar ekanlar. Maxsus bir xidmatchi har kuni palov—osh qilib berur ekan. Ittifoqo, bir kuni boshqalarini so'zlari ila xidmatchi so'k oshi qilib bergan ekan, bir ko'r: «Man so'k oshingni ichmasman!» — deb arazlab ketibdir. Xidmatchi borub, oni Xadradan zo'rg'a qaytarub, olib kelibdir. Munday yaxshilikni ko'rlarga otalari ham qilgan emasdir. Taqsir, bu jamiyatning boshliqlari kim?

Mullo: — Raisi hurmatlik Boqixonboy Dodaxonboy o'g'illari. Muovin: Munavvarqori Abdurashidxon o'g'li. Xazinador: Ilhomjon In'omjon o'g'li, muovini Husanxo'ja Dodaxo'ja o'g'li. Sarkotib: Bashirilloxon Asadullaxo'ja o'g'li. Muovin: Abdusami' qori Hidoyatboy o'g'li. Idora a'zolari: hurmatlik Abduvali hoji Abdulmalikboy o'g'li, hurmatlik Tojimuhammad Isomuhammad o'g'li, Munavvarxon Abdurashidxon o'g'li, Nizomiddinqori Mullo Husayn o'g'li, Ubaydullaxon Asadullaxo'ja o'g'li, Karimqori Ko'chakboy o'g'li, Abdusami' qori Hidoyatboy o'g'li, Karimbek Norbek o'g'li va mullo Abdulloh Avloniylardir. Taftish a'zolari: hurmatlik Koshifxon eshon, Orifxo'ja qozi va Toshhoji Tuyoqboy o'g'lidirlar.

Chapan(i): — Balli, taqsir, jamiyatni yaxshi bildim, Xudo xohlasa, qo'limga pul tushsa, olti so'm berub, man ham a'zo o'lurman. Emdi tiyotrga qarshu boshqa firqalardan ma'lumot beringiz.

Mullo: — Tiyotr xususida ba'zi firqalar sham' kabi o'z etlarini o'zlari yeb, kuyub, o'rtanub, ichlaridin qirindi o'tub yurgan emish. O'zlarining kuyub o'rtanganlari bir sari, tiyotr o'ynovchi bechoralarni ham tinch qo'ymay, qora qo'ng'iz kabi har bir yerda sosub, kurakda turmaydurgon so'zlar ila maktublar yozub, ul bechoralarni(ng) yaqin kishilariga maxfiy tarqatib yurgan emishlar. Hozirda bularning qo'llariga ul vij-donsizlarning yozg'an xatlaridan yigirmaga yaqin tushgan emish. Ul maktublarni kimlar yozg'anlig'i, konvertlarini qayu yerdan oling'anlig'i, adrislarini kimlar yozg'anlig'i sezilub qolibdur. Ammo bular har bir ishni ochuq-oydin va oshkor qilub yurgan kishilar o'ldig'indan bu ishni ham teyishlik joylarda maydonga chiqarsalar kerak.

Chap an(i): — Men ham eshitgan edim, tiyotr o'ynagan kishilarning haqlarida yamon so'zlar yozub, uyot joylariga til tekizibdurlar.

Mullo: — Nima dedingiz?

Chap an(i): — Uyot joylariga til tekuzubdurlar. ...Til! ...Taqsir! Mullo bo'lub turub shunga tushunmaysizmi? Ya'ni yamon joylariga og'iz solub, chaynamishlar. Bularni qo'yabering, o'zlaridan o'zlari kuyub, kul bo'lub yoki sil bo'lub, o'lub keturlar. Boshqa firqalardan so'ylangiz.

Mullo: — Ba'zi firqalar tiyotrlarning harom ekanlig'iga fatvo so'rab, eshik-baeshik sargardon bo'lub yurgan emishlar. Ammo tiyotr o'ynovchi kishilarning qo'llarida Toshkandning mashhur muftilari tarafidan qilub berilgan fatvolari bor emish. Mard kishi maydonda saylansun! Mana hozirda, nufusi Toshkandda turki tilda chiqadurgon gazetamiz iki bo'ldi, banim fikrimcha kuchlari bo'lsa, qorong'u va hech kishi yo'q uyda turub baqirmasdan, matbuot vositasi ila ko'ngildagi g'arazi habjo'shonalarini yoxud xayoli fosidonalarini jaridalarga yozub, ochuqdan ochuq so'zlasalar, yaxshi bo'lur edi.

Chap an(i): — Taqsir! Qorong'u uyda so'zlamay, ochuqdan so'zlasunlar, deysiz. Tovushimni odamlar eshit-sunlar, deb uyni tomini ochub so'zlaguncha, eshiklarini ochub so'zlasalar, bo'lmasmukin?

Mullo: — Yo'q, so'z unda emas, bug'doyda. Tiyotr o'ynovchi kishilar Janob gubernatordan ijozat olub, bosh hokimlarining farmoyishlari ila so'zlaydirg'on so'zlarini e'lomnomaga yozub chiqarub, har kimga ma'lum va oshkora qilub so'zlamishlar.

Chapan(i): — Ul qorong'u hujrada xat yozgan kishilarning so'zlari ham ma'lum va oshkor bo'libdur-ki, mana, siz eshitubsiz, men eshitubman. Boshqa odamlar ham eshitgandir. Hukumatimiz ham eshitgan bo'lsa kerak. Munga e'lomnoma nima kerak, e'lomnoma yozub, chiqarub qorong'u hujrada maymun o'ynatib beradirlarmi?

Mullo: — Man sizga qachon hujra dedim? Man uy desam, siz hujra deysiz?

Chapan(i): — Taqsir! Uy nima, hujra nima? Ikisi bir ma'ni. Ya'ni masalan: uy biroz kattaroq, hujra biroz kichikroq bo'ladur. Ammo uy biroz yorug'roq, hujra biroz qorong'uroq bo'ladur. Siz qorong'u deganingizga manim xayolimga hujra kelub, og'zimdanda hujra chiqub ketibdur. Afu qiling, aybga buyurmang, taqsir!

Mullo: — Ayb siz va bizda emas, Indamasda. O'tgan majlisda o'zaro so'zlashgan so'zumizni oquzmay-tomuzmay, hammasini «Sadoyi Turkiston» jaridasiga yozib chiqaribdur. Ul maxfiy maktub yozg'uchilar eshitib qolub, bizlarga ham maktub yozsalar, nima qilurmiz?

Chapan(i): — G'am chekmangiz! Alarning yozadurg'on xatlari menga ma'lum. Konverti sarig', markasi yo'q, adrasi ham bilinib turadir. Olmaymiz — qo'yamiz!

Mullo: — Bizga yozmasa, Indamasg'a yozar, Indamas jaridaga yozar, onda nima qilurmiz.

Chapan(i): — Yozsa yozaversun! Bizga nima g'am. Bizlar qorong'u uyda so'z so'ylashib turganimiz yo'q, opochuq sutdek oydinga so'zlashub turubmiz.

Mullo: — Bilaman, bizlarga g'am yo'q, lekin bizni «xafa qilaman» deb, maktub yozgan kishilarga achinaman. «Qing'ir ish qirq yildan so'ng ma'lum bo'lur» degan so'z bor. Bir kun emas, bir kun qilgan ishlari yuzaga chiqub qolub, «bizlar uchun qazigan chuqurlariga o'zlari yiqilub ketmasalar edi», deb qo'rqaman.

Chapan(i): — G'am yemang, taqsir! Tiflisda chiqadigan «Mullo Nasriddin» degan bir jurnal bor. Shuning bir muxbiri ba'zi vaqtlarda jahannam chuquriga tushub turub, xat yozadir. Bu maxfiy xat yozadigan kishilar ham «Asfalasofilin»ga tushub ketsalar ham xatlarini yoza beradirlar. Bularni qo'yo bering, emdi ikkinchi tiyotrning bo'lishidan so'zlang!

Mullo: — Ikkinchi tiyotr yaqinda bo'ladir, hozir muni qo'yub turayluk, o'tub ketgan bir tiyotr munozarasini shuncha cho'zub, xayoliy so'zlar ila umrimizni o'tkazduk.

Emdiki majlisimizda soʻzlanadurgan soʻzlarimizni milliy, adabiy, fanniy, ilmiy va axloqiy soʻzlarga olishtirmogʻimiz lozimdir, deb soʻziga xotima chekdi. Bir-birimiz ila «Axshomingiz xayrli oʻlsun!» deb bogʻdin chiqub ketduk.

KIM NIMANI YAXSHI KOʻRAR?

Ehtimol, bizning xalq ilm-u maʼrifatni, tarbiya va taʼlimni, hunar va sanoatni yaxshi koʻrar, deb oʻylaydurgʻondursiz? Yoʻq, bu fikringiz yonglish. Eshonlarimiz toat va ibodat, pand-u nasihat, zikr-u tasbeh oʻrnigʻa toʻylardan toʻn kiyub, koʻb oshab, koʻp uxlashni yaxshi koʻrurlar. Ulamolarimiz dars-u taʼlim oʻrnigʻa, bir-birlari ila oʻrun talashib, mukarrir va mudarris boʻlishni, oʻzlari boʻlolmay qolsalar, eshikma-eshik yurub saylovni buzishni yaxshi koʻrurlar. Imomlarimiz, xaloyiqgʻa vaʼz va nasihat oʻrnigʻa, toʻy va janozalarda yurub, joma kiyishni yaxshi koʻrurlar. Boylarimiz orqa-oʻnglarigʻa qaramasdan, foyda va zararlarini oyirmasdan bir-birlarigʻa raqobat qilaman deb, «bonka» va «kredit»larini koʻpayturub, doʻffilari tor kelganda rus va yahudiylarning mollarini bukub-sinishini yaxshi koʻrurlar. Moʻysafidlarimiz namoz va niyoz oʻrnigʻa, masjid eshigiga yigʻilub oʻturub, har kimni gʻiybat va shikoyat qilishni yaxshi koʻrurlar. Muallimlarimiz bir-birlaridan qizgʻonishub, bolalarni arzon oʻqitaman deb, bir oʻzlariga yuz, yuzdan ortuq bola yigʻub, oʻzlari toʻy va maʼrakalarda bolalarning umrini bekor oʻtkarishni yaxshi koʻrarlar. Savdogarlarimiz: «Toʻylikni toʻyi oʻtar, toʻysizni kuni oʻtar» degan soʻzga amal qilmay, qaysi mahallada toʻy boʻlsa, dasturxonchilik qilishni yaxshi koʻrurlar. Muazzinlarimiz azonni yaxshilab adoyi maxraj qilub aytishni oʻrganmay, bir joyda toʻy boʻlub qolsa, «Falonchini-kiga oshga-ho!» deb qiroat ila qichqirishni yaxshi koʻrurlar. Doʻkondorlarimiz ishlarini tartib-la solmay, zamonagʻa muvofiq ish yuritmay, Mallaxon zamonidan qolgʻon eski doʻkon, eski tos, eski tartiblarini yaxshi koʻrurlar. Onalarimiz bilim va tarbiya oʻrnigʻa erlari ila urushub-talashub qizlarigʻa mol qilmakni yaxshi koʻrurlar. Otalarimiz bolalarigʻa oʻqutmak va taʼlim bermak oʻrnigʻa «Oʻgʻlum emdi kattakon yigit boʻlding, shuncha oʻquganing yetar, pul top!» — deb «tashishka» — hammollik qildirishni yaxshi koʻrurlar. Kosiblarimiz bir-biridan mollarini arzon sotaman deb, tezgina yirtiladurgʻon, tikishlar undan urub, mundan chiqgʻon, suvni yetti chaqi-

rim yerdan chaqiradurg'on mahsi va etiklar tikub, sotishni yaxshi ko'rurlar. Zargarlarimiz yigirma tiyinlik kumush, o'n tiyinlik tillo orasig'a mum va saqichlar joylab, ismini qiz hayron, zebigardon qo'yub, besh-o'n so'mga sotishni yaxshi ko'rurlar. Tabiblarimiz dolchin, zanjabil, hubbul malik, filfil kabi bir necha attorni qutisida yo'q narsalardan murakkab doru va ma'junlar yasab, bechora nodon xalqni pulini olishni yaxshi ko'rurlar. Mashshoq va hofizlarimiz to'y va bazmlarga bir mardakni(ng) ismini bachcha qo'yub, o'zlari ila barobar olib yurub, «milliy adabiyot» o'rnig'a «Xonim yalola, begim yalola» deb bachchaga tashlanayotgan pullarni bo'lub olishni yaxshi ko'rurlar. Savodxonlarimiz jarida va jurnallar, tarix va ro'monlar o'rnig'a Daqyonus zamonidan qolg'on, xurofotlar ila to'lg'on «Andog' urdilarki, gard-gard bo'lub ketdi», deb loflar yozilg'on kitoblarni og'izlarini qufurturub o'qumoqni yaxshi ko'rurlar. Yigitlarimiz milliy majlis va suhbatlar o'rnig'a to'kma va samavarlarda, rasta va do'konlarda o'lturub, «Falonchining o'g'li xo'b yaxshi bola bo'lubdur, kecha falonchining mehmonxonasig'a qamab, qiyqirtirub bazm qilduk. Emdi falonchining o'g'lini(ng) ham bir bazm qilsak, dunyodan armonsiz ketar eduk» deb, islomiyatdan uzog' insoniyat nomiga yarashmagan ishlarni qilmoq va so'zlashmoqni yaxshi ko'rurlar. Yoshlarimiz ilm va ma'rifatli bo'lishni, hunar, san'at o'rgonishni o'rnig'a, o'zlariga zeb berub tor shim ila kaka kamzul, qotirma yoqalarga bino qo'yishni yaxshi ko'rurlar. Ishchilarimiz ilm va hunardan mahrumligi sababli boshqa millatlar ilm-u ma'rifatlari soyasida kuniga 4—5 so'm ishlab turgan bu zamonda kuniga uch tangag'a mardikorlikni, oyig'a o'n besh so'mg'a qorovullikni, yigirma so'mg'a fanar yoqishni, o'n so'mg'a ko'nka yo'lini tozalashni va shularga o'xshash eng past va og'ir xizmatlarni yaxshi ko'rurlar. Bolalarimiz otalarimizning ilm qadrin bilmagan, ilm uchun pulni ko'zlari qiymaganlik sababli o'qumoq va o'rganmoq o'rniga «Oh pul, jonim pul», — deb «tashishka» — hammollikni yaxshi ko'rurlar. Muharrirlarimiz ko'b-ko'b oqcha olib, oz-oz yozishni yaxshi ko'rurlar. Mushtariylarimiz foydali maqolalar o'rnig'a xabarlarini yaxshi ko'rurlar. Dumalarimiz majlisga kelub, ustulga suyolub farog'at qilub turg'on vaqtlarida, bir tarafdan qattig'roq tovush chiqsa cho'chib uyg'onishni yaxshi ko'rurlar. Shoiralarimiz milliy she'r va adabiyot yozishni o'rnig'a muvashshahmi yoki «qoshingdan, ko'zingdan», — deb, javonlarni maqtab fa-

sod axloqq'a sabab bo'ladurg'on she'rlar yozishni yaxshi ko'rurlar. Ammo men bo'lsam, hozirgi zamonda indamasdan turishni yaxshi ko'rurman.

O'Z SHAHRIMDA SAYOHAT¹

Ko'ramanki, ba'zi odamlar sayohat qiladilar. Jarida va jurnallarga qilgan sayohatlarini, ko'rgan-kechirganlarini oqizmay-tomizmay, ignasidan ifigacha yozadirlar. Man ularning yozganlarini ko'rub, achchig'im chiqub aytur edimki, «Sayohat nima degan gap, mundan nima ma'no chiqar?» deb. Emdi biroz aqlimni boshimga yig'ib o'ylab ko'rsam, tushunsam, ko'z oldimga allaqancha foydali ishlar va manfaatlik shaylar kelub chiqdi. Masalan, bir kishi o'z shahridan chiqub, o'zga bir viloyatga borsa, ul yerdagi insonlarning turmushidan, ilm va ma'rifatidan, hunar va san'atidan, til va adabiyotidan, qiyofat va hay'atidan, sha'n va shavkatidan, hol va qutidan, qadr va qiymatidan, savdo va tijoratidan xabardor bo'lub, o'ziga va o'z millatiga foydalik allaqancha hissa va ma'lumotlar olur ekan. Emdi men ham o'zumga jazm qildimki, bir sayohat qilsam deb. Lekin bir tarafdin yo'qligim, ikkinchi tarafdin yordamsizligim asar qilub, bir tarafga bormoqg'a yo'l bermas edi. Himmatlik bir kishi yo'qki, «Mana, Indamas afandi, bu oqchani ol, sen ham bir sayohat qilib kel!» — desa. Emdi, nima qilay, boshqa viloyatlarga bormoqg'a kuchim etmasa, Xudo bir mo'mayroq pul berganda qilarman-de. Ungacha hech bo'lmasa o'z shahrimni aylanub, sayohat qilub turay, deb, uyimdan chiqub, rasta va bozorlarni aylanmakchi bo'ldum, yo'lda ketaturub, ko'nka arobasiga tush-tum. «Yurganda yuragim elanur» deganidek shundog' qattig' sovuqda ko'kragi va yelkalari ochuq bir necha musulmonlarni ko'rub onlarga boqub:

B a y t :

Diningiz islom-u ismingiz musulmon sizi,
Shaklingiz insoniyatdan qancha o'zg'ondir sizi, —
deb, ko'nkadan tushub yo'limga jo'nab ketdim.

Andog' narirog' borsam, qaysi ko'z ila ko'rayki, bir musulmon bir baqqol ila yoqalashub, mushtlashub xotun demay, qiz demay, og'iz demay, bo'g'iz demay so'kishub turibdurlar. Va bir necha musulmonlar orachilab o'rtağa tu-

¹ Maqola sarlavhasiz bosilgan, shartli ravishda shunday nomlandi. (O. T.)

shub, ularni zo'rg'a ajratub qo'ydilar. So'radimki, baqqol aka, nima talashub urushdingiz?

Baqqol: Ey o'rtoq, nima so'raysan? Olti oy bo'ldi, nas-yaga mol olg'onig'a, emdi pulni ber desam, yoqalashub ketdi.

B a y t :

Birovga nasya qilma, ey do'kondor,
Olur vaqtingda mushtlashmoq na darkor, —

deb, yo'limg'a jo'nab ketdim. Mundan narirog' borsam, bir samavar — choyxona ichi to'la musulmon, bir-birlari ila chag'irchug'ir so'zlashurlar, og'izlarig'a bodi kirib, shodi chiqadur. So'zlashvotgan so'zlari avboshning kafshiga o'xshash poyma-poy.

O'yla bir «yaxshi» va «mazali» so'zlar so'zlashurlarki, kurak bir tarafda tursun, zanbilda ham turmaydir. Xayr, bizim millatning yoshlarining ahvoli shunday bo'lsa, kimdan yaxshilik umid qilamiz.

B a y t :

Millating avlodi sizlar bo'lsangiz, ey yoshlar,
So'zlaringizg'a yilonlar po'st tashlarni boshlar —

deb, yo'limg'a jo'nab ketdim. Mundan biroz yurub, bir madrasaning eshikiga borib yetdim. Madrasaning ichiga kirib bir mullabachchalarning ahvolini, dars va munozaralarini, takror va mutolaalarini, imtihon va mukolamalarini ko'rmoqchi bo'ldim. Madrasaning hujralari butun mullabachchalar bilan to'lg'on, har bir hujralardan munozara va mukolama qilg'on mullabachchalarning tovushlari quloqlaringizni jangarlatub yuboradur. Butun hujra gumbazlarini boshlarig'a ko'taradirlar. Bir hujraning eshikig'a borub, quloq solsam, birgina «alif-lom» to'g'risida allaqancha janjal va munoqashalar chiqarurlar. Biri: «Bu yerdagi alif-lom «ahdi xoriji», biri deyurki yo'q, «ahdi zehniy», biri deyurki, «yo'q, jins», yana biri: «yo'q bu yerdagi alif-lom «istig'roq», — deb, har birlari o'z so'zlarin maqbul qilmak xususida qancha dalil va misollar keltirar edilar. Ikinchi hujraga borub quloq solsam, bir jumla xususida bir necha mullabachchalar sug'ro va kubrolar tartib etub, munozara va munoqashalar qilur edilar. Mundan borub darsxona eshikig'a quloq solsam, domla hazratlari bir necha mullabachchalarga «Sharhi mullo»dan butun xavashlar ila jiyor qiroat qilub, dars berib turubdirlar. Va ul dars o'qub turgon mullabachchalarning aksari ila tonishdig'im borlig'idan quvvai ilmiyalari manga ma'lum, faqat matn o'qumoqg'a zo'rg'agina kuchlari

yetadurg'on kishilar edi. Domla hazratlarining berub turg'on darslari qozoqg'a Bedil o'qub bergan qabilinda o'lsa kerak, deb xayolimg'a kelub turg'on vaqtda, bir mullabachcha yonimga kelub: «Kimda ishingiz bor, nima qilub yurubsiz?» — dedi. Man mullaga: «Madrasangizda fiqh, hadis kabi ulumi diniyadan dars etadurg'on domla bormi?» — desam, mullabachcha: «Yo'q, birodar bizlar avval shul siz aytgan ilmlarning arra-teshasini, ya'ni asbobini o'quymiz. Bizlar shul nahv, sarf ilmini yaxshilab bilub olsoq oyat, hadislarig'a ham ma'no berub ketaberamiz», — dedi. Man: «Mulla aka, shul siz aytgan darajada bilabilmak uchun necha yil o'qumoq kerak?» Mullabachcha: «Agar Xudo loyiq ko'rgan bo'lsa o'n besh, yigirma yilda tamom qilamiz». Man: «Nimaga birgina nahv-u sarf uchun shuncha ko'b umr kerak bo'lsun, tezroqda tamom qilib bo'lmaymi?» Mullabachcha: «Bizning yigirma yil deganimiz «hisobda bor, hamyonda yo'q» qabilindan bo'lub, faqat yil hisobi ilagina yigirma bo'ladir. Ammo kun hisobig'a kelganda hisobimiz chatoq». Man: «Nima uchun chatoq bo'lsun, bir yil o'n ikki oy, qamariy hisob birla 354 kun, shamsiy hisobi birla 366 kun bo'ladir-da». Mullabachcha: «Ey birodar, bir yil 366 kun bo'lishini bizlar ham yaxshi bilamiz. Siz butun yil, butun oy va tun-kun o'qiydir, deb o'ylaydirg'ondirsiz, yo'q, bizlarda olti oy tahsil, olti oy ta'til, ya'ni haftada to'rt kun tahsil, uch kun ta'til degan gap bor. Mana shul to'rt kun ichida har kun bir soatdan dars o'qusak, bir yili komilda necha kun dars o'qug'on bo'lamiz?» Man: «Olti oy, haftada to'rt kun, har kun bir soatdan dars o'qusangiz, bir yili komilda 136 soat dars o'qur ekansiz. Ammo tartibli madrasadarda bu sizning bir yilda o'qug'on darsingiz haftada olti kun, har kun olti soatdan o'qub, to'rt haftada tamom qilurlar». Mullabachcha: «Birodar, bu aytvotgan so'zingiz tushingizmi, o'ngingizmi? Qayda ul siz aytgan madrasalar? Bizning Toshkand madrasalarining har birida shul tariqa o'qiladur. Balki Buxoriyi sharifda, Ho'qand, Andijonda, Marg'ilonda, Namanganda ham shunday tartib birla o'quladur?» Man: «Mulla aka, man sizga Turkiston madrasalarini aytmayman, Qozonda, Ufada, O'rinburg'da, Istanbulda, Misrda, Makkai Mukarrama, Madinai Munavvarada ham shul tariqa haftada olti kun, har kun olti soat dars beradurg'on tartiblik madrasalar bor. Mana, ko'b uzog'ga ketmasdan yaqing'ina hukumatimiz o'lan Rusiya maktablarining

ham ibtidoiyisidan boshlab to dorilfununlarig'acha haftada o'qish kun har kun 5—6 soatdan dars o'quladur». Mullabachchi «Birodar, siz manga rus maktablarini ko'rsatasiz, man rus o'qumoqchi emasman, avval siz aytgan Qozon, Ufa madrasalarida ham ruscha o'qutiladir deb eshitaman. Ammo man ruscha o'qub tilmoch bo'lmoqchi emasman. Xudo xohlasa o'qushimni tamom qilub, mullo bo'lg'onimdan so'ngra bosh yerga imom bo'lmoqchiman», — dedi-da, nafasini ichiga olib uzun bir oh tortub yubordi. Man: «Xayr, janobi Haq umrida g'izga, ilmingizg'a barakat bersun, tezgina tamom qilub mas sudingizg'a etingiz».

Bayt:

Har kimni ishi emas ulog' ovlamoq,
Madrasada yotub tuprog' yolamoq, —

deb, indamasdan to'g'ri uyimga qarab jo'nab ketdim.

KAYFIM UCHDI

Bir kun tomosha bog' yonidagi Kaufman gubernatorning haykaliga yaqin bir chorpoyada hushum og'ub o'ltur edim. Toshkandimizning mashhur boylaridan birining aqllik oti bo'lur ekan. Mazkur boyning bankg'a to'laydurg' «platuji» bo'lur ekan. Boy afandi shul kuni to'lovni eslatib chiqarub, to'ydami, ziyofatdami to'lovdan ko'ra oshov g'animat bilib, kayfi safo qilib yurgan bo'lur ekan. Jonli o'rgangan otni ko'rsangiz, «vaqti o'tmasun, veksil natariun chiqmasun», — deb, quruq kalaskani taraqlatub olib qochub kelib to'g'ri podshohlik bankining eshigida to'xtadi. Insof qiling Boy afandi to'yda yursa, to'lovga to'laydirgan oqcha uyda tur jonvor aqllik ot Hulokuning itidek yugurub yursa, borsa-y veksilning muddati o'tub, protes bo'lub qolsa, bechora otnin chekkan mehnati bekorg'a ketarmukin? — deb munda bi «hangim uchdi».

O'lturgan yerimda o'zumdan o'zim dunyoning bevafohg'idan, hozirgi zamonda ba'zi boylarimizning makkorlig'idan shikoyat qilub turub, yuqorida mazkur boy afandining oti quruq kalaskani olib qochganiga o'xshash meni ham xayol olub qochub, uyqu dunyosining eshigiga olub borub to'xtadur. «Belboqsizni tushiga ikki qari(ch) bo'z kirar» deganlaridek, tushimda ajib bir voqeani ko'rdimki, shunday bir qiziq voqeani jonli suratda ham ko'rganim yo'q edi. ...— Boy... —

Boy o'g'li degan bir boy hamma yor-u birodarlarini chaqirub, ulug' bir ziyofat qilub, iltimos qiladirki, «Birodarlar! Meni holim tang, bu passajim bitkuncha yordam berishing, hasharga ishlashing, bo' rkingizda bilingki, qarashmasangiz kuchlab ish-lutaman», — deb turgan bir zamonda guldiros ila passaj og'anab ketdi. Va bu passajning soyasida o'lturgan ziyofatxo'r bir necha boy va boyvachchalarni bosub, ezub suyaklarini sindirub, mayda-mayda qilub yubordi. «To'qayga o't tushsa, ho'l-u quruq birobar yonar» degandek bularning kuyishi, ko'zum uyquda bo'lsa ham manim ustixonimni o'rtadi. Ajabo, tushimmi, o'ngimmi, — deb munda bir «uyqum o'chdi». Shul vaqt yonimg'a bir mirshab kelub: «Tur! Burda o'turma!». — deb siyosat qildi. Munda bir «kayfim uchdi».

Xayr, mundan borub «ko'nka» ila Piyonbozorga tush-dim. Bir chorpoyada o'lturub, xafalig'im shoyad tarqalsa, deb «Sadoyi Farg'ona» jaridasini olub mutolaa qildim. Munda ham nimani ko'rayin «Mullo A. A. qoriga idora javob yozmoqchi bo'lgan ekan, qalami o'rgumchak og'iga ilinib qolibdur. Ho'qand ulamolari ajratib olishdan ojiz bo'lub, O'rinburg'dan Rizo qozini chaqirubdilar. Agar, bordi-yu, Qozi afandi iltifot qilmasalar, qalamlarini kim oyurub olur ekan?» deb munda bir «kayfim uchdi».

ZAKOT

Hozirda ramazonchilik, hamma ro'zador, hech kim-ning qulog'iga gap kirmaydurgon vaqt bo'lsa ham vaqti o'tmasun deb, ustimizda farz bo'lgan ulug' ibodatlarning to'rtinchisi bo'lgan zakot xususida biroz so'ylamakni munosib ko'rduk. Chunki bizim Turkiston boylari mol va dunyolarining hisob-u kitobini ramazon oyiga to'g'ri kelturub, faqir va miskinlarga beradigan zakotlarini(ng) ham ramazoni sharifda berib, gardanlariga yuklangan farzi Allohni ado qilmak harakatida bo'lurlar. Hammaga ma'lum-durki, janobi Haq bizlarga bir yil bir martaba qarzdan va hojati asliyadan, ortuqcha pul va mollardan va hayvonlardan har qayusini o'z nisobi ila zakotini chiqarub musriflariga, ya'ni egalariga topshurmakni ustimizga farz va lozim qilmishdir. Farzlig'iga hammamiz iqror va lekin chiqorub bermak ba'zi himmatlik boylarimizga oson bo'lsa ham ba'zi qurumsoq boylarimizga og'ir va qiyinlik qiladir. Faqir va bechora, beva va yetimlarning haqiga katmon qilib ustlariga

adosi lozim bo'lgan zakotni bermasdan, dunyoni qizg'onub, fuqarolarning haqiga jabr qilmak ila barobar o'zlarini azobga giriftor qilurlar. Ba'zilar hiyla va firibgarlik ila beva va bechoralarning haqiga jabr qilib, «Oldingmi? — Oldim. Sotdingmi? — Sotdim» qabilida o'lukg'a davra qilg'ondek qilib, mollarining chiqindisi — chirki o'lan zakotni o'zlariga qaytarub olub qolurlar. Ajabo! Shul mudbir zotlar bilmaslarmiki, janobi Haq hiyla va tadbir qiluvchilarning hiyla va tadbirlarini biluvchidir. Yohu, hiyla ila farzi Allohni ado qilib bo'lurmi? Jabbori A'zamning qiyomat azobidan tadbir ila qutulub bo'lurmi? Vaholanki, janobi Haq munday hiylagarlarni(ng) qiyomatda shishaga solub azob qilur emish. Dod, faryod qilsalar farishtalar: «Nimaga dod-vovaylo qilursan, bizlar sizni kuydirvotganimiz yo'q, shishani kuydirvotmiz», — deb xitob qilur emishlar. Har narsaning ifrot-u tafriti durust o'lmadig'i kabi zakotning ham birdan bировga qirq so'm chamasida ko'plab bermoq yoxud ba'zi boylarga o'xshash bir tiyin-iki tiyinlik oyinami, o'lukg'a yirtish bergandek bir gaz, yarim gaz chitmi va shularga o'xshash oz baholik va hech narsaga arzimaydigan narsalarni bermak durust bo'lmasa kerak. Chunki janobi Haq sadaqai fitrani(ng) har bir kambag'alga ovqat bo'lub qorni to'yodurgon darajada buyurmishdir. Zakotning ham eng ozi hech bo'lmasa, bir kambag'alning bir kunlik ovqatiga yetadurg'on bo'lsa, toki ul bechora yeb-ichib qorni to'yub, bir kunlik ochlik balosidan qutulub, zakot beruvchining haqiga duo qilsa, yaxshi va savobliroq bo'lur edi. «Jondan kechmasang, jonona qayda», deganga o'xshash kishi sadaqa qilg'onda ham eng yaxshi ko'radurg'on narsasini sadaqa qilmak lozimdur. Hammaning ma'lumidirki, dunyoda hammaning yaxshi ko'radirgan narsasi puldir. Yetti yoshardan yetmish yoshargacha pulni yomon ko'radirgan kishi dunyoda yo'q. Ham «Oh pul, jonim pul», — deb pulning hajrida o'zini qurbon qiladir. Shuning uchun muhtaram zakot beruvchilar, faqir-u miskinlarga bir miri, yarim mirilik o'tar-o'tmas mol berib, kambag'al bechoralar ul molni ko'tarib, bozorg'a olub borib, bir kun ishdan qolub o'n tiyinlik molni bir miriga sotub, sarson-u sargardon bo'lub yurganlaridan ko'ra osongina hamda savobi ko'proq bo'lgan pulginaning o'zini berib qo'ya qolsalar, o'zlariga oson, ojizlarg'a sevinch va shodliq bo'lur edi. Janobi Hofiz Sheroziy debdirki:

Bayt:

Bar in ravoqi zabarjad navishtand bezar,
Ki, juzi nekuyi ahli karam naxohad mond.

Tarjima si:

Zabarjad toq uza oltun bila bu so'z yozilmishdur,
Karam ahlining ehsonidin o'zga qolmag'ay boqiy.

SANOYE NAFISA¹

Inson bolalari eng eski zamonlarda yirtqich hayvonlardan o'zlarini saqlamoq uchun tog' teshuklarida, g'or (mog'ora)-larda yashagan vaqtlarida tinch yotmaganlar, jim turmaganlar.

Sekin-sekin tog' teshuklaridan boshlarini chiqarib, tabiatning yasagan va o'sdirgan, vujudga chiqargan jonliq va jonsiz narsalarini sinchiklab tekshirib qaray boshlaganlar. Ko'ngillariga yoqishgan, ko'zlariga yaxshi ko'rungan hayvon va boshqa narsalarning rasm, haykallar (gavdalarin — A. A.) qanday qiyinchiliklar bilan bo'lsa-da, toshlarga, toshlardan va temirlardan cho'kichlar yasab, suratlarini, rasmlarini o'yg'anlar. Kelgusi uchun yodgor qoldirganlar.

Masalan, iki kiyik bir-biri bilan suzishib turganligi yoxud bir tog' takasining semirub ko'grab yurganligi yoki bir tog' buqasining baqirub, hayqirub, dumini xoda qilub, ozod va sarsin yurganligi yoki yirtqich hayvonlarning boshqa hayvonlarga qilib turgan zo'rliq va yirtqichliklarin ko'rganlarda, mutaassir bo'lganlar. Mana bu dillaridagi ta'sir va hissiyotni to'xtata olmaganlar va shu hissiyot to'qlunini o'zlaridan so'ng qoladirgan bolalariga anglamoq niyati bilan ming mashaqqatlar bilan toshlarga o'yib qoldirg'onlar. Mana bu gavda (haykallar — A. A.) lar bizlarga ishlangan (yodgor — A. A.) eskartmalardir.

Bargi daraxton sabz dar nazari hushyor,
Har varaqash tabiati ro'zgor² —

Mana bu dunyo yuzida inson bolalarining sanoye nafisaga qo'ygan birinchi odim (qadam — A. A.)lari hisoblanadir.

Olar shuning bilan to'xtab qoldilarmi?

— Yo'q!

Yana shul tekshirish, sinchiklashdirishlarinda davom

¹ Maqolani nashrga ToshDU aspiranti U. Jo'raqulov tayyorladi.

² Daraxtlarning har bir yashil bargi, hushyor nazarida, bu turfa olamning varaqlaridir.

qildilar. Hayvonlarni tekshiruvdan so'ng qushlarni surishdirishga o'tdilar. Bahor mavsumlarida chechaklarning hajrida mast bo'lib sayragan qushlarning yoqimli tovush (sado — A. A.)lari hushlariga o'tirdi-da, onlar ham ixtiyorsiz ravishda shu qushlarga tovushlarin o'xshatmoq, go'yo qush kabi sayramoqchi bo'ldilar.

«Sayra bulbul, sayra, chinorni shoxi sinsun,
Yor ayrilaman dedi, ayrilib ko'ngli tinsun» —

deyub ular ham nag'ma ashula qila boshladilar. Mana bu davrni sanoye nafisaning adabiyot davri deyilur. Lekin avvalgi san'atlariga qaraganda so'nggi san'atlari avvalidan muhimroq va yaxshiroq bo'lib, mutaassir bo'lmoq har kimga nasib bo'lmas edi.

Uzoq yerlarda yashovchi o'rtoqlari kelub ko'rmoqlari lozim kelardi. Ammo bul ikinci ishlab chiqargan san'atlarin shundog' qulayligi bor edikim, tildan tilga, og'izdan og'izga, eldan elga ko'chub yurardi.

Shundog' qilib shodlik kunlarin shodlik qo'shiqlari bilan tasvir qilsalar, g'amlik kunlarin qayg'uliq ashulalari bilan izhor qilar edilar:

«Bulbulim uchdi qo'lumdan qayda mehmondir bukun,
Bulbulimni yo'qotib, ko'nglim parishondir bukun».

Go'zallaridan, mahbubalaridan, borlaridan ajralganliklarin boshqa o'rtoqlariga ham ma'lum qilar edilar. Bora-bora shunga ham qanoat qilmadilar.

Daraxtlarning shoxlariga ilinib qolg'on hayvonlarning ichaklarin havoning ta'siri bilan qurib, shamolning ta'siri bilan «ting'ir-ting'ir» qilgan tovushi (sadosi — A. A.) ko'ngullariga o'turdi, xush keldi.

O'zlarining ashula va qo'shiqlariga jo'r-jo'ravoz qilmoq uchun hayvon ichaklaridan «tor» yasab musiqiy asboblari yuzaga chiqardilar. Bu san'atlari avvalgilariga qaraganda eng nafis, eng muhim, eng ruhlik bir san'at bo'lib chiqdi.

Lekin onlar bu san'atlarni tekshiruv va qayg'iruv orqasida chiqordilar-da, bizlarga yodgor o'laroq qoldirib, o'zlari ko'zdan nihon o'ldilar.

«Inqilob» jurnali, 1922, 1-son, 41-bet.

AFG'ON SAYOHATI¹

1336-hijriy 16-ramazon
1919-milodiy 15-iyun

1919-milodiy 15-iyunda kech soat 6 da Toshkandan Afg'o-nistong'a qarab harakat qilduk. Bizim ila birga mashhur mustashriqlardan o'rtoq Brovin ham bor edi. O'rtoq Brovin bir necha Yovrupo tillarin bilmoq ila barobar mukammal forsi tilini (ham) bilurdi. Bizlar ila birga Turkiston Jumhuriyatining «voyenni attashe» — harbiy qo'misari o'rtoq Ivano'f, savdo va tijorat sho'basi tarafidan o'rtoq Kuliko'f, siyosiy qo'misar

¹ 1978-yilda Avloniy tavalludining yuz yilligi munosabati bilan shoirning shaxsiy arxivini ko'zdan kechirar ekanmiz, Afg'oniston safari kundaliklariga duch kelib qoldik. Abdulla Avloniy respublika partiya va hukumatining topshirig'i bilan 1919-yilda RSFSR Tashqi ishlar xalq komissariatining vakili N. Z. Brovinga muovin tayinlanib, Afg'onistonga borgan. O'sha yili sentabrda afg'on hukumati bilan olib borilgan muzokaralarning barchasida ishtirok etgan. 1919-yilning 26-oktabridan 1920-yilning 28-iyuliga qadar Sho'rolarning Hirotdagi muxtor elchisi bo'lib turgan edi. Bu ma'lumotlar shoir tarjimayi holida, shaxsiy arxividagi qator hujjatlar, xususan, Afg'oniston safariga oid rasmiy hisobotlarida bor edi, albatta. Chunonchi, Avloniy va uning hamrohlari Toshkentdan Kobulga 68 kun deganda yetib borganliklari, yo'lda juda qattiq qiyinchiliklarga duch kelganliklarini bilardik. Shunga qaramasdan, kundaliklarning topilishi katta voqea bo'ldi. U avvalo, xalqimiz, mam-lakatimiz tarixida g'oyat og'ir bo'lgan 1919-yil voqealarini, ochlik, vayrongar-chilikni samimiy va ro'yiost yetkazgani bilan muhim edi.

Ikkinchidan, kundalikning uzoq vaqt yorug'lik ko'rmay kelganligi sababla-ri ham anglashilgandek bo'ldi. Muallif milliy munosabatlarda o'sha paytlari ko'zga tez-tez tashlanib qoladigan shovinizm xususida fikr yuritgan edi.

«Afg'on tufrog'iga o'tgandan so'ng o'zini jenerol-chor noil e'lon qilgan», «xatti-harakatidan Nikolayning generallari raftoridan» qolishmagan N. Z. Brovin hamda bolshevik libosidagi kolonizatorlar TurkMIK raisi A. A. Kazakov va XKS raisi K. E. Sorokinlar haqida keskin fikrlar aytgan edi.

Eng muhimi, ozodlik va tenglik va'da qilgan rus inqilobining riyokorligini, sho'ro hukumatining xiyonatini fosh etgan edi.

«Afg'on sayohati» qora muqovali qalin daftarga qizil siyohda muallifning o'z qo'li bilan yozilgan. Hajmi 79 bet. Qo'lyozma musavvada — qoralamaga o'xshaydi. Tuzatish va kiritmalar, takrorlar, sahifalarni raqamlashda chalkashliklar ancha bor.

Undan dastlab «O'AS»da (1989-yil 35-son, 25-avgust) e'lon qilindi. So'ng «Sharq yulduzi» jurnalida (1990-yil 7-son) juz'iy qisqartishlar bilan chop etildi (182—200-betlar). Kundaliklar muallif qo'lyozmasi asosida nashrga tayyorlandi.

o'rtoq Ziboro'flardan boshqa bir necha texniklar, havo tilgiromchilari, avtomobil ustolari, o'n bir nafar qizil askarlar ham bo'lub, bular(ning) 9 nafari musulmon edi. Bulardan boshqa Afg'onistondan, Turkistonga kelmish afg'on hay'ati vakolasindan Abdulrahimxon ila birga elli(k) afg'on askari va bir sartarosh ham bor edi.

1) Abdulrahimxon valadi Abdulqayyum — amir(n)ing mirzosi;

2) Qandilxon valadi Mehrdilxon — amir(n)ing mulozimi;

3) Sohibxon valadi Abdulkarimxon — amir(n)ing mulozimi;

4) Usto Abdulg'ani valadi Abdulrahmon — amir(n)ing sartaroshi.

Bulardan boshqa hind inqilobchi firqasindan Z. X. Zikriyo afandi-da bizlar ila yo'ldosh edi. O'rtoq Zikriyo afandi lisoni forsni(ng) mukammal bilmog'i ila barobar inglizcha mukammal so'zlasha bilardi, oz-moz ruscha-da so'ylashurdi.

16-iyunda kech soat 8 da kelub, **Xavos** istansasida qolduk. Yo'llarda bo'(l)sun, istansalarda bo'(l)sun, yalang'och, avrotlari ochuq, kiyimlari pora-pora musulmon xotun-qizlari, yosh-yoshi bolalar ko'rilurdi. Albatta, ilmsiz va tarbiyatsiz, ahvoli olamdan xabarsiz musulmonlarning holahvollari birgina O'rta Osiyo yo'linda emas, butun Turkistonning hamma o'lkasinda sho'yla fano va ayanch holda ekanlig'in hech kim inkor qilmaydi... Bizim Turkistonda har yerda hozirda ish boshinda o'lturgon rus tovarishlarimizning o'zlari ish boshig'a o'lturub olub, o'zlari oshalab, biz musulmonlarga yalatuvlarining natijasidir.

Mazkur aholilardan so'ralganda, alhamdulillah, bu yil bulturgiga qaraganda hollarimiz yaxshi. Bu yil faqat yalang'och bo'lsamiz ham biroz yemaklikg'a gadolik va tilanchilik qilub umr o'tkaramiz. Agarda bultur kelgan bo'lsangiz edi, bul yo'lda «Oh, non!...» deb jon berib yotgan musulmonlarni ko'rar edingiz, deya bu hollariga ham shukur bayon qilardilar.

17-iyunda saboh soat 8 da Xavosdan **Samarqandg'a** qarab ravona bo'lduk. Bizim bu mingan madaniyat ayg'irimiz pishqira-pishqira ravon bo'ldi. Hozirda Turkistonda yer moyi — dugut — qora moy oz o'ldig'indan o'tun yoqilub yurardi. Bu madaniyat moshinamizg'a o'tun yoqiladig'indan bu ayg'irning og'zidan yo'lning har iki tarafiga o'tlar sochilurdi.

Yo'lning iki tarafida oftobning harorati ila qoq bo'lub yotgan o'tlarni(ng) gurullatib yondurub yuborurdi. Xususan, kechalari yo'lning iki tarafidagi o'tlarning moshinadan tushgan uchqundan yonmog'i-la charog'on bo'lur edi. Nogahoniy o'laroq bizim moshinamizding o'ti so'nub, iki soat yo'lda to'xtab qoldi. Shul vaqt bir necha bizim qirmizi askarlar ila (Ar...)¹ vagon xizmatchilari ro'baro'mizdagi faqirgina bir odamning bog'iga devoridan oshub tushub, o'ruk va olmalarin olub, yemoqg'a boshladilar. Bir necha xotunlar kelub, yig'lashub, «Biz faqirlarning ozgina mevamizni(ng) sizlar yeb ketasiz, bizlar qish kunida nima yeb ovqat qilamiz», desalar-da quloq soladurgon kishi yo'q edi. Rahm qilmoq o'rnida hatto xotun bechoralarni(ng) mushtlab urardilar. O'rtoq Brovin yoning'a kelub:

— Avloniy afandi, siz ijroiya qo'mita a'zolaridansiz², yuring, birga borub, onlari firtaqo'l qilamiz, — deya, ikimiz birga onlarning qoshiga boruvimiz ila yerlarina qaytdilar.

17-iyunda kech soat 4 da **Samarqand** shahriga yetushduk. Bu kecha Samarqand istansasida qolduk. Ertasi Toshkandan o'rtoq Ivano'f o'rtoq Kazako'f ila yetub keldi. Chunki bu(-n)lar bizdan bir kun so'ng Toshkandan chiqq'an bo'lsalar-da, bularning mingan madaniyat ayg'irlarining yemi yer moyi o'ldig'indan tez chopar emish. Shuning uchun iki kunlik yo'lni bir kunda tay qilmishlar. Kech soat 4 da Buxoroga qarab jo'naduk.

18-iyunda kech soat 4 da **Buxoroga** erishduk. Bu kecha Kogonda qolduk. Kech soat 9 da Kogon ijroiya qo'mitasining idorasida maxfiy majlis bo'ldi. Bu majlisda aksari Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasining a'zolari hozir edilar. Majlisga raislikni Kazako'f ado qildi. Majlis yopiq o'ldig'indan bu majlisda hal qilingan masalalarni(ng) ochiq yozmoq mumkin emasdir.

19-iyunda saboh soat 10 (da) butun Kogondagi qizil askarlarning ko'rigi bo'ldi. Turkistonda birinchi o'laroq barpo qilingon boyevoy poyezd — harb otash arobasining yo'lga qo'yiluvu munosabati ila hamma hukumat arboblari tarafindan turli mavzu'da nutqlar so'ylandi. Hamda buradagi qirmizi

¹ Muallif qisqartmasi, tushunib bo'lmadi.

² 1919-yil 7—31-martda Toshkentda bo'lib o'tgan Turkiston Sovetlarining favqulodda VII syezdida Avloniy Turkiston Markaziy Ijroiya Komiteti (TurSIK) a'zosi qilib saylangan edi.

askarlarga TurSIK tarafidan qizil alvon bayroq taqdim qilindi. Soat 11 larda Marida burada Toshkanda muallimlik vazifasida ko'p vaqtdan beri xidmati ila tanilg'on uch turk zobit(lar)ining qo'lg'a tushub, turmada yotganliklarin xabarin manga erishdirdilar. Buradan jo'namog'imiz soat 12 da o'ldig'indan bir soat ichinda qo'limdan kelg'uncha harakat qilsam-da, onlarni(ng) borub ko'rmoqg'a mumkin o'lmadi. Bul xususda Kogon prezidenti Pechyoniko'fg'a, Kazako'fg'a uchrab, mazkur mahbuslar xususida so'ylashdim. Onlardan olg'on javobim «Bu ish osobiy otdelni(ng) ishi, bizlar qo'ldan kulguncha harakat qilub, bu(n)laring ishlarin tez ko'rilub, tamom qilinmog'iga harakat qilur-miz. Siz xotirjam bo'lingiz!» — deya meni quruq so'z ila qanoatlantirdilar. Faqat nachora, quruq so'zga yupanub, vaqtim o'lmadig'indan soat 12 da madaniyat yo'rg'amizga minub, Kogondan harakat qilduk.

Biroz yurgandan so'ng yo'l ishlab yurgan bir necha qaf-kazlik birodarlar vag'onimizning moshinasini(ng) oldini(ng) to'sub to'xtatdilar. Kazako'f tushub, onlar so'ylashgan-dan so'ng manga qarab, «O'rtoq Avloniy, borub onlar ila so'y-lashub keling, bularning orasida nima bo'lgan ekan», dedi. Man borub, uzog'da turgan buxoroliklar ila so'ylashg'onim-da, ma'lum bo'ldiki, o'tin ila yuradig'on moshinadan o't chiqub, buxoroliklarning birmuncha bug'doylarini (yo)ndu-rub yuborgan ekan. Shul sababli Buxoro fuqarolari temir yo'l ishchilaridan iki boshliq(lar)ini tutub, qamab qo'ygan ekanlar. Manim tarjimonim Abdulmatlab afandi ila ikimiz borub, ko'b so'zlar (bilan) buxoroliklar qo'lindan iki qamalgan kishi-ni(ng) qutqarub olduk. Buxorolikdan birini chaqurub kelub, Kazako'f oldida Buxoroga, Kogonga tilgirom ila ahvolni(ng) ma'lum qilub, «Ayb bu ishchilarda emas, otash arobaning moshinasida — bul ahvolni(ng) ma'lum qilamiz. Kogondan komissiya kelub, bug'doylaringizni baho qiladur. Turkiston Jumhuriyati zarar-burdingizni to'laydi», — deb jo'nab ketdik. Kech soat 12 da Chorjo'ga yetushduk. Bu kechani Chorjo'yda o'tkarduk.

20-iyunda kunduz soat 10 da paraxo'dga o'turub, **Kar-kiga** qarab jo'namoqg'a hozirlanduk. Paraxo'dimiz o'ziga ke-rakli nimarsalarin hozirlag'uncha soat 2 bo'ldi. Bizim bu suv ayg'iri baqira-baqira janubga qarab so(at) iki yarimda

jo'nadi. Bizim bu tushgan paraxo'dimiz nihoyatda eski bo'lub hamda orqasida askar va urush asboblari yuklangan «barja» ismli o'zi yuralmaydirg'on dumi ham bor edi. Bu orqasiga boylab olgan dardi bedavo dumini Daqyonus zamonasidan qolgan eski va churuk arqonlar ila boylab olg'on edi. Chorjo'ydan Karkiga borish bizim bu ko'hna paraxo'dimiz ila besh kunlik yo'l bo'lub, Karkidan Chorjo'yga kelish iki kunlik yo'l emish. Chunki daryoning manba'yiga qarab yurmoq bu ko'hna paraxo'dimiz uchun og'ir o'lub suvning mansabiga — oqadurg'on tarfiga qarab yurmoq yengil emish. Bu Omu(r) daryoning borguncha iki taraf sohili kichik-kichik qishloqlardan iborat bo'lub, yerning aksari Buxoro xonlig'iga tobe'dur. Bu yerda vatan qilub o'lturg'on xalqlarning aksari turkmanlardir. Turkmanlar tabiat jihatidan nihoyatda g'ayur va jasur, xudroy, ilmsiz,... tutgan yerini kesadirgon xalqdirlar. Tabiiy daryo sohili o'ldig'indan yeri nihoyatda o'sumlikdir. Har xil ekin va mevalar o'sadi. Xususan bu daryo lablarida bitgan qobun butun dunyoga shirinlikda mashhurdir. Havosi mo'tadil o'ldig'indan odamlari nihoyatda sog'lomdurlar.

21–22-iyunlarni(ng) daryo sohilinda kemamizni(ng) langarandoz qilub o'tkazduk. Bizim bu kemamiz ko'b eski o'ldig'indan ko'b yeri suvg'a botub yurar edi. Shul sababli ko'b yerlarda daryoning sayoz yerig'a to'g'ri kelub, qumg'a o'lturub qolub, kemachilar bir soat, iki soat ovora bo'lub, bu «boboy kema»ni qumdan arang xalos qilurdilar.

23-iyunda kech soat 8 da eng xavfli atalg'on **Burdaliq** ismli yerga yetushduk. O'rtoq Ivano'f ila o'rtoq Brovin mening qoshimg'a kelub, «Birodar Avloniy, Siz afg'onlar ila bu qishloqg'a borub, ahvolot olib keling. Chunki eng xavfli hisoblangan joy ushbu yerdir», — dedilar. Kech soat 9 da man, hindistonlik Zikriyo afandi hamda to'rt afg'on mehmonlar ila barobar Burdaliq qariyasiga borduk. Bir necha qo'rg'onchalarga borub, xabar olduk. Bu yerda Karki bek-larining barmoqlari ila to'plangan, bizim qarshimizg'a hozirlang'on askarlarning bor-yo'qlig'indan ma'lumot olg'onimizda ma'lum bo'ldiki, bul yerda bizimcha xavf qilingan dushmandan asar yo'q. Iki soat chamasida yo'l yurub qishloqilardan iki tovuq, yigirma besh dona tuxum sotub olub, paraxo'dimizga qaytub kelduk. Ulardan olg'on ma'lumot-

ni(ng) klub, o'rtoq Ivano'fga bayon qilduk. Bu kecha xotirjam Burdaliq sohilinda yotduk.

23-iyunning tongi otdi. Bizim-chun bu kung'i tong(ning) eng xavfli, eng dahshatli edigi aytishindan ma'lum bo'lib turar edi. Saboh soat 4 da paraxo'dimiz **Karki** tarafiga qarab ravona bo'ldi. Yarim soat chamasida yo'l yurgandan so'ng o'ng tarafimizdan tu(r)kmanlar tirboron qilmoqg'a boshladilar. O'rtoq Brovin ila o'rtoq Ivano'f mening qoshimg'a klub, «Avloniy, siz borub, afg'onlar ila ul turkmanlardan ahvolot olub kelingiz!» — dedilar. Man mehmon afg'onlar hamda hindistoniy Zikriyo afandini(ng) olub, Abdulmatlab afandiga oq bayroq ko'tartirub, to'g'ri turkmanlarning arkoni harblariga borduk. Bizlarni yirog'dan ko'rgan hamon iki otliq arkoni harbdan chiqub, bizim qarshimizga keldilar. Bul kishilarning ikkisi(n)da oltmish yoshlarinda, qo'llarinda miltiq, bellarinda qilich turkman beklarindan edi. Otlarindan tushub, bizlar ila ko'rishdilar. Hol-ahvol so'rashgandan so'ng, man:

— Bizlar sizlarga mehmonmiz. Daryo uzorindan Karkig'a borub, uradan Afg'onistonga o'tub ketamiz. Balki sizning askarlaringiz bizning kimlar ekanlig'imizni(ng) bilmasdan, balki bizlarni(ng) dushman hisoblab, otish ochgandirlar?

Turkman beklarindan biri:

— Bolam, siz bilganni(ng) biz ham bilamiz. Bizlar ruslar ila qirq yildan beri yashab, do'st kelduk. Ammo shul kunlarda oromiz buzuldi. Karkida ruslar bizlarga ko'b jabr-u zulmlar qildilar, bir necha beklarimizni tutub o'ldirdilar. Uylarimizni yondirdilar. Bola-chaqamizni ham o'ldirmoqdan toymadilar. Bizlar insoniyat nuqtayi nazarindan bunday xo'rlikg'a chidashg'a toqatimiz qolmadi. Hukumatg'a qarshi qiyom qilmoqg'a majbur bo'lduk. Yo najot, yo o'lim deya ishga kirishdik. Yo ishimizni(ng) o'ngg'arub olamiz, yo barimiz qirilub bitamiz.

Man:

— Sizlar Buxoro xonlig'ina tobe' kishilarsiz. Buxoro hukumati bizlarga tazminot¹ berub, yo'lda sizlarga hech xavfharos yo'qdir. Agarda sizlarga biror nimarsa vuqu' bo'lsa, bizlar javobgarmiz, degan edi. Bobo, sizlar nima uchun xonlaringizg'a itoat qilmaysiz, oq bayroq ko'tarub ketub yotgan bizim paraxo'dimizg'a otash ochdingiz?

¹ Kafolat

Turkman begi:

– Bolam, bizlar qat'iyon qaror qilg'animizki, Chorjo'y
tarafidan kelgan paraxo'dni Karkig'a o'tkazmaslikg'a. Bul
xususda Buxoro amirining farmoni bo'lsa ham itoat qilmas-
miz. Bizlar qaydan bilamiz, ehtimolki, sizlar paraxo'dda
Karkig'a yordamg'a o'q-yaroq olib ketayotgandirsiz.

Man:

– Bobo! Agarda sizlar paraxo'dda yaroq-o'q bor deb
xavf qiladirg'on bo'lsangiz, ruxsat beringiz, bizlar qayiqg'a
tushub o'tub ketayluk.

Bek:

– Yo'q, bolam, daryo ichindan qayiq turub, chibin-
ni(ng) ham o'tkarmasmiz!

Man:

– Bobo! Bo'lmasa, bizlar Afg'onistong'a qandoq qilub
ketamiz?

Bek:

– Bolam! Agarda sizlar xohlasangiz, sizlar bizlarning
mehmonimizsiz. Elchiga o'lim yo'q! Sizlarning hamman-
gizni bizlar boshimizg'a ko'taramiz. Ot ila, aroba ila bir
qo'ndurub, ertasi kun Afg'oniston chegarasiga yetkurub
qo'yub kelimiz. Agarda bizim so'zimizg'a ishonmasangiz,
xat qilub, muhr ham bosub beramiz. Sizlarning birorta-
ngizni burningiz qonasa, bizlar javobgardirmiz!

Man:

– Biz ila birga ketub borayotgan bir necha ruslar ham
bor, ularga nima deysiz?

Bek:

– Bolam, boya sanga elchiga o'lim yo'q, dedim. Kim
bo'lsa bo'lsun, bizlardin ayirmasig'a qaramasdan, necha kishi
bo'lsangiz, hammangizni o'tkazub yuboramiz.

Man:

– Bobo! Agarda bizlarga to'g'ri paraxo'd ila daryodan
o'tub ketuvga ruxsat bersangiz bo'lmasmi?

Bek:

– Bolam! Man sanga bog'ona¹ dedim-ku, hech mumkin
emas. Agarda bizlar o'tkarub yuborsak-da, yo'lda boshqalar
bor. Alar o'tkarmaslar. Ushbu yerdan boshlab to Karkig'acha
daryoning har iki tarafida askar bor. Mutlaqo sizlarni(ng)

¹Boya, hali

o'tkargani qo'ymaslar. Agarda mening so'zing'a kirmasdan ilgari qarab yursangiz, bekorg'a ovora bo'lasiz. Albatta, biroz yurgandan so'ng keyin qaytmoqg'a majbur bo'lasiz.

Man:

— Otajon! Bo'lmasa, man sizdan olgan ma'lumotni(ng) paraxo'ddagi o'rtoqlarg'a borub so'ylayin, onlar nima maslahat ko'rsalar, shunga qarab ish qilurmiz. Balki tez yana yoningizg'a kelurman, — deya xayrlashub, paraxo'dimizg'a qaytub kelduk. O'radan oling'on ma'lumotlarning hammasini kelub, paraxo'ddagi arkoni harb va Afg'oniston hay'ati vakolasin jam' qilub, birin-birin so'ylab berdim va o'z fikrimcha, bek boboning so'zi to'g'ridur. Nima bo'lsa ham qaytmoq maslahat. Menimcha, o'tib ketmoq mahol ko'rinadur, — dedim. Majlis mening fikrimg'a qo'shulmadi. Nima bo'lsa ham qat'iyan daryoni(ng) yorub, kuch ila bo'lsa-da, o'tub ketmoqg'a qaror qildilar. Majlis asnosinda ba'zi o'rtoqlar, Kazako'f bizlarga har nimarsa bo'lsa ham ish qilub, urishsangiz ham daryodan Karkig'a bir iloj qilub o'tushga harakat qilingiz, degan edi. Turkmanlarda nima quvvat bor deysiz. Qars-qurs besh-o'n o'q otgan ila bo'ldi-qo'ydimi? Nariroq borub to'pdan, pulemyotdan, bo'mbamyotdan, mil-tiqdan bir otash¹ ochsak, turkmanlar o'zlari qochurg'a joy topolmay qoladirlar, deya so'zlagan kishilar-da bo'ldi. Soat tom bir edi. Paraxo'd ichida hamma askarlar mukammal yarog'landilar. Bizim bu iki paraxo'dimizda bir to'p, bir pulemyot, bir bo'mbamyot, yuz kishi internatsional Avstriya — Major askarlardan boshqa bizlar ila birga Afg'oniston-g'a ketub borayotgan 11 kishi — firqa oloyi va bir necha paraxo'd xodimlari, qariyb bir yuz qirq kishi, hammasi mukammal yarog'landi. To'p va pulemyotlarning atroflari toylangan paxta ila o'raldi. Hamma askarlar-da o'zlarini paxta toylari ila ihota qildilar-da, paraxo'dimiz hushtagini chaldi-da, «har chi boda bod»² deya ravona bo'lduk. Bizlar borub so'ylashg'on turkmanlar daryoning o'ng sohilindan kemamiz yiroq o'ldig'indan otgan o'qlari yetushmas edi. Onlar o'qlarining yetgan-yetmaganiga qaramasdan, paydarpay o'q ravon qilmoqda edilar. Tole'ga qarshu bizim paraxo'dimiz borgan sari daryoning siqiq yeriga borur edi. Bora-bora o'ng

¹ Muallif «otash ochmak»shaklida qo'llagan.

² Nima bo'lsa, bo'ldi.

tarafdan o'q yetadigon yerga borib qoldi. Soat 3 dan 20 minut o'tgan edi. Daryoning so'l sohilidan Oqtepa ismli yerdan qumlik baland-baland tepalar ustidan durbin ila qaralganda, o'rimalashgan turkman askarlari ko'rina boshladi. Kemamiz besh daqiqa chamasi ilgari ketgan edi. Birdan o'ng tarafdan hamda so'ldan otash ochdilar. Bu nogahoniy iki tarafdan birdan ochilgan otashning o'rtasida qolgan bir hovuch inson kattasi o'zini yiturub, aqlini shoshirmog'i tabiiydir. Bizim qo'manda hay'ati bizim tarafdan otash ochmoqg'a paraxo'd hushtagini ta'yin qilmishdi, tole'ga qarshu birdan bir o'q kelub kemamizning par qozonini teshub yubordi. Bir tarafdan do'l yoqg'ondek o'q paraxo'dning moshinaxonasiga qarab kelsa, ikkinchi tarafdan kayut(a)larga qarab chizillab o'qlar kelmoqda edi.

Paraxo'dning par qozonining teshiluv-i da bizim uchun bir balo bo'ldi. Butun kemadagi kishilarning quloqlari(ni) shavullab, garang qilub yubordi. Quloqlarimizg'a paxta tiqub qo'ysak-da chidab turmoq imkon xorijinda edi. Shul vaqt ovozi xasta bo'lgan odamg'a o'xshash kemamiz uch marotaba xirillab yubordi. Bizning askarlar tarafidan-da otash dushman tarafig'a qarab ochildi. Lekin tole'ga qarshu ish ishdan kechgan edi. Chunki bu vaqtda o'rtoq Ivano'f ila askar boshlig'i va ulardan boshqa 22 kishi majruh bo'lub, 3 kishi o'lgan edi. Bizim kayutamizda bizlardan boshqa to'rt rus, avstriya(li), arman o'rtoqlar-da bor edilar. Bunlarning hammalari angliski beshotar miltiqlar ila qurollangan edilar. Faqat man ila birodarim Abdulmatlabg'a vintovka tushmay qolg'on edi. Bu bizim bahodir o'rtoqlarimiz «Sizlar miltiq otishni(ng) bilmaysiz. Hali qarab turing, bizlar qanaqangi dushmanni uramiz», — deya avvalda yarog'langan vaqtlarida maqtanub-da qo'ygan edilar. «Mard kishi maydonda shaylansun» fahvosincha, birdan (bir) bizim kayutaning tepasida otishub turg'on avstriya(li)ga o'q tegub, bizning kayutaga yumalab tushmasinmi. Buni ko'rgan zamon hamma o'rtoqlarimizning g'ayrat va bahodirliklari suvg'a urub ketdi. Bo'g'umlari bo'shashub, tarvuzlari qo'ltuqlaridan tushub, ikkinchi miltiqni(ng) qo'llariga olishga holatlari qolmadi — jur'at qila bilmadilar. Faqat birgina Grisha ismli o'rtoqdan boshqalar kayutadan yuqoriga chiqmoqg'a-da jur'at qila olmadilar. Bizning ila birga ketayotgan avstriya(li) do'q-turimizda hech nimarsani(ng) bilmaydirg'on, vaqt g'ani-

matda o'zining nomin do'qtur qo'yub olg'on bir kishi ekan. Kayutamizg'a yumalab tushgan avstriya(li)ning qoni butun xonamizni(ng) qonga bo'yagandan so'ng, arodan bir soat kechgandan so'ng o'larcha mast holatida kelub, bechorani(ng) yarasini bog'ladi. Yarani(ng) bog'lagan vaqtida bir fi(l)shir do'qturimizning kamoli mastlig'idan qo'ltug'idan ko'tarub turardi. Agarda o'z holina qo'ysa, yiqulib ketuvi shubhasiz edi. Harna o'lsa, ish ishdan kechmish edi. Paraxo'dimiz borgan sari so'ng (so'l) tarafimizdagi dushmanning eng quvvatli otishining ostiga yaqinlasha borur edi. Tole'ning badlig'ina qarshu shu asnoda bizim paraxo'dimizning orqasiga bog'langon barjamizning bir arqoni uzilib, birgina arqoni qolgan edi. Agarda ikkinchi arqoni-da uzilsa, bir kemamiz — qancha asbob, qirq-ellik chamasida odam, bir to'p, bir bo'mbamyot dushman qo'liga tushgan bo'lur edi. Ish o'ngidan kelmasa, sho'yla bo'lar ekan. Pulemyotimiz-da «tit-fit» deya uch-to'rt o'q chiqorub, bir to'xtab, tuzukkina otilmadi. To'pimiz-da besh-oltidan ortuq o'q chiqara olmadi. Bo'mbamyot esa iki yoki uchdan ortuq o'q uzolmadi. Tabiiy, inson jonidan umid uzgandan so'ng ko'b-da qo'rqmas ekan. Paraxo'd ichidagi insonlarning hammasida butun ish qo'ldan ketganlig'in sezgan edilar. Paraxo'dimiz bo'lsa, qoq dushmanning uyasi bo'lgan qumlik tepaning tagina borgan edi. Shul vaqt paraxo'dning ustiga chiqub qarasam, bir-iki kishi mastsho, hama suvga urub ketubdur. Har zamonda bir bizning tarafda-da o'q otilub qo'yadur. Tezdan dushman qo'lig'a hammamizning asir tushajagimiz muqarrar edi.

O'rtoq Grishani(ng) chaqirub dedimki, «o'rtoq Brovin qayu yerda bo'lsa, borub ayt. O'rtoq Ivano'f majruh bo'lub, o'zi ila o'zi ovora, Avloniy aytadurki, tezlik ila siz rasfarajeni qiling. Paraxo'd keyinga qarab qaytmasa, qolganlarimizdan-da ayrilamiz», — degil deya o'rtoq Brovinga o'rtoq Grishani yubordim.

Tezdan o'rtoq Grisha «Sening so'zingni borub o'rtoq Brovinga aytdim, maqbul bo'ldi. Paraxo'dning qaytmog'iga buyruq qildi», — dedi. Demak, paraxo'dimiz sekin o'ng tarafina burilub, suvning oqishiga qarab, ma'yusona ravona bo'la boshladi. Harif dushman qaytsak-da, otishni shiddatlandirur edi. Soat 4 dan 30 daqiqa o'tgan edi. Demak, ma'yusona bir suratda keyin qarab chekildik va dushman-

ning otgan o'qlarining aksari «razrivnoy» bo'lub, oxirgi vaqtlarda ko'proq «boyevoy» o'q yog'dira boshlagan edi. Ta-biiy, dushman tarafida-da zoye'ot bizim tarafdin iki hissa hisob qilinurdi. Dushman bizning keyin qarab qaytuvimiz-dan istifoda qilub, yarim soatlik yo'lg'acha otish ila kuzatub keldi-da, jim bo'ldi. Demak, bu bizim ko'hna paraxo'dimiz dushmanning to'rt soatlik yog'dirgon o'qiga chidash berdi. Oling'on ma'lumotlarga binoan, dushman tarafinda rus ofisarlari o'lmak ila barobar inglis agenlarida borlig'i ma'lum bo'ldi.

Toshkandan Afg'onistong'a hay'at ila birga ketadig'on musulmon firqa oloyindan 2 si og'ir, 2 si yengil yaralan-mish edi. Hisom Jaloliy ila Valixo'ja o'g'li yengil, Mustafo Tillobek o'g'li ila Avaz Samad o'g'li og'ir yaralanmish edilar. Paraxo'dning atrofidagi dushman o'qindin urilgan teshuklar bir mingdan ziyoda edi. Bizim bu ko'hna paraxo'dimiz keyin qarab qaytishdan suvning oqimiga qarab yurganligindan avvalda yuqori qarab bir kun yurgan yo'lini 3 soatda tay qildi. Demak, kech soat 8 da daryoning o'rtasida bir otog'a langa-randoz o'ldi. Daryoning ba'zi yeri chuqur, ba'zi yeri sayoz o'ldig'indan kechalari yurmoq mumkin emas edi. Kunduz kunlari-da ba'zi vaqtlarda daryoning sayoz yeriga to'g'ri kelub qolub, «boboy kema»miz qumg'a o'lturub qolub, bo'kura-bo'kura bir soat-iki soat sarsonlig'dan so'ng bazo'r qumning qo'lindan yaqosin qutqarub, ravona bo'lurdi. Shul sabablara mabni¹ agarda sohilda qaror olsa, ehtimol dushman tarafidan yanada hujum bo'la qolsa, yaqosin sohildan qutqarmoq og'ir bo'luvi ehtimoli bor(e)di. Hamda dushman ila bizim oramiz 3 soatlik suv yo'li o'ldig'indan, ehtimol, dushman bizim ortimizdan quvib kelub, kechasi birdan nogahoniy hujum qiluv ehtimoli-da bor edi. Mana shu hollarni(ng) e'tiborga olub, kemamiz daryoning o'rtasidagi otoda langardandoz o'ldi. Bu eng xavfli kechani(ng) daryo yuzinda, oto yoninda o'tkarurga qaror qilduk. Kechaning soat 4 inda otoga qo'yilgan qorovulimiz «Turkman keldi!» — deya amon qichqirdi. Bu-tun askarlar to'pdan, pulemyotdan, to'fangdan otoga qarab otash ocha boshladilar. Yarim soatdan so'ng otish to'xtadi. Taftish asnosida turkmanlarning yurak qilganliklari ochiq ma'lum bo'lmadi. Yarador bo'lg'on askar boshlug'ining o'rniga yangi tayin bo'lg'on komandirimizning yarim soat

¹ Binoan

miyonasida otilgan 4–5 ming chamasida o‘qning havoga ketganlig‘i ochiq ma‘lum bo‘ldi. Tong yorishar-yorishmas, paraxo‘dimiz Chorjo‘yg‘a qarab ravona bo‘ldi. Bu bizim paraxo‘dimiz hazrati No‘hning kemasi ila shovla egan eng eski «sistema», 1900-yilinda Petrog‘radda yasalg‘on, har odimda bir to‘xtaydirg‘on paraxo‘d edi. Lekin suvning oqishiga qarab yurganda uchar qush ham yetolmas edi.

Bayt:

Gunbazi davron kabi ayrilmading bir nuqtadan,
To‘rt kecha-kunduz yurub, Chorjo‘y qaytib keldimiz, –

deya 24-iyunda soat 4 da yana o‘zimizning to‘rt kun ilgari chiqub ketg‘on Chorjo‘yimizg‘a qaytub kelduk. Bukun kechg‘acha yaradorlarimizni(ng) Chorjo‘y xastaxonasiga izvoshchiklar ila uzatduk. Bu kecha(ni) Chorjo‘y istansasining shimol tarafinda, taxminan, istansadan 7 chaqirim yiroqlikda paraxo‘d ichinda yotduk.

25-iyunda kech soat 4 da paroxo‘ddan ashyolarimizni(ng) chiqorub, vag‘ona o‘lturdik. Bizim bu madaniyat yo‘rg‘asi kech soat 5 da **Asxobod** tarafiga qarab ravona bo‘ldi.

26-iyunda soat birda «**Anninka**» istansasiga yetushduk. Yo‘llarda qaysi ko‘z ila ko‘rayluk, yo‘llarning har iki tarafi butun xarobazor. Vayrona bo‘lgan xonalar, buzilgan vago‘nlar, burda-burda bo‘lub yotg‘on temirlardan boshqa har bir odimda hayvon o‘lumtiklari. Yaqin-yaqin yerda inson mozorlari. Nazari diqqat ila boqqan insonga jigarso‘z bu qumlik go‘yo mahshargoh kabi ko‘rinurdi.

Bu manzarani ko‘rgan inson:

(ruboiy)

Gullar xazon o‘lmish, tikoni qolmish,
Bog‘lar barbod o‘lmish, xazoni qolmish,
Zolim falak bu ellarga qahr etmish,
Xonavayron, singan qozoni qolmish, –

demakg‘a majbur bo‘lurdi.

Yo‘llarning har iki tarafidagi qirg‘iz uylar(i), turkman xonalarindan asar o‘laroq xaroba ayvonlar, buzilgan devorlar, qoraygan o‘choqlar qolmish. Bizi mingan vagonimiz ham bu dahshatlik Ishqobod muhorabasiga ishtirok

etgan(i) sababli eshiklari buzilgan, oynalari singan, suvxonlari xarob bo'lganligidan mariz kishidek sust harakat qilurdi. (Poyezd) «Anninka» istansasinda biroz istirohat qildi-da, Mariga qarab sekin harakat qildi.

27-iyun kunduz soat 12 da **Mariga** kelub to'xtadi(k). Mari istansasinda bizlari(ng) rus va musulmon o'rtoqlar musiqa ila qarshu oldilar. Soat 2 da Marining maxsus hukumat bog'inda bizlar uchun bir ziyofat verdilar. Bu ziyofatda Turkiston jumhuriyatining Ishqobod muhorabasiga maxsus arkoni harb a'zolari hozir edilar. Ziyofatdan so'ng Afg'onistondan kelmish vakillarning Turkiston Jumhuriyati nomindan bir necha o'rtoqlar otashin nutqlar ila qarshu oldilar. Bularga javoban Mirzo Abdulrahimxon nutq so'yladi. Turkman atamanlarindan O'roz so'fi so'z olub, «Men afg'on birodarlarimizning Turkistong'a qadam bosub, Afg'onistong'a hamhudud o'lan Turkiston Jumhuriyati ila do'stlashmak niyatinda kelar in tabrik etaram», — dedi. Majlis tamom bo'lgandan so'ng o'z yotoqxonamiz o'lan vag'onimiza kelub yotduk.

28-iyunda kech soat 8 da vag'onimiz sekin Kushkag'a qarab harakat qildi. Kech soat 10 da **Kushka**(ga) kelib to'xtadi. Buradagi rus, musulmon o'rtoqlar bizi musiqa ila qarshu oldilar. Afg'on hukumatining sarhad hokimi Yormuhammadxon tarafindan kelub bizlari(ng) kutub turg'on chopar — otliq askar Abdulrahimxondan maktub olub, biz 22 kishi uchun ot va boshqa kerakli ashyolar — nimarsalari(ng) ro'yxatin oldi-da, ravona bo'ldi.

29-iyunda qiladurgon ishimiz yo'qlig'indan Kushka qal'alari va boshqa kerakli yerlari(ng) aylanub, tamosho qilduk. Kushka qal'asi Turkistonning Afg'oniston hududi o'ldig'indan eski hukumat zamoninda «tilsimot» qilub ishlanmishdur. Mundan tashqari, qal'a kichik bir tog'ning vodisinda bino qilindig'indan atrofndagi tog'lar tabiiy bir buyuk istehkom xidmatin ado qilur. Burada simsiz tilg'irof — havo tilg'irofi radi(o) ham mavjuddir. Havosi go'zal, yeri o'simlikdir. Oqar suv o'lmadig'indan tog' etaklarindan chiqadig' on bulog' — chashmalarning bir nechasin simint¹ ila ishlab, bir yerda jam qilub, vodofrovod — yer ostindan yuradig' on suv ijro qilinmishdir. Shimol tarafindan oqadir-

¹ Sement

gon Kushka irmoqi o'lsa-da, shahar balandlikda bino qiling'indan tubanroqdagi qariyalari(ng) sug'orur. Bul yerdagi musulmonlar ramazon ro'zasin Toshkandan bir kun so'ng ushladig'indan iydni(ng) 29-iyunda dushanba kuni yasadilar. Bu kun kech soat 2 da bir necha rus o'rtoqlar ila birga afg'on fuqarolaridan biri bizlari(ng) ziyofatga chaqirdi. Afg'on xalqi turkistonlik kabi bisyor mehmonnavoz emish. Ziyofatdan qaytub, xonamiz o'lan vag'onimizg'a kelduk. Bu vaqt bir necha rus o'rtoqlar Mirza Abdulrahimxong'a ariza olub keldi. Burada afg'on fuqarolaridan jamshidiy ismli bir qabila bor ekan. Mazkur jamshidiylarning bir qismi Turkiston tufrog'inda turub, o'g'rilik va qaroqchilik ila ish ko'rir ekan. Rusiya tufrog'indan ayog'lik mollari(ng) haydab ketub, afg'on tufrog'idagi sheriklarina berub, Kushka atrofidagi sheriklarini afg'on tufrog'idagi o'rtoqlari har xil ayog'lik mollari(ng) kelturub berub, sho'yla o'g'rilik ila kasbi maishat qilur ekanlar. Yaqin zamonda Kushka atrofidagi xoxullar(ng) uch yuz qadar qo'yini haydab, afg'on tufrog'iga o'tkazub yubormish ekanlar. Mana shul xususda mazkur xoxullar yo'qolgan qo'ylarin borasida ariza kelturmishdi. Abdulrahimxon xoxullar qo'lidani arizani olub, tezdan bu arizani(ng) yerina yetkurmoqni va'da qilub, xoxullari jo'natdi. Buradagi ruslar sarhadga yaqin yashadiqlarindan Afg'onistonning lisoni umumiysi o'lan forsicha tilni(ng) mukammal suratda bilurlar.

Toshkandan chiqg'ondan buyon hamma yerda bizim majlislarimiz qiziq va maroqli borurdi. Chunki aromizda turli-turli millatlar o'ldig'i kabi turli-turli lisonda so'ylashuvlari ila barobar to'rt xotun kishi o'ldig'indan ko'b vaqtlarda majlisimiz gullab-qizub ketar edi. Ba'zi majlislarda bir tarafda bir-iki kishi inglizcha so'ylashsa, bir tarafda bir-iki kishi forsiycha so'ylashur. Bir tarafda bir-iki kishi ruscha so'ylashsa, bir tarafda bir-iki kishi nemischa so'ylashur. Bir tarafda xotunlar bir-birlari ila harzago'ylik qilsalar, bir tarafda bir-iki kishi turkcha gaplashur edilar. Ba'zi vaqtlarda bir lisonda so'ylanub turgan so'zni(ng) ikkinchi lisong'a tarjima qildurur edilar. Aksar vaqt bir lisondan ikkinchi lisong'a tarjima qildirmoqg'a aromizdagi xotunlar sababchi bo'lur edilar.

29-iyunda kech soat 4 da ujin — kechlik yemak vaqtinda o'rtoq Brovin Mirzo Rahimxong'a xitoban forsiy lisonda «Man siz xalqni yaxshi bilurman, siz ko'p hiylakor odamlarsiz,

so'zlaringizni e'tibori yo'q. Chunki uch kun bo'ldi hamon bizlarning ketmog'imiz uchun ot va boshqa ashyolar hozir o'lmadi», — deganda g'azavangirning biri o'lan siyosat dunyosidan tariqcha xabarsiz Mirzo Rahimxonning ranglari o'chib, yeb turg'on taomi talx bo'lub, rangi o'zgardi-da va u bir kalima o'lsun, javob bera bilmadi. Faqad «soib, meoyad, meoyad»¹ ila kifoyalandi. Agarda Abdulrahimxon o'rninda ahvoli olamdan xabardor bir kishi bo'lsa edi, sho'yla javoblari verur edi: «Tovarish Brovin! Boshqa kishi so'ylasa ham sizdek mustashriq bir kishi bo'yla so'zlarni so'ylamasangiz kerak edi. Chunki siz bizim Afg'onistonning yo'llari ila tonish kishi edingiz. Bizning yo'llarni yaxshi bilasizki, tog'liq, cho'l-biyobondir. Sizning Turkistoningizg'a o'xshash bu cho'listonda aftomobil yoki otash arobamiz yo'qki, sizni(ng) darhol o'tqazub olub ketsak. Yoki siz 3—4 kishidan iborat emassizki, darhol 3—4 ot tayyor qilub, mindurub ketsak. Siz 24 kishidan iborat hay'ati vakolaning minmagingiz uchun 24 ot, olub borading'on yuklaringiz uchun 30 ot, sizlarga yo'lda tikmak uchun 15 chodir-xayma uchun 15 ot, har xil asbob va taomlari(ng) yuklab yurmoqg'a 15 ot, sizlarni(ng) muhofazat qilub ketmoqg'a, oz bo'lg'onda 50 otliq askar, bularni(ng) bir yerga jam qilg'onda 134 «begun» ot hosil edar. Bu otlar ila boshqa ashyolari(ng) hozirlamak uchun bizim bu qishloq sipohdor hokimina, eng oz bo'lg'onda, 3—4 kun vaqt lozimdur», — deb javob vera bilurdi.

30-iyunda Mirzo Rahimxonning kuchi faqat o'ziga yetdida, kech soat 5 da yoniga 2 afg'on askarin olub, sarhad hokimindan xabar olub kelmoqg'a jo'nab ketdi. Soat 8 da bizim uchun hamma ashyo va otlar hozirlik xabarin olub keldi va Hirot noib al-hukumasi tarafidan yuborilgan forsi maktubni(ng) o'qub berdi.

Kelgan maktubning qisqacha mazmuni shundan iborat:

Muhtaram aziz mehmonlar!

Sizlar uchun sarhadga ot, xayma va xidmatkorlar, askarlar yuborildi. 1-iyulda saboh soat 8 da Kushkada hozir o'lsa kerak. Siz, azizimonlar, shunga qarab hozirlanuvingiz matlubdir.

Imzo: Hirot voliysi.

¹ Keladi, keladi, sohib.

1-iyulning tongi otdi. Turkistondan Afg'onistonga boradig'on hay'ati vakolaning dilindagi eng qiziq ishtaholardan birinchisi ot ila safar qilmoq bo'lsa, ikkinchi(si), Afg'oniston sarhadidan kechub, Afg'oniston tufrog'in ko'rmak, askar, ta'limot va tartibotlarin mushohada qilmaq edi. Arolarinda bir-birlarig'a bu qumlik, tog'lik sahro uzorinda afg'onlar bizlarg'a qayu tariqa mehmondorlik qilurlar ekan, deya o'z arolarinda so'zlashub-da qo'yarlar edi.

Vaqtiki, soat saboh 8 ni so'qmish edi, Kushka istansasinda bir yuz otliq afg'on askari, 60 adad egarlanmish otlar hozir o'ldig'in ko'rdik. Mol va ashyolar ortmak uchun teva qavmiga o'xshash qavm urilgan otlarga yuklarimizni bir onda ortub, tayyor qildilar. Bizlarg'a minmak uchun kelturgan otlarining ustidagi egar-jabdug'lari tom yovrupocha o'lub, otlari-da eng yaxshi otlardan edi. Soat 10 da otlarga minduk-da, Kushka shahriga xayr, deya Afg'oniston hududiga qarab ravona bo'lduk.

Yo'lda bizim ketishimiz juda maroqli va qiziq ketish edi. Oldinda hay'ati vakola, orqada yuz adad musallah¹ afg'on askari, uning orqasida 30 otg'a yuklang'on ashyolarimiz kelardi. Biz ila birga kelayotgan afg'on askarlarining hammasi kavalerski miltiq ila musallah o'lub, otlari ham yaxshi, kiyimlari Avstriya askarlarining kiyimlarining xuddi o'zi edi. Faqat rangi malla. Oyog'larida yaxshi botinka, iliklarida malla rangda chulg'ov chulg'ong'on edi. Bosh kiyimlari ham malla rangda bo'lub, o'ng tarafiga afg'on tamg'o o'tkuzulg'on edi. Bul askarlarning kiyimlarining Afg'onistonning o'z korxonasida ishlangan ashyolaridan o'ldig'i o'z-o'zidan ma'lum edi. Bu Osiyo azamatlarining turmushlari yovrupolik o'rtoqlarimizning nazari diqqatlarin jalb qilardi.

Ichimizda umrinda ot minmagon, ot ila safar qilmag'on kishilar hamda bir necha xotunlar o'ldig'indan masofasi 3,5 tosh bir yo'lni(ng) tay qilg'uncha, ona sutlari og'zilarina keldi. Yo'l uzorinda ba'zilar otdan yumalab-da tushdi. Biri yiqilub, qo'li chiqdi. Xotunlardan biri-da otdan bir yumalab oldi. Ketub borayotgan yo'limizning iki yoni past-past tog'lardan iborat bo'lub, yo'l bu tog'larning adirida edi. Yo'lning bir tarafida kichkina suv ham oqub turar edi.

Alhosil, soat bir yarimda **Chihlduxtaron** ismli bir

¹ Qurollangan

manzilga erishduk. **Chihlduxtaron** ila Kushka (va) Shayx Junayd¹ arosi 22 chaqirimlik masofadir. Chihlduxtaron xususida so'rag'onimda, Toshkandagi Chihlduxtaron xususida mardumlar qiladurg'on naqliyotni(ng) ayni o'zin so'ylab berdilar. Burada bizlar uchun 15 adad xayma-chodirlar tikilg'on keng bir ko'kalamzor maydonga klub tushduk. Bu maydonning har tarafida faxsa devordan yasalg'on qal'a bor. Bizlar uchun turli-turli taomlar hozirlang'on, har bir ishga boshqa odamlar — xidmatkorlar tayin qiling'on edi. Chodirlarni(ng) ichiga kirub, istirohat qilduk. Bu chodirlarning ignasidan ifigacha o'z korxonalarinda yasalganligi ustindagi tamg'alaridan ma'lum bo'lub turar edi. Biroz istirohat qilganimizdan so'ng hozirlanmish taomlarni(ng) alohida taom chodirina muhayyo qildilar-da, bizlarga «Marhamat kuned, non tayyor shud», — dedilar.

Boqing, bo'yla ko'histonda bizlar uchun 7–8 turli taom hozirlamishlar. Oshubtalag'on vaqtimizda Kushkada Abdulrahimxonni(ng) xafa qilg'on o'rtoq Brovin og'ziga taomlar totdi, lazzatlik klub, mundan iki kun ilgari qahr-u g'azab ila so'ylag'on so'zlarin unutdi-da, beixtiyor, «Abdulrahimxon soib², afg'onho bisyor xo'b taom puxta mekunand»³, — deb yubordi. Bizlar-da, bergan Xudoga yoqibdi, deyincha, iki kun ilk zaharlik majlisning zaqqum taomlarin, og'u kabi so'zlarin eshitgan bukun tamiz sufra ustida, g'ariz taomlar oldi(miz)da shirin so'zlar so'ylanganiga taajjub xandalarimiz keldi-da, qah-qah urub kuli-shub yuborduk.

O'rtoq Brovinning rangi biroz o'zgardi-da, bizlarga xitoban: «Charoxanda mekuned?»⁴ — deb qo'ydi.

2-iyulda saboh soat 8 da buradan harakat qilduk. Soat 11 da **Chordara** ismli manzilga yetushduk. Bizlar klub yetushgancha, xaymadorlar bizdan ilgari klub, chodirlari(ng) tikub, taomlarini(ng) hozirlab qo'ymishlar edi. Afg'onlarning

¹ Mari ila Kushka arosinda Junayd ismli mazor o'ldig'indan qadimdan afg'onlar buralari(ng) Shayx Junayd ismi ila yuritular ekan.

² «Soib» kalimasi aslida «sohib» o'lub, Afg'onistonda Turkiyaning «afandim», Turkistonning «taqsir», Totoristonning «hazrat», Xitoy musulmonlarining «xojam» kalimasi o'rnida iste'mol qilinur (*Avloniy izohlari*).

³ Afg'onlar ovqat qilishni boplashadi-da.

⁴ Nega kulyapsizlar?

tezkorligi va chidamli(li)gi, fidokor, ozg'a qanoat qiluvchi, tabiiy va jiddiy, jangovar bir xalq ekanlig'lari yurish va turishidan, ish va harakatlaridan ma'lum bo'lub turar edi.

Bu iki manzil orasi 18 chaqirim masofadir.

Chordara kichik bir qishloq. Aholisi dehqonchilik, chorvachilik ila kasbi maishat qilurlar.

3-iyul

3-iyulda buradan harakat qilub, soat 9 da Xoja Milol ismli qishloqg'a yetushduk. Bu qishloqning-da aholisi ekinchilik, chorvachilik ila tirikchilik qilurlar. Bu iki manzilning orasi 18 chaqirim masofadir. Bu qariyada Xoja Milol ismli bir kishining maqbarasi o'ldig'indan bu qishloq shul mazor ismi-la tasmiya qil(in)mishdir.

4-iyul.

4-iyulda saboh soat 4 da buradan jo'nab, soat 12 da **Parvona** ismli qishloqg'a yetushduk. Burada bizlarni bir yuz qadar muntazam afg'on otliq askari naqoralar, naylar ila qarshu oldi(lar)¹. Bu qishloqning qadim zamonlarda Farg'onadan kelmish bir zot bino qildig'indan bu qariyaning ismi ila tasmiya qilinmishdir. Bu qishloqda Farg'ona otaning maqbarasi-da vordir. Afg'onlar «sohib»ni(ng) «soib» deb yuritganlaridek, «Farg'ona» otani(ng) «Parvona» deb yuriturlar emish. Bu askarlarning orosida turkmanlardan ham bor edi. Turkmanlarning biridan «Nechuk siz afg'onlarning orosida yurubsiz? Sizlar na vaqt buraya keldingiz?» — deb so'rdig'imda sho'yla javob berdilar: «Vaqtoki, Eron shohlaridan Nodirshoh turkmanlarni(ng) taxti idorasig'a olg'ondan so'ng turkmanlardan askar yasab, Afg'onistonga hujum qilub, Afg'onistonni(ng)da taxti himoyasina olg'on vaqtida bir ming uylik turkmanlari(ng) ko'chirib kelub, yerlashdirmishdir». Bu tu(r)kmanlar afg'oncha so'ylasha biluvlari barobarinda o'z otalarini(ng)-da unutmamishlar.

Bu iki manzil orosi 45 chaqirim masofadir. Bu iki manzil orosi butun tog' ila cho'ldir. Yo'lda tog'ning tor yerlari — darbandlari bordir-ki, yoz kunlarida ulov ila yurmoq

¹ Naqoralar bizim Turkistonning buyuk naqoralariga o'xshash otning egarining qoshiga o'nashdirilgan, atrofiga qizil baxmaldan o'rov o'ralgan, surnaylari esa, Yovrupo surnaylaridan edi (*Avlonyi izohi*).

mumkin o'lsa-da, qish kunlarida yurmoq chetan va xavflikdir. Bu tog'ni(ng) afg'onlar Ko'hi Bobo – Bobo tog'i atarlar. Bu tog' buradan boshlanib Afg'onistonni(ng) sharq tarafin ihota edan tabiiy istehkomlardan o'lub, shunaqasi Kobuldan 4 tosh beridan o'tub ketub, Hinduston chegarasiga borub tiraladur. Bu tog' Turkiston uchun Afg'onistong'a bir sadoi sangindir, hamkandadir. Bu tog'ning yo'lida – darbandida Istanbul bo'g'ozining quyrug'idan bu tog' orosinda (o'tgan) yo'l uzorinda eski zamonlar turklar tarafidan bino qilinmish Chuqurqal'a isminda bir qal'ani(ng) xarobasi vordur. Bu qal'a yerdan qirq gaz chamasinda kovlanib, yer ostiga bino qilinmishdir. Tebasida yerdan yigirma gaz chamalarida yuqori ishlangan tarzi me'mori Turkiston madrasalarining peshtoqlarining ko'fiya nusxasidir. Ichkarisiga qirq zina ila tushiladir. Bir tarafi hujralardan iborat o'lub, hammasi pishgan g'ishtdan yasalgan. Ba'zi taraflari buzilg'on, yemrilg'on holda turgan kishiga go'yo bo'ynini egub, «Ey, turk urug'lari, (man) sizlari uchun aytarlik tuhfa(lar)danmi?» – deya salom bergan kabi qiyshayub, kulimsirab turar edi. Bu qal'ani yonida bir irmoq bo'lub, bu irmoq ustiga ayni zamonda ishlangon, ko'frukning ustunlari eng qadim asrlardan ekanligin ma'yusona izhor qilur edi.

Bu qal'aning sharq tarafinda 3 chaqirim qal'adan yiroqlikda davrasi 15 gaz chamasida bir minora vordur¹. Bu tog' ila Farg'ona ota orosi 22 chaqirim masofa o'lub, Turkistonning Mirzacho'liga o'xshash toshlik, qumlik bir cho'ldir. Bu cho'lning o'rtasida yo'lovchilar uchun yasalmish kengligi 12 gaz, bo'yi 20 gaz chamasida quduq vordurki, bu quduq(ning)-da yuqorida mazkur qal'alarning binosi ila bir zamonda bino qilinmish, usti pishgan g'ishtdan gunbaz qilinub yopilmishdir. Bu quduqning suvi bu cho'lda safar qilg'on kishilar uchun nuqul obi hayotning o'zginasidir.

5-iyulda saboh soat 5 da buradan chiqub, soat 8 da **Hiro**t shahriga yetushduk. Bul iki manzil orosi 18 chaqirim masofadur. Kushkadan to Hirotg'acha bu yo'ldan boshqa yana bir yo'l bordur. Chihlduxtaronidan chiqub, Do'g'i rabotiga kelinur. Bul iki manzil orosi 24 chaqirim masofadur. Hiro

¹ Bu osorlari(ng) afg'onlar Shohrux podsho bino qilmish, deya so'ylayurlar (Avloniy izohi).

Kushkaning orosi butun tog'lik o'lub, yo'l bu tog'larning darbandlari orosidan ketadir. Buralaring yeri aksar qumlik, toshlik o'ldig'indan o'sumlik yerlari ozdur. Unda-munda kichik qishloqlar o'lub, uylar loydan yasalg'on past-past imoratlardan iboratdur. Bulardan boshqa, unda-munda ovul tikub o'lturg'on ko'chmalari-da bordur. Ekinlari: bug'doy, arfa, jo'xori, tariq. Ba'zi yerlarda beda ham ekar ekanlar.

Buraning aholisining bir qismi ekinchilik ila qolganlari ayog'lik mol—chorbochilik ila kasbi maishat qilurlar. Tog'larning ustlarida, adirlarida o'tlab yurg'on teva, ot, qoramol, qo'y, echkular har odimda ko'zga to'da-to'da uchrardi. Hozirda Turkistonda ayog'lik mollarning urug'i qurug'onlikdan bir necha yildan beri bo'yla podalarni(ng) ko'rmagonlig'imizdan, jin ko'ziga chaqa childirma ko'ring'onidek, bizim ko'zimizga bir turli bo'lub ko'rinur edi. Ixtiyorsiz, «Oh!.. Turkiston! Bu Yovrupo qonxo'rlarining olamso'z, otashfishon jahon muhorabalari natijasida na hola kelding?!» — deya xo'rsinub-xo'rsinub qo'yardik. Ba'zi yerlarda qovun, handalak, bodringlar suvsiz bitar ekan.

Buradagi muqim xalq jamshidiy hamda xazora, biroz afg'onlar-da vordir.

Turkistonning sarhadi o'lan Chihlduxtaronida afg'on hukumati tarafidan bir risolador ila 400 chamasida askar turadir.

Hirot ila Parvona orosi-da tog'lik yo'ldir. Biz tog'lar orosidan chiqq'onimizdan ko'zimizga 9 adad minor ko'rindi. Bu minoralarning-da bir qismin Shohrux, bir qismin Mir Husayn bino qildig'in so'ylayurlar. Bu minoralarning bir tarafida bino qiling'on madrasa — zamonasining dorilfununlarining Hirot shahrining qo'rg'onidan tashqari-da o'ldig'indan marhum Abdulrahmonning zamonida inglizlar, «Ruslar Kush(ka)dan hujum qilsa, bura onlar uchun ol-verishli», — deya hammasini(ng) buzdirub yubormishdur. Bu minoralarning balandlig'i 22 gaz, aylanasi 20 gaz chamasidadur. Sar to po'lojuvardiy naqshinkorlik o'lub, juda eski o'ldig'indan naqshlari yemirilub, barbod o'lmish esa-da, ba'zi erlarinda xatti ko'fiy ila yozilmish oyatlar kishi onglaslik darajada yaltirab turadur.

¹ Boshdan oyoq.

Hirot shahri eng qadim bir shahar o'lub, Hiriro'd nahri bo'yiga aylanasi bir tosh — 8 chaqirim, eski zamonda tu(r)klar tarafidan (475-hijriyda saljuq turklari-dan Jaloliddin Mukdashod) yasalmish, qo'rg'on ila ihota, atrofi tog' bir vodiya bino qilinmishdir. Yaqin zamonlarda afg'onlar bul eski qo'rg'onning tashqarisidan yangi usulda yana iki qat devordan qo'rg'on yasamishlardirki, balandligi 2 gazdir. Bu devorlarning tashqarisiga chuqurligi 10 gaz o'r-xandaq qazib qo'ymishlar.

Hirot Afg'onistonning mashhur shaharlaridan o'ldig'indan bura bir noib-al-hukuma (gubernator) tarafidan idora qilinur. Askariy ishlar idorasini(ng) noibi solor (voyennuy gubernator) idora qiladir.

Hirot, bir tarafdan, Eron sarhadi, ikinci tarafdan Turkiston chegarasiga yaqin o'ldig'indan tinch zamonlarda (mirnoye vremya) 7—8 ming askar tutiladir. Burada bir yuzi o'ttiz otish to'pi vordurki, bulardan 84 (tasi) qadim zamonlardan qolmish og'zindan o'qlanadurg'on (dahanpur), qolg'on 70 adadi yangi usulda (sistemada) yasalmish turli to'plar va pulemyotlardan iboratdur. Burada Yovrupo muhorabasi zamonida Girmoniyadan oling'on 40 ming 11 otar miltiq (vintovka)dan to'rt mingi o'lub, qolg'onlari Kobul korxonasida ishlang'on birotar (berdanka) ila musallahdirlar.

Askarlar maishati:

Afg'onistonning askar oluv usuli umriydur, hozirda askarga otliq bo'lsa, bir oyga 32 rupiya, piyodag'a 20 rupiya oqcha, 2 pud bug'doy berilur. Otliq askarlarga ot yemiga 3 pud arpa berilur. Agarda otlar o'la qolsa, tamg'a bosilg'on ot terisining hukumatg'a olub kelub ko'rsatub, otning yarim-yorti oqchasini(ng) hukumatdan olub, yetmaganini(ng) o'z yonidan qo'shub, boshqa ot olurlar.

Kiyimlari:

Askarlarning kiyadurg'on kiyimlari o'z yonlaridan o'lub, faqat vaqti safarda yoki manevra — ko'ruk zamonlarida hukumat amboridan (intendant) kiyim berilur. Askar safarg'a chiqq'on vaqtida qayu yerg'a borsa, hukumat tarafidan qo'yulg'on kadamdordan arzon baho ila ozuq olurlar.

Afg'on xalqi:

Umuman afg'on xalqi jangjo'y, urushqoq bir xalq o'ldig'indan ahlining yaroq-aslahasizi yo'q hukmindadir. Mil-tiq, taponcha olmoqg'a kuchi yetmaganlarining qilich, shof va xanjarlari bordur. Bularga qodir bo'lmaganlarining qo'llarida oybolta yoki shashvar, juda yo'qlarining qo'llarida «marhabo tayog»lari bordur.

Kiyimlari:

(Afg'on) milliy kiyimlari uzun ko'ylak, keng ishton, kaltagina surtuqcha (jiletka) ila salladan iboratdur. Ba'zilar 20 gaz ishton, 12 gazdan ko'ylak qilub kiyadurg'onlari-da vor. Xotunlari bizim Turkiston xotunlari kabi satrga o'ralub yururlar. Lekin satrlari bizim Turkiston faranjisiga o'xshamay, qora far-dadan iboratdur. Yuzlariga oq ifdan to'qulg'on to'r tutarlar. Afg'onistonda, ko'pdankim, soqol, mo'ylab baxshina xotima verilmishdir. Yovrupo libosini(ng) kiyimak odat hukmina kir-mishdir. Ulamolardan tortub, avomlariga qadar kalta kiyim, boshlarina shlafa qo'yarlar. Qo'llarini(ng) feshonalarina ko'ta-rub, salom verurlar. Bizim Turkistonning mutaassib ulamo-lari Afg'onistong'a sayohat qilsa, foydadan xoli bo'lmas edi.

Kasb-u maishatlari:

Afg'on xalqining ko'bi dehqonchilik, chahorpoichilik¹ ila kasbi maishat qiladur. Turkistonda o'sadurg'on har xil g'alla va mevalar mavjuddir. Atrofga mol olub borub, oluv-sotuv ila kun kechuradurg'onlari-da cho'qdur. Har xil qo'l hunar-lari ila-da umr o'tkaradurg'onlari-da oz dagildir. Ba'zi amal-dorlarining qiladurg'on ishlari bizim marhum...² zamoni-dan qolishmaydur. Otlarining oldida yayov bir-iki «shotir» ismli insondan murakkab «hayvon» chopub yuradir. Katta-roqlarining otlarining jilovida jilovdor, iki taraf uzangilari-ning yonida «rikobdor» ismli «hayvon»lar ot chopsa, chopub, yo'rtsa, yo'rtub ketadur.

Aksari yerlar tog'lik-toshlik o'ldig'indan o'sumlik yerlari ozlik sababli och-yalang'och xalq nihoyatda ko'pdur.

Afg'on xalqi mazorlarga ixlos qiladurg'on, mazor ust-lariga qo'chqor shoxi qo'yadurg'on, oq-ko'k lattalar boy-laydurg'on, tumor va bozuband toqadurg'on emishlar. Ba'zi katta-katta «kirmilmirnil»laring-da bilaklariga tumor va bozuband toqilg'onin ko'rub hayron qolduk.

¹ Chorvachilik

² Joy qoldirilgan

To'g'ri kelub, Qal'ai Tuproqko'rg'on ichiga kirdik. Burada bizim Hirot noibal-hukumasi ila noib us-solor bir ming qadar musallah askar ila 7 marotaba to'f oto'b qarshu oldi. Bu askarlarning hammasi 11 otar miltiq ila musallah edilar. Bular ila salomlashgandan so'ng qal'adan 2 chaqirim yiroq tog' yaqinida bizlari(ng) Bog'i Shohiy ismli bog'lariga olub borub tushurdilar. Bu bog'ning janub tarafiga muntazam sharq usulida yasalgan iki qat imorat, ichi 4 botmon chamasida mevazor, gulzor, bir tarafi faxsa devor ila ihota, farahbaxsh bir bog' edi. Bu bog'ning o'rtasida biridan biriga suv oqadurg'on 4 hovuz o'lub, bu hovuzlar ichida qirmizi baliqlar bir-birlari ila o'ynashub yururdi. Hammamiz shu bog'dagi xonalarg'a o'rmashtuk. Taom vaqti yetdi. Turli-tuman taomlar, har xil mevalar hozirlasha edilar. Yeb-ichub, o'z xonamiza murojaat qilduk. Istirohat qilduk.

7-(iyul).

7-iyulda hukumat poytunlarig'a minub, bozor tamo(-sho)sig'a ketduk. Bozorlarining rastasi u qadar torki, bizim Turkiston arobasi yurmog'i mumkin emasdir. Buralarda aroba degan nimarsa mutlaq yo'q hukmindadir. Faqat hukumatg'a maxsus bir-iki poytun ila 5-4 ho'kuz arobalari vordur. Alhosil, bozor ichig'a poytun ila kirmoq mumkin o'lmadi. Orqamizda birga kelgan askarlarning otlarig'a minub yurmoqg'a majbur bo'lduk. Rastalari-da muntazam o'lmayub, dag'doshning kafshiga o'xshash poyma-poy edi. Bir do'kon chitfurush, yonida kafshfurush, uning yonida attor, uning yonida baqqol — aralash-quralash edi. Ko'chalar, butun hifzi sihatg'a mug'oyir¹ iflos, chang-g'ubor. Odim yerda ko'cha tarafga xonadonlardan chiqorilgon (a)(xla)(t)larning bo'yiga inson bolasi toqat qilub yura bilmaydi. Tilanchilik u qadar ko'bki, boz u ko'chalarda sizni(ng) ko'z ochirgoni qo'ymaydur. Bizim yo'lboshchi afg'on birodarimiz bozor ichidan dalag'a olib chiqub keta boshladi. Man to'xtatub, «Mirzo soib, bizlar(ni) qayon olib borursiz, bizlarning bozordan oladig'on nimar-salarimiz bor», — desam, ul manga qarab: «Soib! Bizim Afg'onistonning rasm-u taomili sizning Turkistonning rasmiga o'xshagan emas. Chetdan kelgan kishilar kim bo'lsa bo'lsin, bozordan mol oladurg'on bo'lsa, noibi soibdan ruxsatsiz olomaydir. Bir boshqa kuni noib-al-hukumadan ijizat olub, so'ngra kelub olursiz», — dedi. Men hamrohlarima ruschalab

¹ Begona

ahvolni ma'lum qildim. Onlar-da taajjubg'a qolub, ikkinchi yo'l ila «Jannatda ko'rmak bor, yemak yo'q ekan», — deya manzilimizg'a murojaat qilduk.

8-(iyul).

8-iyulda noibal-hukumaning huzurina mehmon bo'lduk. Chahorbog' ismli hukumat o'rdasida bizlarni(ng) 300 muntazam askar ila qarshu oldilar. Tarzi me'mori sharq usulida yasalgan Chahorbog' ichida xonada bizlar uchun ulug' ziyo-fat verildi. Butun Hirotning hukumat arboblari ushbu osh majlisina chaqirilgon edilar. Oshdan so'ng siyosat olamin-dan so'zlar bo'lub, bizlar biroz nutqlar so'ylashduk. So'ngra majlisga xotima verildi. O'z manzilimiz(ga) qaytub kelduk.

10-(iyul).

10-iyulda noibal-hukuma bizim manzilimizg'a mehmon bo'ldi. 2 soat o'tturub, bizlar ila birga borg'on xonimlarga bir necha adad tarixiy, eski zamonlardan qolgon broshka va tangalar hadya qilub, xayrobod qilub, qaytub ketdi. Maqsadi aslimiz o'lan Kobulg'a jo'namoqg'a bir kun mulla Brovin borub noibdan so'rasa-da, ketmog'imizg'a to Kobuldan farmon kelmag'uncha, yurmog'imizning mumkin emasli-g'in xabarin olub keldi. Kobul xabarin kutub, bir necha kun munda qolduk.

22-(iyul).

22-iyulda Kobuldan bizlarning yurmog'imizg'a farmon keldig'in noib tarafidan ma'lum qilindi.

23-(iyul).

23-iyulda majruh bo'lub, Chorjo'y kasalxonasida qolg'on o'rtoq Ivano'f iki yovari ila yaxshi bo'lub kelub qoldi.

23-iyulda noibal-hukuma kelub, yana bizlar ila ko'ri-shub, so'ylashub, xayrlashub ertasi kung'a safarg'a hozirlik ko'rmog'imizni(ng), afg'on hukumati tarafidan hamma hozirlik mukammal suratda tayyorlandig'in ma'lum qilub, bizlar ila birga ketmogg'a, Abdusattorxonni(ng) mehmon-dor¹ tayin qiling'onligin ma'lum qilub, jo'nab ketdi. Bukun

¹ Afg'on hukumatining hamma shahrinda-da maxsus hukumat tarafidan tayin qilinub qo'yiladurg'on mehmondor bo'lur ekan. Mehmondorning idorasinda oshga qaraydirg'on «oshdor», choyga qaraydirg'on «choydor», ko'rfaga qaraydirg'on «farroshboshi», otlarga qaraydirg'on «miroxo'rboshi» bo'lur ekan (Avloniy izohi).

hammamiz-da, maqsadi aslimiz o'lan Kobul jo'namoqg'a hozirlanurdik. Bu kecha yo'l xususida muzokaramiz o'ldi.

Hirotdan Kobulga uch yo'l o'lub, birinchisi Kandahor yo'lidirki, 56 manzil (rabot) o'lub, masofatan 1846 chaqirimdir. Ikinchisi, Hazora yo'lidirki, 31 manzil (rabot) o'lub, masofatan 1000 chaqirimdir. Uchinchisi Mazori Sharif yo'lidirki, masofatan 1556 chaqirim o'lub 46 manzil (rabot)dir. Boshqa yo'llarga qaraganda Hazora yo'li tog'lik va xavfli o'lsa-da, yaqin o'ldig'indan, har chi boda bod, deya Hazora yo'li ila ketmoqg'a jazm qilduk.

24-(iyul).

24-iyul saboh soat 6 da harakat qilub, soat 10 da **Poli piri** ismli rabotg'a borub tushduk. Bu rabot ila Hirotdan 4 tosh 32 chaqirim, 8 kuru bo'lur. Bizim bu safarimiz haqiqiy hamda eng maroqli bir safar edi. Chunki 25 hay'ati vakola(t)dan boshqa bizlarga tayin bo'lg'on mehmondorning taxti idorasinda 5 choydor, 7 oshfaz, 4 farrosh, 6 mehtar, 4 taxta ravonchi, 5 kadamdor (bor) edi. Mundan boshqa bizlar ila birga ketmoq uchun tayin bo'lg'on qo'mi(n)don apisarning taxti idorasinda 25 otliq askar-da vor edi. Mundan boshqa yuklarimizni(ng) ortg'on korvonning 45 oti o'lub, jam'an 128 otliq birdan harakat qildimiz ekan.

Bizim bu kelub tushg'on manzirimiz iki tanob — 800 murabba' sarjin chamasida o'lub, bir tarafi mehmonxona o'lub, o'rtasidan devor ila ayrilg'on, ikkinchi tarafi otxona o'lub, bu(ning) bir tar(z) hukumat tarafidan g'alla-ozuqalar saqlanadurg'on kadam omborxonadan iborat edi. Tarzi me'mori bizim Turkistonning madrasalarining hujralarining aynidir. Buralarda yig'och kamyob o'ldig'indan binosining hammasi xom g'ishtdan, tomining usti-da gumbaz qilinub yofilmishdir. Bu rabotlarning hammasi bir suratda, bir qolibda, bir usulda ishlanmishdirki, birindan ikkinchisiga ko'chub borg'on kishi avvalg'isindan ikkinchisini(ng) ayirmoqg'a buyuk zehn sohibi o'lmog'in taqozo etar. Har bir rabotda hukumat tarafidan qo'yilmish bir arbob, bir kadamdor va har birining xidmatinda bir necha xidmatkorlar vordir.

Arbobi hukumat soliqlarin xalqdan yig'ub, kadamdor qo'lga topshurar. Kadamdor bu yig'ilmish ozuqa va boshqa nimarsalarni(ng) hukumat tarafidan yuradurg'on kishilarg'a

va xususiy yo'lovchilarg'a qat'iy hamda arzon baho ila sotub, oqchasini(ng) hisob yuza hukumatg'a topshurar ekan.

Afg'on hukumatin «kazonniiy» nimarsalarining ismini(ng) «sarkori» ismi ila yuritur ekan. Masalan, otlarini «aspi sarkori», idishlarini «zurufi sarkori», chodirlarini «xaymai sarkori» kabi.

25-(iyul).

25-iyulda saboh soat 4 da buradan chiqub, soat 10 da **Turon** ismli rabotg'a borduk. Bu iki manzil orosi 6 tosh 12 kuru, 48 chaqirim yo'ldir. Bizim yo'l uzorinda ketuvimiz go'zal bir ketish, suyumli bir yurish, maroqli bir sayohatlar edi. Chunki bizlar turli-turli millatdan murakkab o'lsamiz-da, aromizda muhabbat va muvaddat barpo o'ldig'indan bir shokilai inson o'lan, bir to'da inson yug'untasi tashkil edan yurish har xil nazariyotlari peshgohi nazarg'a kelturadi. Xususan, otlar(n)ing ayog'larining tog'laring toshlari(n) gumburlatub uran zamonlarda chiqq'on sadolar, ko'z va niyatlar olam-bashariyat(i)ning hissiyati ijtimoiyyasin naqadar go'zal, naqadar suyumli o'ldig'in bir misoli mujassam edi. Bu ko'ruviyatlar, bu sadolar, bu guldurosalar sho'yla chuqur-chuqur hissiyotlar sezdiradi. Go'yo biza:

«Ey, muxtalif¹ odam bolalari! Na uchun siz bu qadar bir-biringiza dushman o'ldingiz? Tokayg'acha bir-biringizni qonlaringizi ichajaksiz? Tokayg'acha bir-biringiza dushmanlik va haqorat nazari ila boqajaksiz? Tokayg'acha hayoti ijtimoiyyaning yo'llarina xobil o'lajaksiz? Yo'q! Bu fikringizdan qaytingiz! Bu raftoringizdan o'soningiz! Bu mutaassiblik, bu jaholatingizi beraqingiz! Bir kun kelur, bu edig'ingiz, badkirdoringizdan pushaymon o'lajaksiz! Lekin so'ng o'ngajagingiz foyda vermaz!» — sadolarin anglatadur:

(n a z m)

Na ko'rdi dunyoda inson buzuq bu ixtilofindan,
Tug'uldi turli sho'rishlar maishat ixtilofindan.
Bo'lub bir-birga dushman kun kechurdi, ko'rmadi rohat,
Qirildi, mahv o'ldi, kechdi ulfat ittifoqindan.
Oyildi mol-u sarvatdan, qarib o'ldi shaqovatga
Yiroq ketdi adolatdan hama millat xilofindan.

¹ Turfa xil

Banda Hirotidan chiqq'on kundan boshlab og'rimishdim. Ikinchi kuni ot ustida yurmoqg'a dard yo'l vermadi. «Taxti ravon»ga tushub yurmoqg'a majbur o'ldim. Bu afg'onlarning taxti ravon ismli arobalari Turkistonning o'luk ko'taradurg'on anbarlarin o'zg'inasidir. Faqat ayirmasi uzun-qisqalig'indadur. Bu arobaning bo'yi-da, eni-da bir yarim gaz o'ldig'indan inson ichinda ayog' uzatub yotmoq(i) imkon xorijindadur. Bu arobaning oldi ila ortig'a iki ot qo'shilub «ravon» qilinur ekan. Mabodo bu otlar yo'rta qolsa, ichindagi odam sog' bo'lsa, og'rub, og'riq bo'lsa, o'sal bo'luvi tabiiydur. Bu «rohatijon maofa»da bir kun yurg'ondan so'ng tavba va tazarru'lar ila ertasi ot minub yurmoqg'a majbur bo'ldim.

26-(iyul)

26-iyulda saboh soat 5 da buradan chiqub, soat 12 da «**Mizvo**» ismli rabotg'a tushduk. Bu iki manzil orosi 7 tosh, 14 kuru, 56 chaqirim bo'lur.

27-(iyul)

27-iyulda saboh soat 4 da buradan chiqub, soat 10 da «**O'bi**» yoki «**Ho'bi**» ismli rabotg'a tushduk. Bu iki manzil orosi 6 tosh, 12 kuru, 48 chaqirim bo'lur.

28-(iyul)

28-iyulda saboh soat 5 da buradan chiqub, soat 11 da «**Shoilon**» ismli rabotg'a tushduk. Bu iki manzil orosi 5,5 tosh, 11 kuru, 44 chaqirim yo'ldir. Burada Huboni sangi kirdor ismli mazor vordir. Afg'onlarning naqlaricha, mundan 7 yuz yillar muqaddam burada bir «ajdaho» paydo bo'lub, ko'b kishilari(ng) nobud qilmish. Oxirda bu mazor sohibi bir necha kishi ila kelub, falaxmon tosh ila urub o'ldirmishdir. Bu mazor(n)ing ustiga afg'onlar o'n put chamasida keladurg'on yumoq bir toshni(ng) kelturub qo'ymishlar. Bu rabotning ismini(ng) «Shoilon» qo'yiluvini shul sababi mabnii deya so'yladilar.

Bu rabotning bir yonindan katta suv o'tdig'indan chiqub, to'fang va bo'mba ila baliq ov qilduk. Bir bo'mba o'rtoq Ivano'fning yovari o'lan avstriya(li) Volpramning qo'linda portlab, o'ng oyog'indan majruh bo'ldi. Ivano'fning ikkinchi yovari Afashtin og'riq bo'lub, 2 o'z askarimiz, 2 afg'on askari ila Hirotg'a «taxti ravon» ila qaytub ketdi.

29-(iyul).

29-iyulda saboh soat 5 da buradan chiqub, soat 11 da

Xojai Chashtga yetishduk. Bu iki manzil orosi 5,5 tosh, 11 kuru, 44 chaqirim yo'ldir. Bu rabotdan bir tosh masofada Xojai Mavdud ismli mazor vordir. Ushbu mazor(n)ing bir tarafinda sangi marmar uzorina ushbu bayt yozilmishchdir:

Ey dil, ba hush boshki, odam tamom raft,
Pir-u javon, shoh-u gado, xos-u om raft...*

Bu zotning laqabi Chashti o'lub, «Xoja Chashti» ismi-la ma'ruf o'ldig'indan bu qariya hamda bu yerdagi rabotning ismi-da Xojai Chashtiy ismi-la yuritilmishdir.

Burada eski zamonlarda jahongir turklar tarafidan yasalgan minoralar, madrasalar, masjidlar, sharq usulida bino qilingan qo'rg'onlarning xarobalari vordir. Bu xarobalarning ilk zamonda turklar bino qildig'in shul qariyaning mo'ysafid odamlari so'yladilar.

Bu qabrning bosh tarafina sangi marmar uzorina ushbu satrlar muhrdur:

(n a z m)

Oftobi sipehri fazlulloh
Orifi barguzidan ma'bud.
Sarvari oli sayyidi kavnayn,
Sadri sulton Qutbiddin Mavdud.
G'avsul A'zami amin hazrati haq
Qutbi din, podshohi sohibi jud.
Shayxi olamki, az jaloli sharaf,
Xayma zad barfarozni charzi kabud.
Xojai Mavdud Chashtiy, onki, falak
Peshi qadrash nihodi sar ba sujud,
Xisravonash g'ulomi dargohash,
Xast chun arshi ka'bai maqsud.
Muxlisonash ba har du kavni aziz
Munkironash zi fazli rab mardud.
Oyati arjai z-haq chu chashid,
Murg'i ruhash ba sadri bol kushud.
Sad fig'on az jafou javri sipehr
Ki ba kas juz jafu vafu na namud.
Az xirad just soli favtashro
Soramiy in bino chu mefarmud.
Dod fosihi xirad zi-rizvon guft:
Qoddasallohu ollo sirrahu Mavdud.**

tarixi vafoti 555

Qabrning ayog' tarafina sangi marmar uzorina ushbu
satrlar muhrdur:

(n a z m)

Shoheki aziz karda ma'budast,
G'avseki amin ofiyat mahmudast,
Shayxeki darash ka'bai maqsudast.
Sulton Sayid Qutbi din Mavdudast,
On xojaki, miri koinot az judast.
Mahbubi iloh in zamin mavjudast,
Chashtastki hojatgahi har neku rost
Chun ruhi malak ravzai on pursud ast.
Ey Soramiy, az himmati sultoni jahon
Dar ro'yi zamin Chasht yaqin donki behisht asr.***

Bu qabrning uzorina yig' ochdan yasalmish fanjara mundan
783-yil ilk o'lsa-da, holo bir yeri-da buzilmamish hamda oyina
kabi yaraqlayur. Bu fanjara ul vaqtdagi ustolaring so'ng daraja
nafiskor va mohir o'ldiqlarin anglatadur.

30-(iyul)

30-iyulda saboh soat 5 da buradan chiqub, soat 11 da
Xori zor ismli rabotga tushduk. Bu iki manzil orosi 6 tosh,
12 kuru, 48 chaqirim masofadur. Bu rabotda Brovin hay'ati
vakolaga Toshkandan tarjimonlik sifati ila chiqq'on
Hindistonning haqiqiy sotsialistlaridan o'lan mavlaviy
Zikriyo afandini(ng) arzimagan ishdan sabab topub, ichkari
hovlidan tashqariga quvlab chiqordi hamda ko'b o'rinsiz
haqoratlar qildi. Banda Toshkandan chiqq'ondan Zikriyo
afandi ila unsiyat paydo qildig'imdan hamda to ushbu man-
zilgacha bir(ga) yotub, bir(ga) turib keldig'imdan bu
xo'rlikg'a men-da sherik o'ldim-da, men ham Zikriyo afandi
ila tashqari xonaga chiqmoqg'a majbur bo'ldim¹.

31-(iyul).

31-iyulda saboh soat 3 da buradan chiqub, soat 12 da
Tangi azob ismli rabotg'a borub tushduk. Bu iki manzil orosi
9 tosh, 18 kuru, 72 chaqirim yo'ldur. Bu iki manzil olis
o'ldig'i ila barobar, hammasi baland-baland tog'lardan
iboratdur. Boshqalarg'a qaraganda bu manzilning yiroqligin
sababi, bu tog'larning orasida rabot solishga layoqatlik yer

¹ Buradagi ichkari xonalar deganimiz rabotlarning bir burchidan ulug'
mehmonlar uchun devor ila aylanturub ajratilg'on besh xonadan murakkab
tarkib topgan bir hovlichadir (*Avloniy izohi*).

o'lmadig'i hamda buralarda qariya, qishloq yo'qlig'idir¹. Birdan bir kunda dam olmasdan ot ustida bir o'lturgancha 9 tosh yo'lni bosmaklik na qadar og'ir o'ldig'i tabiiy o'ldig'indan bu kechadan bir necha kishilarim(iz) og'rub chiqdilar.

Bu manzildan taxminan 3 chaqirim yiroqlikda tog'ning tefasida Bandi Jamshidiy isminda bir yer vordirki, 3 murabba' sarjin bir tosh uzorina ibroniy xati ila yozilmish bir maktub vordir. Mundan 4 yil muqaddam Germoniya tarafidan kelg'on hay'ati vakola (posol)lar bu xatning ko'fiyasini(ng) surf ila olub ketmishlar. Bu tosh tog'ga muttasil² bir tarafga moyil o'ldig'indan hamda cho'q eski zamondan qolmish asar o'ldig'indan hamda ustina ko'b zamonlar qor-yomg'urlar yog'a-yog'a harflaring ba'zi yerlari o'qub bo'lmaslik darajasig'a kelmishdir. Ammo ba'zi harflar ochiqdan ochiq xatti ibroniy o'ldig'ina musabbat³dir.

1-(avg'ust)

1-avg'ustda saboh soat 5 da buradan chiqub, soat 8 da **Guzarfam Changalbod** ismli rabotga borub tushduk. Bu iki manzil orosi 3 tosh, 6 kuru, 24 chaqirim yo'ldir.

2-(avg'ust)

2-avg'ustda saboh soat 5 da buradan chiqub, soat 10 da **Guzarfam** ismli rabotg'a borub tushduk. Bu iki manzil orosi 4 tosh, 8 kuru, 32 chaqirim yo'ldir. Bu rabotning ro'baro'sida bir qabr vor. Ustina yozilmish tarixi sanai hijriy ila 133 da vafoti ma'lum o'lsa-da, hojining ismi ma'lum emasdir. Afg'onlar-da, ismini(ng) kim o'ldig'in bilmas ekanlar.

3-(avg'ust)

3-avg'ustda saboh soat 5 da buradan chiqub, **Tiyrabuluq** ismli rabotg'a borub tushduk. Bu iki manzil orosi 6 tosh, 12 kuru, 48 chaqirim masofadur.

4-(avg'ust)

4-avg'ustda saboh soat 6 da buradan chiqub, soat 12 da **Ohangaron** ismli rabotg'a borub tushduk. Bu iki manzil orosi 6 tosh, 12 kuru, 48 chaqirim yo'ldir.

¹ Hama rabotlar yo'lichilarga ozuqa va boshqa nimarsalar topilmog'i oson o'lsun uchun yo'lak hamda qishloq yaqiniga bino qilinmishdir (*Avloniy izohi*).

² Ulanish, bog'lanish.

³ Dalil, isbot.

5-(avg'ust).

5-avg'ustda saboh soat 6 da buradan chiqub, soat 9 da **Kohi** ismli rabotg'a borub tushduk. Bu iki manzil orosi 3 tosh, 6 kuru, 24 chaqirim masofadir. Bu manzil-da go'zal bir diloru yerga bino qilinib, Hirirud nahrining sohilinda manzarali bir yer(dadir).

7-(avg'ust)

7-avg'ustda saboh soat 5 da buradan harakat qilub, soat 2 da **Davlatyor** ismli rabotga borub tushduk. Bu iki manzil orosi 9 tosh, 18 kuru, 72 chaqirim masofadir. Bu manzil Hirot ila Kobulning sarhadi (chegara)si o'lub, burada Hirot tuprog'i tamom bo'lub, bu yerdan boshlab Kobul tufrog'i hisoblanur.

Hirotidan to Davlatyorg'acha yo'llar uzorinda tog'lar orosindan vatan edan xalqning aksari tojiklar o'lub, biroz afg'onlar-da vordir. Bularing kasbi maishatlari ekinchilik, to'rt oyog'lik mol – chahorpochilikdir. Har odim joyda guruh-guruh o'tlab yurgan teva, yilqi, qoramol, qo'ylar ko'rilmoqda edi. Ekinlar esa bug'doy, arfa, sholi, moshdan bo'lak mayda ko'k ekinlari-da ora-sira ko'rilurdi. Ammo daraxt meva yo'q hisobindadir. Ekinlari nihoyatda yaxshi bitgan edi. Ma'lumotlik kishilaring so'zlariga qaraganda, agarda chet davlatga sotilmasa, bu yil Afg'onistonda bitgan g'allaning bir necha yilg'a yetajagin so'ylayurdilar.

Ayog'lik mollarning ko'plig'ina dalil bir katta qo'yni(ng) 4 rupiya, 12 tanga buxoriga berur edilar. Yaxshi otlar 500 rupiyadan tortib, 50 rupiya (gacha), 150 tangai buxoriga yo'lga yaraydirg'on, minsa bo'ladirg'on otlarni(ng) o'z ichimizdan olg'on kishilar bo'ldi. Sigirning bahosi 100 rupiyadan tortib 25 rupiyagacha edi. Bug'doy, arpalarining bahosi bir puti bir yarim rupiya o'lub, shunga ham oladurg'on kishi topilmas ekan. Dehqonlarning bir necha yilg'i g'allalari bov ustiga bov o'lub, bosilib yotmishdir.

8-(avg'ust)

8-avg'ustda saboh soat 5 da buradan chiqub, soat 12 da **Qizil** ismli rabotg'a borub tushduk. Bu iki manzil orosi 7 tosh, 14 kuru, 56 chaqirim yo'ldir. Buraning raboti imoratliq o'lmadig'indan chodirlar tikilub, bu kechani(ng) chodirlar ichinda o'tkarduk. Hirotidan to ushbu manzilg'acha issiq havoda kelmush edik. Burada o'ylab bir sovuq havoga duchor

o'lduqki, ko'p kishilar kechaning sovuqlig'indan yurub tong ottirdilar. Bul manzilg'acha saraton havosinda kelub eduk.

Buradan boshlab ul bahor havosiga duchor o'lduq. Buralarda arfa, bug'doy endigina yerdan chiqub kelayotibdir. Holbuki Hirotda qovun-tarbut yeb kelmish eduk. Davlatyordan boshlab, buralarda past-past daraxtlar ko'rina boshladi.

9-(avg'ust)

9-avg'ustda buradan saboh soat 6 da chiqub, soat 10 da **La'l** ismli rabotg'a borub tushduk. Bu iki manzil orosi 4 tosh, 8 kuru, 32 chaqirim yo'ldir.

10-(avg'ust)

10-avg'ustda saboh soat 6 da buradan chiqub soat 9 da **Kirmon** ismli rabotg'a kelub tushduk. Bu iki manzil orosi 3 tosh, 6 kuru, 24 chaqirim masofadir.

Davlatyordan boshlab to Kobulg'acha yo'l uzorina va tog' orolarinda vatan edanlaring aksari hazoralardir. Biroz tojiklarda vordir. Bulari(ng) «barbari» ismi ila-da yuritilur. Bu xalqlaring qiyofatlari va kiygan kiyimlari, xotunlarining boshidagi «dakana»lari, erlarining boshidagi telfak-bo'rkleri, alhosil butun turmushlari bizim Turkiston qirg'izlarining ayni o'zginasidir. Hech bir yerda ayrimlari yo'qdir. Faqat ayrimlari lisonlarindadir. Bunlar forsi lison ila so'ylashurlar, turki bilmazlar. Hazoralaring mo'ysafidlarining so'zlarina qaraganda, bunlar Chingizxon zamonasida kelub, buralarda yerlashub qolmishlar. Asl vatanlari Turkistonning va Bahri Hazari(ng) tarafinda emish. Lisonlari, Nodirshoh va Shoh Abbos buralaring istilo qildig'in zamonida, forsilashmish hamda mazhablari-da shialashmishdir. Bunlari-da afg'onlar orosinda mazhab da'volari hukmfarmodir. Ilm va maorifsizlik natijasi o'laroq qadim zamonlarda bizim Turkistonda tu(r)klar ila qirg'izlar orosinda sho'yla qabila nizolari o'lub, ish boshina qirg'iz minganda, turklari(ng) iskanja orosina olub, ish boshina turklar, minganda, qirg'izlari(ng) tutub, «bug'doy» degil deya, bechora qirg'izlaring tili «bug'doy»ga kelmay, «buyday» deya, bosh kesuvchilar, qon to'kuvchilar bo'lg'ani kabi Afg'onistonda hozirda ham Buxorodagi «jadid-qadim» da'volari kabi bu islom hukumatining taxti idorasinda o'lan bu iki xil qavm bir-birlari ila anis-u ulfat tuta bilmas ekanlar. Aro-sira bir-birlariga haqorat nazari ila boqish bir tarafda tursun, otishuv,

qon to'kishuvlar-da bo'lub turar ekan. Bunlaring qabila da'volari ul zamonlarda biroz sustlang'on bo'lsa-da, munda 25 yil muqaddam marhum Abdurahmonxon zamonida butun hazoralar birdan hukumatga yog'iy bo'lub, hukumat ila bir necha vaqt urushgonlaridan so'ng har tarafdin askar kelub, bunlaring 480 qo'rg'on — (qal'a)larin yer ila yakson qilinub, o'zlarin qilichdan kechurilmishdur. Mana bu voqeadan so'ng yana orolarindagi qabila da'volarina kuchayub, hozirda ham bir-birlarina qiyshiq ko'z ila boquv hukmfar-modir. Shul sabablar(g)a mabni hazoralardan askar olinmayub, faqat qora xidmatlargagina ishlatilar ekan.

Ammo hazora qishloqlarining boshluqlari arbob, elbosh, zakotchi, kadomdor, xazinachi va bularning taxti himoya-sindagi xidmatchilar hazoralaring o'zlaridan qo'yilar ekan. Arbob qo'l ostindagi fuqarodin yig'ilg'on ushr va xirojlari(ng) jam' qilub, kadomdorg'a topshurar, kadomdor bunlari(ng) sotub yoki mollik holatinda hukumatg'a topshurar.

Tartib va nizomlari yaxshi o'lsa-da, oling'on ma'lumotlarga qaraganda yog'och kesadirg'on boltaning sofi o'zidan bo'lg'onga o'xshash, hazoralaring o'zlaridan bo'lg'on kadomdor — arboblari hukumat buyrug'ida(n) ortiqcha ushr va xiroj olub, bechora fuqarog'a jabr-u zulm qilur ekan. Ammo moldor, davlatmand kishilarg'a bo'yla jabr-zulm qila olmadiqlarin, butun og'irliq, faqir-fuqaroning ustiga tushg'onlig'in ko'z yosh ila so'ylagon kishilar bo'ldi. Hatto ustlarida yaxshiroq kiyimlar, ostlarida yaxshi otlar bo'lsa, zo'rlik qilub, tortub olur ekanlar. Turkistonliklarning «o'ynashma(gil) arbob ila, arbob urar har bob ila» deya so'ylaydirg'on zarbulmasallari sho'yla arboblari haqinda (b)o'lsa kerak.

Hazoralar bizing Turkiston qirg'izlari kabi ko'chma o'lmay, hammasi turg'undur. Ko'chmalari nihoyatda ozdir. Umuman afg'on xalqining ko'chmalari butun yil bo'yi ko'chub, umr o'tkarar ekan. Chunki Afg'onistonda yilning to'rt faslinda-da bahor bo'ladirg'on yerlari bor (e)kan. Bir yerda agar kuz bo'lub, o't ado bo'lsa, ikkinchi bahor bo'lgan yerga qarab ko'charlar.

Hazoralar axloq jihatidan bizim Turkiston qirg'izlariga yaqin kelmayurlar. Bir ming mehmonni(ng) bir sarig' chaqaga olmayurlar. Bir nimarsa bormi, deya so'rasangiz, bor bo'lsa-da, yo'q deyurlar. Qo'llariga oqcha berganingiz-

dan so'ng arang chiqorib berurlar. Bermaqqa sizdan 2—3 baho olurlar. Bunlaring orolarinda qizlarni(ng) xotunlikka sotuv ayb emas ekan. Hazoralarning oralarinda bobiy mazhabina kirganlari-da vor ekan.

12-(avg'ust)

12-avg'ustda saboh soat 6 da buradan chiqub, soat 11 da **Azg'arot** ismli rabot(g'a) kelub tushduk. Bu iki manzil orosi 5 tosh, 12 kuru, 40 chaqirim masofadir.

13-(avg'ust)

13-avg'ustda saboh soat 5 da buradan chiqub, soat 11 da **Panjob** ismli rabotg'a kelub tushduk. Bu iki manzil orosi 6 tosh, 12 kuru, 48 chaqirim yo'ldir. Bu rabotning Panjob ataluvini sababi 5 tarafdin besh irmoq kelub, burada bir yerga quyilur ekan.

14-(avg'ust)

14-avg'ustda saboh soat 6 da buradan chiqub, soat 10 da **Zarsang** ismli rabotg'a kelub tushduk. Bu iki manzil orosi 4 tosh, 8 kuru, 32 chaqirim yo'ldir.

Bu manzilda Kobuldan Turkistona tayin o'linmish hay'ati vakola bizlarga yo'luqdi. Boshliqlari jenerol Mirza Muhammadxondir. Bu hay'at ichinda to'fchi, muhandis, yuzboshi, do'qtur va bir turkistonli tarjimon Muhammadsharif So'fizoda-da vor edi. Bu hay'at 20 kishidan iborat edi. Bu hay'at bizlarga amir,soib tarafidan istiqbol salomlari so'yladiqdan so'ng amir bizlari to'rt ko'z ila kutub turdig'in so'yladilar. Muhoraba ahvolidan savol qilindik-da, jenerol janoblari:

«G'alaba bizim tarafda mutoraka qilindi. Hindiston askarlari bizlarga qarshi muhorabadan almutanoze' qila(di)lar. Belujilar bizim tarafg'a yarog'-aslahalar ila guruh-guruh o'tdilar. Inglizlarning bizlarga qarshu olub kelub urushtirg'on askarlari «shotlans»lar, «gurkas»lar ila «budda»dan iborat edi. So'ng zamonlar(da) inglizlar bir necha mato'r havoyi — oyirfilon keturg'on bo'lsalar-da, maqsudlarina erisha olmadilar. G'alaba bizim tarafda o'laraq muhorabaya mutoraka yopildi», — deya so'zin tamom etdi.

Bu kecha o'rtoq Brovin taklifi uza Mirzo Muhammadxong'a Toshkandagi musulmonlarning Markaziy byurosina bir maktub yozub verdim.

Mazkur maktubning ko'fiyasi:

KO'FIYA

Sana 1919-milodiy, 13-avg'ustus, tufrog' Afg'oniston, rabot Zarsangda yozildi.

RUSIYA ISHTIROKIYUN QO'MITASINING TURKISTON MUSULMONLARINING MARKAZ - BYUROSINA!

Zoti oliylaringiza ma'lum edaramki, ushbu zot shavkatmaob Mirzo Muhammadxon general Afg'oniston amiri tarafi oliylarindan buyuk vakolat ila bizim Turkistona tashrif buyurajaqlar.

Muhtaram afandilar! Harholda bu zoting ehtiromlarin yerina yeturuvingiza aminam.

Boqiy ehtirom.

Rusiya Sho'rolar Jumhuriyatining Afg'oniston vakillarindan

Imzo

15-(avg'ust)

15-avg'ustda saboh soat 6 da iki hay'ati vakola bir-birlarimiz ila xayrbodlashub, afg'onlar Turkiston tarafina, bizlar Kobulg'a qarab ravona o'lduq. Soat 12 da **Morxona** ismli rabotg'a kelub tushduk. Bu iki manzil orosi 6 tosh, 12 kuru, 48 chaqirim yo'ldir. Bu manzildan chiqishdan boshlab, ikkinchi manzilga yetushg'unimcha afg'onlaring ko'chma xalqlarina uchraduk. Bu iki manzil orosindagi o'r-vodiy butun teva, yilqi, qo'y, qoramollar ila to'lg'on edi. Bunlaring bola-chaqalari ila, mol-ashyolari ila uzundan uzoq bo'lib ketishlari bir-birlarining baqirub-chaqirishlari, qo'ylarning, qo'zilarining ma'rashi, otlarning, toylarning kishnashi, tevalarning, bo'taloqlaring o'ngrashi har kimning nazari diqqatini(ng) o'ziga jalb qilurdi. Lekin bunlari ichinda yosh yigitlar oz ko'rinardi. Yarog'liq yigitlari hammasi muhorabaga ko'ngilli bo'lib ketganlig'in so'yladilar.

Bu ketish manzarasining eng go'zal yeri, insonning diqqat-nazarini jalb etadig'on joy uch-to'rt yashar yosh-yosh bolalar sho'yla baland-baland tog'lardan, toshlar orosindan pildirab, boshyalang, oyoqyalang, onalarindan, otalarindan ilgariga tushib, chopa-chopa ketarlar edi. Bularing hammalari Kobul atrofinda yashaydirg'on afg'on ko'chma

xalqlaridan edi. Bunlari axloq jihatidan yuqorida mazkur hazoralarga qaraganda madaniy deyilsa mumkindir.

16-(avg'ust)

16-avg'ustda saboh soat 6 da buradan chiqub, soat 11 da **Elband** ismli rabotg'a kelub tushduk. Bu iki manzil orosi 5 tosh, 10 kuru, 40 chaqirim yo'ldir. Bu manzildan bir tosh masofada Elband daryosidan kechub o'tduk.

17-(avg'ust)

17-avg'ustda saboh soat 6 da buradan chiqub, soat 12 da **Rog'ul** ismli rabotg'a kelub tushduk. Bu iki manzil orosi 6 tosh, 12 kuru, 48 chaqirim masofadir.

18-(avg'ust)

18-avg'ustda saboh soat 6 da buradan chiqub, soat 10 da **Bodi Osiyo** ismli rabotg'a kelub tushduk. Bu iki manzil orosi 4 tosh, 8 kuru, 32 chaqirim yo'ldir. Bu manzilda olma, o'ruk endigina pishg'on edi. Olma-o'ruklarning bir man — 8 qadog'i 1 rupiyadan edi. Demak, burada bahordan chiqub, javzog'a kirduk.

19-(avg'ust)

19-avg'ustda saboh soat 6 da buradan chiqub, soat 10 da **Chovg'il** ismli rabot(g'a) kelub tushduk. Bu iki manzil orosi 4 tosh, 8 kuru, 32 chaqirim masofadir.

20-(avg'ust)

20-avg'ustda saboh soat 6 da buradan chiqub, soat 11 da **Sarchashma** ismli rabot(g'a) kelub tushduk. Bu iki manzil orosi 5 tosh, 10 kuru, 40 chaqirim yo'ldir. Burada Imom Abu Ja'far Sodiqlarning ziyoratgoh maqbarasi vordir. Va bu ziyoratgoh yonida to'rt chashma havzlar vordirki, har birinda minglarcha baliqlar suzishub, o'ynashub yurur.

21-(avg'ust)

21-avg'ustda saboh soat 6 da buradan chiqub, soat 11 da **Ko'hi Hashtro'g'a** kelub tushduk. Bu iki manzil orosi 5 tosh, 10 kuru, 40 chaqirim yo'ldir.

Shul kuni soat 12 da buradan chiqub, soat 3 da **Qozi-qal'a** ismli rabotg'a kelub tushduk. Bu iki manzil orosi 4 tosh, 8 kuru, 32 chaqirim yo'ldir.

Hirotdan boshlab to Kobulga kelgancha, yo'llarda u qadar mazor ko'pdurki, yo'lning har iki tarafi bir mazoriston manzarasin tashkil edar. Yo'llar tog'-toshlardan iborat

o'ldig'indan chuqur qazilub, ko'mmoq mumkin o'lma-yub, o'luklari atrofiga tosh terub, ustiga tosh bo(s)tirub qo'yar ekanlar.

Bu Hazora yo'li Kobulning eng yaqin, eng qattiq, eng qatnov yo'li o'ldig'indan xalq chumolidek o'lub turar ekan. Bu bir oylik yo'l orosida tibbiy yordam yo'qliq sababli og'irroq kasal bo'lg'on kishilarni(ng) yo'lning bir chetiga yotqizub, ustiga tosh bostirub keta berar ekanlar.

22-(avg'ust)

22-avg'ustda saboh soat 9 da Kobul(dan) yuborilgan «kodi» poytunlarga o'ltirub, Kobul shahrina doxil bo'lduk. Yo'lda bizlar uchun tayin bo'ling'on mehmondorlar bizlari **Mahtob** bog'iga tushurib, musiqiy bir yuzga yaqin otliq askarlar ila rasm-gimn(?) ijro qilub, bizlarg'a choy tutdilar. Bu Mahtob bog'ida bir soat(lik) choy-ziyofatdan so'ng takror arobalarimizg'a minub, bir necha hay'ati vuzarolar-ing bizlara peshvo(z) chiqmoqlari ila ehtiromlar so'ngida Kobul shahrida eng mashhur o'lan bog'i Mustafog'a yerlashduk. Yerlashgan xonalarimiz mukammal Yovrupo usulida yasalmish binolar o'lub, o'y ashyolari-da tom yovrupocha edi. Bizim uchun tayin o'lg'on mehmondor, oshpazlar-da, taomlarimizi-da yovrupocha hozirlab berur edilar.

Bir necha kun(lik) safar mashaqqatin istirohat qilub, azola qilduk. Bu oroda Angletara davlati ila Afg'on hukumati orosinda olti oyga mutoraka qilinub, muhorabaga xotima verildig'in ochiq suratda angladuk.

25-(avg'ust)

25-avg'ustda Angletara davlati tarafidan Kobulg'a bir hay'at kelmish deya bir xabarni Brovin so'ylamish edi. Bu xabarni(ng) sobiq Kushka komendanti 26-avg'ustdan siyosiy qo'misarimiz o'lan Ziboro'fdan ruxsat olub, noziri xoriji Mahmud Tarzi afandining huzurina vorub ahvolot oldim. Yarim soat suhbatdan so'ng bu shoye' o'lan xabaring asilsiz o'ldig'i ochiq ma'lum bo'ldi. Bu xabaring asilsiz o'ldig'in kelub, hay'ati vakolamiza so'yladim. Bu xabaring ne sababdandir, Brovin tarafidan so'ylandig'indan asilsiz o'ldig'in avvalan hozirda Kobulda musulmon dinini(ng) xotuni ila qabul qilmish. Vsevaladatskidan naqlan so'ylamish edi. Kelub so'ylag'on vaqtimda o'rtoq Brovin manga

takfir nazari ila boqub, bir necha kalima noloyiq so'zlarni-da so'yladi. Ban-da sukut etmoqdan boshqa chora bo'lamayurdim¹.

28-(avg'ust)

28-avg'ustda no(ziri) xoriji Mahmud Tarzi afandi bir necha kishilar ila bir hay'at (o'lub) Afg'on hukumati tarafidan bizlari tabrik qilmoqqa keldilar. Orolarinda Hindiston inqilobiyun qo'mita a'zolarindan-da kishi bor bo'lub, harbiya maktabining mudiri Muhammad Visomi afandi-da bor edi.

Bir soat suhbatdan so'ng bu tabrik majlisina xotima verildi.

30-(avg'ust)

30-avg'ustda Mahmud Tarzi afandi bir hay'ati ila bizim huzurimiza tashrif buyurdilar. Suhbat asnosinda «ag'itasiya» qilmaslikg'a hamda broshura—inqilobiy risolalar tarqatmasliqg'a bizlardan so'z olub, minba'd bozor va ko'chalarg'a chiqmoqg'a va kezmogq'a hukumat tarafidan ruxsat va izn o'ldig'in ma'lum qilub ketdi.

Iydi qurbonning 3-kuni amir sohib ila ko'rishmak muqarrar o'lsa-da, shul kunlarda Kobul shahrida vabo qo'zg'alub, bir necha kishilar vabo kasali ila og'riganliklari mushohada qilindig'indan, amir iyd kunlarin shahardan tashqari bir qishloqda o'tkardig'indan ko'rishmog'imiz keyinga cho'zildi. Ammo bu miyonalarda o'rtoq Brovin — «xususiy amir» ila bir necha marotaba suhbatda bo'lindi.

1-(sentabr)

1-sentabrda hukumat tarafidan tayin qilinmish aftomobillarg'a minub, amir Habibulloxon bino qilg'on **Chihl sutun** ismli bog'ga borduk. Bu bog' Kobulning mashhur bog'laridan o'lub, tamom Yovrupo usulida bir kichik tog'ning ustiga bino qilinmishdir. Bu binoning atrofi turli mevalar va gulzorlar, yo'llar yo'lka ila ziynatlanmish o'lub, xonaning ichlaridagi ashyolari-da tom Yovrupo asboblarining so'ng darajadasi usuli(i)da — (moda)da yasalmish ashyolardan edi. Xona ichlarini mukammal mo'rcha vodatprovod — suvmoshinlar ila ziynat verilub, janub tarafinda xonaning sahni uzorina bir ponton suv shalolasi-da bino qilinmish edi. Bu imoratning ustida o'ltirg'on kishining butun Kobul shahrining manzarai umumiysini(ng) ko'rub o'ltiruvini

¹ Topa olmadim .

naqadar baland bir yerga bino o'lindig'ina shohiddur. Bu qasrning ro'baro'sida baland bir tog'ning ustina balandlig'i olti gaz chamasida oq sangi marmardan marhum Habibulloxon nomina yodgorlik (fomitnik) bino qilinmishdir.

3-(sentabr)

3-sentabrda ma'ruf bog'laridan o'lan Bog'i Boburga bordik. Bu bog'ning shimol tarafinda Boburing...¹ maqbarasi vordir. Maqbaraning janub tarafinda tom sangi marmardan bino qilinmish bir masjid bor. Bu masjidda zamoninda qirq ming rupiya xarajot o'ldig'in, binosining Zahiriddin shoh bino qildig'in so'yladilar...² Bu bog'da Boburning o'z qo'li ila ekilmish chinorlar va boshqa daraxtlar mavjuddir.

6-(sentabr)

6-sentabrda o'rtoq Brovinning faqat o'zi amir ila borub, so'ylashub keldi-da, hozirda Kobulda faqat Ziboro'f o'zi qolish(i)ga, qolgan hay'ati vakolag'a qaytub ketmoqg'a amir tarafidan ruxsat bo'lg'onlig'in ma'lum qildi.

8-(sentabr)

8-sentabrda 15-no'meralik buyruq yozub, birinchi o'rtoq Ivano'f, ikkinchi o'rtoq Kuliko'f, uchinchinchi manga, to'rtinchi Maminga va iki kanvoyerdan boshqalariga-da Toshkandg'a qaytmoqg'a ruxsat o'ldig'in ma'lum qildi.

9-(sentabr)

9-sentabrda o'rtoq Maminning xonasida shul xususda majlis qilindi. Bu majlisda o'rtoq Brovin-da bor edi. O'rtoq Ivano'f ila o'rtoq Kuliko'flar yuqorida yozilmish buyruqg'a irodlar tegdira boshladilar. O'rtoq Brovin o'zin shoshirub, javob vera bilmadig'indan oxirda «Sizlar sabr qiling, ban ertaga borub amir ila so'ylashub ko'rayin, so'ngra sizlarga kelub chiqq'on natija (rezultat)ni ma'lum qilu(r)man. Sizlar shunga qarab amal qilursiz», — dedi. Majlis ertaning natijasiga tavaqquf qilinub yofildi.

10-(sentabr)

10-sentabrda Brovin borub, amir ila so'ylashub keldi-da, avvalgi qaror o'zgarganlig'in hamda 15-no'miralik yozub bizlarga vergan buyruqnomasin sahv o'lg'onlig'in ma'lum qilmoq ila barobar ertasi kun butun hay'ati vakola amir ila vorub so'ylashmoqg'a muqarrar bo'lg'onlig'in ma'lum qildi.

^{1, 2} Faktik chalkashliklar uchragan o'rinlar tushirib qoldirildi.

11-(sentabr)

11-sentabrda saboh soat 10 da aftomobillarg'a minub, **Bog'i Fog'mong'a**, amir soibning huzurina vordik. Fog'mon Kobuldan 12 chaqirim masofada tog' orasina bino qilinmish bir qishlo(q)da o'lub, havo jihatidan go'yo Turkistonning Chimyonining ayni o'zi edi. Bu bog'ning ichinda tom Yovrupo usulinda bino qilinmish bir necha go'zal binolar o'lmoq ila barobar ashyo-u asboblar-da butun yovrupocha edi. Bu bog'ing sharq tarafinda go'zal gulzor tefasinda 10 gazlik bir yog'ochning uchinda o'rtasina Afg'on tamg'asi naqshlang'on qizil bayroq kulumsiragan kabi bo'lub, bizlarni (h)ilfillab salomalayurdi. Aftomobillarimizdan ushbu 22 yoshinda o'lan javon — Afg'on amiri o'lan Omonullaxon ila bir tarafi oyinabandlik, chohordaralik qasrda ko'rishduk. Iki soat siyosiy suhbatdan so'ng majlisga xotima chekdi. Majlis oxirinda amir soib o'rtoq Broving'a «Ertan man faqat musulmonlar ila ko'rishajakman, chunki sizing ila birga kelmish musulmonlar faqat bugun ikigina kishi kelmish, saboh hammasini banim huzurima ko'ndirmalisiz», — deya aftomobillarimiz yonina qadar kelib bizlari kuzatdi.

12-(sentabr)

12-sentabrda saboh soat 9 da yana aftomobillarga o'lturub, butun hay'ati vakola hamma musulmonlar ila vormish eduk. Bizlar ila birga vo(r)mish mehmondor Muhammad Alini(ng) amir soib chiqirdi-da, bir necha kalima so'z so'ylab, qaytorub chiqordi. Muhammad Ali bizim yonimizda rangi tag'yir topg'on holda kelub, o'rtoq Brovinga xitoban: «Man sizga so'ylasam-da, siz qabul qilmadingiz. Kecha sizg'a amir soib, man ertaga faqat musulmonlar ilagina ko'rishaman, degan edi. Ruslar musulmonlarga'inonmas ekan, kecha man so'ylagan vaqtimda nima uchun «bisyor xo'b, bisyor xo'b» deb ketdi-da, bugun nima uchun birgalashub keldi. Borib aytg'il, agarda musulmonlarga'inonmas ekan, onlar(ni) nima uchun Kobulga olib keldi. Man faqat bugun musulmonlar ila suhbat qilmoqchiman. Agarda bu ish onlarga yoqishmas ekan, hammalarina-da ruxsat, deya manga g'azablanub so'yladi», — degan vaqtida o'rtoq Brovinning rangi o'chub, «Xo'b, xo'b mo merim» deya onlar: «Sizlar qolub, amir soib ila so'ylashub ketasiz», — deya aftomobilg'a

minub ketdilar. Bizlar qolub navbat ila qiyomg'acha so'ylashduk. Qiyomdan so'ng o'lturub, birga osh oshashduk. Bizlardan so'ng Farg'onadan kelmish kishilar-da bor edi — suhbat onlar ila bo'ldi. Bu Farg'onadan kelanlar uch kishidan iborat edi. Boshliqlari andijonlik marhum Xudoyorxonning nabirasi edi. Bular ila birga kelmish, 36 yildan beri Kobuli vatan edan Xudoyorxon urug'indan Akramxon to'ra hamda Akramxonning kichik birodari-da bor edi. Bunlarning amir ila suhbatlari to asrg'acha cho'zildi. Biz bu miyonada gulzorlar atrofida kezub yurdik. Asr vaqtinda majlislari tamom bo'ldi, hammamiz birga o'ltirub choy ichub, manzilimizg'a avdat etduk. Farg'onadan kelanlarning kim tarafidan keliuvi bizg'a ma'lum o'lmasa-da, buyuk bir vakolat ila keldiqlarin sezdik. Albatta, bunlar Farg'onada hukumatg'a qarshu qiyom qil-mish kishilar tarafidan kelgonliklarig'a jazm hosil qilduk.

20-(sentabr)

20-sentabrda umumi hay'ati vakola amir ila so'ylashmoqg'a avvalgi majlisda notamom qolg'on masalalarni(ng) xitoma erishdirmak xususida yo'lga chiqmish eduk. Noziri xoriji tarafidan yo'l uzorinda amirning shu kunlari biroz notoblig'i sababli so'zlashmoqqa imkon yo'qlig'in bir qosid maktub ila anglatdi. Yo'limiz qisqa bo'ldi. Manzilimiz(a) avdat¹ etduk. 18-sentabrdan boshlab, bandaga ko'krak og'rig'i kasali oriz bo'lmish edi. Vaqtdan istifoda qilub, mehmondor Muhammad Alig'a meni shifoxonag'a bormog'imizg'a ruxsat vermagin istid'o² etdim. Muhammad Ali man ila birga shifo(xonaga) bordik. Shifoxona mudiri o'lan Mizbek ila Muhammad Ali meni tonishtirdi. Mizbek usmon(l)i turklarindan o'lub, bir necha yillardan beri Kobul shifoxonasida buyuk xidmatlar yopmish. Mukammal o'lan bu shifoxonani(ng) yo'lga qo'ymish. O'zi propisur bir zot o'lub, tashrih ilmindan buyuk mahorati vordir. Har yili uch-to'rt yuz chamasida kishilarni(ng) operatsiya qilmoqda ekan. Faqat yuzdan besh frasenti o'lub, qolanlari sog'alar ekanlar. Bu shifoxonaning mukammal ashyolari va bir necha yilg'a yetadirg'on davolarin Mizbek o'zi borub, mundan bir necha yil muqaddam Fransadan keturmish ekan. Bu shifoxonada xotunlarga maxsus sho'basi-da vordur. Operatsiya qilib turg'on

¹ Qaytmoq

² So'ramoq

holatlarida o'z ko'zimiz ila mushohada qilduk. Bu shifoxonaning bir tarafinda bolalarg'a maxsus chechak sho'basi-da vordur.

Buradan darmonni(ng) olub, yo'lga chiqdik. Yo'l uzorinda ko'n korxona-moshinxonalarina kirdik. Bu korxonada 400 kishi ishlar ekan. Bu korxonada bir chekkadan xom teri kirub, bir chekkadan o'tuk, botinka, egar, yugan, alhosil, butun charm zotidan ishlanadig'on hamma ashyolar muntazam sur'atda hozirlanmaqda edi. Bu narsalarning aksari moshina ila ishlanub, juz'iy bir yerlari qo'l ila ishlanur edi. Buradan chiqub, manzilimizg'a avdat etmishdim. Kelgan zamon ichi qaro tovarishlarimdan biri bango xitoban: «Na yerg'a vormish edingiz? Amirning ziyofatina-mi vordingiz?» — dedi. Javoban man tovarishg'a shifoxonani(ng) hamda korxonani(ng) ko'rganligimni bayon qilub: ustol ustina dardima darmon uchun keturgon davolarni(ng) chiqarub qo'yg'on vaqtimda ul mango o'rinsiz savol berg'on ichi qora tovarishning nafasi ichiga tushub ketdi-da, «Man sizga ul so'zni mazox tariqasida so'ylamishdim», — dedi. Oh, na insoniyat, na barobarlik, na sotsiolistlik, na millat tafriqa qilmaydig'on internasiyolistlar dunyo yuzinda topilarmukin? Balki bordir, topilur, lekin vujudi anqoning tuxumidek kamyob ekanlig'in Afg'oniston safariga chiqg'onda aniq bildim. Afg'onistong'a chiqg'on besh hay'ati vakolaning ichida birgina musulmon man o'ldig'imdan har bir og'ir mehnatlar, har bir kulfat va aziyatlar mani(ng) ustimg'a yuklandi. Hirotg'a yaqin Par(v)ona qishlog'indan boshlab tovarishlarimizning oralariga tafriqa tushdim. Tafriqaning sababi o'rtoq Brovin afg'on tufrog'iga o'tgandan so'ng o'zini(ng) jenerol — chor noil e'lon qilmish edi. Hamda butun tutg'on taktika, xatti-harakati-da Niko'layning generallarini(ng) raftorindan qolishmas edi. Bu harakat boshqa o'rtoqlarimizga og'ir kelub, Parvonada majlis asnosinda shu borada so'z ochildi. Lekin «g'at-g'at etar karnaychi, baloga qolur surnaychi» maqolincha, o'z maqsad va g'oyalarina va g'arazi shaxsiyalarina man bechorani(ng) olat¹ qildilarda, majlisda o'rtoq Broving'a xitoban «O'rtoq Avloniyg'a bo'yla qilding, o'yla yofding, bizlara o'yla dedi, bo'yla dedi», — dedilar. Na chora, ishning haqiq(at)i ochilg'uncha sukut etmoqg'a majbur o'ldum. O'rtoq Brovin manga

¹ Dastmoya; sabab, bahona ma'nosida

qarab, bir necha kalima og'ir so'zlarni(ng)da so'ylab oldi. Holbuki man Toshkandan chiqq'ondan bu ona qadar hech kima malol keladurg'on so'z-da so'ylamamish, og'ir keladurg'on ish-da qilmamish edim. Lekin ish esa, «Holvani(ng) hakim yer, kaltakni(ng) yetim yer» qabilindan edi.

(n a z m)

Dunyo kezdim, ko'bni ko'rdim, hech haqiqat ko'rmadim,
Hurriyat nomin eshitdim, lek adolat ko'rmadim.
Maslak-u maqsadg'a ishlarmiz, deya lof urdilar,
Ishlamak-da so'zlariga hech sadoqat ko'rmadim.
Qayda ul insoniyat, qay musovot, ohkim,
Tillariga dillarin aslo layoqat ko'rmadim.
Majlis-u minbarda og'izdan chiqar ozodliq,
Joyi xilvatgohda bir to'g'ri niyyat ko'rmadim.

Hosili bir necha maslakdosh ila qildim safar,
Hech yerda birgina huzr-u halovat ko'rmadim.
Chin haqiqat, chin vujudi dunyoda anqo kabi,
Mardi maydon ko'rdim, ammo sof tiynat ko'rmadim.
Qayda ul ozod, hurlik, ham barobarlik qayon?
Qat'an avlodi basharda uns(u), ulfat ko'rmadim.
Qayda borsang, g'olibi mag'lubni aylar poymol,
Marhabo, ey hurriyat, sandan muruvvat ko'rmadim.

Xayr, keldim maqsadg'a. Natijada ishning asli ochildi. Brovin avvalda mandan xafa bo'lmish esa-da, so'ng maqsadni anglab, manim borimda yonmish g'azab o'tig'a suv quyildi, past bo'ldi. Brovin Niko'lay zamonasida Moskva-dagi «vastochni pokultet» maktabin tamom qilmish. Siyosat, tadbir boblarinda...ga saboq berar edi. Fasodning manbayi na yerdan chiqq'onligin angladi-da, chorasiga kirishdi. Tovarishlarga «Xo'b, bu masalani(ng) ertan Hirot vorub, urada¹ hal qilamiz», — deya majlisa xotima verdi. Ammo tovarish Brovin Hirot kelg'uncha ishni(ng) yaxshi yuritdi. Bu boradagi tadbir va siyosat ro'lin yaxshigina o'ynadi. Moskvadan o'zi ila birga olub kelayotgan sekretarsha — sarkotiba Rayuna Petrovnani Hirotda Bog'i Shohiyda tovarish Ziboro'f ila (bir) biroviga birlashtirdi-da, oroga tushgan

¹U yerda

tafriqani(ng) osonlik ila hal qildi. Darhaqiqat, asli fasodning boshi shul nuqtada edi. Chunki Toshkandan chiqq'ondan boshlab, Ziboro'f qizginaga yaqin kelsa, burnini ko'rsatur edi, ya'ni ikkinchi iborat ila aytganda, oldindan kelsa tishlab, orqasidan kelsa tefar edi. Mana shul asov qizginani(ng) Brovin politicheski rukovoditel – siyosiy boshlig'imiz o'lan tovarish Ziboro'fg'a rom qilub berdi-da, g'alva-janjaldan xalos bo'ldi. Mana bu oroda «To'ydan to'fiqcha» mafhumincha, iki tovarishning munoqashasin o'rtasida ezilub, dasmoya bo'lub, bahona bo'lub, olat bo'lub, so'kush eshitub, alhosil, iki tosh orosida choqilub, iki darranda orosida talanub kelayotgan man bechora-da, bu nikoh to'yidan so'ng ozodlikg'a chiqdim.

22-(sentabr)

22-sentabrda sayohat tariqasida **Bog'i Balandg'a** bordik. Bu bog' Kobulning g'arb tarafinda o'lub, La'ishoh bino qilmishdir. So'ngra marhum Abdurahmonxon ta'mir qilmishdirki, bu bog' Kobulning eng mar'iy, mashhur bog'larindandir. Kobulda bir necha ma'ruf bog'lar o'lsa-da, bu bog'larga kezmak, sayr etmak, havoxo'riy qilmak¹, kasbi havo etmak uchun ummiy² xalqlarga yo'l yo'qdir. Faqat birta qism hukumat arboblarinagina kezmak va bahr olmak mumkindir.

23-(sentabr)

23-sentabrda salomxonida butun hay'ati vakola amir huzurina vordik. Shul kunlar banda nihoyatda og'ir betob bo'lsam-da, bora olmaslig'im(ni) o'rtoq Brovin(g'a) izhor qilsam-da, Brovin o'zi banim yonima kelib, faqat musulmonlardan birgina oromizda san o'lub, san-da vormoyin qolmog'ing yaxshi o'lmayajak, har na qilsang-da, quvva-tingni o'zingg'a yig'ub, bir iloj qilub bormasang o'lmaz, – deya bani-da olib vormish edi.

Bu kun majlisda so'ylanmish siyosat masalalarindan eng ahamiyatli lari: Amir tarafidan bizim hukumatdan talab: 1) Kushka qal'asi; 2) Termiz qal'asi; 3) Karki qal'asi; 4) Radiostansa – havo tilg'iromi, mukammal suratda asboblari ila. Agarda bu mavjud bo'lmasa, mukammal Kushkadan to Kobulg'acha simlik tilg'irom. Bu talablarg'a Brovin sho'yla javob berdi: Termiz ila Karki qal'alari

¹ Havo olmoq

² Avom, omma

(bo'lsa), aslida Afg'onistonning yeri o'lmay, Buxoro tufrog'iga tobe'dur. Shul xususdan bul xususda man bir nimarsa deya olmayman. Chunki agarda talab qilmoq lozim o'lsa, bu yerlari Buxoro hukumati talab qilmog'i lozimdir. Shayx Junayd (Kushka) xususida bul yer aslida afg'onlarniki bo'lsa, balki sho'rolar hukumati bersa ham ajab emas. Lekin bizda bo'yla buyuk ishlarg'a hukm qilmoqg'a yoxud bo'yla bir tufroq masalalarida bermog'-olmoqg'a haqqimiz yo'q. Bizg'a bir muncha muddat lozimdurki, markazdan bu talablarni(ng) tilg'irom vositasi-la so'raymiz. Bu talablarning rad yoki qabuli markazning hukmig'a vobastadir. Ammo havo tilg'romi yoxud simlik tilg'irom xususida qat'iy va'da bera olamizki, bizim hukumat bermog'i muqarrardur, — dedi. Mana shul xususda ko'b muzokaralardan so'ng iki muddat muqobilindan yuqorida mazkur talablarni(ng) «Markazdan savol qilmoqg'a va bu savollarg'a javob kelgunig'a qadar nim rasmiy uch yerda Turkiston jumhuriyatining qo'nsuli turmoqg'a amirda izn verdi. 1) Maymanada; 2) Mazori Sharifda; 3) Hirotida; 4) Kobul — pre(d)stavitel qabul qilinub, munda 15 kishi, boshqa qo'nsulxonalarda besh kishidan ortiq odam turmamoq sharti ila. Buning muqobilina o'rtoq Brovin qaynab ketub, amir tarafidan Turkistonning qayu shahriga qo'nsul qo'ymoq va qanchadan odam qo'ymoq Afg'on hukumati-ning ixtiyorindadir, odamning adadiga biz chegara qo'ymaymiz, dedi.

Bu masalalardan boshqa Turkiston jumhuriyatining adolatsiz idorasi xususida hamda Turkiston xususida «Markaz»dan keladirg'on «dekret» buyruqlarning ijr(o) qilinmayub, ustol ustunda, kog'az yuzinda qolib kelvotgani xususlaridan edi. Bu masalaga o'rtoq Brovin qisqagina «Bolsheviklarning orosinda durust odam kam topiladur, shuning uchun Turkistonda durust odam oz o'ldig'indan idora ishlari tartibsizdir», — deya javob berdi. Man bu xususda so'z olub, bu berulg'on savollarning bir necha moddalari musulmonlarga taalluqlik o'ldig'indan birin-birin javob berib o'tdim.

Bu vaqt soat o'n ikini(ng) so'qmish edi. Amir tarafidan taomg'a taklif qilindim. Taom asnosinda dardim o'lturmoqg'a ixtiyor vermadig'indan majlisdan ruxsat olub, manziling'a avdat etdim.

So'nggradan banim verdig'im majlisda javoblarimdan amirning mandan qattug' xafa bo'lg'onlig'i anglashildi. Chunki man majlisda so'zlag'on so'zlarim haqiqat o'ldig'indan, haqiqatga jon qurbon dedim-da, amir xafa bo'lsa-da, man xafa bo'lmadim.

25-(sentabr)

25-sentabrda o'rtoq Brovin qoshimg'a kelub, Hirotga qo'nsul, Abdulmatlab Orifjon o'g'lini(ng) manga noib tayin qilmoqlig'ini ma'lum qildi. Banda bo'yla ulug' xidmatg'a layoqatim yo'qlig'in, maqsadim o'rtoq Ivano'f ila Toshkandg'a ketmoqlik o'ldig'in izhor qilub, iltijo qilsam-da, mandan boshqa kishi yo'qlig'in hamda bu o'ta muvaqqat o'ldig'in, balki tezdan Toshkandg'a yozub, mani(ng) xalos qilajagini bildirdi. Na chora, o'zimning kuchim o'zimga ma'lum. Bo'yla og'ir bir xidmatning ifosina¹ iqtidorsiz o'lsam-da, Turkiston jumhuriyatina ojizona bir xidmat deya zo'r ila qabul etdim.

26-(sentabr)

26-sentabrda tasdiqnoma (mandat)larimizni(ng) yozub, qo'llarimizg'a topshirdi. Mazori Sharifga kanvoyerlardan Kiselofni(ng) qo'nsul, Muhammad Yusuf Zokir o'g'lini(ng) noib, Maymanag'a Husan Is'hoq o'g'li Maminni(ng) qo'nsul tayin qildi-da, shul kundan e'tiboran safar tadorikin ko'rmoqlig'imizni(ng) ma'lum qildi.

27-(sentabr)

27-sentabrda xayrbod qilmoqg'a amir soyib yoniga bordik. Biroz siyosiy suhbatdan so'ng amir o'z qilichin o'rtoq Ivano'fg'a taqdim qildi. Ivano'f o'z qilichin amirg'a taqdim qildi. Bundan boshqa amir tarafidan o'rtoq Ivano'fg'a bir yaxshi ot, bir tillo soat, boshqa bizlar ila borgan rus o'rtoqlarning hammasiga biror kumush soat va bir necha kiyimlik Kobul korxonasining movutindan (sukonni trikasindan) berildi. Musulmonlarning hammasiga bir salla, bir chafon, bir do'ffidan berilub, ba'zilarina kumush soat ham taqdir o'lindi-da, xayrboddan avdat o'lindi.

Mundan birinchi o'ktabrg'acha safar tadoriki ko'rildi-da, birinchi o'ktabrda Kobulg'a xayr deya yana Hazora yo'li ila Hirotg'a qarab ravona o'lduq.

¹ Ijrosiga

(Kobul shahri)

Kobul shahri umuman manzara(lik), go'zal shahar o'lub, nahrning bo'yiga bino qilinmish-da, bir tarafi butun tog', bir (tarafi) vodiyyadir.

Eski shaharning ko'chalari tor, hifzi sihatga mug'oyir binolar o'lsa-da, yangi shaharda yangi bino o'linmish go'zal Yovrupo usulida yasalmish itmoma erishdirmish moshinxona—korxona ignadan to'fga qadar Afg'on hukumatining ehtiyojina kerakli ashyolar tayyorlanmoqdadir. Burada mukammal maktabi tarbiyadan boshqa bir necha maktabi rushdiy va bir necha yangi usulda mukammal ibtidoiy maktablar mavjuddir. Va bulardan boshqa butun eski madrasalarda islohot yasalub, butun fanlar mukammal suvratda o'qitilmoqdadur. Tijorat jihatidan butun Yovrupoda mavjud ashyo mukammal suvratda mavjuddir. Axloq jihatidan odamlari taassub degan nimarsadan butun voz kechmishlar. Soqollariga qo'shub mo'yablarini(ng)da qirdirurlar. Ulamolari-da, avomlari-da kalta kiyim kiyurlar, xotunlari-da yovrupocha kiyinurlar, yosh-yosh bolalari-da qo'llarini(ng) chakkalariga qilub, salom (chest) verurlar. Boshlariga erlari ila barobar xotunlari-da shlafa kiyub, yuzlarina to'r tutub yururlar. Bir kimsa nafrat nazari-la boqmayur.

Kobulda ekon vaqtimda «Ishtirokiyun» gazetasini(ng) har bir no'merasini(ng) qoldurmay, o'qub turar edim. Toshkandan chiqq'on vaqtimda Turkistonning yettinchi qurultoyi Markazdan o'rtoq Qo'buzo'f keluvi munosabati ila Markazning Turkistong'a nazari bo'lakcha, Turkiston idorasi bo'lak ravishda, Markazning xatti-harakati (taktika)siga mug'oyir deya o'rtoq Qo'buzo'f baqurub-chaqirsada, Turkistonning tol chumchuqlari yettinchi qurultoyda Qo'buzo'fg'a qarshi chiqub...¹ ko'tarub Markazning Turkiston xususida to'g'ri fikriga Turkistonning Kazako'f, Uspenskiylar to'dasi (gruffasi) har tarafdin sadlar chekub, o'z xohishlarincha zo'rma-zo'raki (kayfa ma yasha)² hukumat tuzmushlar edi. Oxiri Qo'buzo'f bechorani(ng) «To'g'ri so'z tug'oniga yoqmas» maqolincha, bu musulmon tarafdori deya ish boshindan surmishlar edi.

¹ O'qib bo'lmadi

² Xohlaganlaricha

Bu jumhuriyat qurultoyidan bir necha oy so'ngra firqa qurultoyi choqirilub, ularda xoh jumhuriyat qurultoyi bo'(l)sun, xoh firqa qurultoyi bo'(l)sun, «Tobulin munoqashasi»—janjoli—g'alvasi tamom bo'lsa, mana endi «Tobulin»ning o'rniga «Qo'buzo'fning munoqashasi»n chiqardilar. Mana bu chaqirilmish firqa qurultoyi-da, sar to po Qo'buzo'f janjoli-xarxashasi ila kechmish edi. Man, banda bu qurultoy oxirlarinda Afg'onistong'a qarab harakat qilmish edim. Bizim bu Afg'oniston safarimiz uzog' cho'zildig'indan Kobulda ekon vaqtimizda olti oy to'luv munosabati ila 8-Sho'rolar qurultoyin chaqirildig'in xabarin g'azitalarda o'qub, bu qurultoy nima natija verajak, deya to'rt ko'z ila muntazir edik. Har bir no'mera g'azitlarni(ng) ittisolani ko'zdan kechurmakda edik. Bu miyonada birdan g'azitalar Toshkanda gimnazistlar biroz bosh ko'tarub, hukumatg'a qarshu harakatda bo'lub-da, munhazm² o'ldiqlarin, so'ngroq Turkiston hukumat a'zolari, ya'ni Kazako'f, Uspenskiylar firqa (gruffa)si Qo'buzo'fga g'alba cholub, Qo'buzo'fni(ng) tutub qamaganlarin so'ngra yana qamoqdan xalos bo'lg'onlig'in, so'ngra yana Qo'buzo'f qo'rquvidan qochub yoshiringanlig'in xabarin keturmish edi. Bu xabarni(ng) eshitg'on kech bizim o'rtoqlardan bir nechalari shodliq yasab, qiyom-da ko'tarishdilar. O'rtoq Ivano'f haqiqatparast va haqiqatdan xabardor bir odam o'ldig'indan bunlarning bu shodliqlarina ishtirok etmayurdi. Qo'lidan kelguncha Qo'buzo'fning tutg'on yo'lin haq ekanlig'ing anglatmoq harakatinda bo'lurdi. Lekin VIII qurultoy natijasini anglayolmasdan Kobul yo'liga chiqmish edik.

1-(o'ktabr)

1-o'ktabrda saboh Kobuldan chiqub, Hazora yo'li ila...³

26-(o'ktabr)

26-o'ktabrda hama o'rtoqlar ila salomat Hirot shahrina kelub tushduk. Hirot noib-al-hukumasi Hirotida mashhur **Chahorbog'**, hukumat o'rdasi yonidan bir saroychadan bizlarga yer verdi.

Bizlar Kobul chiqq'on vaqtimizda 11 kishi harakat qilmish edik.

¹ Qo'lga tegishi bilan

² Mag'lub

³ Matn uzilgan

1) O'rtoq Ivano'f; 2 yovari: 1) Alishtin, 2) Volpram; banda — Hirot qo'nsuli; noibi man Abdulmatlab Orifjon o'g'li, saforatxona uchun bir askar — Hazratqul Mavlonqul o'g'li. O'rtoq Ivano'f ila Toshkandg'a ketadiring'on uch masteravoy, biri mexanik, iki tilg'irofist — Fovlo'f, Tirkuzuf, iki askar — biri Hisom Jaloliy, biri Vali Hoji edi. Hisom Jaloliy ila mexanik Fishkol «avstriya»ning xotunbolalari-da bor edi.

27-(o'ktabr)

27-o'ktabrda o'rtoq Ivano'f ila noibal-hukuma huzurina kirub, ko'rishub, bir oz so'ylashub chiqduk.

28-(o'ktabr)

28-o'ktabrda o'rtoq Ivano'f ketuv(i) munosabati ila xayrbod qilmoqg'a iki yovari ila noibal-hukuma qoshig'a kirdi. Noibal-hukuma o'rtoq Ivano'fg'a piruza ko'zlik, Alishtin ila Volpramg'a olmos ko'zlik uzuk siylov berdi.

30-(o'ktabr)

30-o'ktabrda saboh o'rtoq Ivano'f hamma odamlari ila Hirot dan Toshkandga qarab ravona o'ldi. Bizlar ma'yusona burada xayrlashub qolduk.

No'yabr

4-no'yabrda Toshkandan Afg'on hukumatiga yollanub, bir ofisaribiz (girmon), bir menshevik uchuvchi (lo'dchik) keldi. Mana shul kung'acha Rusiya ahvolotidan Turkistondagi sakkizinchi qurultoy natijasidan hech xabarimiz yo'q edi. Toshkanda chiqadigon ruscha «Kommunist» g'azitasi-ning 21-no'meri(ni) qo'rmoqg'a musharraf bo'ldik. Bu no'mer g'azitada sho'rolar Turkistonining saylov natijalari mukammal suratda yozilub, Turkistondagi tol chumchuqlarning aksarlarin xiyonatlari zohir bo'lub, ba'zilari hibsi qilinub, ba'zilari firqa(dan) chiqorilub, hukumat boshiga «markazchi»lar, ya'ni markaz Masqvaning ta'limotini(ng) komil suratda Turkistonda ijro qilmoq kerak, degan fikrdagi odamlar o'tirg'onliklari ochiq suratda yozilgan edi. Haqiqat o'lsun bu xayol, deya biroz taskini xotir o'lduk.

9-(no'yabr)

9-no'yabrda o'rtoq Suritsa boshliq Afg'onistong'a Masqvadan tayin o'linmish hay'at keldi. Bu hay'atga rais o'rtoq Suritsa, bir sarkotib, bir yovar matros, bularning har uchi Masqva qo'mitasidan tayinlanmish kishilar. Yana bulardan boshqa Masqva qo'mita tarafidan qo'ndirilmish

Hindiston inqilobchilaridan: 1. Abdulrab afandi, Peshovar shahrinda tug'ilg'on, o'zi afg'on naslidan Yusufzay qabilasina mansubdir. 2. Roja Mahandra Protov afandi, Hindistonning avvalgi hukmdorlarining oilasiga mansub zotdir. 3. Birbatvo Dahongra Ochorpor afandi Hindiston barahmanlaridan o'lub, ul Hindistonda hind tilinda «Hindiston» isminda hamda ingliz tilinda «Ganj(i) Hindiston» isminda g'azitalar nashr qilmishdir. Bulardan boshqa Toshkandan muxbirlik sifati-la qo'shilmish Islom Shoahmaduf...¹ musulmonlarindandir. Bulardan boshqa bir do'xtur, bir tarjimon, 12 adad askarlar-da vor edi.

12-(no'yabr)

12-no'yabrda butun hay'ati vakolani(ng) noibal-hukuma **Chahorbog'**da mehmon qildi. O'rtoq Suritsa noibga 20 qadoq chamasida keladurg'on kumush «vaza» ila bir olmos ko'zlik «broshka» jig'a taqdim qildi.

13-(no'yabr)

13-no'yabrda noibal-hukuma o'rtoq Suritsa yoniga borub, iki soat chamsida gaplashub, qaytdi.

14-(no'yabr)

14-no'yabrda o'rtoq Suritsa saforatxonamiza butun hay'ati vakola ila tashrif buyurdi.

17-(no'yabr)

17-no'yabrda o'rtoq Suritsa Hazora yo'li ila Kobulga qarab jo'nadi. Noibal-hukuma Hirot(dan) to'rt chaqirim yiroq bir hukumat bog'ida yo'lda Suritsaga choy tutub, bir yaxshi suvsar po'stin ila mashhur junchakmon taqdim qildi.

18-(no'yabr)

18-no'yabrda o'rtoq Suritsaning maslahati ila **Toshkandg'a** saforatxonamizg'a keraklik nimarsalar ila oqcha olub kelmoqg'a hamda buradan po'shtalarni(ng) olub bormoqg'a «diplomaticheskiy kuryer» (qilub) yubordum.

¹ O'qib bo'lmadi

TARJIMAYI HOLIM¹

1878-yil milodiyda, 12-iyulda Toshkentning eski shahar Shayxantavur daha Mergancha mahallasida faqirhol bir oilada tug'ilganman.

Otamning ismi Miravlon, onamning oti Fotimadir.

Otamning tub kasbi to'quvchilik (bo'zchilik) bo'lib, so'ng zamonlarda Yarmanka bozorida yoymachilik qilib, bo'z va chit bilan savdo qilur edi.

1885-yildan boshlang'ich maktabda o'qidim. O'qchi mahallada Akromxon domlada xat-savodim chiqdi. Shul vaqtlarda (11–12 yoshimda) otam meni xatna to'y qilib, qo'lidagi bor-yo'g'idan ayrilib, faqir holga tushib qoladi.

1890-yilda maktabni bitirib, mahalladagi madrasada dars o'qiy boshladim. Yoshim 13 ga yetgach, yo'qsullik menga ta'sir qildi. Yoz kunlarida mardikorlik qilib, ota-onamg'a biroz yordamda bo'lib, qish kunlarida o'qir edim. So'ngra O'qchi mahalladagi domlamizning kam havsalaligidan, o'quvda davomsizligidan O'qchi madrasasin tark qilib, 14 yoshimda Shayxantavurdagi Abdulmalikboy daxmasiga (madrasasiga) kelib, Mullo Umar Oxunddan dars o'qiy boshladim. Bu choqlarda ham qish kunlarida o'qib, yoz kunlarida mardikor ishlamoqqa majbur edim.

1894-yildan boshlab she'r yozishga tutindim. Zamong'a muvofiq har xil mavzu'da she'rlar yoza boshladim. 18 yoshdan boshlab, mardikorlikdan qutulib, ustolik darajasiga erishdim. G'isht ustochiligi, suvoqchilik, pechkachilik, duradgorlik ustolig'ini qilar edim.

1900-yilda uylanib, oila boshlig'i bo'lib qoldim. Shu yilda otam o'lib, o'gay onam bilan bir ukam meni qaramog'imda menga boqim bo'lib qoldi. Bu vaqtda butun oilani boqmoq uchun qish kunlarida ham ishlamoqg'a to'g'ri kelganlig'idan quvvai muhofaza o'rta daraja bo'lg'on holda madrasani tashlab chiqib ketuvg'a to'g'ri keldi. Shul choqlarda o'zim mehnat ichida yashaganlig'imdan boylarga va mullalarga

¹Adib tarjimai holi 1993-yilgi nashri («Milliy uyg'onish» T., Universitet, 108–114-betlar)dan qisqartirib olindi.

qarshi she'rlar yoza boshladim. Madrasadan chiqib ketsam ham maorif ishlaridan chiqib ketmadim. Turli gazetalar o'qishg'a tutindim. Shul zamonlarda Rusiyaning turli shaharlarida chiqqan matbuot-gazeta va jurnallar bilan tanishib, o'qib ma'lumotimni orttira bordim. «Tarjimon» gazetasin o'qib zamondan xabardor bo'ldim. Shul zamonda yerli xalqlar orasida eskilik-yangilik (jadid-qadim) janjali boshlandi. Gazet o'quvchilarni mullalar «jadidchi» nom bilan atar edilar. Men ham shul jadidchilar qatoriga kirdim. 1904-yildan jadidlar to'dasida ishlay boshladim. «Jadid maktabi» ochib o'qituvchilik qila boshladim...

1904-yilda rus-yapo'n urushi chiqib, bizning ham ko'zimiz ochildi. 1905-yildagi Rusiyada boshlangan inqilob to'liqini bizga ham zo'r ta'sir qildi. Bizning tashkilotimiz siyosiy maslaklarga tushunib, birinchi navbatda qora xalqni oqartmoq va ko'zin ochmoq chorasiga kirishdi. Bu maqsadga erishmoq uchun gazet chiqarmoqni munosib ko'rib, uyushmaning harakati bilan o'zbek tilida gazetalar chiqarildi.

1906-yilda «Taraqqiy», «Xurshid» gazetolari chiqib, eski hukumat tomonidan to'xtatilgandan so'ng 1907 yilda men o'z muharrirligim bilan hamda temir yo'l ishchilarining sotsial-demokratik firqasining aloqa va yordami bilan «Shuhrat» ismindagi gazetni Sapyorniy ko'chada chiqardim. Temir yo'l ishchilarining komitetlari tomonidan «Rafiq Sobirov» ismli qozonli tatar orqadoshimiz meni(ng) gazetimg'a kelib, yozuv jihatlarindan yordamlashur edi. Shul vaqtda O'runburg'da chiqadurgon, fofirus kog'aziga bosiladurgon «Soldat» ismli ruscha maxfiy (tayniy) gazetani va mundan boshqa ruscha yozilmish turli froqlamasiyalarni «Rafiq Sobirov» bilan ikimiz turli kishilarning vositasi bilan tarqatur edik. Bu ruscha froqlamasiyalarg'a qanoat qilmay, musulmoncha tipog'raf bilan maxfiy suratda froqlamasiya bosub shahar va qishloqlarga ham tarqata boshladuk. Bu froqlamasiyani(ng) yozuvchisi — O'tab kotib, Eski shaharg'a tarqatuvchi — Eshonxo'ja, Yangi shaharg'a — men, qishloqlarg'a — Umarqul Anorqul o'g'li edi. Bizning harakatimizni eski hukumatning sezganlig'i bilindi. Mening uyimda yolg'on pasport bilan turg'on «Sobirov»ni qochirdik. Ul O'runburg'ga borib, qo'lga tushib qoldi. Sud o'limga hukm qilib, Toshkentdagi qo'mitani ochib bersang, o'lim jazosin o'zgartamiz, deb shart qo'ydilar. Ul o'limdan qo'rqib, tamom

qilg'on ishlarin, «Shuhrat» gazetasin shul qo'mitani(ng) yordami bilan chiqqanlig'in va inqilob qo'mita a'zolarin tutib berdi. Ko'b kishilarning o'limiga, Sibir va turmaga yopiluviga sabab bo'ldi. 10-no'merinda «Shuhrat» gazetasin tamom nimarsalarin butun idoradagi xat va kog'azlar bilan musodara qilib, «chrezvichayni oxran» kuchi bilan chiqar-masqa mendan imzo olib to'xtatdi. Yiqilg'on kurashga to'y-mas, degandek, 1908-yilda yozuvchilarimizdan, idoramda xizmat qilg'uvchi Ahmadjon Bektemirov nomiga «Oziyo» ismli gazetga ruxsat olib, idorani o'z uyimga ko'chirib, yana chiqara boshladim. 6-no'merida hukumat jonivorlari kelib, buni ham musodara qilib, berkitib ketdi. Mundan umidim uzilib, 1908-yilda (yana) Mirobodda «usuli jadid» maktabi ochib, muallimlik qila boshladim. Shul zamonda Toshkentda ochilmish 9 «usuli jadid» maktabning sakkiziga hukumat tomonidan ruxsat berilib, menga ruxsat olmoq uchun uch yil ovora bo'lmoqg'a to'g'ri keldi.

1909-yilda bir necha o'rtoqlar bilan qonun tuzib, «Jamiyati xayriya» ochdik. Olti oy rais bo'lib turdim.

1913-yildan boshlab xalqni ko'zin ochmoq, madaniyatg'a yaqinlashtirmoq uchun teatrug'a kirishib, teatru ishlarin yo'lg'a qo'yuvchilarning boshlug'i bo'lib, Turkistonning bir necha shaharlarig'a borib, o'zbeklar orasida teatrug'a yo'l ochdim. 10 ga yaqin ozarboyjon pyesalarin o'zbekchaga tarjima qilib, sahnaga qo'ydim. 3 pyesa yozdim. «Turon» ismli teatralni blag'otvoritelniy jamiyatni yuzaga chiqardim. Shul yilda Eski shaharda ochilg'on potrebitelniy obshestvoning ta'sis a'zolaridan-da edim. Bu vaqtlarda bizning maqsadimiz zohirda teatru bo'lsa ham botinda Turkiston yoshlarin siyosiy jihatdan birlashtiruv va inqilobga hozirlov edi.

1915-yilda Toshkentda chiqg'on «Sadoyi Turkiston» gazetasi ga yozuvchilik, muharrirlik qildim. Hamda shul yilda ustav-qonun tuzib, «Jamiyati xayriya» ochdik. Hukumatdan ruxsat olmoq uchun bir yarim yil ovora bo'lmoqg'a to'g'ri keldi. Iki marotaba bergan arizamiz rad qilinib, uchinchi marotabada ruxsat bo'ldi. Men shul «Jamiyati xayriya»ning muassis a'zolarindan bo'lib, boshlab ochiluvda bir yil raislik xizmatin ado qildim. Andin so'ng to hurriyat davrigacha a'zosi bo'lib, maktablarga, yetim va g'ariblarga yordam qilib kelinadur.

1915-yilda mahalla xalqi, «domlamiz «teatrchi» bo'ldi»,

«masxaraboz» bo'ldi», deb meni maktabdan quvib, Mirobod mahalladagi boshlang'ich maktabni yopdilar. Maktabni Eski shahar Degrez mahallasiga ko'chirib, 2-bosqich (o'rta) maktab ochib, o'zim mudir bo'lib, Nizomiddin qorini muallim qilib turdim. Xadra mahalladagi obshestvo tomonidan ochilgan «Maktab kutubxonasi»ga bir oyiga yigirma besh so'mdan mohiyonaga prikazchik (xizmatchi) bo'ldim. Bu miyonada bir necha maktab kitoblari va bir necha she'r kitoblari yozdim.

1917-yilda o'zgarish boshlanishi bilan «Turon» jamiyati tomonidan «sovet soldatski rabochi deputat»g'a vakil saylanib, sho'roda ishladim. Sho'ro tomonidan Eski shahar oziq qo'mitasiga kontrol tayin etildim. Toshkentda yerli xalqlar orasida bosh(liq) bo'lib, «O'qituvchilar soyuzi» va boshqa bir necha rabochiy soyuzlar tashkil qildim. Shul yilda mas'ul muharrir bo'lib, «Turon» nomli gazeta chiqara boshladim. Shul gazetaning 2-no'merinda mullalarga qarshi yozilg'on Mirmuhsin maqolasi to'g'risidan «Sho'royi islomiya» idorasinda barpo bo'lg'on zo'r bir yig'inda ulamolar tomonidan meni o'ldirmoqg'a va toshbo'ron qilmoqg'a hukm qilmoqchi bo'ldilar va gazetamga boyqot e'lon qildilar. Bir necha yovrupolik o'rtoqlarning harakatlari bilan ularning changalidan qutuldim. 3-no'merinda yana mullalarga qarshi avvalgidan qattig'roq maqola bosib yubordim. Bundan so'ng o'z ahiboblarimizning ba'zi o'ng fikrlilarining ishtiroklari bilan meni o'rtoqlar orasinda sud qildilar. Bu o'rtoqlar sudida menga iki xil hukm qilmoqchi bo'ldilar. Biri — ulamolarning qutqusi bilan qozixonaga olib borib jazo bermoq, ikinchisi, gazeta chiqarmasliqg'a mendan imzo olmoq. Men bunga rozi bo'lmadim. Bir gunohg'a bir jazo deya javob berdim. Oxirda o'z ismimg'a gazeta chiqarmasliqg'a mendan imzo olib, gazetani bog'ladilar. 5-no'merasin o'rtoq'im Nizomiddin qorining nomiga chiqardim. Bu no'merida jo'rttaga ulamolarga qarshi xotin-qizlar haqinda yozilg'on o'rtoq Abdulhay Tojining maqolasin bosib yubordim. Mana mundan so'ng ulamolar meni yo'limni to'sa olmasliklarig'a ko'zlari etib, boshqa yo'llar izladilar. Matlabim musulmon matbaasi bo'lib, mundan boshqa matbaada gazeta chiqarurlik musulmoncha harf yo'qlig'indan, boshqa bir matbaada harf bo'lsa ham hukumat gazeta bosilib turg'onlig'indan istifoda qilib, ulamolar matbaa egalarining uylariga vakillar yuborib,

agarda siz Avloniy gazetasin matbaangizga bossangiz, o'lsangiz sizg'a janoza o'qi(t)masmiz, deb qo'rqitib, meni gazetimni bosmasliqqa so'z olmishlar. Mana shul kundan e'tiboran meni gazetim Toshkentda matbaa ko'p bo'lsa-da, harf va naborshik yo'qlig'indan to'xtamoqg'a majbur bo'lur. Lekin men yana nima bo'lsa ham gazetani chiqarmoq chorasig'a kirishdim. Bisotimda bor oqchani, «Turon» jamiyatidan biroz oqcha olib, Bokug'a borib, 25 pud harf va iki naborshik olib kelib, «Xaridmon» matbaasinda «Turon» gazetasin chiqarmoqg'a boshladim. Bu zamonda Toshkentda zo'r kuch olg'on «Ulamo» jamiyatining barmog'i bilan «Turon» gazetasining to'xtatuvning chorasiga kirishsada, chora topolmay, faqat ismin o'zgartub, «Turk eli» ismi bilan chiqarug'a o'z ahaboblarimiz bir majlisda qaror qildilar. Mana shul kundan e'tiboran gazetadan qo'limni tortdim. Yuqorida so'ylanmish «Jamiyati xayriya» idorasiga muovini rais saylanib, shu yilg'i ochlik bilan kurashdim. Tilovoy rabochilar organizasiyasiga ishtirok etdim. Idorada a'zosi-da bo'lib xizmat qildim. Bundan boshqa soldat va rabochi deputatlar sho'rosi tomonidan Eski shaharda barpo bo'lg'on oziq qo'mitasiga mufattish tayin qilinib, ishlab turdim. 1917-yilda 2-krayevoy syezdg'a vakil bo'lib saylandim. 5-krayevoy syezddan 10-krayevoy syezdg'acha vakil bo'lib ham chlen TurSIK bo'lib saylanib, turli mas'uliyatli o'rinlarda xizmat qilib keldim.

1918-yilda kommunist firqasiga kirdim... Eski shaharda qorovullar, tunukasozlar, sobun ishlovchilar soyuzin tashkil qildim. 1918-yildan 1923-yilgacha Toshkent shahar ham Eski shahar sho'rosiga chlen bo'lib saylanib ishladim. 2-firqa qurultoyida vakil bo'lib, Turkistonning Markaziy Firqa qo'mitasiga — krayqo'mg'a chlen prezidium bo'lib saylandim...

1919-yil 15-iyulda TurSIK tomonidan Afg'onistonga yuboriladurg'on hay'at ichida siyosiy vakil muovini — zampolpred tayin bo'lib, Afg'onistonga ketdim. Zampolpred ham Hirot shaharida generalniy konsul bo'lib turdim. Bir yil-u uch oy Sho'rolar Hukumatining xorijiya xizmatinda yurub, 7 oy konsullik vazifasin ado qilub, kasalligim sababli qaytib keldim.

1920-yilda «Qizil bayroq» gazetasiga SK tomonidan redkollegiya a'zosi tayinlanib ishladik. Komzemda chlen kollegiya bo'lib ishladim. 1920-yilda Turkbyuro SSPS meni

SKdan so‘rab oldi. Nashriyot sho‘basiga mudir bo‘ldim. «Kasabachilik harakati» jurnalini ham gazetasini chiqarib turdim.

1921-yilda SK meni Turkbyurodan o‘z ixtiyoriga olib, Eski shahar maorif sho‘basiga muovini rais tayin qildi. 7 oy ishlaganimdan so‘ng 1921-yil 6-sentyabrda SK, TurSIK, Maorif qo‘missarlig‘ining vakillari tomonidan tuzilg‘on bir majlisda O‘lka O‘zbek Bilim yurti mudiri tayin etildim. Munda bir yarim yil ishlab, charchag‘onlig‘imdan ariza berib chiqdim.

1922-yilda xotin-qizlar bilim yurtiga tayin qildilar. Mudir bo‘lib olti oycha ishladim. Milliy komissariatda chlen kollegiya bo‘lib ishladim.

1923-yilda O‘qituvchilar Soyuzining konferensiyasida jamiyatga saylanib, Eski shahar maorif soyuziga rais tayinlandim. Raykom profbyuro prezidium a‘zoliciga saylanib ishladim. Birinchi raykomda ispolbyuro bo‘lib ishladim. Eski shahar sho‘rosida ijroqo‘mg‘a prezidium saylanib ishladim.

1924-yil 15-yanvarda Turkfront tomonidan yuborilgan kog‘azga binoan Birinchi raykom meni Turkfront qoshidagi milliy sho‘baga – milliy, harbiy-siyosiy maktabga komandirovka qildi. Ona tili muallimligi vazifasini o‘tadim ham birinchi rotada firqa yacheykasida ishladim. Yangi shahar sho‘rosiga qo‘shchi soyuzi tomonidan vakil saylanib, unda ham ishladim. Harbiy maktabda 6 yil ishlab, qartayganimdan ariza berib, 1929-yil oxirida bo‘shadim.

1925-yildan beri SAKUda ilmiy ham o‘qituv ishlari bilan mashg‘ulman. Hozirda ham SAKUda kafedrada predmet komissiya raisi, til va adabiyot o‘qituvchilik xizmatini bajaraman.

1929-yilda O‘zbekiston Markaziy Ijroqo‘miga a‘zo bo‘lib ishladim.

1929–1930-yilda SAKUning rabfagida predmet komissiyaga rais ham o‘qituvchi bo‘lib ishladim.

1930–1931-yilda SAGUning pedfak bo‘limida o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasiga rais ham o‘qituvchilik xizmatini bajardim.

A. AVLONIY, 1932-yil 26-noyabr

IZOHLAR

Abdulla Avloniyning **«TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ»** asari birinchi marotaba 1914-yilda chop etildi. Uni zamondoshlari «zo'r shodlig'» bilan kutib oldilar. Va «Turkiston uchun eng kerakli... «axloq kitobi» sifatida qabul qildilar. Uning targ'ib-u tashviqi bilan shug'ullandilar. Bu kitobning har bir oilaga kirib borishi ularning orzusiga aylandi. Ayniqsa, maktab muallimlari va adabiyot muhiblariga «muhim asar» sifatida tavsiya qildilar. «Sadoyi Turkiston» jaridasining 1914-yil 3- dekabr sonida bosilgan «Turkistonga zo'r shodlig'» sarlavhali xabar bunga dalil. Mana uning matni:

«Ko'pdin beri kutilgan Turkiston uchun eng kerakli «Turkiy guliston» ismli axloq kitobi ochuq tilda, Turkiston shevasida Shayx Sa'diy usulida Abdulla Avloniy tarafidan yozilub, toshbosmada bosilub, 132 betdan iborat muhim asar maydonga chiqdi. Har bir adabiyot oshiqclarina, xususan, muallim afandilara biror nusxasini tavsiya qilurman».

Darhaqiqat, Avloniyning ta'limiy-axloqiy asarlari orasida «Turkiy guliston yoxud axloq» alohida o'rin tutadi. Adib insonlarni «yaxshilikka chaqirg'uvchi, yomonlikdan qaytarg'uvchi» bir ilm — axloq haqida fikr yuritib, bu o'rinda tarbiyaning hal qiluvchi rolini alohida ta'kidlaydi.

Avloniy insonga xos xulqni ikkiga — yaxshi va yomonga ajratadi. Muallif ularni tasnif qiladi. Har biriga alohida sarlavha ajratib, maxsus to'xtalib o'tadi. O'z mulohazalarini dalillash uchun Qur'on oyatlari va hadislaridan, shuningdek, Arastu, Suqrot, Ibn Sino, Sa'diy, Mirzo Bedil singari mashhur mutafakkirlarning fikrlarini keltiradi. Har bir axloqiy kategoriyaga o'z munosabatini bildirgach, o'sha fikrning mazmunini ifodalovchi bayt yo biror maqol-hikmat ilova qiladi. Asarning shirali tili, keltirilgan xilma-xil maqol-hikmatlar, ravon, ta'sirchan uslub uni o'sha davrdagi ko'pgina ta'limiy-axloqiy asarlardan ajratib turadi. U, aytish mumkinki, o'ziga xos badiiy asar hamdir. Avloniy dorini asalga qo'shib bemorga yegizgan tabibga o'xshaydi. O'zining axloq va ta'lim, borliq va jamiyat haqidagi qimmatli fikrlarini o'quvchiga nafis va go'zal libosda taqdim qiladi.

Avloniy o'z asarini yaratishda ko'proq shayx Sa'diyga ergashadi. Kitobga «Turkiy guliston» deb nom berganligi ham bejiz emas. Adabiyotshunoslar haqli e'tirof etganlaridek, eski o'zbek maktablarida asosiy darsliklardan biri sifatida o'qitilib kelgan. «Guliston» fors mumtoz adabiyotining eng ko'rkam, eng «barjasta»si edi. Unga ergashib yozilgan asarlar ko'p bo'ldi. «Turkiy guliston...» ham mana shu buyuk obidaga o'ziga xos nazira, o'ziga xos javob, shogirdning ustozga ta'zimi bo'ldi.

Avloniy axloq to'g'risida asar yozar ekan, an'anaviy axloq muam-molarini zamonasining muhim, dardli masalalari bilan bog'ladi. Inson va zamonga, borliq va tafakkurga, axloq va tarbiyaga o'z munosabatini bildi-rishda davrning ilg'or qarashlariga tayandi. Shoir har bir axloqiy kategoriyanı talqin qilganda bevosita o'z davri masalalariga murojaat etadi va kitobga o'sha zamon nafasini olib kirishga muvaffaq bo'ladi. Masalan, bir o'rinda yaxshi xulqlarni tavsif qila turib, mustamlaka Turkistonning milliy erksizligi, chorizm tazyiqi, mehnatkashlarning mashaqqatli tirik-chiligiga borib taqaluvchi gaplarni qistirib o'tadi: «Biz osiyolilar, xususan, turkistonlilar dumba sotub, chandir chaynaymiz, qaymoq berub, sut oshiyimiz, non o'rni-ga kesak tishlaymiz».

Xullas, Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asari asrimiz boshlaridagi nafaqat pedagogik fikr taraqqiyotida, balki bu davr ijtimoiy-estetik tafakkur rivojida ham sezilarli iz qoldirdi.

UYG'UR – Mannon Uyg'ur (1894–1955). O'zbek teatrining asos-chilaridan, rejissor, aktyor, dramaturg, O'zbekiston xalq artisti (1932), «Turkiy guliston yoxud axloq» asarining 1917-yilgi nashri M. Uyg'urning mohir xattot bo'lganligiga ham guvohlik beradi.

Avloniyning «**MUXTASAR TARIXI ANBIYO VA TARIXI ISLOM**» asari boshlang'ich maktablarning o'quvchilariga mo'ljallan-gan. Uning muxtasar (qisqa)ligi ham shundan. Islom tarixi fanida payg'ambarlar tarixi, payg'ambarimiz Muhammadning (s.a.v.) hayot-lari va islom dini tarixi, shuningdek, ilk xalifalik davri tarixi uch bos-qichda o'rganiladi. Masalan, Nosiruddin Rabg'uziyning «Qissasi Rabg'uziy», Alisher Navoiyning «Tarixi anbiyo va hukamo» asarlari payg'ambarlar tarixiga oid bo'lsa, Alixonto'ra Sog'uniyning «Tarixi Muhammadiy»si ikkinchi, va nihoyat, Rizouddin ibn Faxruddinning «Xulafoi roshidin» asari uchinchi davrni o'z ichiga oladi. Avloniy asari esa mana shu uch davrni o'zida mujassamlantiradi. Garchi qisqacha bo'lsa-da, zarur voqea va hodisalar haqida ma'lumot beradi. Avloniy islom tarixiga oid yirikroq asar yozishi ham mumkin edi. Lekin uning o'z oldiga qo'ygan vazifasi boshqa. Adibning maqsadi millat kelajagi bo'lgan bolalarni boshlang'ich sinfdanoq qisqacha bo'lsa-da islom tarixi bilan tanishtirish, diniy ma'rifatlarini oshirish, alaloqibat, ularning qalb-la-riga imon nurini singdirishdir. Mana shu yo'lda Abdulla Avloniyning bu asari tahsinga sazovor ish. (Alloh undan rozi bo'lsin.)

ADVOKATLIK OSONMI?! Avloniy muzeyida saqlanayotgan qo'lyozma-avtograf asosida nashrga tayyorlandi.

PINAK. Komediyaning uch qo'lyozma nusxasi saqlangan. Har uchalasi ham raqamlangan: (35, 35 d, 35 e).

24 betli yo'l-yo'l 18×22,5 sm hajmli maktab daftarida qalamda yozilgan 35 raqamli avtograf nusxada voqea 4-betdayoq uzilgan.

17,5×22 sm hajmdagi 16 betlik katak daftarga yozilgan 35 d raqamli qalami avtograf nusxa ham tugallanmagan, 14-betda uzilgan.

35 e raqamli 21/V—1920-yilda Husan (?) degan kishi tomonidan dag'al karton muqovali 23×18,5 sm hajmdagi 12 betlik daftarga qora siyohda ko'chirilgan uchinchi nusxa tugal bo'lsa-da, g'alat va qusurlari, imlo xatolari ko'p. Keyingi ikki manba nusxadan ko'ra ko'proq variantga o'xshaydi. Voqeada: personajlarning gap-so'zlari, xatti-harakatlarida sezilarli farqlar bor. Chamasi, asarning nomi dastlab «Tursun ko'knori ila Tolib qimorboz» deb atalgan. 35 d raqamli nusxada muallif uni o'chirib, ustiga keyingi nomini qo'yg'an. Komediyanı nashrga tayyorlashda, asosan mana shu 35 d raqamli avtograf nusxaga suıandik. Asarning yakunlanishini esa 35 e raqamli tugal ko'chirilgan nusxadan oldik. Shuningdek, ayrim nuqtalarni aniqlashda 35-parchadan ham foydalanildi.

BIZ VA SIZ. A. Boboxonov Avloniy haqidagi bir maqolasida («Sovet O'zbekistoni san'ati» jurn. 1978-y., 9-son) uni «Siz» nomi bilan tilga oladi. Uning to'la va aniq nomi «Biz va Siz». Ushbu nashrga asos qilib olingan qo'lyozma avtograf bo'lib, 18x18 sm hajmda oq-sariq sidirg'a qog'ozda ochiq va xushxat yozilgan, 100 sahifada. Oxirida «1923-yil 28-iyun, Toshkand» yozib qo'yilgan va muallif odatdagidek imzo chekkan. Bu sana, bizningcha, asarning ko'chirib tamomlangan vaqti bo'lib, u 1917-yilga qadar yozilgan. Negaki, inqilobdan keyin yozilgan bo'lsa, muallif boshqa o'tmish mavzuida bitilgan asarlaridagi (masalan «Po'rtug'oliyo inqilobi») singari izoh bergan bo'lur edi.

INDAMAS — Avloniyning taxalluslaridan biri. Adibning «Sadoyi Turkiston» gazetasidagi maqolalari shu taxallus bilan chop etilgan edi.

«MULLA NASRIDDIN» — 1906-yildan boshlab ozarboyjon tilida chiqqan hajviy jurnal. Mashhur adib Jalil Mamadqulizoda boshchiligida dastlab Tbilisida, 1922—1931-yillarda esa Bokuda chop etilgan.

MALLAXON — Mallaxon Sheralixon o'g'li Qo'qonning so'nggi xoni Xudoyorxonning akasi, 1859—1862-yillarda Qo'qon xoni bo'lgan.

DAQYO'NUS — yunonistonlik zolim butparast shoh.

HULOKU — Hulokuxon. 1256-yil Eron va Iroqli hulokular davlatiga asos solgan mo'g'ul hukmdori. 1256—1265-yillarda hukmronlik qilgan.

RIZO QOZI — Rizouddin ibn Faxruddin (1858—1936). Tatar ma'rifatparvari. Uzoq yillar Orenburg qozisi bo'lib ishlagan. 1906-yil iste'fo berib, qolgan umrini ilmiy-ijodiy ishga bag'ishlagan. Dastlab «Vaqt» gazetasiga, keyinchalik mashhur «Sho'ro» jurnalini tashkil qilib, unga muharrirlik qilgan. «Qavoidi fiqhiya», «Xulafoi roshidin», «Kutubi sitta», «Osor», «Mashhur xotunlar», «Oila», «Nasihati», «Ahlu ayol», «Tarbiyali xotun» singari bir qancha islomiy asarlar muallifi.

NIKOLAY ZAXAREVICH BROVIN — Oktyabr inqilobigacha Eronda chor hukumatining diplomati bo'lib ishlagan. G'aznada, 1919-yilda avgustdan Kobulda RSFSRning muxtor elchisi. O'sha yili G'aznada noma'lum sabablar bilan o'ldirilgan.

(Qarang: «Pravda Vostoka» g., 1989-y., 16-iyun.)

* ma'nosi:

Ey dil, hushyor bo'l, dunyo bari ketdi (kelganlar ketdi);
Yosh-u qari, shoh-u gado, xos-u om – hammalari ketdilar.

** ma'nosi:

Ilohiy fazilat osmonining quyoshi, tangrining tanlagan orifi, ikki dunyoning ulug' sarvari, sultonlar sardori Qutbiddin Mavdud Allohning ulug' va ishonchli madadkori(dir).

Dinning qutbi (ustuni), saxovat olamining podshohi(dir). Shon-shuhrati ko'kkacha yoyilgan shayxi olamdir. Falak u kishining – Xoja Mavdud Chashtining qadri oldida sajda qiladi. Podsho (Xisrav)lar maqsad ka'basi arshi singari (uning) dargohining qullaridirlar. Uning muxlis (murid)lari har ikki dunyoda azizdurlar, munkirlari ilohiy rahmatidan mahrum. Haqdan ajal oyati yetgach, ruhi qushi ulug'lik tomon qanot qoqdi. Falakning jabr-u jafosidan dodkim, kishiga vafosi faqat jafu bo'ladi. Soramiy aqlga murojaat qilib, vafot yilini so'radi. Aql nuktadoni jannatdan nido berdikim, (ta'rifi) «qoddasa Alloh sirrahu Mavdud» (Alloh Mavdudning sirlarini muqaddas qilg'ay).

*** ma'nosi:

Alloh aziz tutgan shoh (bu) maqtovlarga sazovor, ishonchli madadkor, eshigi maqsadlar ka'basi bo'lgan shayx, sayyidlar sultoni Qutbiddin Mavduddir. Saxovat olamining amiri bo'lgan bu Xoja Allohning yerdagi mavjud suyuklisidir. Yaxshilik va to'g'rilik hojatgohi Chasht u (Xoja)ning ravzai (qabrlari) tufayli maloyik ruhi singari purfayzdir. Ey Soramiy, shuni bilgilki, Chasht jahon sultoni (Mavdud)ning hikmatidan yer yuzidagi behishtdir.

YAKOV ZAXAROVICH SURITS – RSFSRning 1919-yilda Afg'onistonga yuborilgan birinchi rasmiy elchisi.

LUG'AT

A

Af'i – zaharli
Af'ol – harakatlar
Afrod – yolg'izlar
Ahkom – hukmlar
Ajz – kuchsizlik
A'mo – ko'r, so'qir
A'mol – amallar
Amora – amr etuvchi
Anoniyyat – manmanlik
Aqsom – qismlar
Arasot – maydonlar
Askiyo – askiyachi
Atolat – mutaassiblik
Avbosh – bebosh
Avrat – inson badanining no-mahramlarga ko'rsatilishi mumkin bo'lmagan a'zolari
Ag'niyo – boylar

B

Ba'd az namoz – namozdan keyin
Baid – yiroq, uzoq
Balig' – nafis, silliq
Balohat – ahmoqlik
Bam-bayoz – oppoq
Basit – sodda, oddiy
Bebok – beparvo
Bolig' – balog'atga yetgan
Burada – bu yerda
Buxl – baxillik
Bu'z – gina, kek

D

Darajot – martabalar
Digar – boshqa
Diyonat – dindorlik, poklik
Dor – uy

F

Fano – tugalish, yo'q bo'lish
Fart – haddan oshiq, chegara-dan tashqari
Fasih – yoqimli so'zlovchi
Fasod – buzilish, aynish
Fasohat – yoqimli nutq
Fath – 1. Ochish; 2. Zabt etish
Fatonat – o'tkir zehn, ziyraklik
Fatvo – shar'iy ko'rsatma
Fiqh – islomiy huquq ilmi
Fohish – axloqsiz, zinokor
Fosid – fasod tarqatuvchi

G

Go'sha – burchak, xilvat
Go'shanishin – xilvatda o'tiruvchi

H

Handasa – geometriya
Harif – qarshi
Harisona – ochko'zlarcha
Hasana – yaxshi, chiroyli
Hasosat – hushyorlik, ziyraklik
Havlnok – qo'rqinchli
Hiddat – tezlik, o'tkirlik
Hifz – saqlash, qo'riqlash

Hifzi sihat – sogʻliqni saqlash
Hilm – halimlik, muloyimlik
Hisor – qoʻrgʻon, qalʼa
Hoviy – oʻrab olgan
Hubb – sevish, yaxshi koʻrish
Hukamo – hakimlar, donishmandlar
Husul – hosil boʻlish

I

Ifrot – haddan oshish
Iftiro – boʻhton, tuhmat
Ihota – oʻrab olish
Ihtiroz – saqlanish
Ijtihad – tirishish
Ins – inson
Ioda – qaytish
Iqtidor – qodir boʻlish
Irtikob – kirishish
Istihbob – sevish, maʼqullash
Iyzo – ozor berish

J

Jahd – tirishish
Jahim – jahannam
Javorih – badan aʼzolari
Jibonat – qoʻrqoqlik
Jid – astoydil harakat qilish
Jihor qiroat – Qurʼon suralarini ovoz chiqarib oʻqish
Jinon – jannatlar
Jovidon – abadiy
Jomafurushlik – kiyim sotish
Jurm – jinoyat, gunoh

K

Kabir – katta, ulugʻ
Karom – chegara, qirgʻoq
Kas – kishi, shaxs
Kasir – koʻp, moʻl
Kasolat – sustlik
Katmon – yashirish
Kavnayn – ikki dunyo(ning)
Kazzob – yolgʻonchi

Kin – dushmanlik
Kizb – yolgʻon
Kom – tilak, maqsad
Kor – ish, mehnat
Kubro – katta, ulugʻ
Koʻnka – tramvay
Koʻshish – harakat

L

Lafz – ogʻzaki soʻz
Laʼl – qizil rangli tosh
Lobud – majburiy, kerak

M

Mabni – asos, oʻzak
Madfun – dafn etilgan
Mafhum – fahmlangan, tushunilgan
Mahd – beshik
Mahjur – hijronda qolgan
Mahsur – chegaralangan
Mamduh – maqtalgan
Mamnuʼ – man etilgan
Mamot – oʻlim, vafot etish
Mariz – kasal
Maʼsiyat – gunoh, isyon
Masmum – zaharlangan
Masrur – xursand, shod
Masʼud – baxtli, saodatli
Matin – mustahkam
Matonat – bardosh, chidam
Mavt – oʻlish, vafot etish
Mazhab – yoʻl, maslak
Maziyyat – ortiqlik, ziyodalik
Mazmum – yomonlangan
Mashruʼ – qonuniy, ruxsat etilgan
Mashvarat – majlis, kengash
Moloyaʼni – maʼnosiz
Mor – ilon
Mubin – ravshan, ochiq
Muboh – ruxsat etilgan ish
Mudohana – laganbardorlik
Muhib – sevuvchi
Muhoraba – urush, jang

Mukallif – taklif etilgan
Mukolama – suhbat
Mulavvas – ifloslangan
Munis – do'st, o'rtoq
Munofiq – nifoq soluvchi
Muohada – kelishuv
Muqobala – qarshi chiqish
Murid – 1. Talab etuvchi.
 2. Ergashuvchi
Murofiya – tortish
Murshid – to'g'ri yo'lga soluvchi
Musaxxar – fath etilgan
Mus'haf – Qur'on
Musona – yordam beruvchi
Musoviy – teng, barobar
Musovot – tenglik
Musrif – isrofgar
Mustashriq – sharqshunos
Mutahhara – poklangan
Muxolasat – samimiylik
Muxosara – qamal
Muvaddat – do'stlik
Musallah – qurollangan

N

Nafsoniyat – o'z nafsiga tortish
Nahv – morfologiya
Nahy – qaytarish
Namimat – chaqimchilik
Nammom – chaqimchi
Nazari ibrat – ibrat ko'zi
Nazofat – poklik
Nazohat – nuqsonsiz
Nifoq – munofiqlik
Niqor – dushmanlik
Nor – o't, olov
Nufus – aholi, xalq
Nubuvvat – nabiylilik

O

Ofiyat – sog'lik, tinchlik
Olat – asbob, qurol
Orif – ma'rifatli
Osiy – gumroh, gunohkor

Osor – belgilar, nishonalar
Osuda – tinch, tashvishsiz
Og'y – ip, tor

Q

Qarobat – yaqinlik
Qavl – gap, so'z
Qibtiy – misrlik
Qiroat – o'qish
Qut – ovqat, yemak

R

Rajo – umid, tilak
Ranj – mehnat, mashaqqat
Raxovat – tanparvar, dangasa
Ravza – jannat
Razzoq – rizq beruvchi, Alloh
Rihlat – ko'chish
Rioyat – e'tiborga olish
Risolat – rasullik, payg'ambarlik
Riyozat – qiynalish

S

Sabiy – yosh bola
Safohat – aqlsizlik, nodonlik
Safolat – xasislik, tubanlik
Sahv – xato
Sarvat – boylik
Sa'y – harakat, tirishish
Sayyid – boshliq, yetakchi
Siloh – qurol, aslaha
Siroyat – yuqish, ta'sir qilish
Soil – so'rovchi, tilovchi
Su'izan – birov haqida yomon
 fikir qilmoq, haqorat
Surfa – ko'kyo'tal
Sug'ro – kichik

T

Taaddi – zulm qilish
Taarruz – qarshilik ko'rsatish
Taayyish – aysh qilish, rohat-
 lanish
Tadovi – davolash

Tafrid – sustlik qilish
Tajovuz – chegaradan o'tish
Takfir – kofirga chiqarish
Takmil – kamolga yetish
Talx – achchiq
Taoli – yuksaklik, ko'tarilish
Taraddud – ikkilanish
Tavfiq – yordam, madad
Tavozu' – adabllilik
Tay – yurish, o'tish
Tazvir – firib, aldash

U

Ubudiyat – bandalik, qullik
Uhda – 1. Majburiyat;
2. Mas'uliyat.
Uluyiyya – ulug'lik, oliy daraja
Ulviyyat – baland martabalik
Ummul habois – yomonliklar
onasi
Umron – obodonchilik
Uzor – yuz, chehra

V

Valad – o'g'il, farzand
Virdi zabon – tilda takrorlash
Vojib – bajarilishi zarur
Vuqur – bardoshlilik

X

Xalloq – yaratuvchi, Alloh
Xarj – chiqim, sarf
Xasosat – tama qilish, pastkashlik
Xayma – chodir
Xayr – yaxshilik
Xilof – teskari, zid
Xilofat – xalifalik
Xiradmand – aqlli, donishmand
Xok – tuproq
Xoliq – yaratuvchi, Alloh
Xor – tikan

Xun – qon
Xush – yaxshi, ma'qul

Y

Yad – qo'l
Ya's – ma'yuslik, umidsizlik

Z

Zako – ziyraklik
Zalil – xor, tuban
Zamima – yomon, tuban
Zarf – idish
Zi – tirik, jonli
Ziroat – dehqonchilik

G'

G'azavangir – g'azabli
G'ibta – orzu qilish
G'o'ta – suvga sho'ng'ib chiqish

SH

Shab – tun, kecha
Shafolat – vosita bo'lish
Shaji' – shijoatli
Shaqovat – baxtsizlik, yomonlik
Shay – narsa
Shikasta – siniq, ko'ngli ozor
chekkan
Shirk – Allohning sherigi bor
deb e'tiqod qilish
Shomil – yoyilgan, umumga
tegishli

CH

Chashm – ko'z
Shafolat – vosita bo'lish
Chilonbonka – bank a'zosi
Cholishmoq – ishlamoq, harakat
qilmoq
Chug'z – boyqush
Cho'q – ko'p

MUNDARIJA

PANDLAR, HIKOYATLAR, IBRATLAR

«Birinci muallim» kitobidan	5
Muallim afandilar diqqatiga	6
Yamonliq jazosi	6
Qanoat	7
Zar qadrin zargar bilur	7
Yaxshilik yerda qolmas	7
To'g'rilik	8
Ittifoq	8
«Qo'shma so'zlar»dan	8
«Ikinci muallim» kitobidan	9
Muqaddima	10
Aql	10
Salavot	11
Maktab	11
Saxiylik	12
Baxillik	13
Axloqiy hikoya	13
Arslon ila ayiq	14
Bulbul ila eshak	14
Nafsi buzuv hayitda o'lar	15
Aqli qarg'a	15
Bog'cha	16
Hasad balosi	16
Aqli bola	17
Qalanfir ila cho'l yalpizi	17
Ovoz	17
Yalg'on do'st	18
Chin do'st	18
Xurus ila bo'ri	18
Janjalchilik zarari	19
Tama' balosi	19
Aqlsiz bola	20
Bolalar bog'chasi	20
Taqsim	21
Bolari ila pashsha	22
Yil, sana	22
Qamariy hisobi	22
Yilning fasli	24
Yoz fasli	24
Kuz fasli	24
Qish fasli	24
Bahor fasli	25
Maktaba da'vat	25
Bo'ri ila xotun	25
Iki devona	26

Bo'ri ila uzum	26
Yaxshilik	26
Ochko'zlik	27
Ilmsizlik balosi	27
Aqlli bog'bon	28
Bo'ri ila qo'zi	28
Shayx Sa'diy	29
Qo'rqqoq	29
It ila gado	30
Maqtanchoq g'oz	30
Ayiqning do'stlig'i	30
Kalamush ila sichqon	31
Ko'r kishi	31
Ahmad ila otasi	31
Soqi ila onasi	32
Ko'r ila cho'loq	32
TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ	33
Axloq	34
Xulq	34
Yaxshi xulq, yomon xulq	35
Tarbiya	36
Tarbiyaning zamoni	37
Badan tarbiyasi	38
Fikr tarbiyasi	39
Axloq tarbiyasi	40
Yaxshi xulqlar	41
Fatonat	41
Diyonat	42
Islomiyat	43
Nazofat	44
Sa'y va g'ayrat	45
Riyozaat	46
Shijoat	47
Qanoat	47
Ilm	48
Aqsomi ilm	49
Sabr	50
Hilm	51
Intizom	52
Miqyosi nafs	53
Vijdon	54
Vatanni suymak	55
Haqqoniyat	56
Nazari ibrat	57
Iffat	58
Hayo	59
Idrok va zako	60
Hifzi lison	61
Iqtisod	62
Viqor	63
Xavf va rajo	64

Itoat	65
Haqshunoslik	65
Xayrixohlik	66
Munislik	67
Sadoqat	67
Adolat	68
Muhabbat	69
Olihimmat	70
Afu	70
Yomon xulqlar	71
G'azab	72
Shahvat	73
Aqsomi jaholat	74
Jaholat	74
Safohat balosi	76
Hamoqat	78
Atolat	79
Xasosat	79
Raxovat	80
Anoniyyat	81
Adovat	81
Namimat	82
G'iybat	84
Haqorat	84
Qarimtalik dunyodur	85
Jibonat	86
Hasad	86
Kizb	88
Nifoq	89
Tama'	89
Zulm	90
Bir-iki so'z	92
MUXTASAR TARIXI ANBIYO VA TARIXI ISLOM	93
DRAMALAR	129
Advokatlik osonmi?	130
Pinak	146
Biz (va) Siz	156
Po'rtug'oliyo inqilobi	187
MAQOLALAR	215
Madaniyat to'liqlari	216
Tiyotr xususida munozara	220
Kim nimani yaxshi ko'rar	227
O'z shahrimda sayohat	229
Kayfim uchdi	232
Zakot	233
Sanoye nafisa	235
Afg'on sayohati	237
Tarjimayi holim	287
Izohlar	293
Lug'at	297

Adabiy-badiiy nashr

ABDULLA AVLONIY

TANLANGAN ASARLAR

2-jild

**Pandlar, ibratlar, hikoyatlar, nabiyalar hayoti,
dramalar, maqolalar, sayohat xotiralari**

Toshkent «Ma'naviyat» 2009

Muharrir *U. Qo'chqor*

Rassom *A. Ponomaryov*

Musahhih *O. Bozorova*

Texn. muharrir *T. Zolotilova*

Kompyuterda tayyorlovchilar: *Sh. Sohibov, G. Otaskevich*

Bosishga 03.08.2009-y. da ruxsat etildi. Bichimi 84×108/₃₂. Tayms garniturası. Ofset bosma usulida bosildi. Shartli b. t. 15,96. Nashr t. 15,84. 1800 nusxa. Buyurtma № 672. Narxi shartnoma asosida.

«Ma'naviyat» nashriyoti. Toshkent, Buyuk Turon, 41-uy. Shartnoma 27-09.

«Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasida chop etildi. 100083. Toshkent, Buyuk Turon ko'chasi, 41-uy. 2009.

Manavijai

ISBN 978-9943-04-039-7

9 789943 040397

